

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

September 1967

Jaargang 66 / Afl. 4 en 5

Met Nieuwsbulletin Aflevering 9

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Redactie

Hoofdredacteur Drs. J. J. F. W. van Agt;
Redactie-secretaris Drs. R. Bruning, p.a. Rijksdienst voor de
Monumentenzorg

Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;
Leden voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond:

Voorzitter Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer;
Prof. Dr. H. Brunsting, Prof. Dr. W. Ph. Coolbaas, Drs. R. C. Hekker,
Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Dr. Ir. C. L. Temminck Groll,
Prof. Dr. H. van de Waal.

Leden voor de Monumentenraad:

afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, Dr. J. G. N. Renaud,
p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-12648;

afdeling II Monumentenzorg,
p.a. Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;

afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,
p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':
Drs. H. J. Ronday, p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

H. BEEM EN R. C. HEKKER

De Joden in Limburg van de dertiende
tot de negentiende eeuw

Blz. 57

J. L. OFFERMANS EN H. VAN DER WAL

Huissynagogen uit de achttiende eeuw
in Sittard en Eijsden

Blz. 69

J. J. F. W. VAN AGT

De synagoge van Maastricht
en de synagogen elders in Limburg

Blz. 77

DE JODEN IN LIMBURG VAN DE DERTIENDE TOT DE NEGENTIENDE EEUW

DOOR

H. BEEM EN R. C. HEKKER

Op de indrukwekkende tentoonstelling Monumenta Judaica, die in 1963/64 te Keulen werd gehouden, lagen bewijsstukken uit de Romeinse tijd betreffende Joodse vestigingen in het Rijnland. Uit Limburg is nog niets bekend op dit gebied, maar het ligt voor de hand, dat ook daar het voetspoor van de Romeinen door Joden is gevolgd. Voor de Karolingische periode geldt dezelfde waarschijnlijkheidstheorie, gezien de aanwezigheid van reizende Joodse kooplieden in Aken en Gulik (Stengers, 10). Het vroegste gegeven uit Limburg dagtekent eerst van omstreeks 1146, indien met Hermesdorff mag worden aangenomen, dat de in de Annales Rodenses genoemde *nummularii* Joodse geldschietters zijn geweest, die in Rolduc ontkwamen aan de vervolgingen bij de tweede kruistocht (P* 1954/55, 145).

In de loop van de 13de eeuw beginnen Joden — met name uit het Rijnland — deel te nemen aan het economische verkeer in het zuiden en oosten van de Lage Landen. Een bescheiden noordelijke groep trekt naar enkele steden in Gelre, een grotere zuidelijke volgt de handelswegen naar (Belgisch) Brabant en Vlaanderen. Roermond en Heerlen zijn voor zover bekend de eerste plaatsen van vestiging in het gebied, dat thans tot Limburg behoort. De bron, die hierover inlichtingen verschaft, is het Judenschreinsbuch van de Keulse Laurentiusparochie, die de middeleeuwse Jodenbuurt omvatte. Alle overdrachten van de hier gelegen huizen en gronden werden in genoemd register ingeschreven, waarbij de eigenaren ter verduidelijking vaak de plaats van herkomst als achternaam ontvingen.

Zo verschijnt voor 1270 een *Samuel de Herle*, wiens vader en zoon beiden *Iuda* heetten (Hoeniger-Stern, 25). Enige jaren later treden enkele oud-Roermondse Joden op, die mogelijk tot één familie behoorden. De belangrijkste schijnt *Iacobus de Ruremunde*, zoon van *Alexander*, te zijn geweest, die tussen 1275 en '79, in 1282 en in 1288 wordt genoemd. Hij woonde naast een

pand, waarvan tussen 1275 en '79 een gedeelte uit de nalatenschap van Alexander in handen kwam van Vivus en diens zoon Lyfmannus en Godes (calcus), althans volgens de Latijnse tekst. In de toegevoegde Hebreeuwse akte worden als nieuwe eigenaren echter opgegeven: *dbr Nathan en dbr. Vivis uit Roermond* (מר' נתן ור' ויוש' מרורגמורדא). Blijkens een Hebreeuwse oorkonde uit 1279 of kort daarvoor verkochten laatstgenoemden hun deel van hetzelfde huis weer, maar op de rug van dit document staan in het Latijn nogmaals de namen van Vivus en zonen als kortstondige bezitters (Hoeniger-Stern, 36-37, 49, 50, 66; Kober, 94, 95, 146, 147). Pogingen om het raadsel op te lossen hebben in dit verband geen zin. Van belang zijn slechts de toegevoegde plaatsnamen, die te kennen geven dat in Roermond en Heerlen al in het derde kwart van de 13de eeuw Joden hebben gewoond.

Inmiddels had de expansie naar het westen zich al uitgestrekt over een groot deel van zuidelijk Brabant; Leuven ca 1220, Tienen 1232, Geldenaken (Jodoigne) vóór 1235, Zoutleeuw 1253, Brussel vóór 1260, Mechelen vóór 1273, Hasselt vóór 1303 en St. Truiden vóór 1349 (Stengers, 13-15). Tussen deze steden en de vele Joodse nederzettingen in het Rijnland ligt op een strategisch punt aan de handelsweg van Keulen via Gulik en Heerlen naar de Brabantse en Vlaamse centra: Maastricht, waar geen spoor zou zijn gevonden van een Joodse vestiging in die tijd (Stengers, 103). Bij een hernieuwd onderzoek blijkt echter, dat er voor 1300 — zoals te verwachten was — wel degelijk Joodse Maastrichtse Joden waren geweest. Zij beschikten zelfs over een synagoge en vormden dus een gemeente, de oudst bekende binnen de huidige landsgrenzen.

Maastricht eind 13de tot midden 14de eeuw

Het vroegste gegeven, dat tevens wijst op een vestiging van enige omvang te Maastricht, is de vermelding van de *platea Judeorum* — de nog bestaande Jodenstraat — in een schepenbrief van

* Zie de verklaring der afkortingen op blz. 67.

het kapittel van St. Servaas uit 1295 (P 1900, 42). De synagoge of sjoel komt pas in 1377 ter sprake na de buitengebruikstelling, maar de herinnering aan het voormalig bedehuis was toen nog zo sterk, dat het kon dienen als plaatsaanduiding voor de eigendommen van ridder Dirk van Oost. Deze was blijkens het cijnsboek van het kapittel van O. L. Vrouw in 1377 in het bezit van goederen aan de Maas, die recht tegenover de gewezen sjoel lagen en die eertijds aan de monniken van de abdij van Godsdal toebehoorden: *Item dominus Theodericus de Oys miles .iiii.s. de bonis suis sitis supra Mosam recte in opposito quondam scole iudeorum, que bona quondam fuerunt monachorum Vallis dei* (Franquinet, O.L.V. II, 241/242). Deze vroegere goederen van Godsdal bestonden uit een bij het Augustijnenklooster gelegen refugiehuis volgens een kalendarium uit hetzelfde jaar: *... de domo monachorum Vallis dei sed pronunc domini de Oys prope conuentum Augustinensium*. Een kalendarium uit 1350/55 licht in, dat Dirk van Oost toen al eigenaar van het refugiehuis was, maar een derde kalendarium, dat een halve eeuw ouder is, wijst uit, dat het — in 1271 (P 1907, 71) vermeldde — huis zich omstreeks 1300 nog in handen van de monniken bevond en aan de Bokstraat lag: *... de domo monachorum vallis dei in boxiat* (Franquinet, O.L.V. II, 119). Kort hierop zal de refugie aan de familie Van Oost zijn overgedragen, want in 1309 verkocht de abdij al haar cijnsen en renten in Maastricht aan het kapittel van St. Servaas (a.w. 119).

Uit bovenstaande gegevens over de situering van het refugiehuis volgt de globale ligging van de synagoge, namelijk tegenover het refugiehuis in de bouwstrook tussen de Bokstraat en de Maas, die in 1849 voor de aanleg van het kanaal naar Luik werd verworven; nauwkeuriger gezegd: tegenover een gedeelte van die strook, dat niet ver ten noorden van het Augustijnenklooster lag, want dit gebouw grensde aan de Maasbrug (P 1907, 71). Het refugiehuis moet in of kort voor 1393 weer in bezit van de abdij zijn gekomen, want toen vroeg deze vrijstelling van bepaalde lasten voor haar bezit in de stad (M 1882, 806), maar over de situering werd niet gerept. Dit geschiedde pas weer in 1534, toen de Augustijnen bezwaar maakten, dat die *locht benomen is binnen boen kaelhuys* (kolenbergplaats) *door den buwee* (gebouw) *de der abt van Goitsdael boen nabuer aldaer nelingen* (onlangs) *heet doen setten*. In verband met dit euvel verzochten de gedupeerden *eijn gaet doer den mour ter maezen*

wart te doen maeken, dat voor niet-bevoegden zou kunnen worden afgesloten (M 1882, 806-807). Vermoedelijk is dit gat het kool- of Jodenpoortje geworden, de enige opening in de muur langs dit deel van de Maas volgens de prent (uit ca 1575) van Simon de Bellomonte in Braun en Hogenberg (afb. 1) en diens schets (afb. 2) uit 1587 (P 1922, 130). Het poortje kwam derhalve tussen het klooster in het zuiden en de refugie in het noorden.

Het (ter plaatse?) herbouwde refugiehuis of de uitbreiding van het bestaande pand blijkt in 1547 inderdaad aan het poortje — in het verlengde van de Jodenstraat — te grenzen: *... der porten benevens des abts van Goesdael gelegen* (M 1882, 807). In 1662 deed de abdij het huis — met plaatsaanduiding Bokstraat — wederom van de hand (M 1883, 834), waarna het gemeentebestuur er in 1706 het oog op liet vallen om aldaar een abattoir te stichten: *een Slagbhuijs te maecken en daer toe van Fr. Kerens over te neemen het huijs genaemt refugie van Godtsdal*. Het bewuste pand aan de *Joodenpoort* werd krachtens een raadsbesluit van 1712 tenslotte verworven, maar in 1717 weer verkocht (P 1932, 110). De koper was zonder twijfel de oude eigenaar Kerens, want in hetzelfde jaar logeerde Peter de Grote bij hem *aen de Maes* (A 1854/55, 295), een adres, dat later werd omschreven als een huis in de Bokstraat naast het Kool (= Joden)poortje (Flament, 124, naar Pelerin) of als het huis, waar in het begin van de 19de eeuw de familie Stevens woonde (P 1907, 72).

Volgens de kadastrale legger was Pieter Stevens tot 1849 eigenaar van het pand op perceel sectie A nr. 1313, dat blijkens het minuutplan onmiddellijk ten noorden van het Jodenpoortje lag, terwijl hij in de bevolkingsregisters van 1825 en 1840 als bewoner van hetzelfde huis, Bokstraat 480, voorkomt. In 1825 had Stevens als medebewoner Matthijs Hermans, de architect van de huidige synagoge, die dus uitzag op de plek, waar omstreeks 1300 de eerste scola Judeorum stond. Die plek kan niet met volstrekte zekerheid worden aangewezen. Indien *het huijs genaemt refugie van Godtsdal*, dat in 1706 aan de noordkant van het Jodenpoortje grensde, precies op dezelfde plaats was gebouwd als het refugiehuis uit 1300 en indien *recte in opposito* meetkundig moet worden opgevat, lag de middeleeuwse synagoge op de noordhoek van de Jodenstraat en de Bokstraat, thans Kesselskade 61. Maar indien het refugiehuis tussen ca. 1393 en 1534 iets noordwaarts zou zijn herbouwd en dus oorspronkelijk

aan de zuidkant van het latere poortje zou hebben gelegen, of indien „recht tegenover” een minder nauwkeurige aanduiding betekent, dan was de synagoge op het zuidelijke hoekperceel gesticht, Kesselskade 62.

In de kelders van beide hoekhuizen zijn helaas geen onderdelen zichtbaar, die uit 1300 kunnen stammen. Slechts een opgraving kan nog uitkomst bieden, tenminste wanneer de synagoge was voorzien van een diep mikwe, een ritueel bad, waarvan het bassin werd gevoed door „levend” water. In Keulen is zo'n schachtvormig mikwe — in Latijnse akten *puteus* genaamd — gevonden. De Joden kenden daar ook een *stove* voor de gewone (warme) baden, want christelijke badhuizen mochten ze niet bezoeken (Kober, 55). In Maastricht kan dit eveneens het geval zijn geweest; in 1350 wordt tenminste een *stupa* bij de put in de Jodenstraat vermeld in verband met een cijnsbetaling (Franquinet, Predikheren, 59). Overigens is in de archivalia slechts sprake van de befaamde stoven in de Stokstraat en de minder bekende in de Mariastraat (p 1907, 248, 295, 296, 298).

In 1350 was de Joodse gemeente waarschijnlijk al verdwenen als gevolg van de pogroms. De enige voor zover bekend in Zuid-Limburg vond plaats in 1309, toen een rondzwerfende bende bij de voorbereiding van een — mislukte — kruistocht Joodse gemeenschappen in het Rijnland en Brabant overviel. In laatstgenoemd gebied kon hertog Jan II nog een aantal Joden redden op zijn slot te Genappe, maar een dergelijke poging van de heer van Born bij Sittard mislukte jammerlijk. In zijn kasteel werden toen 110 Joden omgebracht, volgens een bericht in de enige Nederlandse bron, de *Annales Tielenses* uit de tweede helft van de 14de eeuw: *magna multitudo populi cruce signata... castrum de Born subvertebat, in quo interfecti sunt 110 Judei* (Stengers, 16, 106). De enige Joodse bron, die op deze slachting betrekking heeft, is een martyrologium in een 14de-eeuws gebedenboek, bestaande uit een lange lijst van plaatsen, waarin van de eerste kruistocht in 1096 tot en met de Zwarte Dood in 1349 geloofsgenoten zijn vermoord. Als Nederlandse plaatsen worden achtereenvolgens genoemd: Born (בורנא) — en na Leuven en Sayn(?) — Sittard (זיטירט) en Susteren (זוסטירין), waarna Hasselt, Brussel en St. Truiden de reeks besluiten (Salfeld, 277). In de grote Joodse memorboeken komt geen enkele Limburgse plaatsnaam voor, alleen in 1349 een

paar maal Brabant in het algemeen (Salfeld, 270, 286).

Uit het half-Brabantse Maastricht zijn geen berichten over een pogrom bekend, maar er heeft niet aan te worden getwijfeld, dat de Joodse gemeente in het midden van de 14de eeuw ten onder is gegaan. In het gunstigste geval hebben de leden zich door vlucht of door bekering aan een dreigende vervolging onttrokken. Dit kan zijn geschied in het pestjaar 1349, want in het cijnsboek van 1377 kon de voormalige synagoge nog als plaatsaanduiding dienen. Er zijn echter meer aanwijzingen. In hetzelfde register wordt tweemaal van een gewezen Jood in de Brugstraat gewag gemaakt: *Lambertus qui fuerat quondam Judeus mercator* en op een andere bladzij: *bona Lamberti mercatoris qui quondam fuit Judeus*, terwijl ook een Registrum altarium in 1380 nog van hem rept: (domus) *lamberti quondam judei* (Franquinet, *O.L.V.* II, 196, 243; I, 131). Ook de vader (?) van de klokke-luider van de St. Servaas kan door bekering aan de vervolging zijn ontkomen, want de *clocker* werd in 1407 en 1418 aangeduid met: *Johannes van Sittert, den men heydt Johannes Judei* (p 1907, 292; p 1925, 180).

Voorzets kan er op worden gewezen, dat in de 14de eeuw steeds weer carnifices-vleeshouwers in de Jodenstraat worden vermeld en dat juist slager vanouds een onmisbaar beroep was bij de Joden in verband met de spijswetten. Het is dus geenszins uitgesloten, dat een vroege opgave betrekking heeft op een gelovige Jood en een late op een bekeerling. De namen van de slaggers bieden overigens weinig houvast: in 1309 Baldwinus (p 1900, 64), in 1314 en '26 Henricus van Aken en zijn zoon Mathias (Franquinet, *O.L.V.* I, 93, 99), in 1316 Johannes van Embemst (Franquinet, *Predikheeren*, 36), in 1336 Johannes gen. Verlyes (p 1907, 192), in 1350 Anthonius, Johannes gen. Bebkens en Peerkens (Franquinet, *Predikheeren*, 58), in 1372, '76 en '80 Nycholaus Hollender (p 1907, 192) — die overigens in 1365 nog op de hoek van de Plankstraat bij de Vleeshal woonde (p 1900, 35) — vóór 1377 Johannes gen. Tant, zoon van Jacobus (eveneens slager), in 1377 en '80 Henricus Fredericus, in 1380 Macharias van Aken en Lens (Franquinet, *O.L.V.* II, 242, 270, 24, 41) en in 1388 Petrus Verlyes (p 1907, 193). De enige Maastrichtenaar uit het begin van de eeuw over wiens identiteit geen twijfel kan bestaan, was Isaac van Maastricht, die in 1324 in Gulik een huis bezat (Lau, 13).

Na het verdwijnen van de middeleeuwse Joodse gemeente zijn tot in de 18de eeuw te Maastricht geen Joodse ingezetenen meer bekend. De mededeling uit 1449, *dat een hertoge van Brabant in zynre stad van Tricht heeft . . . die Lombairden ende Joeden* (M 1929, 64), betrof slechts het recht alle eventuele geldschietters onder zijn direct gezag te stellen. Het ontbreken van Joodse geldschietters in deze tijd kan verband houden met de grote concurrentie van de kapitaalcrachtiger Lombarden, waarvan al een viertal met personeel in 1296 in Maastricht was gevestigd (P 1900, 46). Volledigheidshalve kan nog worden opgemerkt, dat te Vlijtingen — een der banken van het kapittel van St. Servaas, enkele kilometers ten westen van Maastricht — in een akte van 1420 *die joeden steeghe* voor het eerst verschijnt.

Fragmenten van Hebreeuwse Handschriften

Aan de ondergang van de 14de-eeuwse Joodse gemeenten in Maastricht en omgeving herinneren nog vier perkamenten bladen uit Hebreeuwse codices, die in het Rijksarchief in Limburg zijn gevonden en die thans voor het eerst worden gepubliceerd. Een ervan diende tot omslag van het *Chynsboek der Pitancie van den Biessen de A° 1326* (Cat. Handschriften nr. 167, RAL). Het is op de in 1966 in dit archief gehouden tentoonstelling „Duizend jaar oorkonden van Limburg” geëxposeerd geweest met als aanduiding in de gestencilde catalogus (blz. 4, onder B 17): „Fragment van een Hebreeuwse bijbel” (datering vóór 1326). Het tweede blad is eertijds uit een thans onbekend archiefstuk gelicht. De overige heeft drs. M. Smeets onlangs ontdekt in het omslag van het *Verdrag- en forfaitboek van Maastricht 1366-1374*, een boetenregister, dat in 1953 bij ruil van archivalia door het RAL is verworven (*Verlagen omtrent 's Rijks oude Archieven* 1953, 133).

Alle bladen vertonen — naar dr. L. Fuks, conservator van de Bibliotheca Rosenthaliana, welwillend mededeelde — het in de 14de eeuw gebezigde Asjkenazische kwadraatschrift. Het blad van onbekende herkomst is van Duitse origine en maakte deel uit van een afschrift van de Tora, de Vijf Boeken van Mozes, en bevat een deel van de geschiedenis van Jozef: Genesis 42, vs. 35 tot slot en id. 43 tot vs. 28. Het blad van het cijnsboek is Noord-Frans en afkomstig uit een afschrift van de Haftarot, d.w.z. de gedeelten uit de Profeten, die na de voorlezing van de wekelijkse Pentateuch-afdeling worden gelezen. De onderhavige tekst is die van Jozua 1, vs. 8

tot slot (afb. 3) gevolgd door Jesaja 66, vs. 1 tot 9; het zijn respectievelijk de Haftarot van Vreugde der Wet en van de sjabbat, waarop het Nieuwemaansfeest valt. Aan deze tekst is toegevoegd het commentaar van Rasji, een afkorting voor Rabbi Sjelomo Jitzchaki (1040-1105), de beroemde in Troyes geboren Bijbel- en Talmoedcommentator te Worms.

Hoewel de datering „vóór 1326” aannemelijk is, kan deze niet worden afgeleid uit het in het cijnsboek genoemde vroegste jaartal, dat ook in de na-middeleeuwse titel voorkomt. Het laatste katern van het cijnsboek, dat sinds 1953 in het Staatsarchief te Hasselt berust, dagtekent namelijk van 1346. Een datering vóór het midden van de 14de eeuw is gebaseerd op het karakter van het schrift en op de omstandigheid, dat in de eerste helft van de eeuw verschillende Joodse gemeenten in Belgisch en Nederlands Limburg zijn verdwenen. Onbeantwoord echter blijft de vraag uit welke gemeente dit fragment afkomstig is. De Aarts-commanderij (sinds 1322) van de Alden Biezen lag weliswaar tussen Maastricht en Hasselt-St. Truiden maar de betrekkingen met de Maasstad waren veel hechter dan met laatstgenoemde plaats.

De twee bladen uit het Maastrichtse boetenregister vertonen volgens dr. Fuks het in de 14de eeuw in Noord-Frankrijk gebruikelijke Asjkenazische kwadraatschrift. Deze fragmenten (afb. 4) behoren bijeen en bevatten een gedeelte van de Babylonische Talmoed Pesachiem (blz. 63b, 64b en 87a-b in de huidige uitgave). De Talmoed is een uit eeuwenlange mondelinge overlevering ontstaan verzamelwerk, bestaande uit Misjna en Gemara. Men onderscheidt de Babylonische en de Palestijnse Talmoed, die hun naam ontlenden aan de landen, waar ze gecodificeerd werden. De Maastrichtse fragmenten zijn niet alleen van bijzonder belang, daar ze tekstafwijkingen vertonen — die nog nader zullen worden onderzocht — maar ook omdat ze secundair waren toegepast in het Dinghuis (op de hoek van de Jodenstraat) kort na de opheffing van de nabijgelegen synagoge.

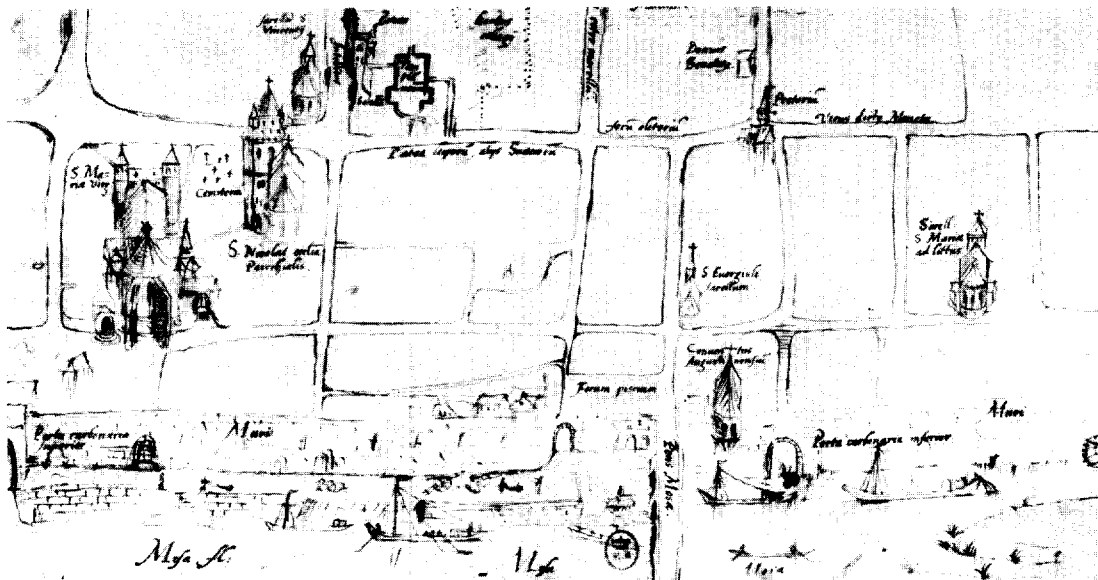
Hoewel niet onomstotelijk kan worden bewezen, dat deze Talmoedbladen van de verdwenen Joodse gemeente in Maastricht afkomstig zijn, wijzen de omstandigheden toch sterk in die richting. Met enige voorzichtigheid mag dan ook worden aangenomen, dat het onderhavige handschrift het eerste „monument” vormt, dat van een middeleeuwse Joodse gemeente in Nederland is ontdekt. De achterstand ten opzichte van Bel-

Afb. 1. Maastricht, Maasfront ca 1575; vergroot fragment van de gravure naar een tekening door Simon de Bellomonte in het tweede deel van de Atlas van Braun en Hogenberg.

Links van de brug: het Bat (de kade) met achter de „Stokstraatbuurt” de O.L. Vrouwekerk (2) en de v.m. St.-Nicolaaskerk (4).

Rechts van de brug: Kapel van het v.m. Augustijnenklooster (7) met rechts daaronder het Kool- of Jodenpoortje (38); rechts boven dit poortje het hoge dak van het Dinghuis (27) op de hoek van de Jodenstraat en de Kleine Staat.

Afb. 2. Maastricht, oostelijk deel van het centrum in 1587; fragment tekening door Simon de Bellemonte (Parijs, Bibl. Nat. Recueil En. 5 V in fol.).

Links van de brug: het Bat en daarboven de O.L. Vrouwekerk en de v.m. St.-Nicolaaskerk.

Rechts van de brug: Kapel van het v.m. Augustijnenklooster met het Kool- of Jodenpoortje (Porta carbonaria inferior); evenwijdig aan de stadsmuur loopt de Bokstraat (thans Kesselskade), haaks hierop, in het verlengde van de steeg achter het poortje, loopt de Jodenstraat met het Dinghuis (Pretorium) op de z.w.-hoek (bovenaan).

Afb. 3. Blad uit het boek Jozua (I, 8-17) met commentaar van Rasji, perkament. Geschreven in Asjkenezisch kwadraatschrift; waarschijnlijk Noord-Frans, ca 1300. Gebruikt als omslag voor het Chijsboeck der Pitancie van de Biessen.

(Maastricht, Rijksarchief in Limburg, cat. handschr. 167)

gië is iets ingelopen. Daar is in 1872 te Tienen een grafzerk uit 1255/56 van een zekere Rebekka opgegraven (thans in het Jubelparkmuseum) en is een Hebreeuwse akte uit 1344 bewaard gebleven (Stengers, 97 noot 36, 119 noot 118).

Roermond, Venlo en Sittard na het midden van de 14de eeuw

In de periode, waarin de Maastrichtse gemeente verdween, trokken ten tweeden male Joden naar Roermond en — waarschijnlijk voor het eerst — ook naar Venlo. Dit kon geschieden krachtens het recht, dat keizer Lodewijk in 1339 aan Reinout II van Gelre had verleend *tenere Judaeos*, hetgeen een vergunning tot belastingheffing inhield. Nog in hetzelfde jaar ontving de hertog 132 pond van zijn Joodse onderdanen (Van Schevichaven, 26), waarvan er in een rekening uit 1346 een achttal met name worden genoemd te Nijmegen, Emmerik, Zutphen en Doesburg (Van Hasselt, *Geld. Oudb.* I, 526-528). Op hun beurt konden ze echter rekenen op bescherming door de overheid en op het verlof als geldschietter op te treden. In Gelderse schuldbekentenissen uit die tijd komt dan ook vaak de clause voor, dat de schuldeiser een niet ontvangen bedrag op kosten van de schuldenaar bij de Joden of Lombarden mocht lenen. In 1364 wees de heer van Kessel op die mogelijkheid *then joeden of then lombarden* (P 1879, 102) en in 1374 stond een ridder de heer van Blitterswijk toe bij *den joden off den Lombarden* de van hem verschuldigde som te lenen, indien hij in gebreke bleef (LJ 1906, 121).

Hoewel deze algemeen gebruikelijke bepaling doorgaans niets zegt over de aanwezigheid van Joden in de omgeving, kan in de onderhavige gevallen respectievelijk aan Roermond en Venlo worden gedacht. In Venlo was al in 1364 de nog bestaande Jodenstraat bekend (Uyttenbroeck IV, 68), terwijl te Roermond in 1369 een *Godert Jude* als belastingbetaler werd genoteerd (P 1965, 45). Het volgende gegeven uit Roermond dateert van 1385, toen *Johel* uit Worms voor zijn gezin een vestigingsvergunning voor 10 jaar verkreeg — tegen een jaarlijks tribuut van 12 goudgulden — en tevens toestemming ontving het burgerrecht te verwerven (Van Schevichaven, 27). Voorts blijkt uit een verantwoording van bedragen *geboirt van den Joeden tot Nymegen* in 1391, dat *Saulus, Joede tot Ruermunde* en *Manus tot Ruermunde* ieder 15 gld. hadden betaald (Van Hasselt, *Geld. Oudb.* I, 534). Laatstgenoemde duikt als *Mannus van Roermond*

in 1394 weer op te Keulen, waar hij bij zijn geloofsgenoten in de St. Laurentiusparochie was komen wonen (Kober, 146).

Twee jaar later, in 1396, werden nogmaals de namen van twee Roermondse vastgelegd: *Gadert de Jude* op de Markt (dezelfde als de Godert uit 1369?) en *Gaeden de Joede* in de Brugstraat (P 1965, 45, 48). In 1406 verlangde de schout van Roermond *van eyne Joede op deine Dobbeltbrede gekomen ii.cronen*, maar in 1413 eiste dezelfde schout een boete van *Job. Hugen den goltsmeit, die den Joeden quaet silver versat* (had verpand), en *van eyne quader Heuken, die Bonnen der Joed in der straten vant liggen*. De rechtspraak zonder aanzien des persoons blijkt verder uit de rekening van de schout over 1414, waarin 3 gld zijn verantwoord van *Claes v. Alfen, want by eyne Joede mysaeden hadde* (Van Hasselt, *Geld. Oudb.* I, 537, 538-539). Tenslotte is nog een rekening uit 1443 bewaard gebleven: *van den Joeden tot Ruremunde gebuert xxx.gld. dat sy in myns 1. Heren lande woenen moegen* (Van Hasselt, *Geld. Maandw.* II, 363). Na dit archiefstuk, dat wijst op de aanwezigheid van tenminste twee huishoudens, zwijgen de bronnen gedurende een eeuw.

De laatste berichten uit het middeleeuwse Roermond dagtekenen van 1545, toen het Gelderse Hof vernam, dat *eylicke Juden to Ruremunde sich nedergeslagen hebben ind wohnhafflich sij*. Het Hof gelastte daarop de plaatselijke overheid die inwoners onmiddellijk weg te zenden, indien zij voor hen geen verblijfsvergunning van de keizer of de landvoogdes had ontvangen. Het stadsbestuur antwoordde, *dat beyde Joeden seer alde luyde siin soe mans ind weijver, ind woenen in twee huyseren. Eyner is genant Abraham Cloberch ind heeft gewoent thoe Attelyngen by Frankenlant ain der Tueber, heeft under anderen eyne shoen genant Mosscher (?)*. *Der ander is eyne zeer alder bevende man gebeyten Moyses van den Bruell, in den styefft Coelne gebaeren ind getaegen, der sich eyne tiit lanck thoe Zyssen under Oldebrugge enthalden gehad, ind siin vader soelde in vurjaeren alhiir thoe Ruermunde gewoendt ind gestoyren siin*. Ze waren toegelaten *up yre jairliche tribuyt van 50 ryder ind vuer ynkompst 250 daler*, terwijl in aanmerking was genomen de vergunning, die de keizer aan de Joden in Frankfort had gegeven. Het stadsbestuur deelde derhalve mede, dat het beide gezinnen niet buiten de poort wilde zetten. Het Hof liet zich niet bepraten, maar ook de stad gaf geen krimp (*Gelre* 107, 50; M 1937, 66-67).

Hoe de geschiedenis afliep is niet bekend, doch in 1556 besloot de hoge overheid, dat alle Joden Gelderland moesten verlaten, een gebod, dat in 1570 opnieuw werd afgekondigd (LJ 1907, 26).

Venlo vertoont hetzelfde beeld als Roermond; een aantal gegevens uit de tweede helft van de 14de tot het midden van de 15de eeuw en na een periode, waarin vermoedelijk geen Joodse inwoners aanwezig waren, een bericht over een bescheiden vestiging tegen het midden van de 16de eeuw. De Joodse bevolkingsgroep kan in Venlo aanvankelijk echter iets groter zijn geweest dan in Roermond, gezien de al in 1364 bekende Jodenstraat (Uyttenbroeck IV, 68). Zeven jaar later werd door hertog Reinout III van Gelre bij de bevestiging van de stadsrechten bepaald, *dat gbene Lombardere noch Joeden brieve*, die de schepenen bezegelden, langer dan een jaar van kracht zouden zijn (M 1881, 433). Pas uit de stadsrekening van 1407 blijkt, dat er toen Joodse geldschietters waren, want in dat jaar werd een betaling verricht in verband met een som gelds, *die der joede der stat gelent hadde* (P 1881, 434). In die tijd kwam ook een Joodse arts, meester Simon van Keulen, verschillende keren in Venlo. Hij genoot kennelijk een grote roep, want in 1404 werd hij met zijn bediende door de hertog van Gelre uit *Coilne* ontboden om *Jonchere van Borcloe* in Zutphen te bezoeken. Zij reisden per kar van af Arnhem en dronken onderweg slechts *roetbier*, *want sy ghenen wyn noch hoppe drincken en wolden* (Van Hasselt, *Geld. Oudh.* I, 536-537). In 1405 reed *Simon de Jode* naar Venlo en in 1407 geschiedde dit meermalen, waarbij steeds drie paarden werden gebruikt, een voor *Meyster Symon*, een voor *synen knecht* en een voor de begeleidende bode (Van Hasselt, *Geld. Maandw.* II, 359-360).

De volgende en laatste opgaven hebben betrekking op leningen tegen onderpand aan de hertog van Gelre. In zijn rekening over 1455 schrijft de drost van Gelre: *van bevele myns Heeren gen. golden Kannen gelost, die to Venloe aen den Joden stonden, voir 1½ R.gl. ind heb den Joden vursz. van den schade moiten geven, die tyt langh, die Kannen dair stonden, ix. R.gl., facit clix. R. gln.* De ambtman van Kessel en ter Horst noteerde in 1460 nog: *Van m.gen. Heeren panden, die tot Venloe stonden, een jaer ende iiiii. maenden, daervan 'sjaers van den C.R.gl. geg. xviii. R.gl. maectt xxiii. R.gl.* (Van Hasselt, *Geld. Oudh.* I, 554).

Na bijna een eeuw besloot de magistraat op 22 augustus 1544 weer *drie Juden neemptlich*

Jacob, Wendell ind Lewen, sampt wieberen, kinderen ind broitgesinde onder bescherming in de stad te laten wonen en te vergunnen een „bank van lening” te houden, waarbij ze zich voor de rentevoet moesten richten naar die, welke in Nijmegen en Roermond gebruikelijk was. Ze mochten thuis slachten voor eigen gebruik, maar konden wat *sy nach irem judisschen sidten nicht essen duerffen* verkopen, terwijl ze voor een rechtszaak niet *vp Saterdach den der Juden Sabaeth ind vierdach iszt* zouden worden opgeroepen. Voorts zouden ze een eigen begraafplaats krijgen en mochten ze geloofsgenoten als logé's ontvangen, terwijl zonder hun instemming geen nieuwe vestiging van Joden meer zou plaats vinden. Op hun beurt dienden ze een jaarlijks tribuut van 50 daalders te betalen alsmede een som van 100 daalders na afloop van de eerste 5 jaar (M 1938, 30-31). Nog in hetzelfde jaar werden in de stadsrekening 135 daalders *van der juden* verantwoord, terwijl blijkens de rekening van 1545 werden *ontfangen van Wendelen den jueden van synen jerlichen Tribuett ein hondert daler* (M 1881, 434).

Nadat de Joden zich hadden moeten verwijderen uit beide Opper-Gelderse steden — waarin zich tot kort na 1800 geen geloofsgenoten meer zouden vestigen — treedt in 1582 een groep Joodse slaggers in het Gulikse Sittard in het daglicht. De hertog van Gulik had in 1554 weliswaar bepaald, dat *Keine Juden, so nicht nach Christlicher Ordnung getaufft, gestattet, auffgehaltet oder vergeleit werden*, maar daaraan is kennelijk niet streng de hand gehouden of wel men heeft een uitzondering gemaakt voor degenen, die toen al ter plaatse woonden. In 1582 bestond in ieder geval reeds een gemeenschap van een zekere omvang, gezien het verslag van een rechtszitting: *Die fleischewer binnen Sittart haben sich beklagt das die Juden alhie allerley unbequemb fleisch auf den dorfern gelden und darnach wiederumb under den bürgern heimlich verkauffen, ohne dem das sie einig desselbigen fleisch auf den marct alhie feil brengen und dasselbig kuyren lassen.* De uitspraak luidde: *das die Juden solich fleisch, als sie zu verkauffen gemeint, vor dem verkauffen auf den marct alhie brengen und kuyren lassen sollen* (M 1881, 553).

De Joodse slaggers behoorden vermoedelijk tot een gemeente, die over een huissynagoge beschikte. Hierop wijst de mededeling van Dunckel, die onmiddellijk volgt op het vermelden van de stichting van een synagoge in 1725: „200 Jahre

vorher hatten die Israeliten ihr Bethaus in der Plackstrasse in einem Hause mit Nummer 154" (Pothast 27). Hierbij moet „200 jaar tevoren" uiteraard niet letterlijk worden opgevat, maar worden gezien als een globale aanduiding van een vage periode in de 16de eeuw. Het bewuste huis, dat een halve eeuw geleden is afgebroken, vertoonde volgens de herinnering (medegedeeld door archivaris J. L. Offermans) laat-middeleeuwse kenmerken. Het bezat een vakwerkgevel met een overstekende verdieping op geprofileerde consoles.

Indien de gemeente in 1585 nog bestond, zou bisschop Lindanus van Roermond, die Hebreeuws kende, nog een beroep op een Sittardse schriftgeleerde hebben kunnen doen, want in dat jaar kocht hij te Rome twee Hebreeuwse bijbelhandschriften (Habets II, 453).

De 17de eeuw

In tegenstelling tot de westelijke Nederlanden, waar sinds het eind van de 16de eeuw belangrijke Joodse gemeenten ontstonden, wordt in Limburg pas na de tachtigjarige oorlog weer melding gemaakt van Joden en dan nog slechts sporadisch. Een voorbeeld hiervan is een bijzondere eedsformule, die werd voorgeschreven, toen de schepenbank van Gulpen in 1661 onder toezicht van de Staten kwam: *In saeken van groot gewigt is het beste dat den eed gedaan word op bevele der Parnassen in de Synagoge omtrent het eynde der gebeden, in wyse als volgt: de koster off Rebbe haelt op hun bevele de boecken Moses uyt de kass en geeft die aen die geene die sal sweeren, die deselve in syne handen houd, het hoofd bedeckt hebbende met sijn taled off witte hoofdsluyer, alsdan den eed doet wegens saecken in de vyff boecken Moses uytgedrukt* (M 1890, 69). Deze beschrijving is mogelijk uit het westen overgenomen, want in Gulpen zal in die tijd geen synagoge zijn geweest en evenmin een voorganger. De aanwezigheid van Joden is evenwel niet uitgesloten in dit streekcentrum bij de samenkomst van handelswegen.

De enige plaats met Joodse ingezetenen, althans volgens de gepubliceerde archivalia, was toen Gronsveld, waar de graaf blijkens een kerkvisitatie uit 1658 *introduxit duos judaeos* (Habets I, 437). Waarschijnlijk heeft de heer van dit miniatuur-staatje beiden aangetrokken in verband met zijn munthuis, dat wegens de goedkope producten en imitaties geen beste naam had. Deze veronderstelling wordt gesteund door een bericht uit hetzelfde jaar 1658 betreffende een overtre-

der op monetair gebied, die in relatie stond met de muntmeester van Gronsveld en een Jood uit het Belgisch-Limburgse Reckheim, waar eveneens elders ongewenste munten werden geslagen (N 1936/37, 50). Nog in 1692 werd er in ambtelijke correspondentie op gewezen, dat *zekere jood* op het kasteel van Gronsveld wekelijks omtrent 1000 pond aan duiten sloeg, die in vaatjes naar Holland werden gezonden (P 1915, 305).

De volgende plaats van vestiging was Elsloo, waarvan de heer in 1699 een verblijfsvergunning verleende aan *Hermanus Manasses Joode*, die daar al enige jaren *het ampt van beenhouweert degelijck geexerceert ende hem met sijne familie eerlijck gecompoteert had*. Herman kreeg dezelfde rechten en plichten als de andere ingezetenen, maar moest jaarlijks 4 rijksdaalders als recognitie betalen. Daartegenover stond weer de toewijzing van een eigen begraafplaats *in den Santeberg van Terhagen*, die in het begin van de vorige eeuw in het kasteelpark werd opgenomen. In 1727 kreeg een tweede Joodse slager, die kennelijk verwant was aan de eerste, verlof zich in Elsloo te vestigen: *David Menasses*, die toen al enige jaren in Stein had gewoond. Het recognitiebedrag werd echter verhoogd tot 25 gulden plus de levering van alle runder- en ossetongen op het kasteel (M 1919, 56). De vleeswaren, die de graaf van Merode bij zijn bezoek in 1709 aan zijn heerlijkheid Stein heeft besteld en waaraan een rekening met een kwijting in Hebreeuws schrift herinnert (M 1961, kol. 94) zullen wel van de familie Menasses afkomstig zijn geweest. Voorts kan de Jodenstraat te Elsloo nog aan de slagersfamilie herinneren (M 1949, 18, 20). In dit verband kan nog worden vermeld, dat Maurits van Kinsky, zoon van de heer van Stein, in de jaren 1740/46 met een Joodse vriendin rondzwierf en zelfs het Joodse geloof zou hebben aangenomen (M 1884, 998; M 1919, 83).

Tenslotte zij gewezen op een bericht uit 1677, in verband met een kort verblijf (de legerbevoorrading door Machado en Pereira?): *de jooden staan binnen Maestricht* (Brugmans-Frank, 450) en op de herkomst van de medeplichtige aan een in 1712 te Maastricht gepleegde moord: de 22-jarige dienstbode *Helena Meijers jodinne, geboortig van Beeck* (o.a. M 1903,23).

De 18de eeuw

Inmiddels was het tijdvak aangebroken van immigratie op groter schaal. Deze richtte zich als in de middeleeuwen weer op de handelscentra,

maar de vestiging aldaar was afhankelijk van de plaatselijke omstandigheden, met name de houding van de concurrentie vrezende gilden. In de oude Opper-Gelderse steden Roermond en Venlo bleef het verbod van 1570 van kracht. De burgemeester van laatstgenoemde stad werd hieraan in 1780 nog eens herinnerd (LJ 1907, 26), terwijl Henry Levy Lipmann in 1782 geen vergunning kreeg in Roermond een Bank van Lening op te richten (Brugmans-Frank, 450).

In het Pruisische gebied bestonden er geen bezwaren tegen vestiging, maar de Joden mochten ingevolge een edict uit 1703 van de koning van Pruisen en hertog van Kleef de Heiland niet beledigen. Volgens de tekst in het archief van Heyen, gem. Bergen, dat tot Kleef behoorde, was het derhalve niet toegestaan in het gebed *Alenu leschabeach* de woorden: *schebem coreim umistachawim lebevel varik, umispalleim le lo joschia* uit te spreken en daarbij te spuwen en weg te springen (M 1899, 77-79). Bij gebrek aan belanghebbenden had het edict voor Heyen overigens geen zin. Voor zover bekend woonde er in die jaren slechts één Jood in de naaste omgeving en wel in 1719 aan de overkant van de rivier in het Brabantse Maashees (LJ 1904, 52). In Geysteren, dat onder het Pruisische Overkwartier van Gelre ressorteerde, zou het edict — theoretisch — nog van invloed kunnen zijn geweest, want daar trof de kerkvisitorator in 1755 twee Joodse gezinnen aan (Habets III, 209). Pas in de tweede helft van de eeuw kwam de eerste Jood in het Kleefse Gennep (med. drs. J. C. G. M. Jansen).

Het noorden oefende in de 18de eeuw overigens geen aantrekkingskracht uit; men trok naar het Gulikse en Staatse zuiden, waar in Sittard en Heerlen de eerste vestigingen van enige omvang ontstonden. Uit Sittard waar in het gedetailleerde visitatieverslag van 1647 geen Joden werden vermeld (Habets I, 389), is een Joods geboorteregister bewaard gebleven (RAL), dat in 1723 begint met de inschrijving van *Godtschalk Levi*. Er moet toen al een aantal gezinnen hebben gewoond, want twee jaar later werd — na verkregen toestemming van de landsheer — de huissynagoge aan de Molenbeekstraat gesticht (Pothast, 27). Bijzonderheden omtrent dit bedehuis zullen in het hierna volgende artikel ter sprake komen. Thans kan er slechts op worden gewezen, dat de Sittardse gemeente geleidelijk tot bloei kwam en dat de leden ervan opmerkelijk honkvast waren. Zelfs nu, na de opheffing van de gemeente in 1947 als gevolg van de

rampzalige gebeurtenissen tijdens de oorlog, wonen ter plaatse nog enkele afstammelingen van de Joodse Sittardenaren uit het midden van de 18de eeuw.

In Heerlen, waar de kerkvisitatie in 1673 nog geen Joden opgaf (Habets III, 357), verschijnen de eerste Joodse inwoners in notariële akten uit 1714, '15 en '16, respectievelijk *Schardineel*, *Pasman* en echtgenote en *Heuman Lijsers* (med. drs. Jansen). In 1725 werden reeds *sex familiae judaeorum* bij de kerkvisitatie genoteerd (Habets III, 357). Wellicht behoorde de opkoper *Joseph*, die in 1740 in een bokkerijdersproces ter sprake kwam (Gierlichs, 52), tot een van die zes gezinnen. De volgende met name bekende Joodse Heerlenaar was *Heuman Emanuel* — gehuwd met *Judith Jacobs* — die in 1755 als getuige optrad bij een burenruzie in de Akerstraat (H 1957, 79). In 1778 treedt *Heuman Emanuel* nogmaals in het licht en wel met *Moijses Benedict* als vertegenwoordiger van de Joodse gemeente in verband met het onderhoud van de toegang tot haar begraafplaats (H 1960, 129-130).

Deze begraafplaats, die in 1761 al *seedert lange jaeren* bestond (H 1951, 99/100), bleef tot 1811 in gebruik en lag achter het voormalige huis „De Kroon” aan de Dorpstraat, thans Emmastraat. De ingang was aan het Moorestraatje, thans Plaarstraat (M 1923, 28). Gegevens over een huissynagoge zijn nog niet gevonden, hoewel een dergelijke gebedsruimte vóór 1808, toen de gemeente 47 leden telde (H 1960, 2) aanwezig moet zijn geweest. Ook over de 19de-eeuwse synagoge moeten nog vrijwel alle gegevens tevoorschijn komen, hetgeen nogal verbazing wekt, omdat het bewuste gebouwtje pas is afgebroken na de bouw van de nieuwe synagoge in 1936. Dit bedehuis is gelukkig nog steeds in gebruik, waaruit volgt, dat Heerlen de oudste Joodse gemeente in Limburg bezit.

Naast de gemeenten van Sittard en Heerlen ontstonden in de loop van de 18de eeuw kleine vestigingen aan de handelsroutes van het Rijnland naar het Maasgebied en aan de wegen langs of evenwijdig aan de Maas. In het algemeen trokken de immigranten naar streekcentra, maar soms ook naar plaatsjes van geringe betekenis, indien de vestiging in het nabijgelegen centrum op moeilijkheden stuitte. Een goed inzicht omtrent deze immigratie kan nog niet worden gegeven. Hiertoe is een archivalisch onderzoek vereist, dat buiten de opzet van deze bijdrage valt. Slechts de gepubliceerde losse gegevens kunnen worden

medegedeeld, aangevuld met de resultaten van een steekproef betreffende de geboorteplaatsen van Joden in een paar vroeg 19de-eeuwse registers van de Burgerlijke Stand.

In Hulsberg bij Valkenburg trof de kerkvisitaator in 1723 en '25 één Joods gezin aan (Habets III, 360), maar verder speelt dit dorp geen rol meer. In Valkenburg zelf vestigde zich in 1725 *Anselmus Salomon Vallabrega*, een stoffenkoopman uit Bordeaux, nadat zijn geloofsgenoten *Heuman Alexander Cobin* en *Herts Emmanuel* hadden verklaard, dat hij van onbesproken gedrag was en Dirk en Hendrik Quaedvliegh zich hadden borggesteld voor de vereiste cautie van 100 ducats, die Anselmus niet kon betalen (M 1884, 960). Overigens schijnt Valkenburg eerst omstreeks 1775 aan meer Joodse gezinnen een onderdak te hebben verschaft.

Dichter bij Maastricht is te Meerssen in 1740 een Joodse opkoper vermeld (Gierlichs, 53), maar ook hier moet pas in het laatste kwart van de eeuw een grotere groep zijn gekomen, die in 1796 over een huissynagoge in de Beekstraat beschikte (med. drs. Jansen). Deze gemeente is tot 1947 blijven bestaan. Het nabijgelegen Haasdal onder Schimmert herbergde van ca. 1750 tot diep in de 19de eeuw steeds enige Joodse inwoners, doch niet zoveel, dat een gemeente kon worden gesticht. Het tussen Meerssen en Sittard gelegen Beek, waar in 1690 de reeds vermelde Helena Meijers zou zijn geboren, kreeg ook in het laatste kwart van de 18de eeuw een vestiging van zekere omvang. Deze leidde echter pas in 1828 tot de instelling van een zelfstandige gemeente, die in 1954 moest worden opgeheven. Een incidenteel geval als de vermelding van een geboorte te Limmel buiten beschouwing gelaten, kunnen in dit deel van Zuid-Limburg als plaats van een bescheiden vestiging tegen het eind van de eeuw nog slechts worden genoteerd: Stein blijkt een geboorteopgave en Elsloo blijkt de bekentenis uit 1793 van een bokkerijder, die bij een Joodse inwoner 100 rijksdaalders had gestolen (Kengen, 339).

Tussen Sittard en Roermond zijn de gegevens, zoals gezegd, bijzonder schaars; in 1736 betaalde te Susteren één Jood belasting (M 1880, 334) en in Echt komt in 1760 voor 't eerst de *Joodestraet* in de stukken voor (LJ 1908, 126). De 18de-eeuwse oorsprong van de gelijknamige straten in Susteren en Geleen staat evenwel niet vast. In het laatste geval zal geen vestiging van Joden, maar een door hen gevolgde route tot de naamgeving hebben geleid. Aan het heen-en-weertrekken her-

innert in Midden-Limburg nog een proces-verbaal uit 1770 van de Schepensbank van Herten, Ool en Merum. Hierin wordt een veerman beschuldigd van een grove grap ten koste van twee anoniem gebleven Joden, aan wie hij niet het normale overzetgeld voor een „Christenmens” had berekend, maar de 10 oord, die voor vee verschuldigd was (p 1916, 119). Aan het trekken herinnert ook een aantal bekeringen van Joden op doorreis, vooral uit Duitsland; van 1770-'95 te Sittard (LL 1959/60, 43-46), in 1771 te Maastricht (Bax, 176) en Weert, waar de bekeerde echtelieden Arons-Davidts tot hun dood bleven wonen (LL 1954/55, 106) en in 1781 en '83 te Venlo (resp. Uyttenbroeck III, 3 en LL 1956/57, 88).

Ten zuiden van de driehoek Sittard-Heerlen-Meerssen zijn vroege vestigingen bekend aan de weg van Aken naar Maastricht. Te Gulpen werd in 1747 Pesach gevierd in de woning van Jozef Hertog, waarin in 1786 een huissynagoge wordt vermeld (med. drs. Jansen). Na de Franse tijd kwam Gulpen bij de organisatie van 1816 onder de Ringsynagoge Eijsden, maar werd twee jaar later een Bijkerk, die zoveel leden ging tellen, dat in 1823 een synagoge kon worden gesticht. Deze werd tot in de laatste oorlog gebruikt, doch helaas afgebroken na opheffing van de gemeente in 1947. Geringer van omvang was de bevolkingsgroep in Vaals, waar de reiziger Forster in 1790 de harmonische samenleving van Rooms-Katholieken, Lutherse, Gereformeerden, Doopsgezinden en Joden pree (N 1934/35, 61). De enige gemeente ten zuiden van Maastricht ontstond in Eijsden, waar in 1718 al een Eliazar woonde (med. drs. Jansen) en blijkens geboortedata in het midden van de eeuw al een gemeenschap bestond, die vóór 1779 over een huissynagoge beschikte (med. mej. dr. E. Nuyens), waarop in de volgende bijdrage nader zal worden ingegaan. Hoewel Eijsden in 1816 een Ringsynagoge werd, heeft men nooit een zelfstandig kerkgebouw gesticht; tot de opheffing van de gemeente in 1935 bleef men gebruik maken van een „bidkamer” van omstreeks 1785.

Uit Maastricht tenslotte zijn vóór het eind van de 18de eeuw slechts vage gegevens bekend. De bij de moord op mevrouw Bamphi in 1712 betrokken dienstbode Helena Meijers moest reeds eerder ter sprake komen. Voorts kan worden gewezen op de vermelding in een bokkerijdersproces van een Joodse opkoper te Maastricht in 1743 (Gierlichs, 30) en op een Joodse geldschieder, die in 1747 door twee schuldenaren — Oosten-

rijkse officieren — aldaar werd vermoord (o.a. M 1880, 259). In hetzelfde jaar werd aan Joodse slagers het slachten in de stad verboden, terwijl in 1751 Eliazar Jacobs werd geweigerd binnen de veste te handelen (Brugmans-Frank, 450). Alleen bij bijzondere markten zoals bij de Heiligdomsvaart kregen *vreemde joden* toen verlof op het Vrijthof *hunnen handel te bedrijven doch op den 14 dag op het luiden van dezelve groote klok s'avonts ten 6 uren moesten zy wederom de stad verlaaten* (M 1907, 314/315). Een enkeling onttrok zich door bekering aan de door de gilden bevorderde discriminatie, zoals de Joodse koopman Frans Meijer, die te Maastricht in 1748 trouwde met de dochter van de bokkerijder jhr. Willem de Gavarelle (*Gedenkb. Geleen*, 74).

Een volgende notitie — die overigens niets zegt — is de vermelding van een Jood, die in 1761 op het Dinghuis zelfmoord pleegde (M 1909, 32). Van meer belang voor het onderwerp is de mededeling in de kroniek van Van Gulpen, dat in 1760 het eerste Joodse gezin — Coopman — te Maastricht is gekomen (Flament, 131/132). Bijna twintig jaar later zou er nog steeds niet meer dan één gezin wonen en mocht geen Jood in de stad overnachten zonder verlof van de Brabantse Hoogshout (Bachiene V, 913/914). Blijkens een mededeling van drs. Jansen waren er toen echter al drie gezinnen, terwijl volgens de overlevering in 1782 voor het eerst een godsdienstoefening in een achterhuis aan de Markt zou zijn gehouden (Flament, 138). De eerste vaststaande gegevens omtrent een Joodse gemeente dactekenen evenwel van na de komst der Fransen in 1794, toen de discriminatie op grond van de godsdienst werd opgeheven en door toestroming spoedig een flinke Joodse gemeenschap ontstond, doch hierover zal in een volgende bijdrage worden gesproken.

Het begin van de 19de eeuw

De 18de eeuw was voor de Joden in Limburg geen gunstige tijd geweest. Bij allerlei beperkende bepalingen, waardoor zij zich maatschappelijk niet konden ontplooiën, kwam nog de slechte economische toestand. Het is dan ook geen wonder, dat er wel eens Joden het slechte pad opgingen, zoals een drietal van onbekende herkomst, dat in 1721 te Voerendaal inbrak (H 1966, 31) en de paar bewuste helers onder de genoemde opkopers uit de bokkerijdersproccsen. Het wekt eigenlijk verbazing, dat onder de honderden benedeleden uit de eerste en tweede

bokkerijdersperiode vrijwel geen Joden voorkwamen, maar dat er pas een aantal — uit het buitenland afkomstig — toetrad tot de laatste groep, die in Limburg opereerde.

Met het Franse bewind begon niet alleen de emancipatie, doch ook de organisatie. In 1808 stelde Napoleon het „Consistoire Central des Juifs” te Parijs in als overkoepelend orgaan voor departementale consistories. De Joodse Limburgers kwamen hierbij onder het Consistorie van Crefeld, het Joodse centrum in het Roerdepartement. Aan deze toestand maakte Willem I een eind door op 26 februari 1814 — nog voor zijn inhuldiging — de consistoriaal-inrichting te ontbinden en het afzonderlijk bestaan van de gemeenten te herstellen (onder Hoofdsynagogen). Daarna volgde de ene regeling op de andere, maar in dit verband is slechts van belang het besluit d.d. 21 augustus 1816 van de „Commissaris-Generaal, Provisioneel belast met de Zaken der Hervormde en Andere Eerediensten, behalve dien der Roomsch-Catholyken”. Volgens dit besluit werd in het XIIIe Ressort de Hoofdsynagoge te Maastricht ingesteld met 6 Ringen: 1 Maastricht, 2 Sittard, 3 Eijsden, 4 Meerssen, 5 Heerlen en 6 Luxemburg. (Ook Luik kwam onder Maastricht te ressorteren).

Nadat bij k.b. van 6 juli 1817 een Hoofdcmissie tot de Zaken der Israëlieten — ressorterende onder het nieuwe Ministerie van Eredienst — was aangewezen, begon de bureaucratie pas goed. De lange rijen dossiers van deze commissie in het Algemeen Rijksarchief en het nog volledig bewaarde archief van de Hoofdsynagoge te Maastricht tonen een zo omvangrijke correspondentie als gevolg van de verregaande bemoeizucht van de overheid, dat niemand zich nog aan de bewerking van dit belangrijke materiaal heeft gewaagd. Hier kan dan ook slechts worden gewezen op de veranderingen in de organisatie in verband met de groei van de Joodse gemeenschap.

In 1818 is Gulpen een Bijkerk onder Eijsden geworden en Grevenbicht een Kerkgang onder Sittard. Venlo en Roermond, die in 1821 onder Sittard ressorteerden, verkregen evenals Beek, dat onder Meerssen behoorde, in 1828 de rang van Bijkerk. Na de jaren 1830-'39, toen in Limburg met uitzondering van Maastricht de Belgische regering de scepter zwaaide, moest de organisatie worden herzien. In 1850 ressorteerden onder de Hoofdsynagoge Maastricht 11 gemeenten, t.w. 7 Ringsynagogen (Venlo, Roermond, Sittard, Meerssen, Heerlen, Gulpen en Eijsden) en 4 Bij-

kerken (Gennep, Grevenbicht, Beek en Vaals). Na 1900 werd Valkenburg nog als zelfstandige gemeente erkend, maar het hoogtepunt — 1481 zielen in 1867 — was allang voorbij als gevolg van vertrek en geloofsafval. Thans bestaan naast de Hoofdsynagoge Maastricht nog slechts 3 gemeenten: Venlo, Roermond en Heerlen.

De rol, die de kleine Joodse gemeenschap sinds de emancipatie in Limburg heeft gespeeld, is nog niet onderzocht, maar zal groter kunnen blijken

dan het geringe aantal doet vermoeden. Men denke slechts aan de firma Wolf en Herzdahl, waarvan de grondslag al op het eind van de 18de eeuw in Sittard werd gelegd. Doch ook op het gebied van de beeldende kunst — de gebroeders Wiener uit Venlo — van de literatuur — Jacob Hiegentlich uit Roermond — en van de sport — Leo Horn uit Sittard — zijn de Joodse Limburgers niet achter gebleven.

LIJST VAN GEBRUIKTE AFKORTINGEN EN LITERATUUR

- A = *Annales de la Société Historique et Archéologique à Maastricht*, deel I 1854/55 (tot 1856/58).
- H = *Bulletin van de Historische Kring Het Land van Herle*, 1ste jrg. 1951.
- LJ = *Limburg's Jaarboek*, deel I 1894 (tot 1928).
- LL = *De Limburgse Leeuw*, 1ste jrg. 1952/53 (tot 1965).
- M = *De Maasgouw*, 1ste jrg. 1879.
- N = *De Nedermaas*, 1ste jrg. 1922/23 (tot 1941).
- NIW = *Nieuw Israëlietisch Weekblad*, 1ste jrg. 1865.
- P = *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*, deel I 1864.
- RAL = *Rijksarchief in Limburg*.
- W. A. Bachiene, *Vaderlandsche Geographie* V. Amsterdam 1791.
- W. Bax, *Gedenkboek der Nederlandsche Hervormde Gemeente van Maastricht 1632-1932*, Maastricht 1932.
- H. Brugmans en A. Frank, *Geschiedenis der Joden in Nederland* I, Amsterdam 1940.
- A. J. A. Flament, *Chroniek van Maastricht van 70 na Chr. tot 1870*, Maastricht 1915.
- G. D. Franquinet, *Beredeneerde Inventaris der oorkonden en bescheiden van het Kapittel van O.L. Vrouwekerk te Maastricht*, Maastricht I 1870, II 1877.
- G. D. Franquinet, *Beredeneerde Inventaris der oorkonden en bescheiden van het klooster der Predikbeeren te Maastricht*, Maastricht 1880.
- Gedenkboek Geleen. Van dorp tot Mauritsstad*, Geleen 1952.
- W. Gierlichs, *De geschiedenis der Bokkerijders in het voormalige Land van 's Hertogenrode*, Roermond-Maaseik 1939.
- J. Habets, *Geschiedenis van het tegenwoordige bisdom Roermond, en van de bisdommen, die het in deze gewesten zijn voorafgegaan*, Roermond I 1875, II 1890, III 1892.
- G. van Hasselt, *Geldersche Oudheden* I, Arnhem 1806.
- G. van Hasselt, *Geldersch Maandwerk* II, Arnhem 1807.
- R. Hoeniger en M. Stern, *Das Judenschreibsbuch der Laurenzpfarre zu Köln = Quellen zur Geschichte der Juden in Deutschland* I, Berlijn 1888.
- A. C. Kengen, *Uit Geul's verleden*, z. pl. 1926.
- A. Kober, *Grundbuch des Kölner Judenviertels 1135-1425 = Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde* XXXIV, Bonn 1920.
- F. Lau, *Historische Topographie der Stadt Jülich = Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde*, XXIX, Bonn 1933 (kon niet worden geraadpleegd).
- B. A. Pothast, *Kurze Chronik von Sittard von 900 bis 1755 erschienen im Almanach von Augustin Dunkel... fortgesetzt... bis 1891*, Sittard 1891.
- J. Ruwet, *Cartulaire de l'Abbaye Cistercienne du Val-Dieu (XIIe-XIVe siècle)*, Brussel 1955.
- S. Salfeld, *Das Martyrologium des Nürnberger Memorbuches = Quellen zur Geschichte der Juden in Deutschland* III, Berlijn 1898.
- H. D. van Schevichaven, *Penschetzen uit Nijmegen's verleden* II, Nijmegen 1901 (herdr. Arnhem 1966).
- J. Stengers, *Les Juifs dans les Pays-Bas au Moyen Age = Verb. Kon. Belg. Academie* XLV, Brussel 1949.
- H. H. H. Uyttenbroeck, *Bijdragen tot de Geschiedenis van Venlo*, Venlo III, 1912, IV, 1914.
- J. Zwartz, *Hoofdstukken uit de Geschiedenis der Joden in Nederland*, Zutphen 1929.

SUMMARY

THE JEWS IN LIMBURG FROM THE THIRTEENTH TO THE NINETEENTH CENTURIES

BY

H. BEEM AND R. C. HEKKER

The first Jews settled in the province of Limburg along the trade routes from the Rhineland (Cologne) to Brabant and Flanders: in Heerlen before 1270, Roermond before 1275, Maastricht before 1295, and in Sittard and Susteren before 1309. Only Maastricht is known to have had a synagogue and perhaps a Jewish bath-house (*stupa*, in the Jodenstraat). The Jews in Sittard and Susteren were massacred in 1309 by so-called Crusaders from elsewhere. Although pogroms are otherwise unknown for Limburg, the Jews had disappeared from the province by about 1350; in Maastricht the names of a few converts are recorded, and four pages of Hebrew manuscripts have survived (from the Babylonian Talmud, with textual deviations; parts of the Torah and the Haphtaroth).

The next Jews to settle, some of them moneylenders, established themselves in Venlo (from before 1364 until shortly after 1460) and Roermond (from before 1369 to shortly after 1443). After that the archives are silent, until two Jewish families settled in Roermond shortly before 1545 and three families came to reside in Venlo in 1544. In 1556 the regional government prohibited the settlement of Jews in this (Guel-drian) part of Limburg. In Sittard, belonging to Jülich, there were several Jewish butchers in 1582, and a house synagogue dating from that time was still remembered at the beginning of the nineteenth century.

Although there had been important Jewish

communities since the end of the sixteenth century in the northern part of the country (Amsterdam in particular), the settlement of Jews in Limburg in the course of the seventeenth century remained limited to incidental cases. Not until the beginning of the eighteenth century did a few communities develop there: in Sittard (in 1725 a house synagogue), Heerlen (in 1725 six Jewish families), Eijsden (house synagogue before 1779), Maastricht (according to tradition, a house synagogue in 1782), Gulpen (house synagogue before 1786) and Meerssen (house synagogue before 1796); elsewhere in the province there were only very small groups.

After Limburg was annexed by France in 1794, emancipation and settlement began to increase. At the same time, Napoleon attempted to organize the Jewish congregations. A consistory was established for each department; for a large part of Limburg, Crefeld in the Rhineland became the Jewish centre. After the fall of Napoleon, the government of the Netherlands took over the organization of the religious communities. In 1816 Maastricht was designated as seat of the chief synagogue, under whose jurisdiction six district synagogues were placed: Maastricht, Sittard, Eijsden, Meerssen, Heerlen, and Luxembourg (which until 1830, together with Belgium, formed part of the Kingdom of the Netherlands). These congregations numbered 773 people in all.

Afb. 4. Blad uit de Babylonische Talmud, Tractaat Pesahim (p. 64b), perkament. Geschreven in Asjkenezisch kwadraatschrift; waarschijnlijk Noord-Frans, ca 1300. Uit het kaft van het Verdrag- en Forfaitboek van Maastricht 1366-1374.

(Maastricht, Rijksarchief in Limburg, zie *Versl. Rijks oude Arch.* 1953, 133)

Afb. 1. Opschrift boven de plaats, waar vermoedelijk de ark gestaan heeft, tegen de noordwand van de voormalige synagoge, Molenbeekstraat 11 te Sittard. Ter herinnering aan de schenking door Jehoeda Leib, zoon van Jozef Jacob Hacohen en inwijding op Sjabbat Nachamoc 485 Iefak — (1725).

Afb. 2. Opschrift op de zuidwand van de voormalige synagoge, Molenbeekstraat 11 te Sittard, met de naam van de vrouw van Jehoeda Leib, Edel de dochter van Mozes.
(Foto's J. L. Offermans, 1963)

HUISSYNAGOGEN UIT DE ACHTTIENDE EEUW IN SITTARD EN EIJSDEN

DOOR

J. L. OFFERMANS EN H. VAN DER WAL

Aanvankelijk konden de kehillot in Limburg, klein en onbemiddeld als zij waren, als sjoel slechts een gehuurd lokaal benutten of een kamer in het huis van een rijkere geloofsgenoot. Bij iets gunstigere omstandigheden ging men dan over tot verbouwingen of nieuwbouw, waardoor ruimten geschapen werden die beter aan hun doel beantwoordden. Tot voor kort waren er in Limburg nog twee van dergelijke huissynagogen bewaard, en wel te Sittard en te Eijsden. De sjoel van omstreeks 1785 te Eijsden bestaat nog steeds, al is zij in 1935 buiten gebruik gesteld, maar de oudste van de twee, de interessante huissynagoge van Sittard, die van 1725 tot 1853 heeft dienst gedaan, is door ingrijpen van het gemeentebestuur helaas in 1963 gesloopt.

Sittard, 1725

Na de middeleeuwen ontstond er in het begin van de 18de eeuw in Sittard opnieuw een Joodse vestiging. Een geboorteregister (RAL) * vangt aan in 1723 en twee jaar later is er een synagoge. „1725. Hat die hiesige Israelitengemeinde“, zo lezen wij in een kroniek, „mit fürstlicher Bewilligung ein Bethaus erhalten am Molenbeek. 200 Jahre vorher hatten die Israeliten ihr Bethaus in der Plackstrasse in einem Hause mit Nummer 154. Die der hiesigen Gegenden scheinen Talmudisten gewesen zu sein. Im Beginne ihrer Ansiedlung alhier waren nicht mehr als fünf Haushaltungen, mit aus Crefeld herübergekommenen Dienstboten“ (Pothast, 27). Na 125 jaar is de synagoge „deelmakende van een Privaat-eigendom“ „door voortdurend toenemen der leden allerdingen onbruikbaar“ geworden (rekest v. 29.1.1850, GA), zodat een nieuwe synagoge, aan de Plakstraat, gebouwd wordt, die in 1853 gereed komt.

De kamer, waarin men van 1725 tot 1853 synagogediensten had gehouden, was echter nog tot voor enkele jaren te zien boven in het achterhuis van het pand Molenbeekstraat 11. Met zijn versierde stucplafond en Hebreeuwse teksten in

stucwerk was deze ruimte volkomen uniek en, hoewel al meer dan een eeuw geleden aan zijn oorspronkelijke bestemming onttrokken, nog duidelijk als een voormalige synagoge te herkennen. Nu is er helaas nog slechts een ruïne overgebleven. Ofschoon het gemeentebestuur van Sittard op de hoogte was gebracht van de belangstelling van Monumentenzorg voor dit pand, heeft het namelijk gemeend, tot sloping te moeten overgaan. Van de interessante opschriften, die wellicht in hun geheel of voor een groot gedeelte hadden kunnen worden afgenomen en geconserveerd, zijn nu slechts enkele brokstukken met onder anderen het jaartal gered. Hoewel door deze gang van zaken aan deskundigen de gelegenheid tot een diepgaander bouwhistorisch onderzoek ontnomen is, kon gelukkig nog iets worden vastgelegd aan de hand van foto's en opmetingen van de resten.

Het huis (fig. 1) had aan de voorzijde een 19de-eeuws uiterlijk, een gepleisterde lijstgevel, waarachter een interessanter verleden schuil ging dan men bij oppervlakkige beschouwing zou vermoeden. Zo verrieden de ovale zolderlichten en smeedijzeren ankers al het 17de-eeuwse karakter van de straatvleugel, die echter ontstaan bleek te zijn uit een nog ouder vakwerkhuis, waarvan de stijlen met pengaten voor regels in de achtergevel werden aangetroffen. Het huis lag juist achter Limbrichterstraat 14, een der belangrijkste vakwerkhuisen van Sittard. Van wellicht middeleeuwse oorsprong is de kelder onder het achterhuis, waarvan de mergelstenen zijmuren niet strookten met het opgaande werk en die — gezien een baksteenvulling — zijn ingang aan de oostkant gehad kan hebben. Toen de achternleugel gebouwd werd kreeg deze kelder een nieuwe toegang via een wenteltrap aan de noordzijde. Deze achternleugel, haaks ten opzichte van de straatvleugel gebouwd, had twee benedenvertrekken. Het noordelijke bezat een zoldering met lemen troggewelfjes en een stookplaats, waarvan het rookkanaal in de oostwand van de erboven gelegen synagoge zichtbaar was. Dit gedeelte was blijkens de vorm van drie vensters in de zuid-

* Zie de verklaring van de gebruikte afkortingen op blz. 75.

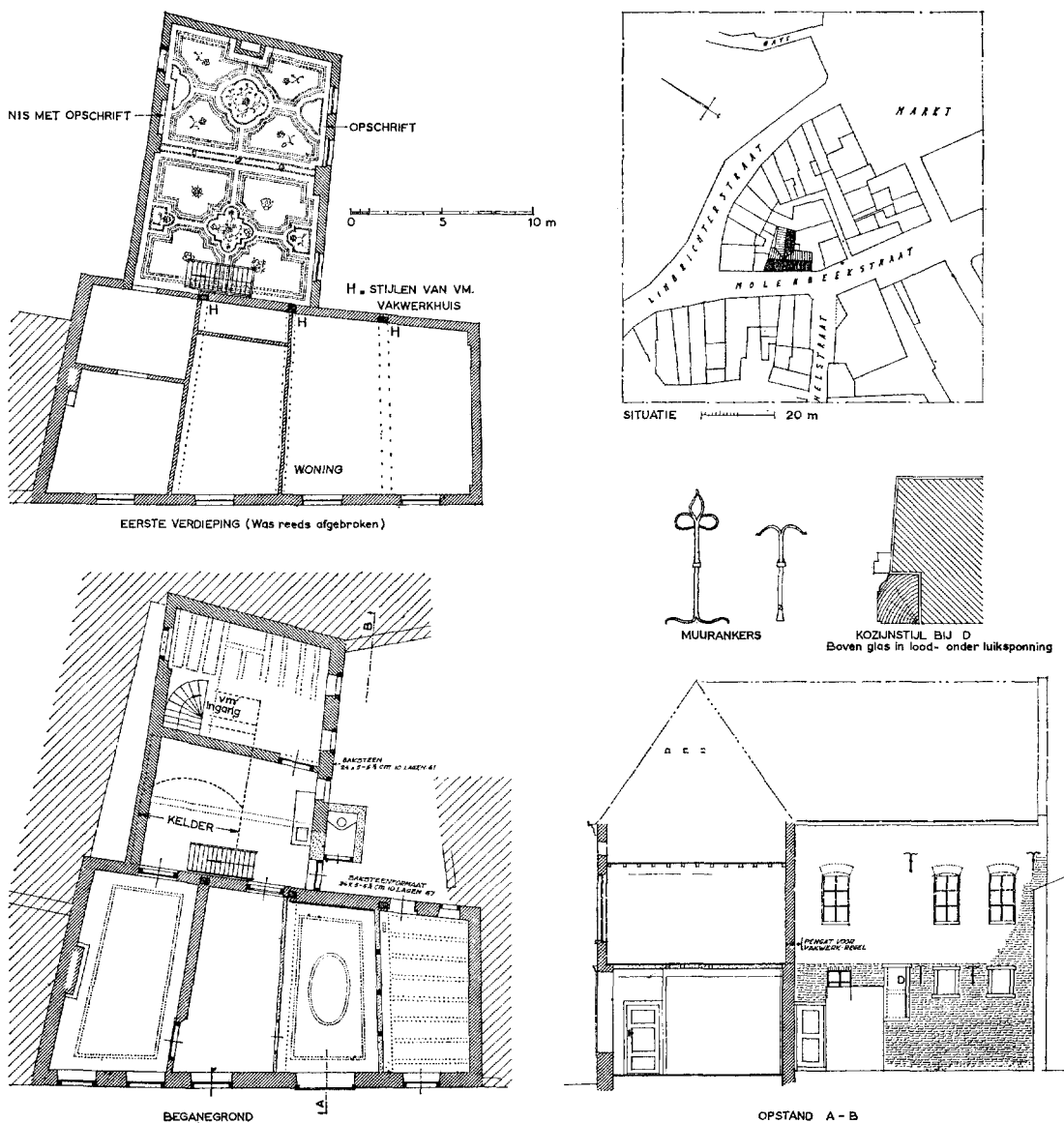

Fig. 1. Het pand Molenbeekstraat 11 te Sittard met voormalige synagoge uit 1725, opgemeten tijdens de afbraak in 1963. Schaal 1 : 200. (Tekening Monumentenzorg)

gevel waarschijnlijk in de 17de eeuw tot stand gekomen. De beide enkelvoudige vensters en de bovenhelft van het tweelichtvenster bezaten namelijk spinnings voor glas-in-lood, de benedenhelft van laatstgenoemde venster een spinning voor luiken met duimgaten en gehengen, terwijl de kozijnstijlen aan de binnenkant een in de 17de eeuw gebruikelijk ojiefprofiel lieten zien.

De verdieping met de sjoel was kennelijk het

resultaat van een verhoging, zoals onder anderen duidelijk bleek uit oorspronkelijk buitenmuurwerk van de iets lagere straatvleugel met een ovaal zolderlicht en een muuranker, dat nog slechts van binnen uit de synagoge zichtbaar was. De vorm van de segmentboogvensters wees op de 18de eeuw (afb. 3 en 5). De sjoel was bereikbaar via een afgeschoten kamer rechts in het voorhuis, waarvan de straatingang later gewij-

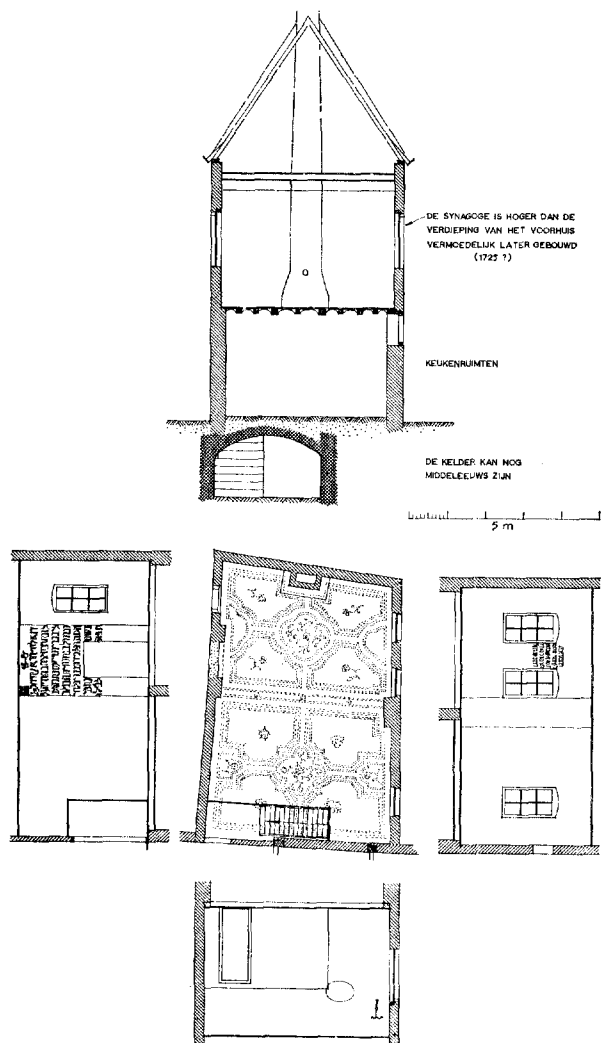

Fig. 2. Achterbouw van het pand Molenbeekstraat 11 te Sittard met voormalige synagoge uit 1725, opgemeten tijdens de afbraak in 1963. Schaal 1 : 200.
(Tekening Monumentenzorg)

zigt was. Daarna kwam men buitenom in de achterbouw.

De kamer, waar de synagogediensten gehouden werden (fig. 2), mat 4.65 bij 7 meter en was 3.40 meter hoog. Het stucplafond (afb. 3, 6, 7 en 8), dat uit twee velden bestond, vertoonde dezelfde stijl als de 24 plafondpanelen in de pandhof van het nabije Dominicanenklooster maar was iets rijker van uitvoering. Het had een geometrische indeling, waarbij vierpavormen overheersten, en verder bloemmotieven en ge-

golfd profielranden; alles nog goed denkbaar in de eerste decennien van de 18de eeuw.

Het meest opvallend waren echter de beide Hebreeuwse opschriften van stucwerk, waaruit de oorspronkelijke bestemming van het vertrek zo duidelijk bleek (afb. 1, 2, 3 en 6). De noordwand bezat juist rechts uit het midden een uitspringend muurgedeelte met een rechthoekige nis. Boven en aan weerskanten van deze nis bevond zich het belangrijkste opschrift. De letters waren ongeveer zestien centimeter hoog en zij droegen nog resten van rode, zwarte en gele sauslagen. Erboven waren eveneens in stuc twee zegenende handen uitgebeeld, zoals wij ze ook tegenkomen op zerken van kohaniem (afstamelingen van priesters). De tekst luidde als volgt:

האלוף הראש והקצין יצו
 לו כתר כהונה מהר"ר יהוד'ר
 ליב בר יוסף יעקב הכהן זל נדבו
 ונדרו לבנות הבית הכנסת לכבוד
 המקום ולכבוד הבריות ונתחנך
 בשבת
 נחמו
 לפק
 הפה

De bestuurder, hoofd en leider. Zijn Rots en
 Beschermmer moge hem behoeden.
 Hij draagt de kroon van het priesterschap,
 de edele heer Jehoeda
 Leib, de zoon van Jozef Jacob Ha'kohen, zijn
 aandenken zij tot zegen. Zij zegden toe en zij
 beloofden het bedehuis te bouwen ter ere van
 God en de schepselen en het werd ingewijd
 Sjabbat Nachamoe
 485 lefak.

Aan de tegenoverliggende zijde bevonden zich twee vensters, waartussen het andere opschrift was te lezen:

והמחוברת
 לטהור טהורה
 היא אשתו אשת
 חיל מרת אדיל
 בת משה זל

En wie is verenigd
 met de reine is rein.
 Dit is zijn vrouw, een flinke
 vrouw*, mevrouw Edel
 De dochter van Mozes, zijn aandenken zij tot
 zegen.

Beide opschriften, die elkaars pendant vormen, herinneren aan de bouw en de inwijding van de

* Vgl. Spreuken 31, v. 10.

synagoge op Sjabbat Nachamoe 485 lefak, mogelijk gemaakt door de schenking van Jehoeda Leib, zoon van wijlen Jozef Jacob Hacoen, en diens vrouw Edel, dochter van wijlen Mozes. 485 לפ"ק (lefak, afk. van liefrat katan, volgens de kleine tijdrekening, d.w.z. zonder de ה , die de duizendtallen aanduidt) = 5485 לפ"ג (lefag, afk. v. liefrat gadol, volgens de grote tijdrekening, met de duizendtallen). Sjabbat Nachamoe, genoemd naar de haftara Jesaja 40 beginnend met het woord nachamoe (troost), is de Sjabbat na de 9de Aw, Verwoesting van de Tempel. Daar het Joodse jaar in september of oktober verspringt, viel Sjabbat Nachamoe 5485 in het jaar 1725 volgens de algemene tijdrekening.

Het is tot dusverre niet mogelijk geweest meer te weten te komen over de schenker. De namen Cohen en Leib of Levi komen veel voor (afstammelingen van priesters of levieten). Gottschalk Levi, die in 1723 geboren was en wiens naam als eerste in het geboorteregister vermeld staat (RAL) had als vader G. J. Levi. Een pandhuishouder Jacob Levi wordt genoemd in de Roermondse raadsnotulen van 1736 (LJ 1906, 210). De voorganger Moyses Levi, wiens dochter in 1787 de kehilla in opschudding bracht door katholiek te worden en later zelfs Dominicanes (LL 1959/60, 43-46; P 1913, 170, 251. 295), was van elders afkomstig.

Het grootste opschrift herinnerde niet alleen aan de inwijding maar richtte tevens de aandacht op de rechthoekige nis, die zich eronder bevond. Hoewel deze in de noordelijke wand zat, is het denkbaar, dat zij wellicht plaats heeft geboden aan de ark, het belangrijkste onderdeel in de synagoge, omdat hierin de heilige wetsrollen bewaard worden. Indien enigszins mogelijk staat deze aan de zijde, die uitziet in de richting van Jeruzalem, het hart van de Joodse wereld, waarheen men zich wendt tijdens het reciteren van de belangrijkste gebeden. Hier in Sittard echter kon men de ark niet plaatsen tegen de korte oostwand, die door zijn ligging hiervoor het meeste in aanmerking zou komen, daar langs het midden van deze wand het uitspringende rookkanaal liep van de oudere benedenverdieping. Daarom kan men genoeg hebben genomen met de lange noordelijke wand.

Over de verdere inrichting van de synagoge zijn de aanduidingen schaars. De bima, het verhoogde gedeelte in het midden, waar de Tora wordt voorgelezen, had geen enkel spoor achtergelaten. Uit de 19de-eeuwse sjoel is nog een 16-armige kaarsenkroon van brons (afb. 4) over-

gebleven, die reeds in de 18de-eeuwse synagoge gehangen kan hebben. De profielen, de baluster-vormige armen, de leeuwepkop onderaan (oorspronkelijk met ring in de bek) en de putto bovenaan wijzen namelijk op een nog veel hogere ouderdom, de 16de eeuw. Moeilijk viel te bepalen, waar de vrouwenplaatsen waren, die zoals bekend in een afgescheiden ruimte behoren te worden ondergebracht. Er liep een naad tussen de vloerplanken op een afstand van 1.60 tot 1.30 meter van de zuidwand, die op een afscheiding zou kunnen wijzen. Het kan echter ook, dat de ruimte van 2.30 bij 3 meter, links achter in de straatvleugel, heeft dienst gedaan als vrouwen-sjoel, uitziende op het hoofdlokaal. Hierop kon een, tussen de vakwerkstijlen aangetroffen muurtje van slechts 12 centimeter dikte wijzen, dat mogelijk een oudere separatie met spijlen of traliwerk verving.

Het mikwe of rituele bad beantwoordde in 1854 reeds sinds lang niet meer aan de gestelde eisen, zo blijkt uit een ontboezeming op 11 augustus van de bestuursleden S. Hertz en H. Horn (GA). Alle gemeentenaren, schreven zij zijn „in verwachting dat de vrouwen eindelijk eens met een rustig gelaat kunnen gebruik maken van het kerkbad, wat tot nog toe niet zonder schaamrood worden gebeurd is”. Dit mikwe kan zich in hetzelfde huis bevonden hebben als de sjoel maar de juiste plaats hebben wij nog niet kunnen achterhalen. Daar het mikwe volgens de rituele voorschriften met levend water gevoed moest worden — de beek was vlakbij —, kan wellicht in de kelder gezocht worden. Daar zou dan echter ook een stookplaats moeten zijn geweest ter verwarming van het water.

Eijsden, ± 1785

De voormalige synagoge van Eijsden bevindt zich op de bovenverdieping van een, kennelijk speciaal voor dit doel gebouwd huis, Diepstraat 53. Deze synagoge heeft nog dienst gedaan tot 1935 toen de Joodse gemeente werd opgeheven en de liturgische voorwerpen werden overgebracht naar de synagoge te Maastricht, waar ze na de Duitse tijd helaas niet meer zijn teruggevonden. Het huis (fig. 3 en afb. 9) staat aan een zijgang ten zuiden van de Diepstraat. Aan de kant van de Diepstraat (vroeger Maasstraat of Dorpstraat geheten) ziet men een aangrenzend even hoog huis uit de jaren dertig, dat in de plaats is gekomen van een laag vakwerkhuis. De op het oosten gelegen voorgevel en de zuidelijke kopgevel zijn van baksteen met hardstenen

Afb. 3. Voormalige synagoge uit 1725, Molenbeekstraat 11 te Sittard. Interieurdetail naar het zuidoosten. Voor opschrift rechts, zie afb. 2. (Foto J. L. Offermans, 1963)

Afb. 4. Bronzen lichtkroon uit de synagoge van Sittard. Museum Het land van Sittard. (Foto Monumentenzorg, 1967)

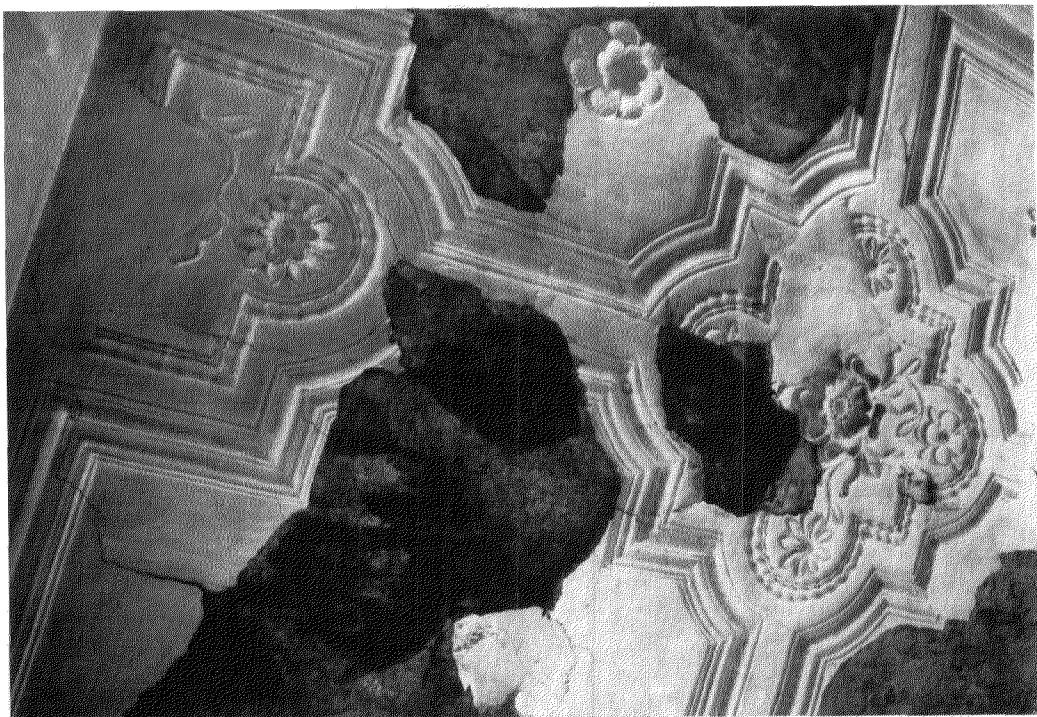

Afb. 5. Zuidzijde van de achterbouw, Molenbeekstraat 11 te Sittard, waarin de synagoge zich bevond, tijdens afbraak. (Foto J. L. Offermans, 1963)

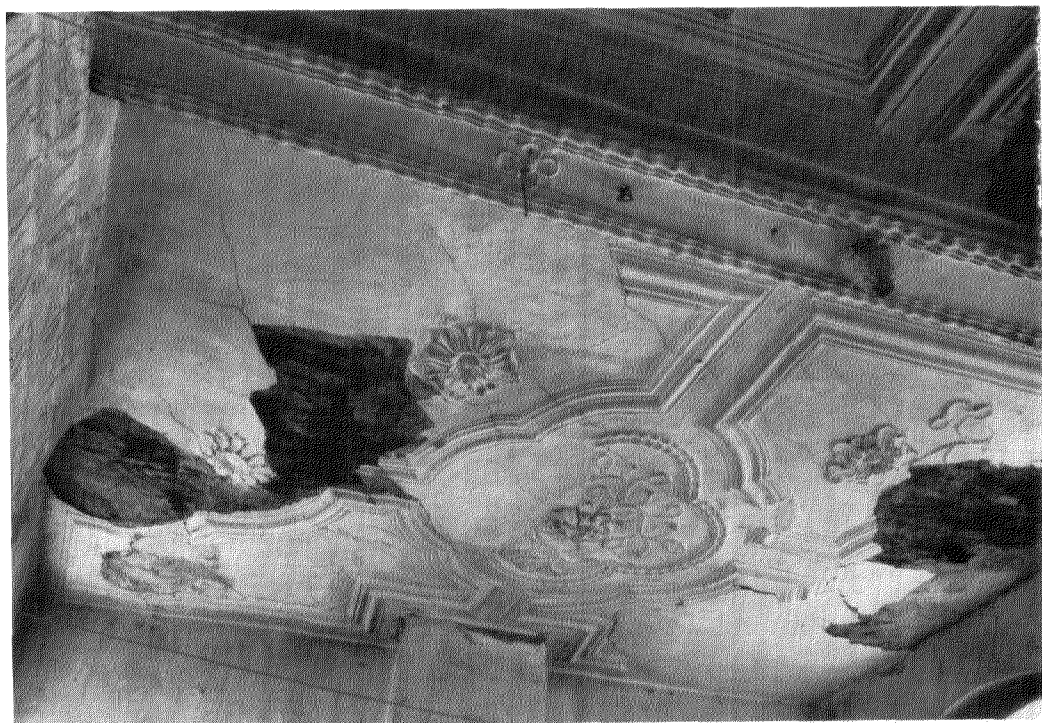

Afb. 6. Voormalige synagoge, Molenbeekstraat 11 te Sittard. Detail van de noordwand met vermoedelijke plaats van de ark en opschrift in stuc, herinnerend aan de schenking van Jehoeda Leib, zoon van Jozef Jacob Hacohen, en de inwijding op Sjabbat Nachamoe 485 lefak (= 1725). Zie voor het opschrift ook afb. 1.
(Foto J. L. Offermans, 1963)

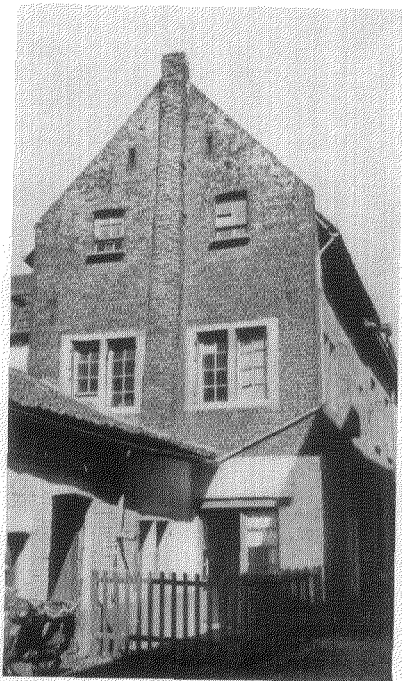
HUISSYNAGOGEN UIT DE 18DE EEUW IN SITTARD EN EIJDEN

Afb. 7. Voormalige synagoge uit 1725, Molenbeekstraat 11 te Sittard. Westelijk deel van het plafond, kort voor de afbraak.

Afb. 8. Voormalige synagoge uit 1725 te Sittard. Oostelijk deel van het plafond, kort voor de afbraak. Geheel links bovengedeelte van het opschrift op de noordwand, vgl. afb. 1 en 6.
(Foto's Monumentenzorg, 1963)

Afb. 9. Het huis Diepstraat 53 te Eijsden, uit het zuid-oosten gezien.
(Foto Restauratiestichting, Limburg)

Afb. 10. Diepstraat 53, Eijsden. Gedeelte van de oostgevel met uitbouw voor de ark.
(Foto Monumentenzorg, 1967)

Afb. 11. Bovenvertrek in het huis Diepstraat 53 te Eijsden, waar van \pm 1785 tot 1935 synagogediensten zijn gehouden. Tussen de beide oostelijke vensters is de ark nog aanwezig.
(Foto Monumentenzorg, 1965)

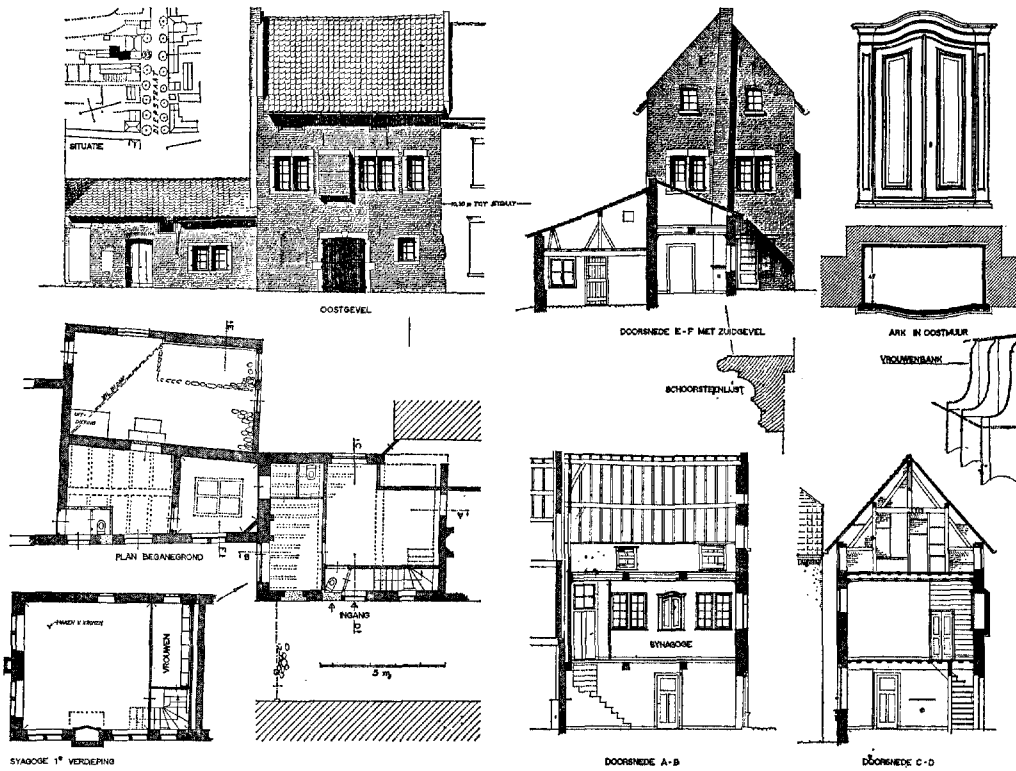

Fig. 3. Het huis Diepstraat 53 te Eijsden van omstreeks 1785 met voormalige synagoge. Schaal 1 : 300.

(Tekening Monumentenzorg)

vensterkozijnen. De brede, nu nog maar voor de helft gebruikte segmentboogingang, eveneens in hardsteen, is typisch voor de 18de eeuw. Goed is te zien, dat voor de vensters oude hardstenen onderdelen opnieuw werden toegepast en dat ter verkrijging van de juiste hoogte stukken van 28 centimeter op de stijlen zijn gezet met een extra duimgat voor een luikgeheng. De achtergevel stamt uit dezelfde tijd als de andere gevels, al zou het traditionele materiaalgebruik, baksteen met zogenaamde speklagen van mergel, anders doen vermoeden. De noordelijke kopgevel, die oorspronkelijk boven de verdwenen belending van vakwerk uitkwam, was gemaakt van archaïsch geconstrueerd vakwerk, dat evenals de bakstenen voorgevel van buiten rood was geschilderd met witte voegen ter imitatie van baksteenwerk. Deze buitenkant is door de nieuwbouw uit de jaren dertig aan het oog onttrokken. De binnenkant is echter nog te zien van uit de verdieping en de zolder. Deze topgevel bevat een hoofdconstructie, bestaande uit een gebint, gevormd door twee stijlen die onderling verbonden

zijn door een balk, waarop een standvink rust. Dit hoofdelement dient tevens als oplegging voor de dakconstructie. Deze bestaat slechts uit gordingen, te weten de nokbalk, twee draagbalken op de stijlkoppen en de muurplaten. Daar spanten ontbreken, rusten de gordingen uitsluitend op de vakwerkgevel aan de noordkant en de bakstenen gevel aan de zuidzijde. Het huis zal „aus einem Guß” gebouwd zijn met gebruik van enkele oudere onderdelen. Bepaalde constructiedetails maken het aannemelijk, dat dit op zijn vroegst tegen het einde van de 18de eeuw gebeurd is. Uit iets later tijd is de lage smalle aanbouw aan de zuidzijde, die twee kamers bevat en in verbinding heeft gestaan met het hoofdegebouw. In het stucplafond van het eerste vertrek zit een houten raamwerk, waaruit de panelen verdwenen zijn.

De verdieping, die tot synagoge diende, valt op door de vier op regelmatige afstanden geplaatste tweelichtvensters en vooral door de aanbouw op „klossen”, precies tussen twee van deze vensters in de oostgevel (afb. 10). Drs. J. J. F.

W. van Agt maakte ons erop attent, dat ook de huissynagoge uit 1765 aan het Bagijnhof te Haarlem, die tot 1841 heeft dienst gedaan, zo'n overgekraagde uitbouw bezat. De verdieping was van uit de benedenruimte — overdekt met een zoldering van moer- en kinderbalken met troggewelfjes van stuc — bereikbaar via een trap van andere afmetingen dan de huidige, die naar een portaalje in de noordoostelijke hoek leidde. Dit portaalje bezit een eigen enkelvoudig venster.

In de sjoel (afb. 11), die 6.65 bij 5.05 meter meet en 3.12 meter hoog is, blijkt de uitbouw plaats te bieden aan een eiken kastje met gepaneelde zijpilasters, een getoogde kroonlijst en twee paneeldeurtjes: de ark, waarin de wetsrollen bewaard werden. De oorspronkelijke kleur bestond uit donker grijs voor de randen, rood voor de bossingen, terwijl de pilasterpanelen waren afgezet met vergulde biezen. Van binnen zijn vergulde sterren op een blauwe achtergrond te zien en op de binnenkant van de deurtjes schemeren de Hebreeuwse opschriften nog door de latere verflaag heen. Bij de ark behoorden volgens de *Voorloopige Lijst* (68) een voorhangsel uit 1799 van witte zijde met bloemen en vogels en een gebloemd zijden voorhangsel van omstreeks 1780. Deze zijn in 1935 naar Maastricht overgebracht, evenals de wetsrollen, de zilveren plaat (1841, Wesley) en de vier leeswijzers, die ook in de *Voorloopige Lijst* vermeld staan. De kamer is overdekt door een simpel stucplafond met een gebogen kooflijst. Er zijn nog vier haken, waaraan de 18de-eeuwse lichtkronen van koper zullen hebben gehangen, die nog in de *Voorloopige Lijst* genoemd zijn. Aan de noordzijde bevond zich de ruimte voor de vrouwen, die uitzag op de hoofdruimte. Sporen tegen de achterwand en resten, teruggevonden bij de huidige eigenaar, de heer F. Fonsaer, maakten het mogelijk de vorm vast te stellen van de achterbank, die zes zitplaatsen had. Blijkens schriftelijke gegevens, die nog ter sprake komen, moet er een tweede bank van zes zitplaatsen voor bestaan hebben.

In het derde kwart van de 18de eeuw was er in Eijsden al een Joodse vestiging. Dit blijkt uit het tamelijk grote aantal in Eijsden geboren, genoemd in de registers van naamgeving uit 1808 van Maastricht (STAM), Gulpen en Eijsden (RAL) en in het register uit 1832 der in Maastricht gevestigde Joden (arch. Hoofdsyn. Maastricht). De synagoge wordt voor het eerst vermeld in een rekest van 1779, toen zij vermoedelijk al een aantal jaren bestond. Uit dit rekest, waarop mejuf-

frouw dr. E. Nuyens ons attent maakte, blijkt, dat sommigen, die al langer in Eijsden woonden, de nieuwelingen allerlei scheldwoorden toeriepen. Daarom vroegen deze nieuwelingen dat een waarschuwing hiertegen zou worden aangeplakt in de „synagoge der Hebreëen” te Eijsden (RAL, Landen van Overmaas, inv. nr. 5574). Twee jaar later, zo deelde drs. J. C. G. M. Jansen ons mede, beklaagde de gerechtsofficier Th. van der Woord zich herhaaldelijk over de vestiging van niet geregistreerde vreemdelingen te Eijsden (RAL, Landen van Overmaas, inv. nr. 5576). De gerechtsbode constateerde op 19 juli 1781 (RAL, Landen van Overmaas, inv. nr. 5574), dat zij verbleven bij notabelen als schepen Ross. Deze had evenals de pastoor (of diens broer de smid) Pieters al eerder als huurder gehad Philips Moses Joseph, die in 1778 al ongeveer zestien jaar in Eijsden woonde (RAL, Landen van Overmaas, inv. nr. 5574).

Het huidige gebouw moet echter van later datum zijn dan de in 1779 genoemde synagoge. Dit kan ook blijken uit een akte van overdracht, gepasseerd op 26 september 1793, die door drs. J. C. G. M. Jansen werd ontdekt (RAL, Landen van Overmaas, not. arch., nr. 216). Op die dag ontving Abraham Koopman, echtgenoot van Hendela Abraham, uit handen van Calman Medex, Hertog Jacob, „soo voor sig als sijn huijshouden”, Zeligman Caän, Samuel Joseph en David Moses, als „uijtmaakende de joodsche gemeente” een bedrag van tweeduizend gulden ter voldoening van de „verschoote gelden, en kosten veroorzaakt door den opbouw van De Bidkaemer, oft versamelplaats tot het oefenen hunner Godsdienst”. Daar er volgens de akte van 1793 „bij den opbouw Deeser bidkaemer, veel meer Leeden waeren als teegenswoordig” en de gemeente volgens mededeling van drs. Jansen in de jaren 1783 en 1787 tijdelijk tot een getal van iets meer dan honderd was aangegroeid, kan de bouwtijd gesteld worden omstreeks het jaar 1785. In 1780 was het huis, dat op deze plaats stond, in een zeer verwaarloosde staat voor een klein bedrag gekocht door Abraham Koopman, die omstreeks die tijd de prijs uit een loterij had gewonnen, waardoor hij in staat was het huis te herbouwen.

Dit kan er dus op wijzen, dat het huis met de bidkamer omstreeks 1785 was klaargekomen, wat helemaal klopt met de primitieve ondersteuning van de uitbouw, de dakconstructie met rondhouten en de bevestiging van het vlakke plafond in de bidkamer, die geen van alle veel eerder dan tegen het einde van de 18de eeuw denkbaar zijn.

Het lijkt op het eerste gezicht in strijd met de architectuur, die vooral door de hardstenen tweelichtkozijnen een aanmerkelijk oudere indruk maakt. Wij weten echter, dat de hardstenen vensteronderdelen al eens eerder hebben dienst gedaan, evenals hoogstwaarschijnlijk de ark, waarvan de vormen meer op het tweede of derde kwart van de 18de eeuw wijzen dan op het einde, zodat deze nog uit de vorige sjoel afkomstig kan zijn.

In de genoemde akte uit 1793 worden 26 zitplaatsen voor de mannen vermeld (omstreeks 1830 waren er nog maar 15 volgens een register in het archief van de hoofdsynagoge) en 12 voor de vrouwen. Hiervan werden de volgende niet — zoals later gebruikelijk zou worden — in huur maar „in vollen eigendom, voor eeuwig, en erfelijk” overgedragen: „In de mans stoelte”: 1. Isac Croyangs; 2. Hertog Jacob; 3. Samson Medex; 4 en 5. Abraham Koopman; 6. Lasarus Caän; 7. Simon Medex; 8. Jacob Medex; 9. Samuel Joseph; 10. David Moses; 11. Hertog Jacob (11 en 12, de gemeente); 13. Lasarus Caän en 14. Elias Caän. „In de vrouws gestoelte”: 1. t.e.m. 6, 8 t.e.m. 10 en 12 als de overeenkomstige nummers in de mannensjoel en 11 aan de weduwe Caän.

De gemeente kreeg de bidkamer in eigendom en verwierf bovendien het recht om van de ingang en trap gebruik te maken. De rest van het huis bleef eigendom van Abraham Koopman. Deze Abraham Koopman was een vooraanstaand lid van de kehilla. Zijn welstand blijkt uit het feit, dat hij in 1808 als enige zijn oude naam mocht behouden ter bescherming van zijn aanzienlijke handel (register van naamgeving RAL). Op 30 januari 1825 stierf hij op 82-jarige leeftijd „in zijn woonhuis Gelegen Nr. 32” (RAL, reg. burg. stand, 1825, nr. 5).

VERANTWOORDING

Gebruikte afkortingen: GA = Gemeente-Archief Sittard. — st.AM = Stads-Archief Maastricht. — Habets = J. Habets, *Geschiedenis van het tegenwoordige bisdom Roermond en van de bisdommen, die het in deze gewesten zijn voorafgegaan*, Roermond 1875-'92 (-1927). — LL = *De Limburgse Leeuw*. — LJ = *Limburg's Jaarboek*. — M = *De Maasgouw*. — Pothast = B. A. Pothast, *Kurze Chronik von Sittard von 900 bis 1755 erschienen im Almanach von Augustin Dunckel für das Jahr 1823 fortgesetzt nach desselben Manuscripten und anderen Quellen sammt drei Anhängen von 1757 bis in 1891*, Sittard 1891. — *Publications* = *Publications de la Société historique*

Uit de kadastrale leggers valt nog iets te achterhalen over de verdere lotgevallen van het huis. Zo blijkt het bijvoorbeeld vóór 1842 een tijd lang in niet-Joodse handen te zijn geweest, in welke periode de twee gevelstenen zijn aangebracht, die nog boven het moderne benedenvenster te zien zijn. Zij dragen opschriften met niet-Joodse namen: JULES CHEVREMONT DESEUX AGE DE 20 ANS LG 1842 en AGNES BOOTEN AGEE DE 19 ANS 1842. Na het overlijden echter in dat jaar van Gerard Willem Janssen, leerlooier te Moelingen (Mouland), kwam het huis weer aan de familie Coopman, namelijk aan Jacob Abraham Coopman, geboren 1782 als zoon van Abraham. In 1818 wordt hij als opzichter der mahigim vermeld, in 1825 en 1828 als „kerkmeester”. Hij oefende het beroep uit van vleeshouwer (RAL, nr. 43, akten van overgang vaste goederen nr. 10, 15.3.1826, overdracht van een weide ter plaatse genaamd Kruisstraat aan de ringsynagoge Eijsden).

In 1875 werd het huis na deling eigendom van Charles Coopman, leerlooier — de lage zuidvleugel diende toen tot looierij — en na diens dood omstreeks 1905 kwam het aan diens weduwe Sara Wolff. De kehilla had inmiddels de kamer, die als synagoge dienst deed, opnieuw in eigendom verworven. In 1921 wordt het huis door Anna Canther te Luik, weduwe van Jacob Mozes Isaac, verkocht aan P. H. L. M. Klinkenberg „met uitzondering van de kamer in D 2530, dienende tot synagoge, eigendom van de Israëlitische gemeente te Eijsden, welke bij acte 1738/6 is overgedragen aan Maria Josephine Jeukens, getr. Pierre Hubert Michel Louis Klinkenberg”. Deze laatste akte werd gepasseerd op 14 november 1941, zes jaar na opheffing van de gemeente.

et archéologique dans le Limbourg — Voorloopige Lijst = Voorloopige Lijst van de Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, 8, Den Haag 1926.

Vele gegevens verstrekten mejuffrouw dr. E. Nuyens, drs. M. Smeets, drs. J. C. G. M. Jansen, drs. R. C. Hekker en vooral drs. J. J. F. W. van Agt, die bij de samenstelling van dit artikel wel zeer nauw betrokken is geweest. De heer H. Beem, oud-lid van de Permanente Commissie van het Nederlandse Israëlitische Kerkgenootschap, en dr. L. Fuks, conservator van de Bibliotheca Rosenthaliana, waren zo vriendelijk de vertaling van de Hebreeuwse teksten te verzorgen.

SUMMARY

HOUSE SYNAGOGUES OF THE EIGHTEENTH CENTURY IN SITTARD AND EIJSDEN

BY

J. L. OFFERMANS AND H. VAN DER WAL

Initially, the Jewish congregations in Limburg could only make use of a rented room or a room in the house of a richer member of the congregation. When circumstances became slightly more favourable a more suitable space was obtained by remodelling that house or building a new one.

In Sittard, after the Middle Ages a new Jewish community settled in the beginning of the eighteenth century. The synagogue, which remained in use up to 1853, was located in the upper story of the back wing of the house at Molenbeekstraat 11, most of which was demolished in 1965. This upper story had been built especially for the purpose. The room had a plaster ceiling with an ornamentation in the same style as that of the cloisters of the Dominican convent. Hebrew inscriptions executed in plaster on the north and south walls commemorated the building and consecration of the synagogue in 1725, made possibly by gifts from Jehuda Leib, son of Jacob Joseph Hacoen, and his wife Edel, daughter of Moses. Above the most important inscription containing the name of Jehuda Leib, two hands were represented such as are also found on the gravestones of Cohanim. This inscription was located on the north wall above a niche which

possibly contained the Ark. Along the central part of the east wall, which would probably have been preferred for the Ark, there was a projecting chimney from the room below. The women's section, looking out over the main room, may have been located in a small space to the left in the rear of the main wing.

The synagogue in Eijsden, which was taken out of service in 1935, was located in the upper story of a house (Diepstraat 53) which was evidently built especially for this purpose. In 1793, Abraham Koopman made over this „prayer room” to the Jewish community in exchange for payment of the costs of building, keeping the rest of the house for himself. In this synagogue the Ark still occupies the east wall in the form of a cupboard. Judging from its style, this Ark may have come from the earlier synagogue, which was mentioned in 1779. Externally, the location of the Ark can be recognized by its niche projecting outwards from the wall. From the transfer deed of 1793 we know that there were 26 seats for men in the main room and 12 places for women in the separate space on the north side. Surviving remnants indicate that the latter were divided over two benches.

DE SYNAGOGE VAN MAASTRICHT EN DE SYNAGOGEN ELDERS IN LIMBURG

DOOR

J. J. F. W. VAN AGT

In Maastricht, waar al in de 13de eeuw een sjoel (scola judeorum) was, kon pas op het einde van de 18de eeuw opnieuw een synagoge worden gesticht. Dit in tegenstelling met bijvoorbeeld Sittard, waar zulks al eerder in de 18de eeuw mogelijk was. Er werden immers aan de Joden nog allerlei hindernissen in de weg gelegd, die pas in de Franse tijd zouden verdwijnen. Zo mochten zij in Maastricht niet overnachten zonder toestemming van de Brabantse, dat wil zeggen Staatse hoogschout. Gelijksortige bepalingen waren van kracht in vele andere steden, meestal ingegeven door in gilden verenigde plaatselijke neringdoenden, die bang waren voor concurrentie. Een gevolg was, dat de Joden zich in de omgeving vestigden, om handel te kunnen drijven in de stad, waar velen van hen pas in de Franse tijd zouden komen wonen.

Huissynagoge aan de Markt

In 1760 had één Joods gezin toestemming tot vestiging gekregen (Flament 131-132)*. Hoewel er blijkens mededelingen van drs. J. C. G. M. Jansen nog in 1789 niet meer dan drie Joodse families legaal woonden, schijnen er in 1782 toch voldoende Joden geweest te zijn voor het „minjan””, het aantal van tien mannelijke personen van dertien jaar en ouder, vereist om de synagogedienst mogelijk te maken (Flament 138). Dit geschiedde in het „achterkwartier” van het huis Markt 991 (thans 53), gelegen tussen de Hoenderstraat en de thans verdwenen Quaedvliegstraat, eigendom van Benedict Simon (rekest a.d. raad v. Maastricht v. 12.1.1789).

Synagoge aan de Kleine Gracht

In 1820 zou Jan Willem Sanders, bouwmeester te Maastricht, nog een kleine vergoeding (f 21.24) eisen „voor soldo van het maaken der Synagoge in 't jaar 1798”. Het is niet duidelijk of het hier al ging om de synagoge aan de Kleine Gracht, waarvoor Monachon, „commissaire du Directoire Exécutif près de Maestricht” in 1799

wachtposten liet plaatsen om Joodse lotelingen, die zich aan de militaire dienst onttrokken na de godsdienstoefeningen te kunnen inrekenen (P 1962/63, 277). De synagoge bevond zich blijkens mededelingen van de heren A. Corten en W. Marres op de bovenverdieping van een vroeg-18de-eeuws huis met koetspoort aan de Kleine Gracht (thans nr. 3). Toen notaris Jean Théodore van Gulpen dit huis op 19 Germinal an 13 kocht van L. L. Uwens Despinettes was de synagoge hier al ondergebracht. In de omschrijving lezen wij: „beneden het koetshuis annex aan het groothuis er boven de Joden sinagogue” (RAL, notariële minuten 2869). Na het overlijden van Jean Théodore van Gulpen op 1 januari 1826 werd diens nalatenschap op 15 december van dat jaar in openbare veiling gebracht, onder anderen „een schoon groot en wel doortimmerd huis [van Hasseltkade 20; kort na 1803 gebouwd] met steenweg [aan de Kleine Gracht], grooten tuin, orangerij [ter plaatse van het tegenwoordige huis Kleine Gracht 1], koetshuis en paardenstal mitsgaders een vertrek thans dienende tot eene Joden synagogue boven het koetshuis . . . thans uitmakende het oorthuis van den Kleinen Gracht [nr. 3]”. De panden aan de Kleine Gracht, met kadastrummer 970 werden toen niet verkocht, zodat zij ook na 1826 bij elkaar zijn gebleven. (RAL, not. min. 2870, acte 165).

Over de inrichting van de sjoel aan de Kleine Gracht worden wij iets wijzer door een opgaaft van de verhuurde zitplaatsen van 1832/33, waaruit blijkt, dat er zowel links als rechts van de bima, het verhoogde gedeelte in het midden waar de Tora wordt voorgelezen, 24 plaatsen waren. Aan de bima waren er 3 (een jaar later 5) en verder waren er nog „stenders” (= staanders of lessenaars): 5 plaatsen. De bima had dezelfde breedte als de bima, die in 1840 in de nieuwe synagoge zou komen. De ark of kast voor de wetsrollen was zodanig, dat men in 1838 nog

* Zie de verklaring van de gebruikte afkortingen op blz. 95.

had overwogen hem naar de Bogaardenstraat over te brengen.

Toen Napoleon in 1808 het „Consistoire Central des Juifs” te Parijs had opgericht, kwam Maastricht, na vergeefse pogingen om het opperconsistorie voor deze streken hier gevestigd te krijgen, te ressorteren onder het opperconsistorie van Crefeld. In 1816 echter werd Maastricht aangewezen als hoofdsynagoge voor Limburg, Luik en Luxemburg. Voorganger was in die jaren Juda Saul, afkomstig uit Gros Glonau in Silezië (RAL, Franse Archieven 2130), die in 1797 de eed aflegde en in 1808, toen hij 63 jaar oud was, de naam Juda Horwitz aannam (N 1930/31, 32). Na zijn overlijden in 1817 bestemde zijn vrouw Wilhelmine Bloemfeld, die korte tijd later zou sterven, haar bezit grotendeels „ter aanlegging eener kerk” en in 1818 waren parrassijns al op zoek naar „een nieuw en conve-nabel lokaal tot eene synagoge”.

Tot 1840 zou men zich echter nog moeten behelpen met het lokaal aan de Kleine Gracht. In 1839, toen de kehilla tot een getal van 330 leden was aangegroeid, was dit lokaal „zoo bekrompen, zoo gebrekkig en ongeschikt, dat meer dan eenmaal, wel gezinde andersdenkenden, onbewimpeld te kennen gaven, dat het onvoegzaam was, zoodanig eene plaats, die nog niet eens de naam van een vertrek verdiende tot huis des gebeds te bezigen”. Aldus een circulaire van 11 januari 1839.

Hoewel het legaat Horwitz uitdrukkelijk voor de bouw van een nieuwe synagoge was bestemd, zag men aanvankelijk uit naar een bestaand gebouw. Dit pogen werd echter niet met succes bekrond. Een verzoek om de kapel van het Sint-Servaasgasthuis tot dit doel te mogen gebruiken werd op 28 september 1818 door de regenten van de hand gewezen en drie jaar later werd dit beroemde gebouw, gelegen aan het Vrijthof tussen de Bredestraat en de Platielstraat afgebroken. Een jaar later vroeg men om de Augustijnenkerk maar weer zonder succes (P 1962/63, 267).

Synagoge aan de Bogaardenstraat, 1839-'40

Nadat op 15 oktober 1829 een verzoek om een landelijke toelage voor de bouw van een synagoge eveneens was afgewezen, benoemden parrassijns op 9 mei 1830 een commissie „belast met het ontwerpen van een Reglement voor de stichting van een fonds, bestemd voor den opbouw eener kerk ten behoeve dezer gemeente”. Op 31 oktober 1835 nodigden zij deze commis-

sie, wier werkzaamheden „tengevolge der Staatsgebeurtenissen, zijn komen te staken” uit om weer in actie te komen. Een verzoek, de voormalige Capucijnenkerk als synagoge te mogen gebruiken door koop of anderszins werd op 22 januari 1838 door het gemeentebestuur afgewezen onder verwijzing naar een koninklijk besluit van 26 juni 1814, waarbij het gebouw voor kazerne was bestemd. Daarna evenwel keerde het getij. Op 28 mei 1838 ging de gemeenteraad namelijk accoord met de „gratuite concessie van eene oppervlakte van zes roeden 65 Ellen uit den Capucijnentuin, gelegen in de Bogaardestraat tot het daarop bouwen eener Synagoge”. Spoedig hierna, op 17 juni, besloot de „Commissie van beheer der fondsen tot oprichting eener kerk ten dienste der Nederl. Israëlitische Hoofdsynagoge” om stadsbouwmeester Mathieu Hermans een schetsplan te laten maken en al na zeven weken, op 8 augustus 1838, lagen plan, bestek en begroting voor een nieuwe synagoge „benevens kosters-woning en schoollokaal” op tafel; zij waren goedgekeurd door de luitenant der Genie Willem Nicolaas Rose, die later zeer bekend zou worden achtereenvolgens als stadsarchitect van Rotterdam en rijksbouwmeester.

Hermans, geboren te Maastricht op 8 september 1789 en gestorven op 27 december 1842, was een verdienstelijk architect, ontwerper van de stenen boog, die in 1827 was aangebracht in de Maasbrug ter vervanging van de houten overspanning. Een jaar daarvoor had hij de pastorie te Keer en in 1836 de kerk aldaar gebouwd. Zijn schetsplan (afb. 1, 2 en 4) en de daarbij gevoegde kostenraming van f 11403.— voor de synagoge diende tot grondslag voor de aanvraag van een koninklijke subsidie. Nadat deze in beginsel was toegezegd, moest beslist worden, wie met de uitwerking van het ontwerp zou worden belast. Toen Hermans hiervoor vijf percent van de aannemingsprijs, ongeveer f 600.— vroeg, wendden de president en de secretaris-thesaurier van de Commissie van beheer, de heren B. Wesly en S. Bloemendal, zich tot de bouwmeester Jean Dumoulin, die voor dezelfde werkzaamheden niet meer dan honderd gulden verlangde. Op instigatie van burgemeester Nierstrasz polste men eerst nog de bouwmeester Sanders maar toen deze zich alleen maar bereid toonde, de plannen van opmerkingen te voorzien, koos men op 15 december 1838 Dumoulin.

Joannes Hubertus Jordanus Dumoulin, geboren te Maastricht op 18 april 1814, sterfdatum onbekend, heeft de kerken van Bunde (1842) en

Elsloo (1848-'49) op zijn naam staan. Aan het plan voor de synagoge van Maastricht werkte hij zo snel, dat dit al op 9 januari 1839 gereed was, waarop na goedkeuring door de Commissie van beheer en door parnassijns de aanbesteding werd vastgesteld op 20 januari. Het werk werd gegund aan Servais Yerna, die had ingeschreven voor f 17640.— met het ongelukkige gevolg, dat de Commissie van beheer de toewijzing moest afkeuren bij gebrek aan middelen.

Opnieuw knoopte men nu onderhandelingen aan met Hermans en op 22 april kwam er een overeenkomst tot stand, waarbij deze zich verbond de algemene directie getrouwelijk en zoals het behoort waar te nemen „en alzoo alle uit te werken plans of andere teekeningen en aanwijzingen te bezorgen” voor een salaris van f 570.— „alsmede voor zijne reeds ontworpen plans, aanvang nemende met het door hem nieuw ontworpen Plan onder dagtekening van den 23 Maart 1839, conditien en voorwaarde, en nog te ontwerpen teekeningen, onder welke laatste ook begrepen zijn die voor de Kerkmeubelen”. Het werk werd op 12 mei bij onderhandse aanbesteding gegund aan Yerna, die f 13500.— verlangde. Op de 1ste juli volgde de eerste steenlegging; 15 september waren de metselwerken voltooid en op 23 november was het gebouw onder de kap, zodat de synagoge op 21 augustus 1840 kon worden ingewijd. Slechts aan het zinken dak moest toen nog gewerkt worden.

Het isolement van Maastricht in de jaren 1830 tot 1838 tengevolge van de Belgische opstand was niet bevorderlijk geweest voor bouwactiviteiten. De synagoge was een der eerste belangrijke gebouwen na deze moeilijke jaren. De architectuur heeft, hoe kan het anders in deze tijd, een uitgesproken neoclassicistisch karakter gekregen. In de hele opzet heeft Hermans daarbij zeer consequent rekening gehouden met de functie van het gebouw. Consequenter dan ooit bij een 19de-eeuwse synagoge hier te lande het geval is geweest.

De drie tekeningen van het nog vluchtige schetsontwerp uit 1838 (RAL) tonen dit al duidelijk (afb. 1, 2 en 4). De hoofdelementen van een synagoge — de aroon hakodesj of heilige ark tegen de oostwand voor het bewaren van de wetsrollen; de almemor of bima, het verhoogde gedeelte in het midden, waar de Tora wordt voorgelezen, en de vrouwengalerij — hebben tot punten van uitgang gediend.

De synagoge, — gevat tussen de school en de woning van de sjammasj of koster, waarin ook

het mikwe of rituele bad —, kreeg aan de westzijde een apsis met de vrouwengalerij, rustend op tien Dorische zuilen. Tegen deze apsis had Hermans ook het ingangsportaal ontworpen.

De ark plaatste hij onder een groot venster, waarvan de ruiten straalsgewijs de wetstafelen omgeven. Om het accent op de ark nog eens extra te versterken had Hermans dit motief uitwendig herhaald in de hoofdgevel aan de Bogaardenstraat (afb. 2). Deze gevel „welkers timpaan een ark beschrijft, op consoles dragende, die in hunne tusschenruimten de beduidenis der twaalf geslachten kunnen voorstellen, kroont de ter hoogte van het tabernakel te plaatsen tafelen des verbonds, welke met stralen omvangen worden, waar tusschen de Morgen-zon het inwendige des tempels zal kunnen beschijnen”.

De wijzigingen, die Dumoulin voorstelde, behelsden onder anderen de toevoeging van vier halve vensters in de apsis. Zijn meest opvallende voorstel echter betreft „12 ijzeren gegoten kolommen met kapiteel en basement, voorzien ieder van 2 glassponningen; elk lang 2 el en 5 duim ø”, blijkbaar bestemd voor de vrouwengalerij. Zouden de te hoge kosten van het plan Dumoulin soms te wijten zijn geweest aan een op dergelijke schaal hier nog allerminst gebruikelijke toepassing van gietijzer?

De synagoge, die Hermans tenslotte deed bouwen (fig. 1), wijkt in vele opzichten af van zijn schetsontwerp. De apsis met vrouwengalerij, in het schetsontwerp half rond, kan nu omschreven worden door liefst twee derden van een cirkel, die uitspringt ten opzichte van de rechte zijmuren, zodat het centraliserende karakter van de ruimte in hoge mate is versterkt (afb. 9). De zijgangen sluiten nu met gebogen muren op deze apsis aan (afb. 10 en 11). Daar de apsis geheel vensterloos is geworden, valt uitwendig alle aandacht op de ingang (afb. 11), nu zonder barokke pilasters en bekroond door een fronton met het opschrift **בבית אלהים נהלך** (het laatste woord is fout; **בבית אלהים נהלך** = laat ons naar Gods huis gaan; vgl. ps. 55 v 15).

De vrouwengalerij rust op tien kolommen in één rij met Korintische in plaats van Dorische kapitelen. In het schetsontwerp stonden twee der kolommen uit de rij om de doorloop naar de ingang te flankeren.

De façade (afb. 3) heeft een veel logischer samenhang gekregen dan in het schetsontwerp het geval was. De aandacht valt nu nog meer op de wetstafelen, die op een korte pilaster staan en

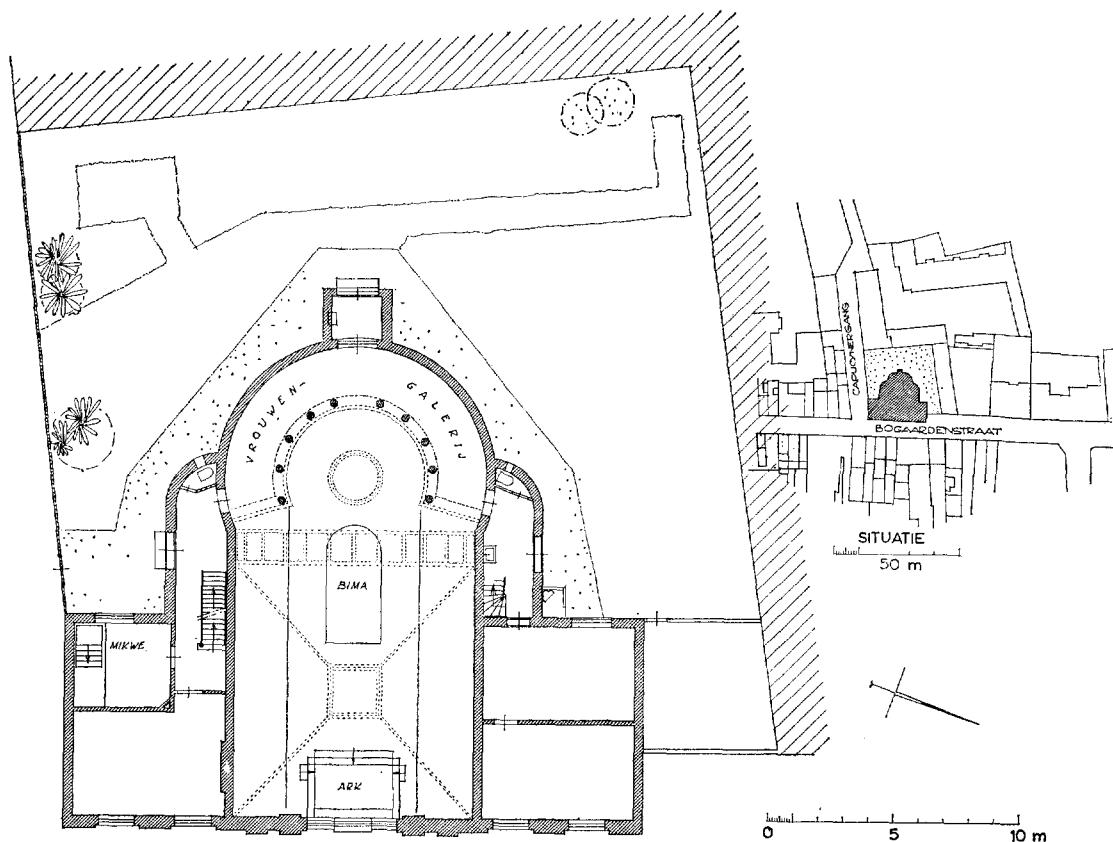

Fig. 1. Plattegrond van de synagoge uit 1839-1840 in de Bogaardenstraat, schaal 1 : 300.

(Tekening Monumentenzorg naar G. J. W. Snelder)

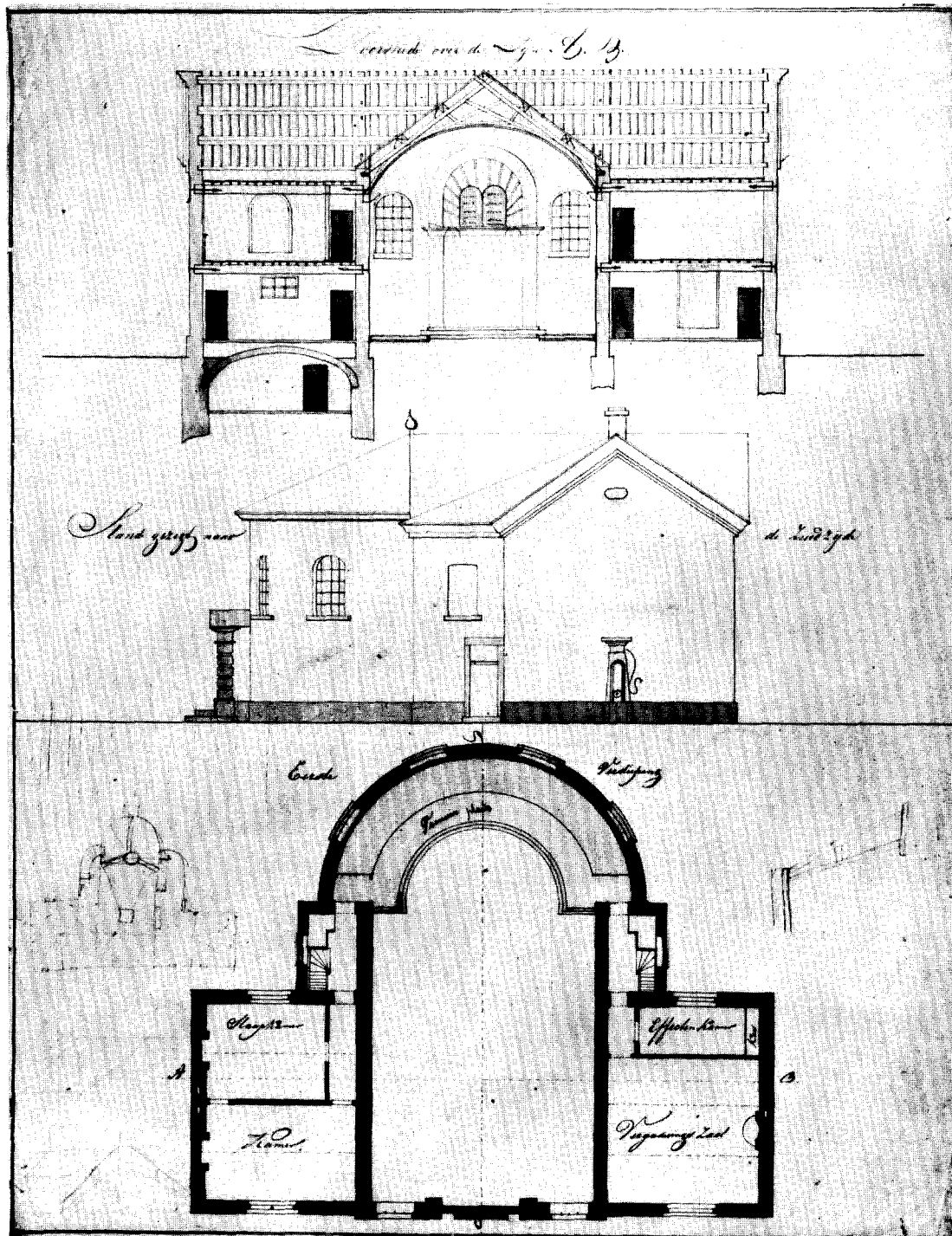
door het grote raam straalsgewijs omgeven worden; het geheel omlijst door pilasterparen en een boog van witte spaarvelden met in het Hebreuws de namen der twaalf stammen onder een gebogen kroonlijst. De oostelijke vensters van de zijvleugels, die in aantal verdubbeld werden, zijn twee aan twee gerangschikt in hoge rondbogige spaarvelden. Door het achterwege blijven van de zijtopgevels uit het schetsplan vormt de synagoge nu nog veel sterker een aangesloten blok met haar nevenvleugels.

Het interieur (afb. 6, 8 en 9) ontvangt het daglicht door het grote oostelijke venster, een vierkante lichtopening boven de bima en een ronde lichtkoepel boven het apsisvormige gedeelte met de vrouwengalerij. Het tweede bovenlicht compenseert de vier vensters van de vrouwengalerij en de beide oostelijke nevenvensters uit het schetsontwerp, die kwamen te vervallen. Het oostelijke venster moest volgens het bestek van 12 mei 1839 worden „verdeeld in 18 ijzeren

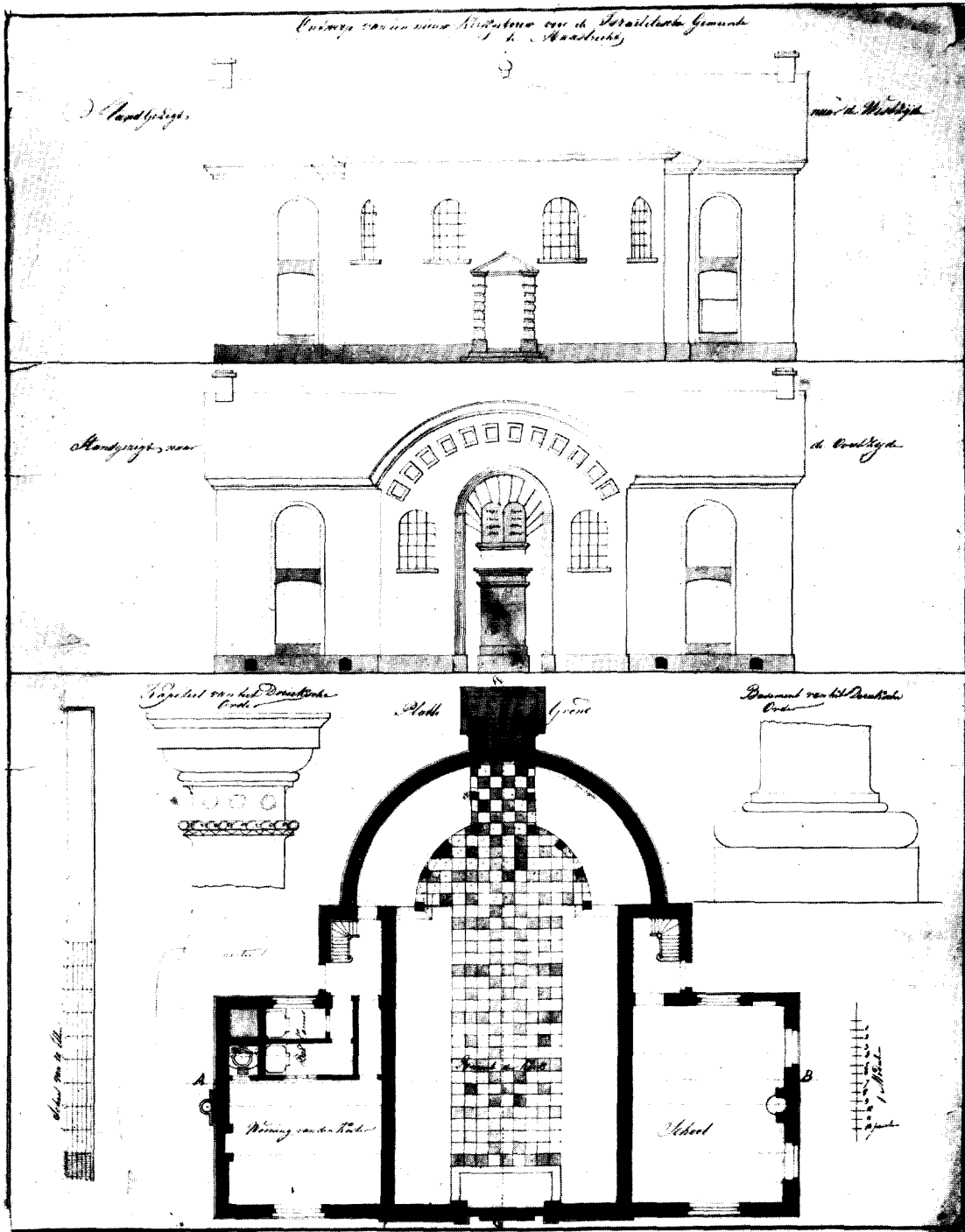
stralen om de tafelen Mozes met glasruiten in half wit charlerois glas”, „De tafelen Mozes breed 1 El 60 hoog 1 El 50 uit eiken gekwarteed hout zamengesteld en bekleed tot het bovenste gedeelte met lood, om het inwateren te belleten naar de keus te overdekken met drie lagen olie verw, er op te verbeelden in gouden letteren de 10 geboden, zoowel van binnen als na buiten de kerk aan het gezigt vertoonende”. Daar echter „de grootte van het benodigde glas” niet te krijgen was, besloot men op 16 december 1839 „in de helft van den cirkel van den raam eene ijzeren staaf te doen aanbrengen om alzoo het glas in twee stukken te doen inzetten”. Tenslotte was men gedwongen tot een nog kleinere indeling over te gaan met 22 stralen, zoals al op de denkenpenning uit 1841 te zien is (afb. 14). De wetstafelen werden van ijzer.

Daarna werd op 25 juni 1840 een bedrag van 47 gulden uitgetrokken voor „het in kleuren zetten” van dit venster. Men is het erover eens, „dat

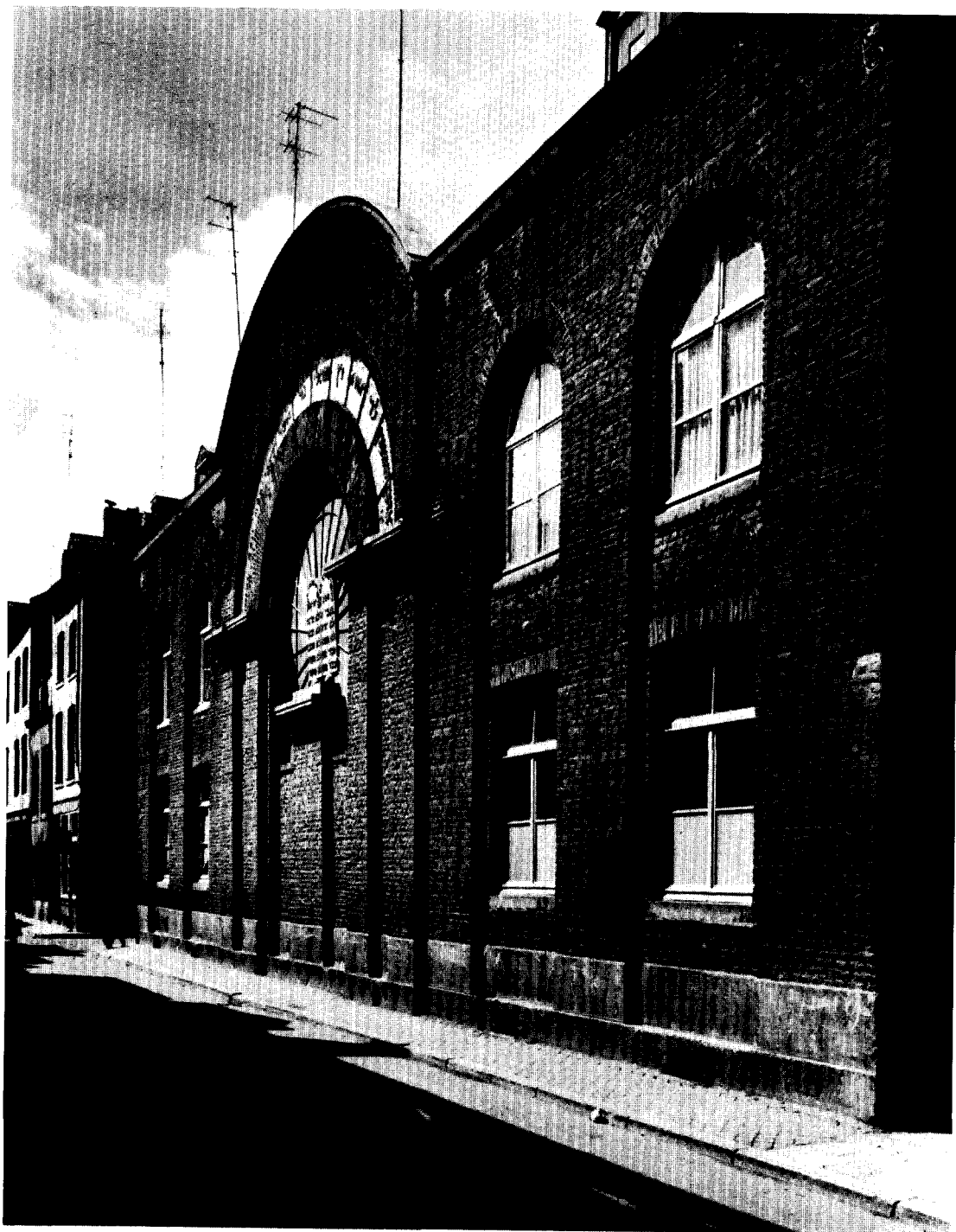
DE SYNAGOGE VAN MAASTRICHT EN DE SYNAGOGEN ELDERS IN LIMBURG

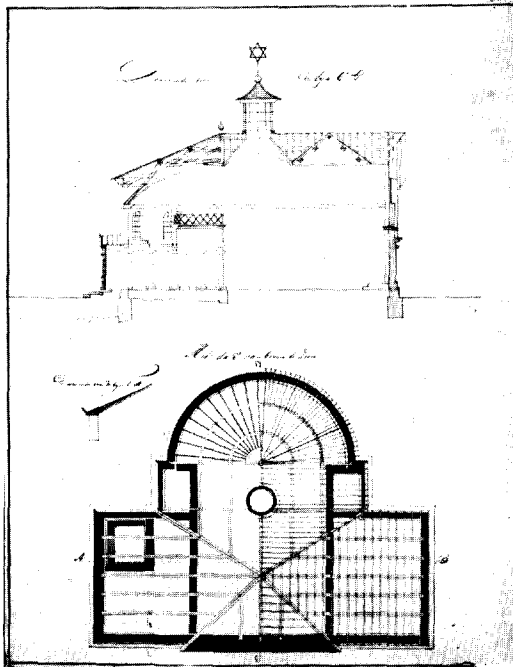
Afb. 1. Eerste ontwerp uit 1838 voor een nieuwe synagoge te Maastricht door M. Hermans. Blad 1.
(Maastricht, Rijksarchief in Limburg)

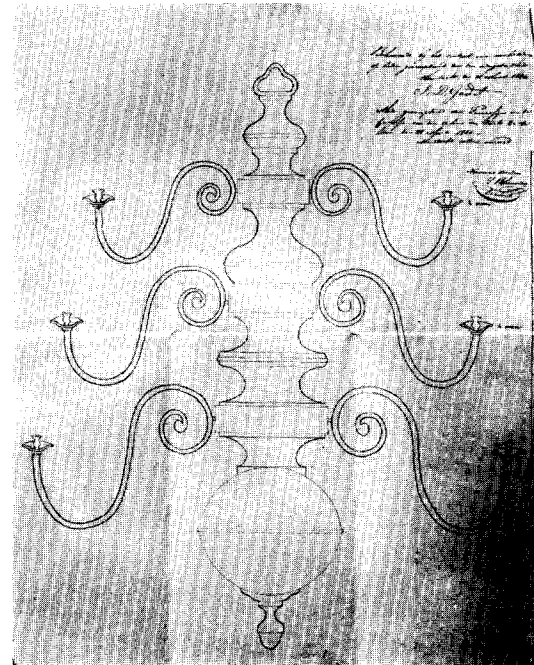
Afb. 2. Eerste ontwerp uit 1838 voor een nieuwe synagoge in Maastricht door M. Hermans. Blad 2. (Maastricht, Rijksarchief in Limburg)

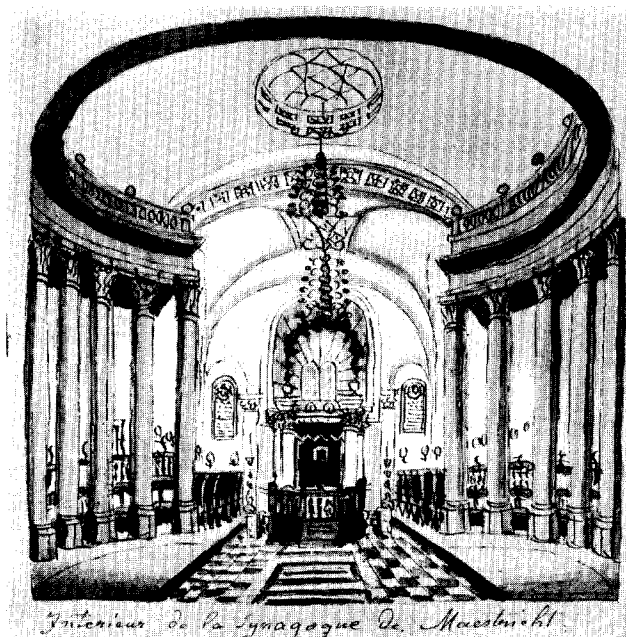
Afb. 3. Maastricht, synagoge uit 1839-40 van stadsarchitect M. Hermans. Oostgevel.
(Foto Monumentenzorg, 1962)

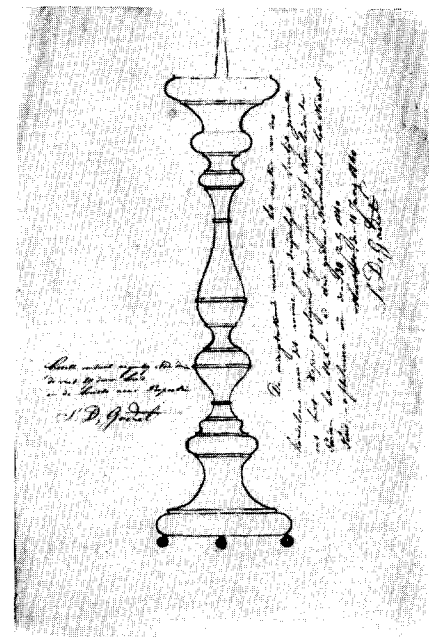
Afb. 4. Eerste ontwerp uit 1838 voor een nieuwe synagoge in Maastricht door M. Hermans. Blad 3. (Maastricht, Rijksarchief in Limburg)

Afb. 5. Tekening voor de twee lichtkronen, naar ontwerp van Gebhart geleverd door S. D. Gadet in 1840. (Maastricht, Archief Hoofdsynagoge)

Afb. 6. Interieur van de synagoge te Maastricht. Tekening van omstreeks 1860 in het Album Van Gulpen (I, 32). (Maastricht, Stadsarchief)

Afb. 7. Tekening voor de zes kandelars, geleverd door S. D. Gadet in 1840. (Maastricht, Archief Hoofdsynagoge)

een alhier aanwezig kunstschilder alleen dit werk kan ondernemen en zulks tot grootste sieraad zal strekken". Op 6 augustus ontving men de rekening „wegens het kleuren van het vensterraam" van de kunstschilder Bonn, mogelijk Werner Jos. Bonn (1804-'77) of een van diens broers, die in Aken een verfhandel en schildersbedrijf bezaten. Twee tekeningen van omstreeks 1860 in het Album Van Gulpen, deel I, blad 32, aanwezig in het Stadsarchief, tonen het venster met een geel stralenmotief, omgeven door een krans van wolken en een blauwe hemel (afb. 6).

Op 22 februari 1840 besloot men „de letters der 10 geboden aan de straat" uit zink in reliëf te maken en te vergulden. Iemand uit de kehilla, de „verwer" Levie Abraham Cohen, afkomstig uit Leeuwarden en toen 33 jaar oud, nam op 11 mei „het maken van de letters der 10 geboden en opzicht daarover" aan. Ook zorgde hij „voor het teekenen van de twaalf geslachten". Daarna werden in juli door J. L. Kraus Zoon geleverd „92 hebreuwsche letters van compositie op twee ijzeren platen der 10 geboden van buiten in de groote venster met houdschroeven te plaatzen" en in augustus „het frontispies boven de kerkdeur" „32 hebreuwsche letters voor boven".

Inmiddels was men al druk bezig geweest met de afwerking van het interieur, waarvoor „Jacque sculpteur" en J. Baron „plafonneur" in 1839 plafondrozzetten hadden gemaakt. Door J. L. Kraus Zoon waren in 1840 geleverd „28 stuk koperen rozetten" en „16 compositie Rozetten voor in den vierkante lantaarn", welke laatste in juni door Cohen dof wit geveerd werden, evenals 11 „knobben". Ook is dan uitgevoerd „het bloemwerk in den ronden band in de kerk".

In het mikwe zouden volgens het bestek van 12 mei 1839 komen „twee baden in sterken tras met hard gebakken beste brikken te metselen" en „een gemetselde oven of Fornuis", „voorzien van eenen koperen chapiteau ketel met looden buizen, koperen kranen enz. voor het warmen van het water". In een notitie van 29 mei heeft Hermans de maten in het mikwe aangegeven. Een bad, lang 1.75 meter, breed 1 meter en diep 1.35 meter (20 cent. boven), bevatte vier traptreden naar het diepste gedeelte, dat 75 centimeter van de lengte in beslag nam. Op 6 augustus 1840 besloot men de schrijnwerker J. Claessens een eiken badkuip te laten maken.

In het schetsontwerp was gerekend op een inrichting met onder anderen „24 banken met kastjes ieder voor 3 personen". Op 9 december 1839 had Hermans zijn uitgewerkte plannen voor de

inrichting gereed. Deze voorzagen in het plaatsen „op elk van beide zijden 9 banken voor de Scribes, elk voor 4 personen", parnassijns naast de ark „op gedistingeerde wijze", „en alzoo eenvormig links en rechts van het tabernakel ter dispositie van het kerkbestuur, 3 plaatsen in elke bank". Later vond men het beter om de parnassijnsbank op te stellen tegen het midden van de zuidwand, vanwaar de synagoge beter te overzien is. Tengevolge hiervan kwamen er links tien banken en rechts voor en achter de gedistingeerde bank der parnassijns telkens vier. Aan de hand van Hermans' ontwerp-tekening maakte schrijnwerker Coenen een modelbank naar welk voorbeeld de schrijnwerker Antonius Dirx, Bokstraat 484, na een kleine verandering de overige 17 mannenbanken vervaardigde. Op overeenkomstige wijze maakte de schrijnwerker J. Claessens naar een modelbank van Dirx nog 15 vrouwenbanken, die in twee halfcirkelvormige rijen werden opgesteld. Onder de galerij kwamen twee halfcirkelvormige rijen banken voor militairen.

De bima, eveneens ontworpen door Hermans, werd blijkens het aannemingscontract van 7 april 1840 uit eikhout vervaardigd door Joannes Willem Timmers, schrijnwerker Bokstraat 461, die ook de parnassijnsbank gemaakt had. Deze bima kreeg „eene volkomene lengte van drie ellen en een breedte van twee ellen zestien duim, beschrijvende eenen regthoek in zijn voorkant, en eindigende half cirkelvormig van achteren, houdende de bovenkant der lijst van de balustrade, boven vierde panelen, tusschen opgaande stijlen gewerkt, eene totale hoogte van ééne el zeven en dertig duimen". In het halfcirkelvormige gedeelte kwam een bank en aan de voorzijde een kastje, dat tevens moest dienen „tot pupiter voor den voorlezer".

Het belangrijkste onderdeel in de synagoge is steeds de ark, die immers haar waarde ontleent aan de heilige wetsrollen, welke er in zijn opgeborgen. Het is dan ook meerdere malen voorgekomen, dat men deze bij nieuwbouw uit de oude synagoge meenam. Zo ziet men in de voormalige synagoge te Eijsden, die \pm 1785 werd opgericht, nog een ark van vermoedelijk oudere datum en in de synagoge in de Haagse Wagenstraat uit 1844 een zeer rijk bewerkte ark uit 1739. Ook in Maastricht heeft men aanvankelijk overwogen de ark uit de oude synagoge naar de nieuwe over te brengen. Dit blijkt uit de nota van Hermans bij de voorlopige kostenraming van 18 juli 1838. Achteraf vond men het echter toch noodzakelijk dat de architect een nieuw ontwerp zou maken

voor de „versiering van den tabernakel”. Na gereedkomen van dit ontwerp op 28 maart 1840 hebben Timmers, Claessen en I. Hollander het werk aan de ark „in daghuur” verricht.

Vervolgens maakte Levie Abraham Cohen op 23 juni 1840 het „bestek van de te verwen kerkmeubelen”. Van de ark zou het middelste gedeelte van buiten „na grondverven in loodwit en tinwit” „eene laatste couche van witten lak” moeten krijgen „ook door eenen dekking van kunst olie of vernis” te vervangen „doch immer zoo, dat het goed glad zij en niet geel wordt”; de kapitelen en basementen „met goed fijn ducaten goud verguld”; de trappen en piedestallen gemarmerd („St Anna marmer”) en met „wit copal vernis vernist” en op de trappen „in de vorm van voet-tapijt, twee loopertjes geschilderd”. Het inwendige van de ark moest rood gelakkeerd worden, de laatste couche van vermiljoen, „waarop er een lakje van florentijnschen lak” moest komen. Op de binnenkant der deuren de vereiste Hebreeuwse letters „in goed fijn ducaten goud”; dit alles eveneens te bedekken met „wit copal vernis”. De ijzeren staafjes gebronzeeerd. De bima en de mannenbanken moesten eerst behandeld worden „met twee derde olie en één derde terbentijn, waaronder een weinig gebrand mahonielak gemengd” en daarna gevernist. De banken voor de vrouwen en de militairen moesten een eikehoutkleur krijgen zodat er bijna geen onderscheid zou zijn met de overige banken. Toen Eberhard voor honderd gulden inschreef, werd op 6 juli volgens vroegere afspraak goedgevonden, het verfwerk voor een gelijk bedrag aan Cohen te gunnen en tevens voor dertig gulden „het maken van het gebed voor den koning”, in het Hebreeuws en het Nederlands tegen de oostwand aan weerszijden van de ark. Deze laatste opdracht voerde hij in augustus uit doch de gang der historie maakte het in februari 1841, na het aftreden van Willem I, nodig dat de „naam van Zijne Majesteit op nieuw gemaakt” werd.

Ten behoeve van de verlichting van de sjoel waren door J. L. Kraus Zoon in januari 1840 „10 ijzere consollen aan de kolommen” geleverd „7 ijzere krollen met oogen in ornamenten, in twee daklantarens om de lusters aan te hangen”. Deze koperen luchters, elk van 24 armen, werden blijkens een contract met tekening (afb. 5) van 28 maart 1840 ontworpen door Gebhart en vervaardigd door S. D. Gadet, meesterkoperslager, Brugstraat 398. Verder leverde Gadet 23 wandluchters naar ontwerp van Hermans en — toen zes antieke kandelaars aangeboden door de

Haagse antiquair Bles (offerte 29.2.1840 met tekening) te duur bleken — ook zes nieuwe kandelaars. Hiervan is eveneens het contract, dat op 30 juli werd opgemaakt, met de ontwerp-tekening bewaard (afb. 7).

De koperen lichtkronen, wandluchters en kandelaars gaven een extra feestelijk accent aan het mooie witte interieur van deze sjoel, waarin de donkere tinten van eikehout het nodige contrast teweeg brachten en toch ook de andere kleuren niet ontbraken. Dit was te danken aan het gele en blauwe venster boven de ark, die zelf wel grotendeels wit was maar verlevendigd werd door vergulde kapitelen en basementen, tapijtimitaties op de gemarmerde trappen, het geborduurde voorhangsel en de rode kleur op de binnenkant der deuren.

Op de dag van de inwijding, vrijdag 21 augustus, werkte Timmers, die in juli een nieuwe hemel had gemaakt van „ridders dennenhout” nog „ $\frac{3}{4}$ daags”, „voor het halen van den hemel uit de Augustijnenkerk en het brengen naar de Oude Kerk, en het uit elkander maken en weder opzetten in laatst gemelde kerk met 3 man”.

In een echt Limburgse processie trok men op die 21ste augustus naar de nieuwe sjoel (Russel II, 106-107). De stoet bestond uit een detachement infanterie, „den koster de nationale vlag dragende, de werkelijke leden die aan de opbouw des tempels hadden medegewerkt, de vreemde op het feest verzochte israëlieten, 24 knaapjes van 8 à 12 jaren, in ééne zelfde kleding, waskaarsen dragende, 24 meisjes op gelijke wijze gekleed, met bloemenkransen op het hoofd en bloemkorfjes in de hand”. Vervolgens kwam het muziekcorsus van het vierde regiment infanterie en daarachter als hoogtepunt in de processie „een baldakijn door 4 in 't zwart gekleede mannen gedragen, de opperrabijn onder den baldakijn eene voor de inwijding bestemde Tora of Wetrol dragende, de overige H. Torot of Wetrollen gedragen door daartoe door de commissie uitgenoodigde israëlieten, onder den baldakijn achter den opperrabijn”. De „kerkeraad der hoofdsynagoge van Maastricht, de administratieve commissie” en de „voorzitters der israëlietische gemeenten in Limburg” liepen achter het baldakijn en een detachement infanterie sloot de stoet. Bij de nieuwe sjoel aangekomen, stelden de militairen en ook de 24 meisjes zich in twee rijen op, waarna een deputatie „de overheden en geestelijkheid” afhaalde, „en deze trok onder het spelen van het nationaal lied binnen den tempel, met de daartoe uitgenoodigden”. Nadat allen hadden

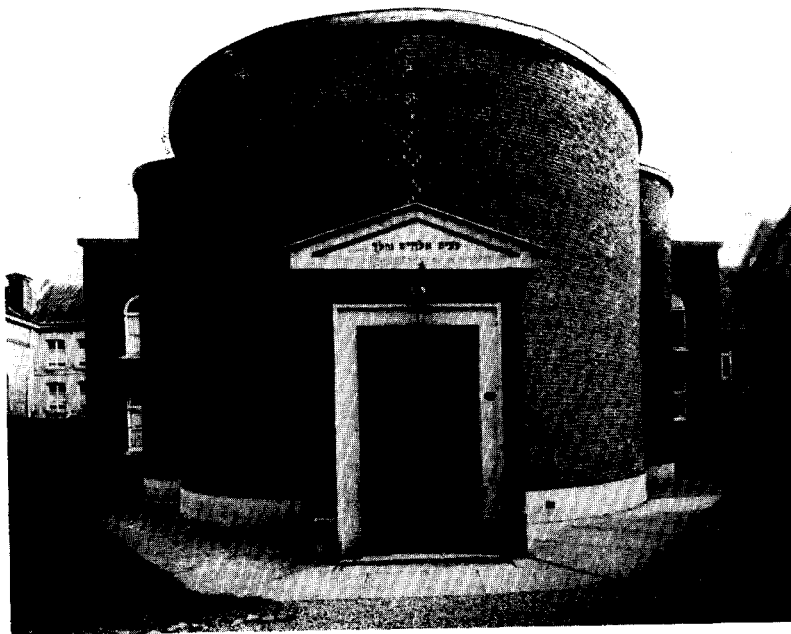
Afb. 8. Synagoge uit 1839-'40 te Maastricht van stadsarchitect M Hermans. Interieur naar het noordwesten. Lichtkronen uit 1840. Banken en bima met bijbehorende zes kandelaars uit 1853, afkomstig uit de sjoel van Meerssen. Schilderingen uit 1910 inmiddels verwijderd.

Afb. 9. Interieur van de synagoge te Maastricht naar het oosten. Op de voorgrond een der lichtkronen uit 1840. Op de achtergrond de bima en banken uit 1853, afkomstig uit Meerssen, en de ark uit 1840, bekroond door de wetstafelen. (Foto's F. Lahaye, 1965).

Afb. 10. Synagoge uit 1839-'40, te Maastricht van stadsarchitect M. Hermans. Uit het zuidwesten. (Foto Monumentenzorg, 1962)

Afb. 11. Ingangspartij van de synagoge te Maastricht. (Foto F. Lahaye)

plaats genomen haalden „de voorzangers de in het portaal staande Torot en bragten deze onder het zingen van liederen op de Bima. Daarop hadden de gebruikelijke zeven omgangen plaats met de tafels der wetten, terwijl de opperrabijn, na den zevenden de Torrot in de lade stelde, het inwijdings- en andere gebeden volbragt, en de lade daarna gesloten werd”.

In 1841, het jaar waarin koning Willem II de synagoge bezocht, vervaardigde de bekende Joodse medailleur Wiener uit Venlo een gedenkpenning, die zowel in koper als in zilver werd geslagen. Zij draagt aan de voorzijde een zeer getrouwe afbeelding van de façade, het opschrift *למען בית יהוה אלהינו אבקשה טוב לך en het onderschrift INGEWYD DEN | XXI AUGUSTUS | MDCCCXXX en WIENER F. Aan de achterzijde staat: TER EEUWIGE GEDACHTENIS | DOOR DE | DANKBARE MAASTRICHTSCHE | ISRAËLITISCHE GEMEENTE | AAN | NĒERLANDSCH GELIEFDEN KONING, / ONDER WIENS REGERING, / GODSDIENSTIGE VERDRAAGZAAMHEID, / ZOO ZEER WORDT GEHULDIGD, / EERBIEDIG OPGEDRAGEN, | MDCCCXXXI. (Polak, nr. 24). (afb. 14).

Over de verdere geschiedenis van het gebouw valt te melden, dat Louis van Beethoven, aannemer, op 15 april 1850 dakreparaties, voegwerk, enig witwerk en herstel van de ingangsbarrière kreeg opgedragen en J. Eberhard het schilderwerk van het hout, zowel uit- als inwendig. In 1859 volgden met behulp van subsidies herstellingen aan dak en bovenlichten en werd het bestaande ijzeren hek gemaakt, waarvoor Quintin, Rue du Méry te Luik, op 8 september 1858 een offerte had ingestuurd. Er werd een gasaanleg aangebracht en er kwam een nieuwe koperen ketel ter verwarming van het mikwe. In verband hiermee ging dr. L. Landsberg toen naar 's-Hertogenbosch „tot bezigtiging van het kerkelijk bad aldaar”, waarvan ook een plattegrond werd vervaardigd. Ook voerde de schrijnwerker Gebhart enige veranderingen uit aan de ark. In 1910 werden de wanden en stucgewelven voorzien van een beschildering in „Turmac”-stijl, geschonken door Max J. Caan, als uiting van dankbaarheid bij het huwelijk van zijn enige dochter Emmy op 28 april. Een schenking van L. Goudberg maakte het mogelijk de gasverlichting door elektrische verlichting te vervangen (NIW, 15.8.1930; 9, en NIW, 20.1.1933).

In de tweede wereldoorlog is ook de kehilla Maastricht zeer zwaar getroffen; slechts weinigen hebben deze rampzalige jaren overleefd. De sjoel

bleek bij de bevrijding in 1944 onbruikbaar omdat het meubilair door de Duitsers was geroofd (afb. v.h. interieur voor de oorlog in NIW, 20.1.1933, bijvoegsel). Gelukkig was de ark nog aanwezig en waren de wetsrollen en enige waardevolle oude voorhangsels gered. Ook kwamen de beide 24-armige lichtkronen uit 1840 weer tevoorschijn en bleek onder anderen het hele archief, met stukken vanaf 1812, als door een wonder nog volledig en keurig geordend aanwezig te zijn. Met meubelen en zes grote gedreven kandelaars uit de sjoel van Meerssen kon de synagoge in 1952 weer in gebruik worden genomen. Voorts zijn nu van de Meerssense inventaris in Maastricht een wetsrol met zilveren kroon en een zilveren siertoren uit het midden der 19de eeuw. Hoewel het heel jammer en beschamend is dat het charmante gebouw te Meerssen nu al jaren leeg staat te verkommeren, is het een geluk dat juist dit meubilair naar Maastricht kon worden overgebracht. Zowel de banken als de bima zijn namelijk in 1853 gekopieerd naar het Maastrichtse meubilair, met dien verstande dat de bima kleinere afmetingen kreeg.

De restauratie onder leiding van architect G. J. W. Snelder, die in 1964 werd begonnen, heeft tot gelukkige resultaten geleid. Vooral het interieur is verbeterd door verwijdering van de schilderijen uit 1910 en het in ere herstellen van de teruggevonden versiering met rozetten in de rand van de ronde lichtkoepel.

Meerssen, 1851-'53

De synagoge van Meerssen, die hiervoor al even ter sprake kwam, is een van drie in dezelfde periode gebouwde synagogen in Limburg. De beide andere werden opgetrokken in Sittard en Roermond. Twee van deze synagogen, die te Meerssen en die te Sittard, waren in vele opzichten sterk op de sjoel van Maastricht geïnspireerd. Meerssen en Sittard hadden dezelfde architect, J. L. Lemmens, terwijl als opzichter te Sittard G. Jonkergouw optrad die tevoren het ontwerp had geleverd voor de sjoel van Roermond.

De kehilla Meerssen, die in 1796 de beschikking had over een huissynagoge, werd in 1816 een synagogale ring onder de hoofdsynagoge. In 1847, wanneer de gemeente 130 zielen telt, is er al lang behoefte aan een ruimere sjoel, daar men dan slechts de beschikking heeft over een gehuurd lokaal „hetwelk niet alleen te klein is maar door den slechten staat en de bouwvalligheid waarin hetzelfde zich bevindt, te eene male voor een bedehuis ongeschikt en voegzaam moet worden geacht”, zo lezen wij in een rekest aan de koning van 20 december. „Behalve den on-

* Om des huizes des Heeren, Onzes Gods wil, zal ik het goede voor u zoeken.

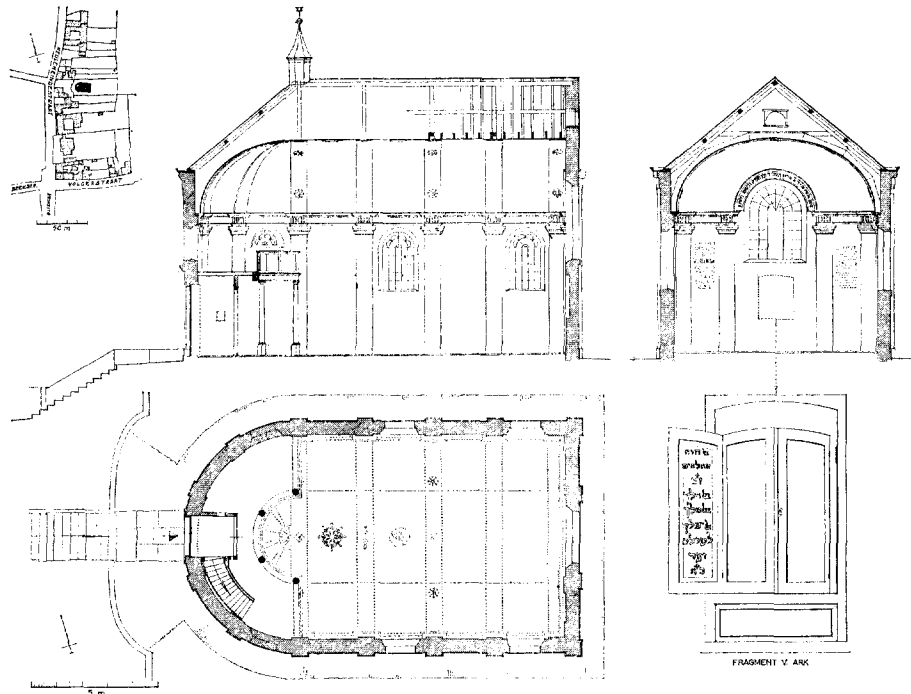

Fig. 2. De synagoge uit 1851-'53 te Meerssen, schaal 1 : 300. Situatie omstreeks 1900.

(Tekening Monumentenzorg)

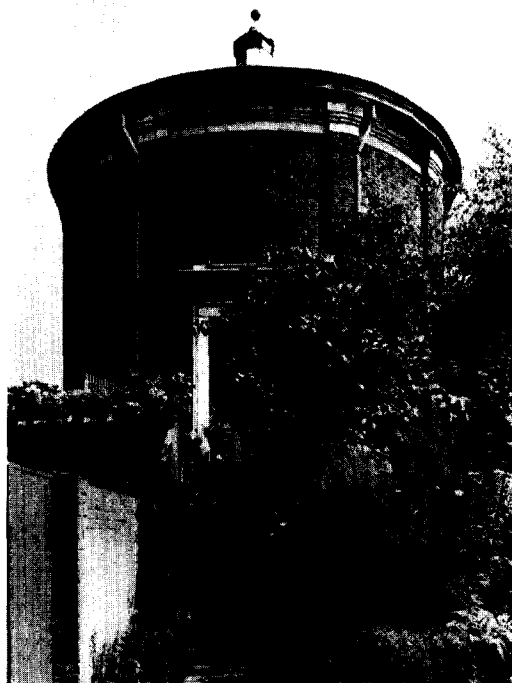
voegzamen ingang” is de toegang en de inrichting zodanig „dat oude ziekelijke en gebrekkige gemeentenaren buiten de mogelijkheid zijn aan de godsdienstoefeningen deel te nemen, terwijl van de andere kant de weinige ruimte van hetzelfde ook anderen belet om daarin den Eeredienst te komen bijwonen” (brief a.d. gemeenteraad v. 5.7.1848). Een „Commissie van beheer der fondsen tot den opbouw eener kerk, ten dienste der Nederlandsche Israëlitische gemeente te Meerssen” was al in 1843 opgericht.

Nadat op 21 april 1847 bouwterrein was gekocht, kreeg de bouwmeester Johannes Lambertus Lemmens uit Beek de opdracht tot het maken van een plan met bestek en kostenbegroting. Lemmens, in 1821 geboren te Beek en in 1884 daar gestorven, is behalve bouwmeester tevens burgemeester van Beek en Elsloo geweest. Behalve de synagoge van Meerssen ontwierp hij ook die van Sittard (1851-'53) en was hij de aannemer van de synagoge te Beek (uit 1866). Toen men later de beschikking kreeg over een ander bouwterrein, maakte Lemmens een nieuw ontwerp, dat op 7 januari 1851 gereed was. Vervolgens werd het werk, bij openbare aanbesteding op 8 april toegewezen aan Hubert Dolders te Meerssen, die had ingeschreven voor f 4200.—.

Tevoren had iemand uit de kehilla, Hertz Wijngaard, tegen een vergoeding „eener mond of tien duizend brikken” een perceel weide langs de beek ter beschikking gesteld, waar de stenen in twee veldovens werden gebakken.

De sjoel (fig. 2, afb. 12, 13, 15) uiterst schilderachtig gelegen achter de oostelijke huizenrij van de Kuileneindestraat, is toegankelijk via een trap met hardstenen treden en een ovaal terras. Het is een charmant gebouw, dat ondanks de ijzeren ramen een haast 18de-eeuwse indruk maakt doordat de kroonlijst bij elke pilaster uitspringt. Boven de halfronde apsis aan de westkant bevindt zich een daktorentje. De halfronde vorm van de apsis, waarin het ingangsportaal is opgenomen, is duidelijk ontleend aan Maastricht. Deze invloed van de Maastrichtse sjoel komt ook tot uiting in de gebogen vrouwengalerij (afb. 17) en in de wetstafelen, opgenomen in het oostelijke venster, waaronder de ark gestaan heeft. Ook boven de ingang ziet men een dergelijke oplossing. Op het fries boven de ingang staat een Hebreeuws opschrift (daaronder פֶּסַחֵי וְשֵׁשֶׁת יָמֵי אֶמֶן 5611).

De ark is helaas verdwenen en afbeeldingen ervan heb ik tot dusverre nog niet kunnen achterhalen. Het bestek van 7 januari 1851 spreekt

Afb. 12 en 13. De synagoge uit 1851-1853 te Meerssen van architect J. L. Lemmens, uit het westen gezien. Dit aantrekkelijke gebouw heeft zijn oorspronkelijke bestemming verloren en verkeert in ernstige staat van verval.
(Foto's Monumentenzorg, 1967)

Afb. 14. Penning door de Joodse medailleur Wiener uit Venlo. Geslagen in 1841 ter herinnering aan de inwijding van de synagoge te Maastricht in 1840. Diameter 41 mm. Zilver en koper.

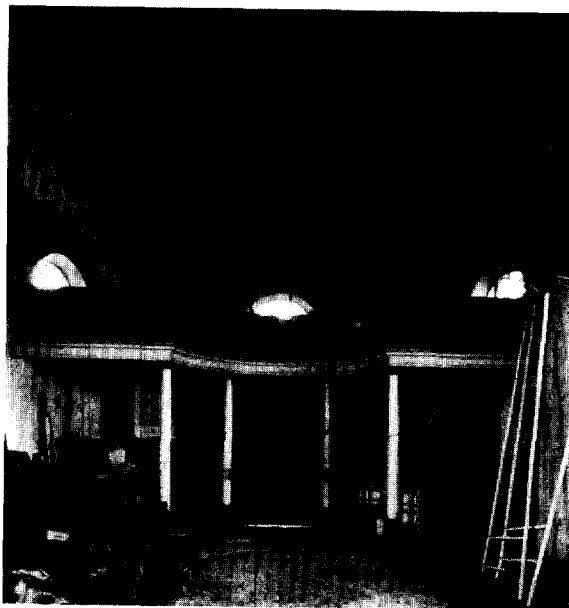
Afb. 15. Synagoge uit 1851-1853 te Meerssen van architect J. L. Lemmens. Nu als synagoge buiten gebruik en zeer verwaarloosd.

(Foto Monumentenzorg, 1962)

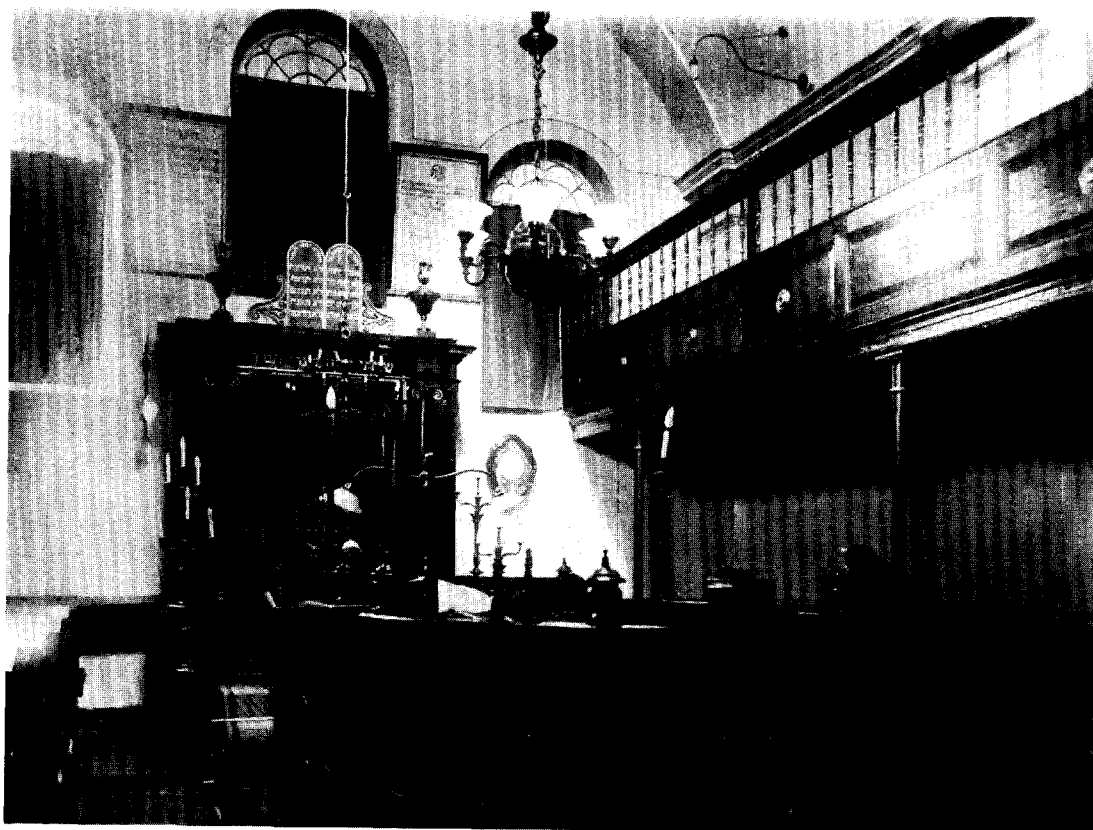
DE SYNAGOGE VAN MAASTRICHT EN DE SYNAGOGEN ELDERS IN LIMBURG

Afb. 16. Synagoge te Meerssen. Interieur van de vrouwengalerij af gezien.
(Foto Monumentenzorg, 1967)

Afb. 17. Synagoge uit 1851-1853 te Meerssen van architect J. L. Lemmens. Interieur naar het westen.
(Foto Monumentenzorg, 1965)

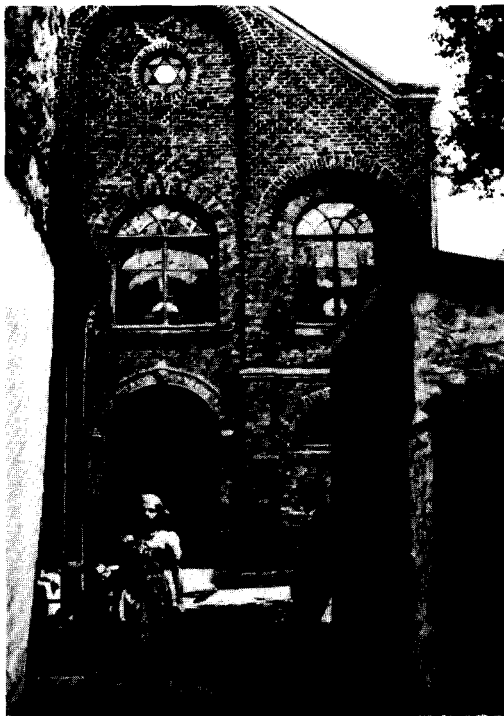
Afb. 18. Synagoge uit 1851-1853 te Sittard van architect J. L. Lemmens. Interieur naar het zuidoosten met bima en banken naar Maastrichts model. Gesloopt in 1953.
(Gemeente-archief, Sittard)

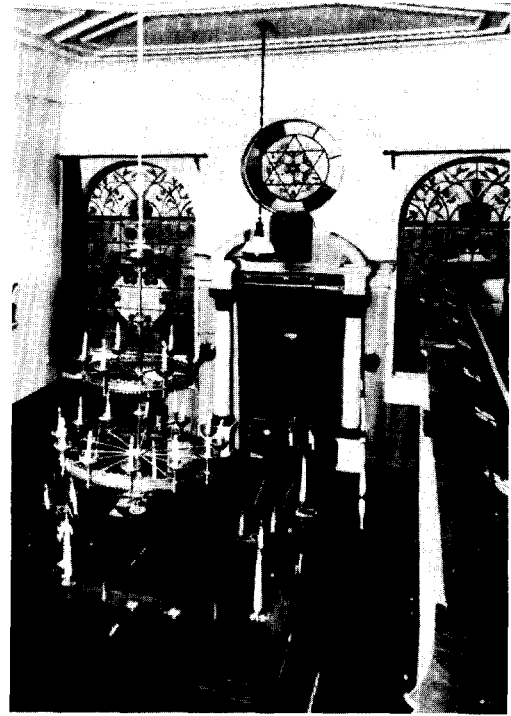
Afb. 19. Huis met school en woning van de sjammasj in de Plakstraat te Sittard. Links de toegang naar de synagoge. Gesloopt in 1952.

Afb. 20. Synagoge uit 1866 te Beek, na de verbouwing in 1954 tot dubbel woonhuis. (Foto Monumentenzorg, 1967)

Afb. 21. Synagoge uit 1865 te Venlo. In de oorlog verwoest. (Gemeente-archief, Venlo)

Afb. 22. Synagoge te Venlo. Interieur naar het oosten. (Gemeente-archief, Venlo)

echter van een ark „met twee ronde kolommen en twee platte pilasters, Piédestal, kolom en taflement in de Ionische orde”, zodat hij kan geleken hebben op de in dezelfde periode gemaakte ark te Sittard. Nog wel aanwezig zijn de twee deuren met Hebreeuwse teksten op de binnenkant. Zij zijn nu verwerkt aan een kast onder de galerij maar hun maten kloppen met de nis in de muur onder het oostelijke venster (fig. 2). Het interieur (afb. 16 en 17), nu leeg en zwaar beschadigd, moet zeer aantrekkelijk zijn geweest. Dat is nog te zien aan de wandgeleding met pilasters, waarboven triglifien in de kroonlijst en het stucgewelf met zijn resten van rozettenversiering. Behalve van de wetstafelen in het grote oostelijke venster gaat er ook een zeer decoratieve werking uit van de Hebreeuwse tekst (Deut 10, v. 20) in de boog, die het venster omsluit.

Daar de gemeente in 1947 wel moest worden opgeheven, zijn de banken, de bima, zes kandelars, een zilveren siertoren en een wetsrol met zilveren kroon, alles uit de bouwtijd, naar de grotendeels leeggeroofde sjoel van Maastricht overgebracht, waar de meubels wat ruim staan maar door de stijl geheel passen (afb. 8 en 9), aangezien zij gekopieerd zijn naar het Maastrichtse meubilair. In het bestek van 7 januari 1851 lezen wij dan ook, dat er zullen geplaatst worden twaalf (aanvankelijk was geschreven veertien) zitbanken, verdeeld in vier plaatsen „wat het werk betreft moeten zij juist zijn, gelijk met die te Maastricht in de Hoofdsynagoge”. Ook de bima en de parnassijsbank zouden worden „gelijk aan die in voornoemde synagoge”. De vrouwengalerij kreeg rondom langs de muren „eene zitbank voor ieder persoon afzonderlijk verdeelt” terwijl voor de vreemdelingen onverdeelde banken onder de vrouwengalerij waren voorzien. Een schematische voorstelling van de mannenbanken — overigens aan elke kant negen — vinden wij met potlood getekend in de marge van de kostenbegroting voor funderingsherstel van 29 februari 1856 (APW).

De plechtige inwijding van de sjoel op vrijdag 17 juli 1853 begon, zoals eerder te Maastricht, met een processie naar Limburgs model. De optocht vindt plaats „paarsgewijze, voorafgegaan van iemand die de Nationale vlag draagt in de volgende orde; a. De leden der gemeente welke tot het fonds hebben bijgedragen, b. Die welke niet tot het fonds hebben bijgedragen en de vreemde Israëlitien, c. De Muziek, d. De leden en koorkinderen van het koorgenootschap te Maastricht, e. Zes jongelingen eenvormig ge-

kleed en vaantjes in de hand dragende, f. Zeven meisjes ook eenvormig gekleed, met bloemkorfjes in de hand, g. De Hoog Eerwaarde Heer Opperrabbijn en drie andere daartoe genoodigde Israëlitien, dragende de Heilige Wetrollen, en alle gaande onder een verhemelte, hetwelk gedragen wordt door 4 daartoe aan te wijzen jongelingen der gemeente”. Achter het baldakijn volgden „De leden van het kerkbestuur en van de Commissie tot den opbouw der nieuwe kerk der gemeente” en tenslotte de „kerkbesturen van andere gemeenten”. Bovendien werd de optocht nog opgeluisterd door „een aantal marechaussées benevens een detachement infanterie van 60 manschappen onder leiding van eenen officier, die zijn Excellentie de Heer Opperbevelhebber der vesting Maastricht, op het daartoe gedane onderzoek, wel herwaarts heeft willen zenden; van welk detachement Infanterie een gedeelte den optocht openden, en een ander gedeelte den optocht heeft gesloten, terwijl de overigen er naast gingen, om de rust en goede orde te bewaren”. Voor de ingang van de synagoge, die van binnen versierd was, stonden drie erebogen opgesteld. De meisjes met bloemkorfjes plaatsten zich voor de ingang om bij het verschijnen der wetsrollen bloemen te strooien; het koor begaf zich naar de bima; „de muziek” plaatste zich „ter zijde van de kerk” en hief het „Nationale lied” aan op het moment dat de wetsrollen tot in het voorportaal werden gedragen. Vervolgens werden de wetsrollen op de gebruikelijke wijze tot op de bima gebracht „ten einde de verdere gebeden en gezangen met het houden der zeven omgangen uit te oefenen”, waarna de opperrabbijn de wetsrollen in de ark plaatste en deze sloot.

Sittard, 1851-'53

De kehilla Sittard, die in het begin der 18de eeuw uit vijf gezinnen bestond, telde in 1808 75 zielen, in 1850 123 en in 1851 ruim 131. Zij vormde sinds 1816 een der synagogale ringen onder de hoofdsynagoge van Maastricht. In 1843 werd een fonds gesticht voor een nieuwe sjoel, omdat de kamer uit 1725 aan de Molenbeekstraat niet meer aan haar doel beantwoordde (RAL, prov. arch., verballen 14.2.1850). Men heeft daarom in 1846 voor f 1800.— twee percelen (F 574 en 575) aan de Plakstraat gekocht (fig. 3) „waarvan de bestaande bebouwing vrij dienlijk is om tot een behuizing van den koster en tot schoollokaal evenals tot badplaats te dienen, terwijl de onbebouwde oppervlakte inbegrepen eene nog staande oude schuur allerding-

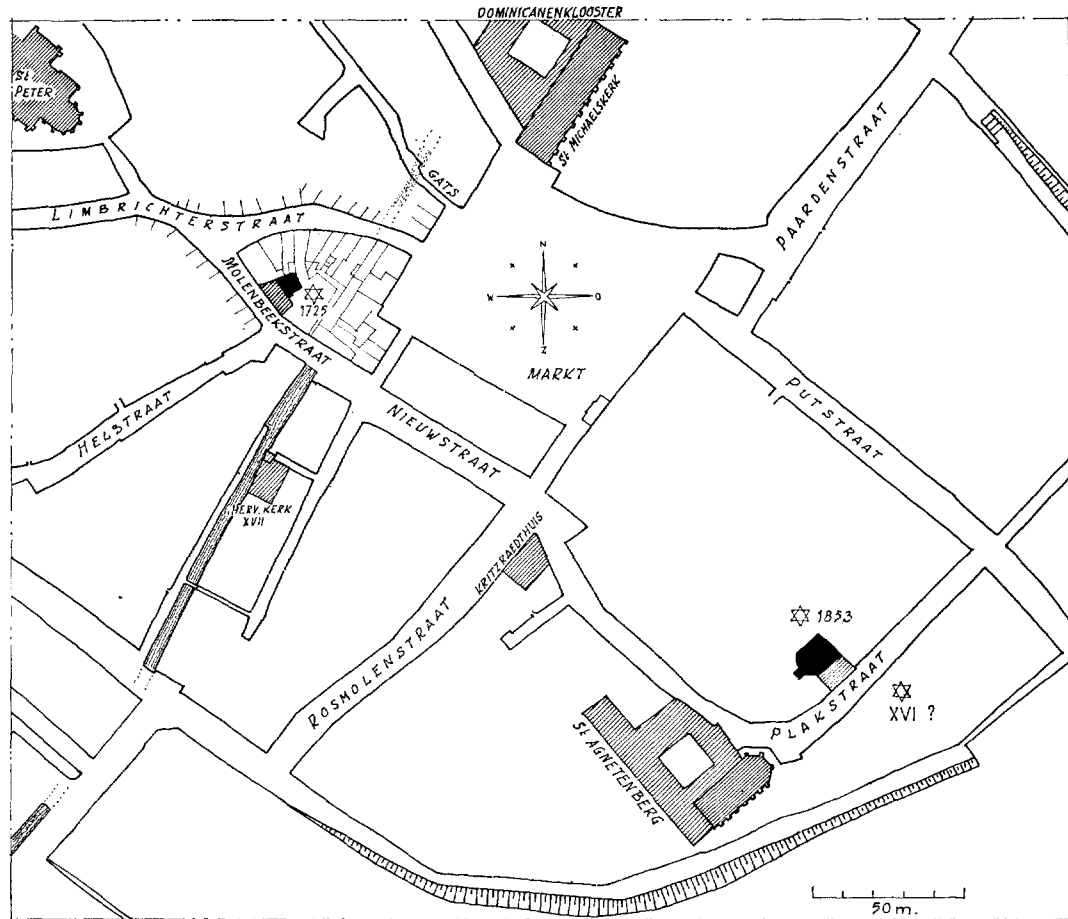

Fig. 3. De Markt en omgeving te Sittard met aanduiding van de kerkelijke gebouwen. De plaats der synagogen in de loop der tijden aangegeven met een Davidsschild.

eene zeer passende bouwplaats daarbied tot daarstellen van den Tempel". Aldus in de taal van professor Prlwytzkofski een rekest, op 1 februari 1851 tot de koning gericht (GA, Sittard).

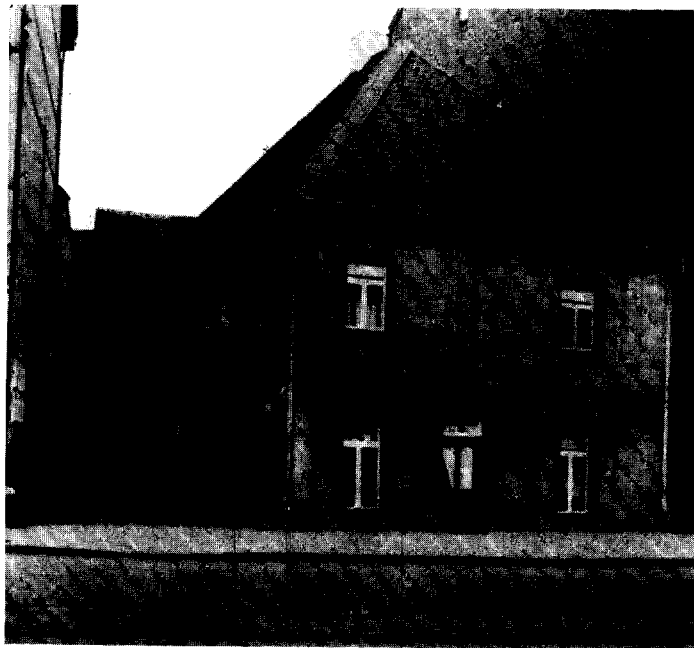
Ook deze sjoel was ontworpen door J. L. Lemmens (vgl. APW, 1.3.1851). Begin 1851 had hij ontwerp, bestek en begroting gereed en nadat hij de nodige verbeteringen had aangebracht, vond op 22 juli 1851 in aanwezigheid van de ingenieur van de Waterstaat J. R. T. Ort de openbare aanbesteding plaats (APW). Als laagste inschrijver kwam L. J. Lemmens te Beek uit de bus, die had ingeschreven voor f 3400.—, wat echter niet aanvaardbaar bleek wegens het te hoge bedrag. Twee dagen later verbond Hubert Dolders uit Meerssen zich bij onderhandse aanbesteding om het werk voor f 2900.— uit te voeren, waarna de bouw op 6 augustus voor dit

bedrag werd toegewezen aan Dolders en W. Ramakers, beeldhouwer te Geleen. (RAL, prov. arch., verbaal 7.3; 7.5; 24.7 en 6.8.1851). Vermoedelijk was deze laatste dezelfde als Jan Willem Ramakers (1828-'87), wiens atelier voor kerkmeubelen en beelden, omstreeks 1849 van Schinnen naar Geleen overgebracht, tot in 1941 heeft bestaan. Opzichter werd na vertrek van L. F. Keizer in maart 1852 G. Jonkergouw, die twee jaren eerder het ontwerp had geleverd voor de synagoge te Roermond.

Ook de in 1953 afgebroken sjoel van Sittard (afb. 18) was op die van Maastricht geïnspireerd. Het ingangsportaal was evenals te Maastricht tegen een westelijke apsis geplaatst. Anders evenwel dan te Maastricht liep de vrouwengalerij niet alleen langs deze ronde beëindiging maar ook langs de zijmuren van het gebouw. De wan-

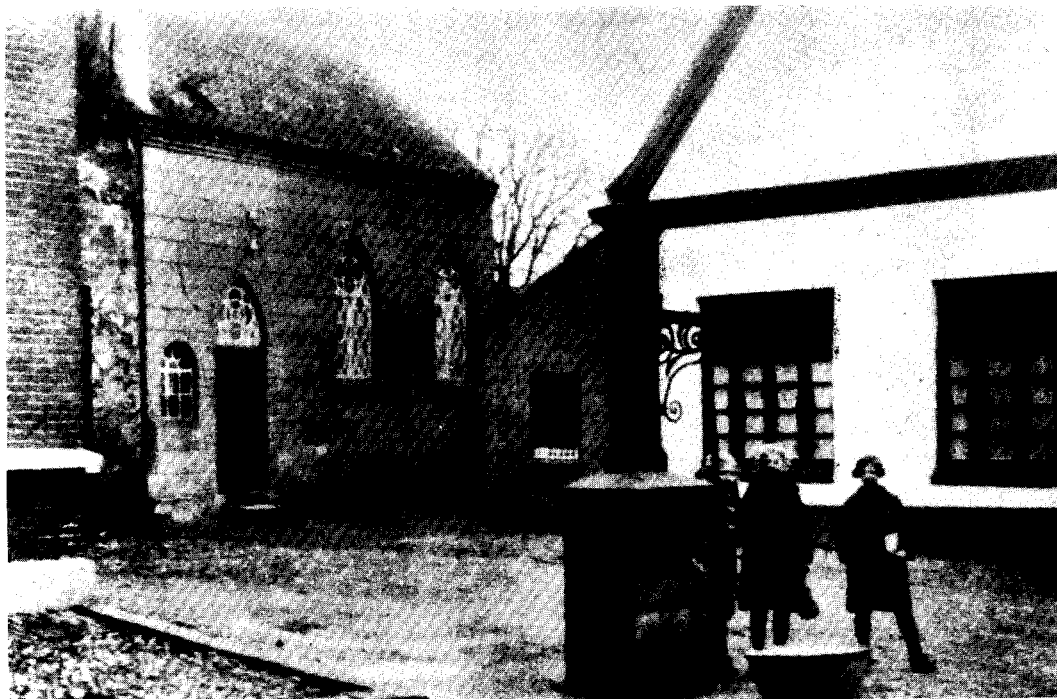
Afb. 23. Dorpsgezicht in Gulpen. Het gebouw met daktorentje in het midden is de sjoel uit 1823, op enig muurwerk na afgebroken na 1947. (Foto R. H. Herwig)

Afb. 24. Ingang naar de sjoel en woning van de voorganger te Heerlen. Afgebroken kort na 1936. (Gemcente-archief, Heerlen)

Afb. 25. Tumulus met Joodse begraafplaats bij Grevenbicht, het zogenaamde Jodenbergje.
(Foto Monumentenzorg, 1965)

Afb. 26. Synagoge te Gennepe, in 1873 door verbouwing van een woonhuis tot stand gekomen. Gesloopt.

den van de sjoel waren geleed door pilasters, die correspondeerden met vlakke banden in het tongewelf van stuc. Het daglicht trad toe via rondboogvensters met ijzeren ramen en een lichtkoepeel onder een torentje midden op het dak.

De ark, een werkstuk van Ramakers, had Ionische zuilen. Ervoor hing de bronzen 16-armige lichtkroon (vorige artikel afb. 4), die met een aantal liturgische voorwerpen — twee siertorens, een kroon, een kiddoesjbeker, een sjoefar of ramshoorn, toraschilden en twee handwijzers — nog steeds in Sittard aanwezig is. De bima en de mannenbanken (afb. 18) waren evenals te Meerssen gekopieerd naar die in de hoofdsynagoge te Maastricht. Eikehout was echter te duur, hetgeen blijkens een brief van 22 maart 1852 grote moeilijkheden veroorzaakte, omdat het bijna onmogelijk was „de kerkmeubelen volgens bestek van dennenhout naar het model van die der Hoofdsynagoge te Maastricht te kunnen vervaardigen” (GA, Sittard).

Hoewel de werkzaamheden niet geheel in het gewenste tempo verliepen, kon de synagoge op 16.9.1853 na een processie plechtig worden ingewijd. Daarna moest nog het oude gebouw, dat zich voor de ingang van de synagoge bevond, worden afgebroken. Voor deze afbraak en de verbouwing van het bij de sjoel behorende huis tot woning voor de sjammasj, mikwe, mazzesbakkerij en schoollokaal had Pytack, stadsarchitect te Maastricht, een eerste ontwerp met begroting gemaakt (GA, Sittard, 25.7.1852). Nadat Jonkergouw een nieuwe begroting had opgesteld, duurde het door allerlei interne moeilijkheden echter nog tot 1856 (GA, Sittard), eer er „een nieuw huis van eene opene plaats opgebouwd” was (afb. 19).

Roermond, 1851-'53

Te Roermond, waar in 1828 een zelfstandige gemeente was gevormd, voldeed de synagoge, die zich in een particulier huis bevond, niet meer toen de kehilla in 1850 tot 85 leden was aangegroeid. In dat jaar kocht men voor f 1890.— een bouwterrein en een huis, dat tot woning voor de sjammasj en school zou worden ingericht. De geraamde bouwkosten voor de sjoel bedroegen „blijkens het deswege door den opzigter van de Waterstaat den Heer Jonkergouw te Roermond, ontworpen plan, bestek en begroting f 3969.39” (RAL, prov. arch., verballen 14.2.1850). Godfridus Jonkergouw, in 1810 te 's-Hertogenbosch geboren en gestorven te Blerick in 1883, dezelfde

die in 1852 opzichter bij de synagogegebouw te Sittard werd, had dus het ontwerp van de Roermondse sjoel geleverd.

Een bouwterrein, door het gemeentebestuur van Roermond gratis aangeboden, was geweigerd, hetgeen vermoedelijk wrevel gewekt heeft. In een brief aan Gedeputeerde Staten over de aanbesteding op 20 augustus bij notaris Guillon, lezen wij namelijk, dat de burgemeester, gevraagd „om ter besparing van kosten, de gezegde aanbesteding ambtshalve te doen, en wel op gelijke wijze als zulks te Sittard en Meerssen door de Heeren Burgemeesters dier gemeenten heeft plaats gehad, ons deze gunst niet heeft gelieven te verleenen, zoals wij dan ook vroeger in de onderwerpelijke onderneming van onze Stedelijke Regering niet het minste hulpbetoon hebben durven verwachten” (RAL, prov. arch., verballen 28.7.1851).

De synagoge, opgetrokken op een achterterrein aan de Hamstraat (fig. 4) naast een doorgang naar de Infirmierie en ingewijd in het jaar 1853, is na de oorlog afgebroken. Helaas kon ik tot nu toe geen duidelijke afbeeldingen van het gebouw ontdekken. Uit een foto, gemaakt ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van het gebouw (GA, Roermond), kunnen wij echter opmaken, dat de bima de gebruikelijke rechthoekige of vierkante plattegrond had zonder de halfronde beëindiging, die te Meerssen en Sittard aan Maastricht ontleend was. De ark was in opzet ongeveer gelijk aan die van Sittard, met dien verstande, dat er twee zuilen en twee pilasters met Korintische kapitelen waren.

Wel herinnert de eclectische gevel van het huis aan de Hamstraat met Davidsschild, gekroonde wetstafelen en een Hebreeuwse tekst (psalm 118, v. 19) nog aan de vroegere bestemming. Na de oorlog is er, ondanks het geringe aantal in Roermond teruggekeerde Joden, een kleine sfeervolle synagoge op de oude plaats gebouwd.

Venlo, 1865

Korte tijd, nadat in Roermond een nieuwe synagoge was opgericht, begon men ook in Venlo uit te zien naar een betere lokaliteit. De eerste synagogediensten waren hier na de Franse tijd gehouden in het huis Drie Koningen aan de Keulse Poort. Er hadden zich twee Joodse kooplieden in de stad gevestigd, in 1817 gevolgd door Marcus Wiener en Johanna Baruch uit Hörstgen bij Geldern, ouders van de bekende graveurs en medailleurs Wiener (Uyttenbroeck, IV, 95, 146). In 1827 wordt de Joodse gemeente, die 18 con-

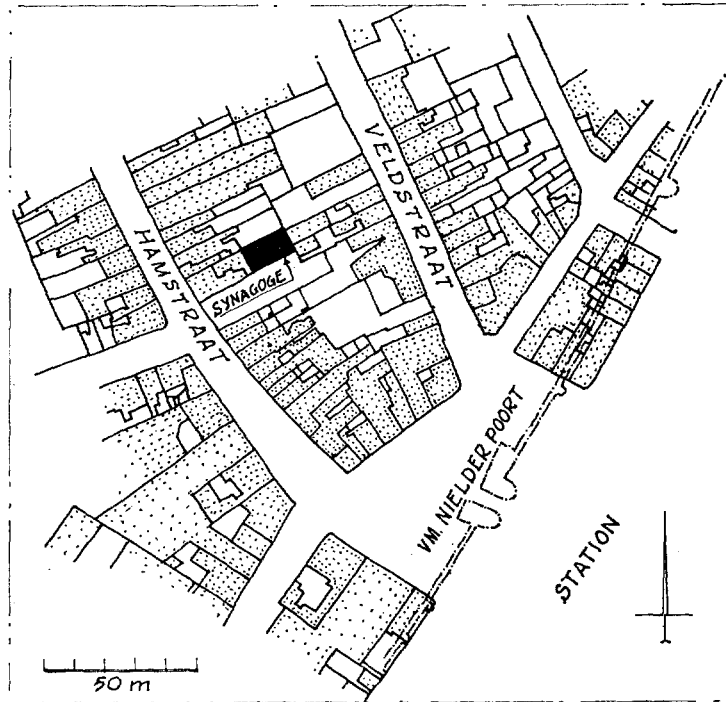

Fig. 4. Plattegrond van de Hamstraat en omgeving te Roermond in 1909 met de synagoge.

tribuanten telt, zelfstandig. Zij heeft dan een gelijkvloerse ruimte in het Protestantse armenhuis aan het Helschriksel als sjoel in gebruik (Uytenbroeck, IV, 58).

Sindsdien groeide de gemeente tot ruim 80 in 1848, 94 omstreeks 1855 en 98 in 1862. In 1855 wendde men al pogingen aan om een nieuwe synagoge te krijgen. Er werd een bouwcommissie opgericht, die onder voorzitterschap kwam te staan van S. Wiener. In de subsidie-aanvraag, op 27 juni 1862 tot de koning gericht (GA, Venlo), lezen wij, dat „de Israëlitische gemeente die hier een bijna 49 jarig bestaan telt, hare godsdienst altijd in een particulier huis heeft uitgeoefend en bepaaldelijk in een gehuurd zeer bekrompen en voor de Godsdienst onvoegzaam lokaal”. De synagoge werd bezocht door 40 mannen en 17 vrouwen en op hoge feestdagen was men dikwijls genoodzaakt een afzonderlijk lokaal te huren ten behoeve van de militairen. Er was al een perceel gekocht en de adressanten hadden „door eenen bouwmeester doen ontwerpen de bijgevoegde plannen tot den opbouw der Kerk benevens het daarbij behorende Bestek en Begrooting van Kosten”, die beraamd werden op f 7220.04 voor

de bouw en f 1751.50 „voor aankoop van het huis”.

De ingenieur van de Waterstaat Van Beusekom is niet ontevreden met het ontwerp. „De inrichting van het plan zoo in- als uitwendig” vindt hij „goed gekozen”. „Het karakter der stijl eigent zich volkomen met de bestemming van het gebouw: De voorgevel is met een gepaste sierlijkheid ontworpen hetgeen evenzeer voor het inwendige geldt”. Wel echter stelt hij ter bezuiniging vereenvoudigingen van de voorgevel voor, omdat deze toch niet van de openbare weg zichtbaar zou zijn, en vervanging van hardstenen delen door portland cement (APW, nr. 765 v. 25.11.1862). Bij openbare aanbesteding op 13 maart 1865 werd het werk gegund aan Raimond Jean Hubert Bloemen te Venlo, die f 4577.— verlangde (APW), waarna de bouw in een vlot tempo verliep zodat de nieuwe sjoel al op vrijdag 1 december 1865 kon worden ingewijd.

Te Venlo „deep in Holland” werd niet zoals eerder te Maastricht en Meerssen een processie gehouden met wetsrollen gedragen onder een door bruidjes voorafgegaan baldakijn. Ook zonder dat was de feestelijke plechtigheid echter nog

Limburgs genoeg. Na het Mincha-gebed en onder anderen een predikatie van de opperrabbin, dr. L. Landberg, in de oude sjoel „werden de ספרים (h. Wetsrollen) uit den היכל (H. Arke) gedragen door den eerw. heer opperrabbin en de heeren A. Wolff, M. Frank en S. Elekan (vader) en met twee smaakvol versierde rijtuigen naar de nieuwe kerk gebracht. Het is ook niet van belang ontbloeit hier te vermelden dat een niet-Israëliet, bewoner van het huis waarin wij gedurende 50 jaren eene kamer tot ons bedehuis bezigden” „het huis en voorportaal feestelijk opsmukte en bij het voorbijgaan der H.W. door zijne twee smaakvol gekleede dochttertjes uit hare bloemkorfjes liet bloemen strooijen tot op de straat waar de rijtuigen gereed stonden om de Wetsrollen langs de voornaamste straten over te brengen. De toevloed van nieuwsgierigen is onbeschrijfelijk, men kon nauwelijks door de straten heendringen, doch bij die groote toevloed heerschte de grootst mogelijke orde en verdraagzaamheid, daar op het gelaat van al onze stadsgenooten de tevredenheid en warme deelneming aan de vreugde onzer gemeente was te lezen”, aldus het *Weekblad voor Israëlieten* in het Bijvoegsel van vrijdag 22 december 1865. Voor de ingang van de nieuwe sjoel verzamelden zich, zo blijkt uit het bewaarde Programma (GA, Venlo), alle leden der gemeente en verdere genodigden in twee rijen, „voor de eene rei de jongelingen beneden de 13 jaar oud, in het zwart gekleed; en voor de andere rei, de meisjes in het wit gekleed, om bij de aankomst der wetsrollen bloemen te strooijen”. Op het plein voor de synagoge plaatsten zich „de werkende leden der gezelschappen Philharmonie en Fanfares der stad, ten einde bij de aankomst der wetsrollen en bij de intogt met dezelve in de kerk, beurtelings muziekstukken uit te voeren”.

De sjoel (afb. 21-22), in de oorlog zwaar beschadigd en daarna afgebroken, was gelegen op het Maasschriksel (fig. 5) achter een huis palende aan de voormalige herberg In de Fontein, later sociëteit. Zij had rondboogvensters en een bovenlicht, dat in verbinding stond met een koepeltorentje. De voorgevel, geleed door drie rondbogige spaarvelden en lijstwerk, bezat een rondboogingang met een Hebreeuws opschrift op de omlijsting, terwijl bovenin nog een rond zolderlicht met een Davidsschild zat. Ditzelfde embleem trof men ook aan in het ronde oostelijke venster boven de ark. Deze ark (afb. 22) had twee Kointische zuilen en een gebroken fonton met gebogen contour en als bekroning de tien geboden,

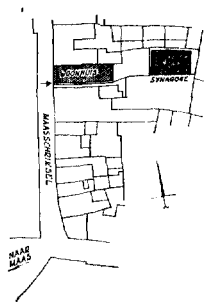

Fig. 5. Plattegrond van het Maasschriksel en omgeving te Venlo in 1944. Gearceerd de synagoge en de woning van de sjammasj.

volgens het verslag van inwijding „in hout uitgebeiteld door den heer A. Amsel te Roermond” (waarschijnlijk de toen 64-jarige Alexander Amsel, in een ledenopgave van 1838 als koopman vermeld; GA, Sittard). De vrouwengalerij besloeg slechts de zuid- en westzijde van het gebouw. In voorgevel was een steen ingemetseld met het opschrift: * זניסן הַתְּרֻכָה / of 3 april 1865 / is de eerste steen geleg / בְּשֶׁק פְּרִישָׁלח / הַתְּרֻכָה ** / 1 december / heeft de inwijding / plaats gehad.

„De kerk zelve” zo lezen wij in het al geciteerde verslag „is waarlijk een pracht gebouw en doet eer aan den aannemer Raimond Bloemen alhier, en niet minder aan den heer van Charldorp, fortificatie-opzigter 1ste klasse, met het toezigt belast geweest. In het voorportaal vindt men een sierlijk fonteintje, door een niet-Israëliet, den heer Weelen alhier, geschonken en door hem zelve gefabriceerd; in hetzelfde voorportaal ligt eene zwarte met witte marmeren ster en zes dergelijke sterren, zijnde een geschenk van onzen stadgenoot den heer P. I. Berger, reeder en bankier alhier; aan de hoofddeur eene koperen offerbus, zijnde het eigenhandige werk van den jongen heer Jacob Heizer”. „Op de Biema een zwart fluweel Thoradekje”. „Op de leestafel van den voorbidder prijken 2 koperen luchters, aan de gemeente door den heer Jonas Elekan en M. L. Diamand, beide te Amsterdam wonende, geschonken, en terzelfder plaats een מנורה (luchter) als geschenk van den heer Catz Iz., te Gouda. Op de vloer voor de H. Arke ligt een kleedje dat door zijne fijne bewerking ieders aandacht tot zich trekt; hetzelve is vervaardigd door de jonge jufvrouw van den Berg”.

* 7 Nisan 5625.

** Op de heilige Sjabbat, afdeling Wajiesjlach 5626.

De ark had een „groen zijden reps voorhang, rijk versierd, met gouden franje, kroon en Hebreuwsche spreuk, zijnde een geschenk van de firma Geschwister Michels te Crefeld, terwijl een ח"ו (H.W.) met een manteltje van dezelfde stof en kunstmatige bewerking is versierd, als geschenk van Mevr. de wed. Michels aldaar. Deze beide sieraden zijn met smaak vervaardigd door den heer E. Voss aldaar; een ander H.W. is bekleed met een bruin zijden fluwelen mantel, even sierlijk als élegant, tot geschenk gegeven door den heer Aron Elekan te Viersen”.

Gulpen, 1823

De opgetogenheid, die in het hiervoor geciteerde verslag uit 1865 doorklinkt over de hartverwarmende belangstelling en verdraagzaamheid der „niet-Israëlieten” toont, dat men dit nog niet helemaal vanzelfsprekend vond. En dit is begrijpelijk bij een terugblik naar 1820 en volgende jaren, toen de pastoor en kapelaan van Gulpen de bouw van een nieuwe synagoge met al hun macht trachtten te verhinderen.

Deze plaats, waar reeds in 1786 een huissynagoge was ten huize van Herts Hertog, ressorteerde de van 1816 tot 1818 onder de ringsynagoge van

Eijsden. Nadat Gulpen in 1818 zelfstandig was geworden, trof men voorbereidingen voor de bouw van een nieuwe sjoel, waarvoor machtiging werd verleend bij koninklijk besluit van 20 mei 1820. Op 12 augustus 1823 nu rapporteerde de commissaris van het arrondissement Maastricht aan de gouverneur het volgende: „Ofschoon nu de gedelegeerde Schepen te Gulpen, bij afwesendheid van den schout deszelfs functiën aldaar waarnemende, voorgeeft geene kennis van de stoornis of entraves welke bij het opbouwen deser Synagoge hebben plaats gehad, ben ik nochtans onderhandsch geïnformeerd, dat deze hebben bestaan in een order destijds door wijlen de Heer Pastoor Merkelbach aan alle ambagtslieden gegeven om zich tot de bedoelde opbouwning niet te lenen of dezelve waar te nemen, zelfs ben ik onderrigt dat het hoofd van het gemeente-bestuur hem toenmaals het ongegronde dezer handelwijs onder het oog heeft gebracht” (RAL, prov. arch., verbalen). Daar de pastoor en ook de „onderpastoor” het evenzeer op Protestanten als op Joden gemunt hadden, mogen wij aannemen, dat beide geestelijke heren zich meer aan godsdienstig fanatisme dan antisemitisme te buiten gingen. De moeilijkheden hadden echter al een eind

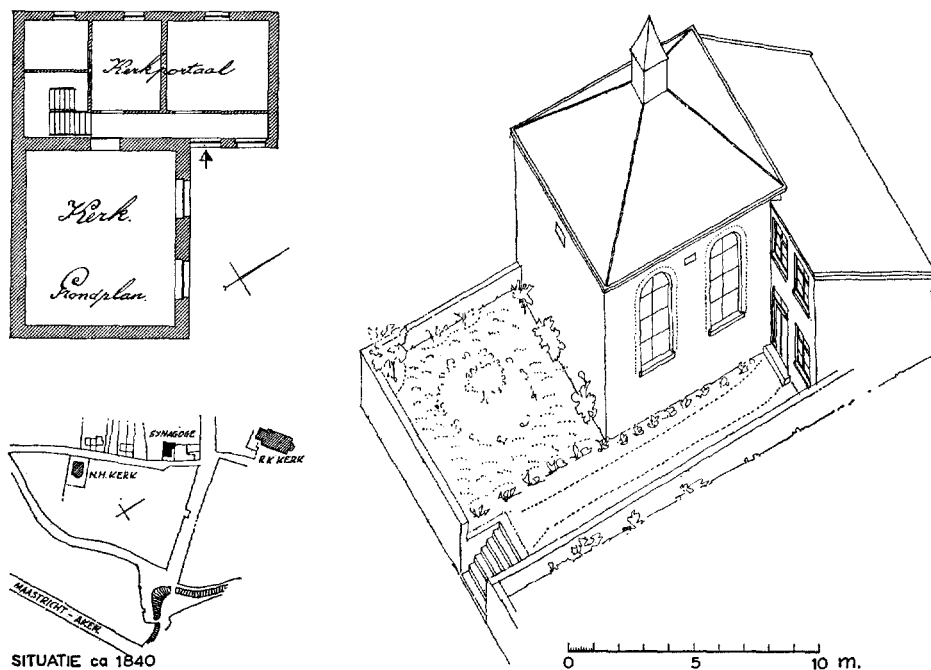

Fig. 6. Synagoge te Gulpen; plattegrond bewerkt naar een tekening uit 1876 in het archief van de Provinciale Waterstaat, schaal 1 : 300. Isometrische perspectief. Situatie van omstreeks 1840 naar het kadastrale minuutplan. (Tekening Monumentenzorg)

genomen door de dood van de hoofdrolspeler in dit drama en het gemeentebestuur had op 7 augustus beloofd, gepaste maatregelen te „beramen om alle onaangenaamheden die mogelijk zouden kunnen ontstaan bij hunne godsdienstige gelegenheid en intrek in die tempel voor te komen, en zoo zal voorts de vrees van het Joodsche volk verdwijnen als zij zullen hebben ingevoerd Mozes Abraham en andere heiligen in hunne synagoge”.

Nadat de Hoofdcommissie tot de zaken der Israëlieten op 17 december 1822 om toezending gevraagd heeft van „het bestek van aanneming van den opbouw der Synagoge” met opgaaf van de financiën, geeft zij op 4 maart 1823, gelet op het advies van de hoofdsynagoge Maastricht en de verklaring van de bouwmeester Peter Gerardus Slegers te Gulpen, waaruit blijkt dat de kosten van de opbouw hem reeds zijn voldaan, verlof „om eene Synagoge te Gulpen te kunnen bouwen” (arch. Hoofdsyn.). Slegers, omstreeks 1775 te Gulpen geboren en in 1851 gestorven te Wahlwiller, oefende eigenlijk het beroep van „plafonneur” of „witmaker” uit.

De synagoge (fig. 6 en afb. 23) was een vierkant mergelstenen gebouwtje onder een leien tentdak, waarop een torentje stond. De noordoostelijke gevel bezat twee rondboogvensters in bakstenen omlijstingen en een gevelsteen met het jaartal 1823. Een andere gevelsteen, waarvan het opschrift niet meer te achterhalen is, zat in de blinde zuidoostelijke gevel. Het gebouwtje stond op een ommuurd plateau en maakte één geheel uit met een langwerpige vleugel tegen de noordwestkant, waarin zich de woning van de voorganger en in het westen het mikwe bevonden.

In 1877-'78 zijn er met ondersteuning van rijk en provincie voornamelijk in de aanbouw veranderingen aangebracht (APW, begroting v. 22.-11.1875).

De gemeente, die in 1839 nog 109 zielen telde (meer dan 40 personen jonger dan 13 jaar), en waarvan het ledental in 1843 70 (van der Aa, 1014), in 1858 95 (P 1865, 310) en in 1913 73 bedroeg (*Jaarb.*, 248), is in 1947 opgeheven. Nadat het bedehuis nog enige tijd als kaaspakhuis had dienst gedaan, is het na 1947 grotendeels gesloopt. Tegenwoordig is er behalve de woning niet veel anders meer over dan wat muurwerk, zodat het helaas niet mogelijk is nog iets van de oude indeling gewaar te worden. De ark zal echter gestaan hebben tegen de gesloten zuidoostelijke wand tegenover de ingang aan de noord-

westelijke zijde, waar ook de vrouwengalerij zal zijn geweest.

Heerlen; hersteld in 1852, vervangen in 1936

Een andere kleine synagoge heeft gestaan in Heerlen. In deze plaats, waar al sinds 1714 joden gevestigd waren, woonden blijkens kerkvisitatie-rapporten in 1725 zes joodse gezinnen (Habets, III, 357), zodat vorming van het „minjan” en derhalve synagogediensten toen mogelijk kunnen zijn geweest. Heerlen is de oudste nog bestaande kehilla van Limburg. In 1816 werd de gemeente, die in 1808 47 leden telde (H 1960, 2), een van de zes ringen onder de Hoofdsynagoge van Maastricht. Het ledental bleef sindsdien vrij laag: 1829 (32), 1839 (44), 1849 (63), 1859 (66), 1869 (63), 1879 (80), 1889 (40), 1899 (51), 1909 (41), 1920 (48), 1930 (79) (H 1953, 142). De sjoel, gevestigd in een eenvoudig gebouwtje van 4.40 bij 6 meter, gelegen aan de Veemarkt achter het huis van de voorganger (afb. 24), kon dan ook na herstel in 1852 tot 1936 in gebruik blijven (fig. 7). Zij voldeed echter niet meer toen de gemeente zich in de jaren

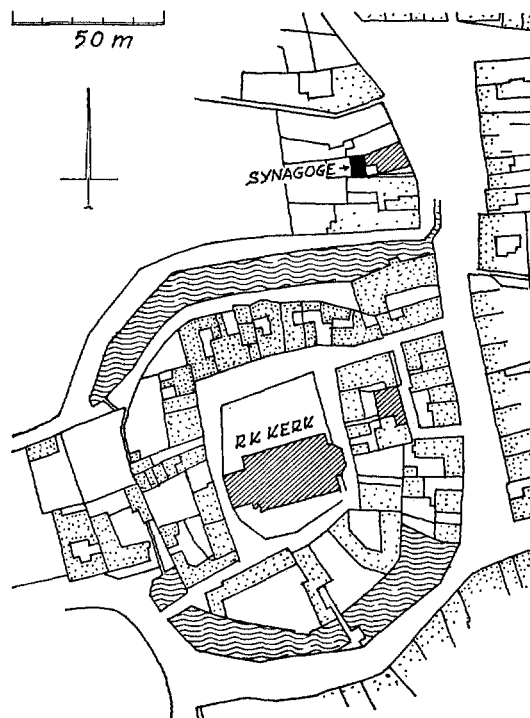

Fig. 7. Stadscentrum van Heerlen naar het kadastrale minuutplan van omstreeks 1845 met aanduiding van de voornaamste gebouwen, de synagoge en de woning van de voorganger.

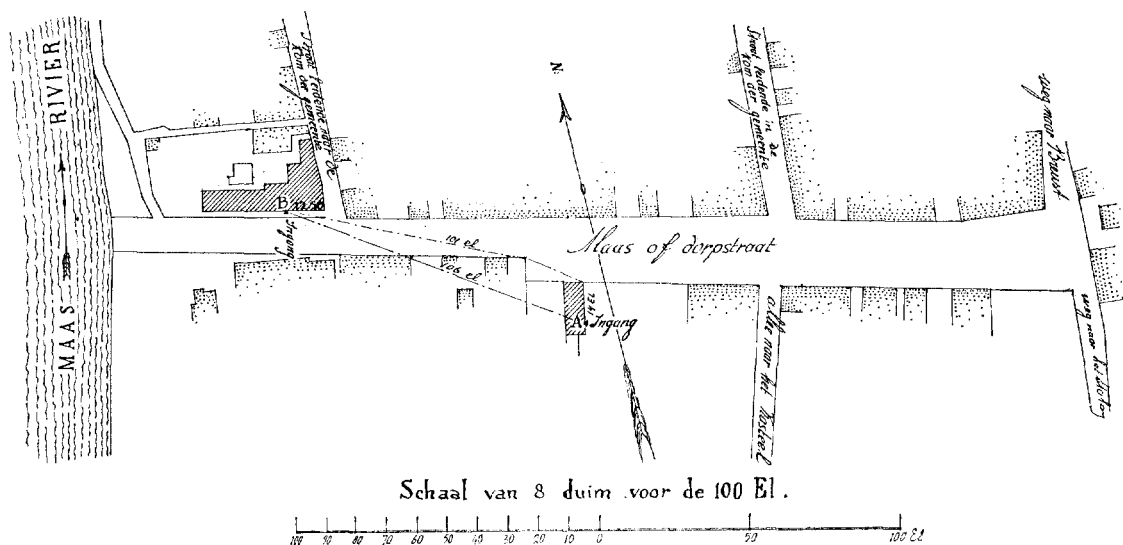

Fig. 8. Gedeelte van Eijsden, getekend naar een plattegrond in het archief van de Provinciale Waterstaat van 18.8.1865. A woonhuis van Coopman op de eerste verdieping waarvan zich de synagoge bevond. B woonhuis van P. S. Lefebre waarvan een der benedenvertrekken was ingericht tot bedehuis van een gedeelte der gemeente.

dertig bijna verdrievoudigde door toevloed van vluchtelingen uit Nazi-Duitsland: 150 leden in 1939 (H 1963, 45-47).

Als bouwterrein voor een nieuwe sjoel was toen slechts beschikbaar de in 1811 gestichte begraafplaats aan de Stationstraat. Architect H. Dassen liet daarom de hele begraafplaats overdekken door een betonnen plateau, waarmee hij een verhoogd plein vormde voor de sjoel. Zo zijn de graven intact en bereikbaar gebleven en kunnen ook kohaniem het gebouw zonder bezwaren van rituele aard betreden. Kohaniem of afstammelingen van de priesters moeten namelijk elk contact met gestorvenen, zelfs het meest indirecte, vermijden. De synagoge uit 1936, die in de oorlog geheel werd leeg geroofd, dient sinds het herstel in 1959 tot bedehuis voor een gemeente van ongeveer 50 zielen.

Eijsden, tweede huissynagoge, ± 1860

Eijsden heeft tot de opheffing in 1935 gebruik kunnen maken van de synagoge, die ± 1785 was opgericht ter vervanging van een oudere al in 1779 vermelde sjoel. De kehilla, van 60 zielen in 1843 (van der Aa, 293-294) was in 1913 al tot 27 geslonken (*Jaarb.* 247-248). Met 22 leden in 1805 was Eijsden in 1816 als ringsynagoge onder de Hoofdsynagoge van Maastricht gekomen.

Een scheuring in de kehilla had na het midden

van de vorige eeuw tot gevolg, dat een gedeelte van de gemeente de oude sjoel op de verdieping van het huis van Jacob Abraham Coopman (D 1208) verliet om een benedenvertrek in het huis van P. S. Lefebre (D 1008) als synagoge in gebruik te nemen. Het betreft hier het huis Diepstraat 44. Op een situatiekaart van 18 augustus 1865 (APW) staat de ingang op een afstand van 12.50 el van de straathoek aangegeven (fig. 8). In 1874 was de scheuring nog niet opgeheven. Uit stukken in het gemeente-archief van dat jaar blijkt namelijk, dat de begraafplaats in tweeën was verdeeld in verband met de minder goede verstandhouding tussen de Joden onderling.

Beek, 1866

Beek, waar in het derde kwart van de 18de eeuw al een Joodse vestiging was, kwam in 1816 onder de ringsynagoge van Meerssen en werd in 1828, toen er elf leden waren, zelfstandig. In 1858 woonden er „allein 12 Israelitische manier”, die niet geschikt bleken voor het kerkbestuur en in 1859 nog steeds hun brieven uitsluitend in het Jiddisch dus met Hebreeuwse letters schreven (arch. Hoofdsyn.). Desondanks kregen zij betrekkelijk spoedig hierna een andere synagoge. Nadat er in 1862 een eerste begroting was opgemaakt, werd de bouw bij openbare aanbesteding op 5 maart 1866 voor f 2928.— gegund aan J. L. Lemmens, dezelfde die vijftien jaar te

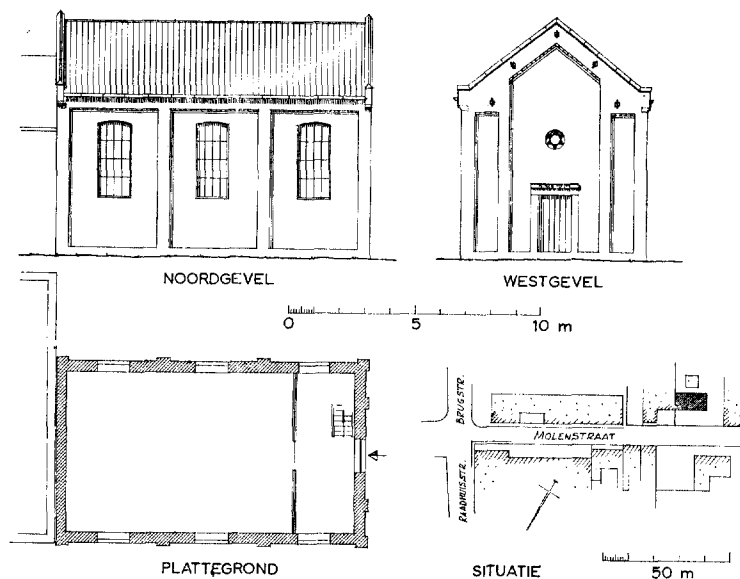

Fig. 9. De synagoge uit 1866 te Beek vóór de verbouwing tot dubbel woonhuis in 1954, schaal 1 : 300.

voren de synagogen van Meerssen en Sittard had ontworpen (APW).

De architectuur van het gebouw (fig. 9 en afb. 20), dat op vrijdag 17 augustus 1866 kon worden ingewijd, is voor die tijd up to date door de gevelleding van rechthoekige spaarvelden met tandlijsten. De vensters hebben segmentbogen en op de hardstenen ingangsomlijsting staat in het Hebreeuws vers 20 van psalm 118. De ark zal gestaan hebben aan de noordoostzijde tegenover de ingang. De vrouwengalerij was aan de zuidwestkant. Na opheffing van de gemeente in 1954 is de sjoel, wederom door een bouwmeester Lemmens zodanig veranderd, dat er twee woonhuizen, Molenstraat 10 en 12, in konden worden ondergebracht.

Grevenbicht, 1870

Ongeveer anderhalve eeuw geleden leefde in Grevenbicht al een bescheiden Joodse gemeenschap, die onder de geestelijke hoede schijnt te hebben gestaan van een voorganger Kronenberg, woonachtig te Stokhem aan de overzijde van de Maas. Tot 1941 hebben er nog leden van de familie Kronenberg in Grevenbicht gewoond (*Nieuwe Limburger* 22.1.1966). De kehilla schijnt steeds een moeizaam bestaan te hebben geleid. Zo wordt in 1818 en 1821 een Mozes Cronenberg als „kerkmeester” genoemd maar komt Grevenbicht bij de benoemingen van „kerk-

besturen” in 1825 en 1828 niet voor, vermoedelijk bij gebrek aan voldoende Joodse ingezetenen. In 1843 woonden er niet meer dan tien Joden (van der Aa, 850).

Nadat er in 1845 een koninklijk subsidie was verleend voor herstel van de synagoge (RAL, prov. arch., verbalen), volgden er bij koninklijk besluit van 30 december 1869 en 4 januari 1870, subsidietoekenningen voor herstellingen, die zo dringend nodig waren, dat zij ter voorkoming van instorting dadelijk werden uitgevoerd. Bestek en voorwaarden waren opgemaakt door de bouwmeester Lemmens (RAL, prov. arch., verbalen 4.1870). Toen er in 1886 opnieuw sprake was van een zeer vervallen toestand en hoogst noodzakelijke herstellingen, die door de 45 behoeftige of minvermogene leden der gemeente niet betaald konden worden, werd het gebouwtje met ondersteuning van de provincie „op tamelijk voldoende wijze hersteld”, al werden de nieuwe zolderribben in plaats van op hun smalle op hun brede kant gelegd, wat niet meer ongedaan kon worden gemaakt (RAL, prov. arch., verbalen 17.12.1886).

Door een verbouwing in 1966 zijn de laatste sporen van de oude inrichting verdwenen. De ark, die al een halve eeuw terug aan een particulier was verkocht en een tijdlang als kast heeft dienst gedaan, is helaas ongeveer tien jaar geleden voor brandhout gesloopt. Zij zou onge-

veer 1.60 m hoog zijn geweest en voorzien van twee zuilen, traliewerk van spijlen en zowel boven als onder een Hebreeuws opschrift.

Behalve enig muurwerk achter in de kleine aanbouw van het pand Weide 9 herinnert nu nog slechts het zogenaamde Jodenbergje, de oude begraafplaats op een Romeinse tumulus (afb. 25), aan de vroegere Joodse bewoners van Grevenbicht.

Gennep, 1873

Ook Gennep, dat in 1808 nog slechts vier Joodse inwoners had maar in 1895 32, heeft al vóór 1863 een eigen sjoel gehad. In 1868 wil men deze synagoge, die „bestaat uit een oud huis” door verbouwing voor het doel meer geschikt maken. Binnenmuren zouden moeten worden uitgebrouwen, vloeren op gelijke hoogte gebracht en de kap vernieuwd. Verder zou er een vrouwen-galerij gemaakt worden en nieuwe ramen en deuren. De begroting, de 21ste september opgemaakt door P. van Bergen mr. timmerman, vermeldde onder anderen drie hardstenen dorpels, de galerij, vier deurkozijnen met deuren, ijzeren glasramen en bovenlicht en de nieuwe trap (APW). Op 27 oktober krijgt het bestuur de raad het be-

stek door een deskundige opnieuw te laten opmaken. Zo dienen „de afmetingen en het materiaal voor de kolommen, waarop de vrouwen-gaanderij zal rusten” en vele andere zaken nader te worden opgegeven (RAL, prov. arch., inv. nr. 9227). Nadat een nieuw bestek met begroting is goedgekeurd, rijzen er nieuwe moeilijkheden. De aanbesteding, voorgenomen op 1 juni 1869, moet namelijk worden afgelast omdat de erven van J. Bock, diens toezegging tot gratis overdracht van het huis niet willen nakomen (RAL, prov. arch. inv. nr. 9227).

Na bijna twee jaren is er dan een modus gevonden, zodat 26 februari 1872 het perceel B 1811 kan worden overgedragen voor een bedrag van tweehonderd gulden. Binnen vier maanden zouden de verkopers ontruimen „het huis, vroeger kadastraal bekend sectie B N° 282, thans nog dienende tot Isr. kerk en bestemd geweest als zoodanig met behulp der rijkssubsidien ten bedrage van f 600.— te worden verbouwd overeenkomstig goedgekeurd ontwerp geraamd op f 934.65”. Het werk werd bij openbare aanbesteding op 30 april 1872 gegund aan P. Hoense-laars, timmerman te Gennep, die voor f 750.— had ingeschreven. Met „behoud van die muren of deelen van het gebouw die staan of behouden konden worden” kwam het werk in het voorjaar van 1873 gereed (RAL, prov. arch., inv. nr. 9227).

Blijkens een foto uit het midden der twintiger jaren (afb. 26) was de sjoel ontstaan uit een ouder, wat achteraf gelegen gebouw. De muren waren gepleisterd met blokwerk en de daklijst had (oude?) profielen. De beide neogotische vensters en het bovenlicht van de neogotische ingang vertoonden precies dezelfde vormen als de ramen van de synagoge in het Noordbrabantse Veghel uit 1866, zodat wij kunnen aannemen dat zij uit dezelfde gieterij afkomstig waren. Een lager geplaatst rondboogvenster links van de ingang zal gediend hebben voor de ruimte onder de vrouwen-galerij.

Valkenburg, Vaals en Urmond

Tenslotte moet nog melding gemaakt worden van twee Joodse gemeenten in Limburg, die voor hun godsdienstige bijeenkomsten nooit anders dan uiterst bescheiden localiteiten ter beschikking hebben gehad.

In Valkenburg bestond in het derde kwart van de 18de eeuw een Joodse vestiging, nadat al in 1725 aan een Joodse stoffenhandelaar uit Bordeaux burgerrechten waren verleend, waarbij

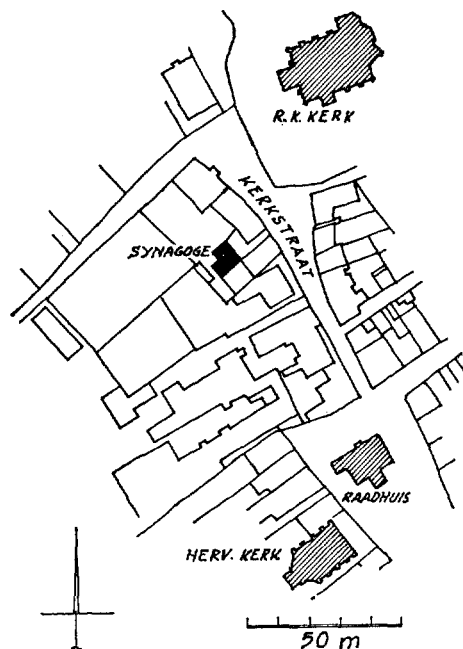

Fig. 10. Gedeelte van Gennep met aanduiding van de kerken, het raadhuis en de synagoge omstreeks 1930. schaal 1 : 2500.

twee andere joden als getuigen optraden (M 1884, 960). Op 10 december 1832 ontving de hoofdsynagoge te Maastricht een wetsrol te leen van Jacob Emanoel Kaan te Valkenburg (arch. Hoofdsyn.). In 1848 had Valkenburg 14 Joodse ingezetenen (van der Aa, 506-507). In 1913 had de gemeente, bestaande uit 27 zielen, als sjoel een gehuurd bedehuis (*Jaarb.* 252-253).

Vaals, in een reisverslag uit 1790 geprezen om de verdraagzaamheid ten opzichte van alle godsdiensten, ook de Joodse (N 1934/35, 61), kreeg pas na 1827 een zelfstandige Joodse gemeente. In 1848 is de sjoel, „niets dan eene

kamer in een partikulier huis" (van der Aa, 485-487). Er wonen dan ongeveer 40 Joden, welk aantal terugliep tot 36 in 1858 en 27 in 1913 (*Jaarb.* 248). De godsdienstoefeningen blijken dan te worden gehouden ten huize van de weduwe Guns. Kort voor 1940 was er een sjoel in een huis aan het Von Clermontplein.

In Urmond tenslotte, waar nooit een echte Joodse gemeente geweest is, zou volgens plaatselijke overlevering het koetshuis van een notariswoning vlakbij de Joodse begraafplaats op de wal als sjoel hebben dienst gedaan.

VERANTWOORDING

Zeer veel gegevens zijn ontleend aan het *archief van de Hoofdsynagoge Maastricht*, dat ik door vriendelijke bemiddeling van de heren Isr. Olman, voorzitter, en H. Landau, secretaris-penningmeester, van de Hoofdsynagoge kon raadplegen. Voor dit onderwerp bleken vooral van belang: een register van notulen van de Commissie van beheer der fondsen tot de opbouw van de synagoge, 1835-1840, en een correspondentiereeks van ingekomen en uitgaande stukken betreffende de bouw, 1835-1841, waarbij ook verschillende bestekken en conceptbestekken behoren.

Het *archief van de ringsynagoge van Meerssen* is nog gedeeltelijk bewaard, en wel in het Joods Historisch Museum te Amsterdam, waar ik het door de bereidwilligheid van dr. A. Polak en mevrouw A. Cohen heb kunnen raadplegen, o.a. een register van processen-verbaal van de Commissie van beheer der fondsen tot de opbouw van de synagoge en het bestek uit 1851, opgemaakt door J. L. Lemmens.

Het *archief van de ringsynagoge van Sittard* wordt thans bewaard in het Gemeente-Archief aldaar. De gemeente-archivaris, de heer J. L. Offermans, verstrekke mij hieruit vele gegevens, waarvoor ik uiterst dankbaar ben.

Vele gegevens verschafte mij ook mejuffrouw dr. E. Nuyens en drs. M. Smeets van het Rijksarchief in Limburg, drs. J. C. G. M. Jansen van het Sociaal Historisch Centrum te Maastricht, de heer W. Marres en vooral de heer H. Beem en drs. R. C. Hekker. Inlichtingen kreeg ik tevens van architect H. Dassen te Heerlen, van de gemeente-archivaris drs. L. E. M. A. van Hommerich, mr. drs. H. H. E. Wouters, baron

J. G. F. M. G. van Hövell tot Westerfliet en de heer W. Th. Hendriks en verder van de heer Huigen, archivaris van de Prov. Waterstaat van Limburg, en de heer A. Corten. Bijzonder dankbaar ben ik de heer H. van der Wal voor het in ijtempo vervaardigen van de nodige tekeningen.

Gebruikte afkortingen: Van der Aa = A. J. van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*, Groningen 1839-'51. — APW = Archief Prov. Waterstaat v. Limburg. — Flament = A. J. A. Flament, *Chroniek van Maastricht van 70 na Chr. tot 1870*, Maastricht 1915. — GA = Gemeente-Archief. — Habets = J. Habets, *Geschiedenis van het tegenwoordige bisdom Roermond, en van de bisdommen, die het in deze gewesten zijn vooraf gegaan*, Roermond 1875-'92 (-1927). — H = *Bulletin v. d. Hist. Kring Het Land van Herle*. — *Jaarb.* = *Jaarboek uitgegeven door de Centrale Organisatie voor de zedelijke en moreele verbeffing der Joden in Nederland* 5674, 1913-'14 (slechts eenmaal verschenen). — M = *De Maasgouw*. — N = *De Nedermaas*. — NIW = *Nieuw Israëlietisch Weekblad*. — Polak = A. Polak, *Joodse penningen in de Nederlanden*, Amsterdam 1958. — P = *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg*. — RAL = Rijksarchief in Limburg. — Russel = J. Russel, *Geschied- en oudheidkundige schets der stad Maastricht*, Maastricht 1883-'84. — St. AM = Stadsarchief Maastricht. — Uyttenbroeck = H. H. H. Uyttenbroeck, *Bijdragen tot de geschiedenis van Venlo*, Venlo 1908-'31.

SUMMARY

THE SYNAGOGUE IN MAASTRICHT AND THE OTHER SYNAGOGUES OF LIMBURG

BY

J. J. F. W. VAN AGT

In Maastricht, where a synagogue had been established as early as the thirteenth century, synagogue services could not be resumed until toward the end of the eighteenth century. These services started, according to tradition, in 1782, and were held in the house of Benedict Simon on the Markt (now Nr. 53). During the period of French rule, an outbuilding on the Kleine Gracht was put into use for this purpose.

In 1839-1840, when the congregation had increased to 330 members, the present synagogue was built. In 1838 the municipal architect, Mathieu Hermans, had submitted preliminary plans for this building, and Jean Dumoulin was originally commissioned to work them out in detail. When the costs involved were found to be too high — Dumoulin had designed a women's gallery supported by wrought-iron columns — Hermans was entrusted with the execution of the final design.

In his entire conception, Hermans consistently kept in mind the function of the synagogue, in which the Ark, the *Bimah* (central platform for the Torah reading), and the women's gallery are the main elements. The synagogue — placed between the school and the living quarters of the *Shammash* (beadle), where the *Mikwab* (ritual bath) was also located — had an apse on the west side, where the women's gallery and the entrance were placed. On the opposite or east side, the Ark was placed under a large window whose panes radiated out from the Tables of the Law. This window and the Tables also formed the main motif of the façade. The *Bimah* received a curved ending at the side of the apse.

The synagogues of Meerssen and Sittard, built in 1851-1853 from designs by the architect Johannes Lambertus Lemmens, were also given a western apse with the entrance and women's gallery, but in Meerssen the Tables of the Law were represented both in the eastern window above the ark and in the western window above the entrance. The benches and the *Bimah* of both synagogues were copied from the synagogue in Maastricht, including the curved ending of the *Bimah*. The *Bimah* in the synagogue of Roer-

mond, to the contrary, was straight on all sides; this building dates from the same period and was designed by Godefridus Jonkergouw, who became supervisor at the construction of the Sittard synagogue.

As a result of the German occupation during the Second World War, the synagogues of Sittard and Roermond were demolished. The synagogue in Venlo, built in 1865, has also disappeared. Almost all of the smaller synagogues in Limburg either no longer exist or have been radically altered for other purposes. Most of the synagogue of Gulpen, built in 1823, has been torn down. The synagogue of Beek, dating from 1866, has been converted into two houses. In Grevenbicht a very small synagogue dating from 1870 could still be distinguished up to 1966 in the annex of a house. Gennep has also lost its synagogue, which dated from 1873. Valkenburg, Vaals, and possibly Urmond never had anything more than very modest rooms for synagogue services.

In Eijsden, where the synagogue built c. 1785 still stands even though services have not been held in it since 1935, a separate congregation held services in another house, also on the Diepstraat, after the middle of the nineteenth century.

In Heerlen the small synagogue, which had been restored in 1852, was replaced by a new building in 1936 after the many German refugees had greatly enlarged the congregation. This new synagogue, designed by the architect H. Dassen, now once again serves as a place of worship for only a small congregation.

On the site of the original Roermond synagogue built in 1851-1853, a small and very simple building could be arranged as a synagogue after the war, even though very few Jews were able to return. The beautiful synagogue in Meerssen has unfortunately been empty for many years and is slowly deteriorating, but the Maastricht synagogue, which after the war was refurnished with the *Bimah* and benches from the Meerssen synagogue, was completely restored between 1964 and 1967 under the direction of the architect G. J. W. Snelder.

**KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899**

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Prof. Dr. W. Ph. Coolbaas;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poortersstraat 22, Den Haag;

Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

Drs. C. Boschma, D. J. G. Buurman, Drs. H. Halbertsma, Dr. M. Elisa-

beth Houtzager, Mr. J. Korf, Mr. T. Landbeer, Prof. Th. H. Lunsingh

Scheurleer, Ir. R. Meischke, Dr. Ir. C. L. Temminck Groll.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 20.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentleden *f* 7.50. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beide worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. *f* 4.50 en *f* 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden.

Gedrukt bij

E. J. BRILL, LEIDEN

NIEUWSBULLETIN

VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Inzending van kopij: Archeologisch Nieuws, Kleine Haag 2, Amersfoort; Museum-Nieuws en De Museumdag, Kazernestraat 3, Den Haag; redactie-secretariaat, p.a. Monumentenzorg, Balen van Andelplein 2, Voorburg

VERENIGING VAN NEDERLANDSE KUNSTHISTORICI

JAARVERGADERING IN HET STEDELIJK MUSEUM „DE LAKENHAL” TE LEIDEN
OPENINGSREDE, OP 17 DECEMBER UITGESPROKEN DOOR DE VOORZITTER,
PROF. DR. H. VAN DE WAAL

UITREIKING VAN DE CAREL VAN MANDER- EN BUCHELIUSPRIJZEN

Bij de opening van onze jaarvergadering breng ik in de eerste plaats onze hartelijke dank over aan onze gastheren. Onze gastheren van vandaag, het Gemeentebestuur van Leiden en onze diverse gastheren van gisterenavond.

Dat u, mijnheer de Burgemeester op uw beurt vandaag onze gast hebt willen zijn verheugt ons. Als lid van onze nationale Museumcommissie vertegenwoordigt u voor ons het type van de magistraat die wij krachtens zijn aard betrokken weten bij zaken van cultuur.

De directeur van de Lakenhal en zijn staf hebben zich ten zeerste voor ons ingespannen, niet alleen voor de ontvangst van vandaag, maar ook bij de voorbereiding van de tentoonstelling en het ter perse bezorgen van de catalogus, die evenals de tentoonstelling zelve is samengesteld door drs. J. Bolten, de conservator van tekeningen van ons Prentenkabinet.

Onze gastheren van gisteravond: dr. Van Ooststroom van het Herbarium, drs. Obbema, conservator van de handschriften-afdeling van de Universiteitsbibliotheek en de staf van de afdeling Geschiedenis van de Fotografie van het Prentenkabinet hebben zich grote moeite getroost om hen die van verre kwamen de vigilie van onze jaarlijkse bijeenkomst zoveel als mogelijk was te veraangenamen.

Na dit woord van dank een hartelijk welkom

aan u allen. Onder hen die tot ons genoegzaam onze invitatie hebben aangenomen om vandaag aan onze besprekingen deel te nemen noem ik dr. mr. F. J. Duparc, wiens niet aflatende zorg voor ons museumwezen ons allen sedert jaren direct of indirect tot steun is. Voorts begroet ik mevrouw drs. J. M. Welcker. Als ik een ogenblik mag spreken als beheerder van het Prentenkabinet: wij zijn telkens verheugd, wanneer we u kunnen laten zien, hoezeer de collectie Welcker door ons op waarde wordt geschat.

Zeer welkom zijn ons ook de Nederlandse leden van ons zustersgilde, de Association Internationale des Critiques d'Art, die in verband met het centrale onderwerp van de voordrachten zijn uitgenodigd. Wij verwachten dat hun aanwezigheid zal bijdragen tot verlevendiging van de discussies.

Dat ik onze Belgische vrienden het laatst noem, vloeit niet voort uit een esprit de clocher; maar naar ons gevoel hoort u er als collega's eigenlijk geheel en al bij. U bent opgekomen met het record aantal van 8; een prijs, als bij de Landjuwelen der Rederijders, voor hem die de langste reis heeft gemaakt kan ik u niet uitreiken maar een pelgrimsvaantje, een St. Jacobsschelp om op uw kunsthistorische hoed te hechten hebt u reeds ontvangen. Zegt u alstublieft aan uw collega's die zijn thuisgebleven, dat ook zij er naar

ons gevoel bij behoren, of behoorden erbij te behoren.

De leden die ons zijn ontvallen wil ik nu met u herdenken. Ik noem u dr. C. M. A. A. Lindeman, in leven conservator van de afdeling beeldhouwkunst van het Rijksmuseum en K. E. Schuurman, laatstelijk adviseur bij de P.T.T., voordien conservator van de afdeling moderne kunst van het Haagse Gemeentemuseum maar levenslang minnaar van het schone en vriend van onze kunstenaars; verder dr. G. ten Doesschate, oogarts van beroep, maar in onze kring bekend als schrijver van werken op het gebied der optica. Na een langdurig lijden overleed prof. dr. H. G. Beyen; hij was een der onzen, alleen al door het feit dat hij met zijn voor kunst gevoelige aanleg de archeologie van nature opvatte als een kunstgeschiedenis van de klassieke oudheid. Voorts noem ik u ons aller vriend mr. Jan Karel van der Haagen, wiens onverflauwde geestdrift voor onze cultuurschatten ook in internationaal verband zo heilzaam heeft gewerkt en wiens activiteit nog zoveel voor ons scheen te beloven, nadat hij in het vaderland was teruggekeerd. H. F. Visser, oud-conservator van het Museum voor Aziatische Kunst te Amsterdam wil ik hier ook noemen, al is hij van onze vereniging geen lid geweest. Op grond van zijn verdiensten voor de verruiming van de Nederlandse verzamelaars-horizon verdient hij ook hier te worden herdacht. Dezelfde sector van onze museumwereld leed zeer onlangs een gevoelig verlies door het heengaan, na een langdurige ziekte van mejuffrouw M. A. de Visser, conservatrice van de afd. **Kunstnijverheid** van het Museum te Groningen. Hun aller nagedachtenis zullen wij in ere houden.

Een naar wij hopen lange periode van welverdiend otium is ingetreden voor de museumdirecteuren L. J. Bol uit Dordrecht en A. J. de Lorm uit Arnhem en voor prof. dr. F. W. S. van Thienen. De laatste werd als hoogleraar aan de Rijksacademie voor beeldende kunsten opgevolgd door onze gastheer drs. J. N. van Wessem, die wij met deze benoeming van harte gelukwensen; door zijn vertrek uit Leiden werd de rij van directeur-zoekende musea weer met één vermeerderd. Het is merkwaardig dat, bij de grote aantallen studenten die aan onze universiteiten kunstgeschiedenis studeren — op dit ogenblik althans — de bezetting van interessante posten in onze museumwereld hier en daar op moeilijkheden schijnt te stuiten; dat men in één geval zelfs zou overwegen naar het buitenland om te zien, moge een loos gerucht blijken.

Evenzeer ongegrond moge blijken, de soms gehoorde klacht dat onze jongeren bij het al of niet aanvaarden van aanbiedingen tot werk een kieskeurigheid aan de dag zouden leggen die de oudere generatie, opgegroeid met het stelsel van jarenlange onbezoldigde of wat erger is, nauwelijks bezoldigde stages, onbegrijpelijk voorkomt.

De ernstige beoefening van het vak is ook een kant die meer dan ooit verdient naar voren te worden gebracht tegenover hen die hun studie zojuist hebben aangevangen of binnenkort denken aan te vangen. Reeds de aantallen aangekomen studenten zullen nopen tot een doeltreffende selectie: Amsterdam 55, Amsterdam, V.U. 5, Groningen 5, Leiden 33, Nijmegen 5, Utrecht 36.

Met persoonlijke erkentelijkheid vermeld ik het gasthoogleraarschap dat prof. dr. H. L. C. Jaffé dit jaar te Leiden vervult.

De tweejarige cursus voor museumassistenten, georganiseerd door het Bureau van de Rijksinspecteur voor de Roerende Monumenten trok 27 deelnemers. De vorming van het „verplegend personeel” in onze musea is een zaak die ons aller belangstelling en steun verdient.

Prof. dr. F. van der Meer vierde zijn 60ste verjaardag; zijn leerlingen lieten bij die gelegenheid een *Feeestbundel* verschijnen met een aantal waardevolle opstellen.

Dat dr. A. F. E. van Schendel gekozen werd tot voorzitter van de internationale museumorganisatie ICOM moge begrijpelijk zijn voor wie hem kennen, niettemin voelen wij het voor ons kleine land als een grote eer.

In Deventer werd tot directrice benoemd mevrouw Petra Wassenbergh-Clarijs, in Dordrecht nam de heer P. N. H. Domela Nieuwenhuis de commandostaf over van de heer Bol.

In Apeldoorn is een nieuw museum voor de kunst omstreeks 1900 in de maak; de plannen voor het Van Gogh Museum te Amsterdam beginnen zich af te ronden; de reeds gedurende vele decennia gekoesterde plannen voor een architectuurmuseum, wat zeg ik, voor hét architectuurmuseum schijnen geen duimbreed verder te zijn gekomen.

Daartegenover stemt het tot voldoening, dat dr. J. G. N. Renaud vanwege de Nederlandse *Kastelenstichting*, te Utrecht kon worden aangesteld tot bijzonder lector in de *kasteelkunde*. De in Noord en Zuid na de toto-lijsten en het spoorboekje meest geraadpleegde officiële publicatie, ik bedoel het Groene Boekje, leert ons, dat we in samengestelde woorden *-en-* schrijven „wan-

neer het eerste lid duidelijk aan een meervoud doet denken''. Toch valt het niet aan te nemen, dat ver doorgevoerde bescheidenheid de heer Renaud de term *kasteelkunde* in de pen heeft gegeven, want reeds de titel van zijn openbare les houdt rekening met „Variaties op het thema kasteel'' en de tekst van zijn betoog leert ons, hoe boeiend hij over deze veelzijdige materie weet te spreken. Gelukkig erkent datzelfde Groene Boekje naast de vorm *plantenleer* de formatie *plantkunde*. Waarmee gelukkig alles weer in het reine is. Maar ik vraag u, hoe moet je dat aan een buitenlander uitleggen?

In de sector van de exposities was de markt willig en het aanbod veelvuldig. Zozeer dat men zich kan afvragen, wat er nog voor de volgende jaren te exposeren overblijft. Ik geef u een zeer beperkte keuze van de meest omvattende manifestaties.

De rij werd in het Rijksprentenkabinet vorstelijk geopend door de tentoonstelling van het fraaiste wat vier van de grootste Europese prentenkabinetten in samenwerking konden tonen. Daarop volgden met de regelmaat van de klok — ik houd me nu maar gemakshalve aan een globale chronologische volgorde van het getoonde: *Egyptische schilderijen en tekeningen* in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, *De historische schatten uit de Sowjet-Unie* in het Haagse Gemeentemuseum, *Oud-Iraanse kunst* in het Centraal Museum en *Boheemse Primitieven* in Boymans-Van Beuningen.

Minder groot van opzet, maar boeiend door een ongemeen menselijke toon waren de *tekeningen van de familie Terborch* in het Amsterdamse Prentenkabinet. Leiden herenigde *Gabriel Metsu's* oeuvre en herdacht, beide malen in dit schone museum het *200-jarig bestaan van de Mij. der Nederlandse Letterkunde*. Zelfs Bolsward bleef niet achter en vierde feest om zijn *Gysbert Japicx*; en het was als in het sprookje . . . en als het gips van diens bronzen standbeeld niet inmiddels is weggeregend, staat het er nog.

Dan waren er nog de boeiende tentoonstelling van *Papoeakunst* in het Rijksmuseum, een charmante expositie over *1000 jaar bloem illustratie* in Meermanno-Westreenianum en dan de allergezelligste *herdenkingstentoonstelling* in het Mauritshuis van onze 1½ eeuw oude „Drie Gezusters'', om nu maar eens een echte schippers-term te bezigen voor het trio *Mauritshuis, Penningkabinet* en *K.B.* De twee laatste manifestaties verdienen een extra loffelijke vermelding voor

het aspect van hun catalogi, beide uitgegeven door onze Staatsdrukkerij.

Komend tot onze tijdgenoten of bijna tijdgenoten herinner ik aan de overzichtstentoonstellingen van *Mondriaan*, van de ceramicus *Nienhuis*, en van de veelzijdige *Chris Lebeau*, wiens moedig leven in een postuum artikel door H. E. van Gelder waardig werd herdacht.

De Vries gelukte, wat slechts weinigen in dit leven is gegeven: een door velen onrealiseerbaar geacht stout plan tot een succesvol einde te brengen.

Deze V.V.V.V.'s, the four V's of the Season, immers De Vries' visie op Vermeers verwanten, bleek als katalysator machtig in te werken op onze critici; een groot aantal over kunst schrijvende pennen kwam in beweging. De heren werden gelezen en wat meer zegt, zij lazen elkaar. Twee dingen hebben ons uit deze discussies het meest getroffen: 1. dat nu ook van niet-mathematische zijde het bewijs is geleverd, dat men in een regelmatige n-hoek heel wat meer dan n diagonalen kan trekken of om het voor U in α -termen te vertalen: dat x critici het op heel wat meer dan x manieren met elkaar oneens kunnen zijn, 2. de alleraardigste wijze waarop men in de jongere generatie deze kunst van het met elkaar oneens zijn verstaat. En ik kan het weten, want in het instituut onder mijn beheer, waren twee hoekpunten van genoemde n-hoek gelegen, en toch is er in dat overvolle, oude gebouw geen ruit gebarsten en is er zelfs de melk niet zuur geworden. Ik noem dat van die jongeren een verheugend voorbeeld.

Maar ik was nog altijd bij mijn globale opsomming van onze tentoonstellingen en wil de reeks nu maar met twee recente gevallen besluiten. In het Rijksmuseum voor Volkenkunde werd gistermiddag een tentoonstelling geopend over de *Droomwereld van Bali* en gisteravond werden in Boymans-Van Beuningen de *Jordaens-tekeningen* onthuld.

Voordat wij nu kunnen overgaan tot het eigenlijke programma van deze jaarvergadering, nog zeer in het kort een aantal punten van huishoudelijke aard. In de eerste plaats iets over ons zelf, d.w.z. uw nieuw bestuur. Wij hebben getracht door een enigszins gewijzigde opzet tegemoet te komen aan vroeger geuite verlangens; of we daarin zijn geslaagd zal de avond leren. Deze dag is voor ons allen een experiment; in elk geval geven we u ten volle „the benefit of our inexperience''.

Des te groter is de aanleiding om het afge-

treden bestuur nog eens hartelijk te danken. Onze vereniging moge dan een rustige vereniging zijn, het gaat er mee als met damesschoenen, men verwacht dat ze van binnen groter zijn dan van buiten. Er moge dan aan onze vereniging niet veel te organiseren zijn, veel meer zorg dan de hele vereniging baart de jaarvergadering die er deel van uitmaakt. Met een persoonlijk woord wil ik die dank ook uitstrekken tot mijn medebestuurders. In een goede vereniging zijn alle fouten, fouten van de voorzitter; al het overige is het werk van de secretaris, — en dit is een goede vereniging. Mijn dank gaat ook uit naar de medewerkers achter de schermen, — de staf van het Prentenkabinet —, die de schijn wisten op te houden alsof er geen boeiender bezigheden bestaan dan het telefoneren over broodjes en het vouwen van circulaires.

Het nieuwe bestuur vraagt uw goedkeuring voor twee punten:

1. dat wij ons beraden over de vraag of onze aloude statuten aanvulling of wijziging behoeven. Hierover hopen wij de vergadering bij de volgende bijeenkomst in december 1967 verslag uit te brengen.

2. dat wij ons drieledig bestuur van voorzitter, secretaris en penningmeester uitbreiden met vier leden en wel respectievelijk uit de sectoren van het Museumwezen, Monumentenzorg, Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie en uit de kringen der studenten via het bestuur van IKON.

Voorstellen hiertoe zullen u tijdig voor de volgende jaarvergadering bereiken. (*Deze voorstellen werden aangenomen*).

Als datum voor onze jaarvergadering 1967 stelt het bestuur u voor: zaterdag 16 december met de daaraanvoorafgaande vrijdagavond en als plaats de nieuwe technische Hogeschool Drienerlo. De te behandelen onderwerpen zouden gezocht kunnen worden rondom het thema van de moderne bouwkunst.

Betreffende het volgende internationale congres kan worden meegedeeld dat het in het voor-nemen ligt dit in 1969 in Boedapest te houden.

Voordat ik thans overga tot het jury-verslag voor de prijzen nog een enkel punt van orde. Ons bestuur zal gaarne aan het eind van dit deel van de vergadering ons medelid dr. A. B. de Vries in de gelegenheid stellen, namens het *Comité Geteisterde Kunststeden Italië* een woord tot u richten.

De hoofdstrekking van wat hij zal gaan zeggen

is ons allen bekend, maar het kan desondanks niet genoeg worden herhaald: er is geld nodig, er is veel geld nodig.

Minder algemeen bekend is het feit dat ook in ons land vele monumenten in nood verkeren. De zaak is, dat onze Rijksdienst voor de Monumentenzorg vrijwel dagelijks te maken krijgt met gevallen waarin de gevoteerde gelden door de inmiddels gestegen lonen en prijzen ontoereikend zijn geworden. Verder wordt men zich meer en meer bewust, dat het niet meer voldoende is, gelden voor een restauratie op te brengen, maar dat elke geslaagde restauratie beveiligd moet worden door de instelling van een onderhoudssubsidie, omdat alweer door de prijsstijgingen tegenwoordig zelfs het normale onderhoud in de meeste gevallen de draagkracht van de eigenaars te boven gaat.

De jury voor het toekennen van de Carel van Mander- en de Bucheliusprijzen heeft haar onderzoek uitgestrekt tot de productie van 1 november 1965-1 november 1966. Na rijp beraad werd besloten, dit jaar geen Bucheliusprijs toe te kennen, maar wel twee maal een Carel van Manderprijs en wel ex aequo aan de beide dissertaties van de heren Reinink en Van Swigchem.

Met veel lof maakt de jury tenslotte melding van het opstel van mejuffrouw A. Zwollo, *De landschapstekeningen van Cornelis Massijs*. Dit artikel alsmede vorige publicaties van haar hand doen de jury vol verwachting uitzien naar omvangrijker werk.

Met grote instemming tenslotte vermeldt de jury de instelling van het nieuwe kunsthistorische blad *Simiolus*, waardoor o.m. de gelegenheid wordt geschapen dat iets van het vele en verdienstelijke werk dat vaak aan doctoraalscripties is besteed, de openbaarheid bereikt.

Mijne Heren prijswinnaars, het is vermeldenswaard, dat in 1966 de Van Manderprijs werd toegekend aan twee studies op het gebied van de vaderlandse architectuurgeschiedenis. Het is merkwaardig en het is verheugend; verheugend omdat zodoende zou kunnen worden afgerekend met de nog te vaak gehoorde opvatting als zou „de academische opleiding in Nederland in het bijzonder de aandacht richten op de schilderkunst” (Museumdag, december 1965).

Niemand zal mij ervan verdenken, de bestudering van de schilderkunst geen goed hart toe te dragen, maar de bezinning op andere delen van onze taak heeft inmiddels gelukkig wel degelijk aan onze universiteiten een plaats ge-

vonden; uw successen van vandaag zijn het tastbare bewijs ervan.

In nog één opzicht komen uw beide studies overeen, bij alle verschillen waardoor ze overigens gekenmerkt mogen worden: u beiden hebt veel intensief archiefwerk moeten verrichten, voordat u met het creatieve deel van uw werk kon beginnen. U hebt als het ware zelf de spade in de grond moeten steken en soms in de letterlijkste zin van het woord de hemdsmouwen erbij moeten opslaan.

Bij de 40-jarige tocht door de woestijn werd de kinderen Israëls de weg gewezen door een teken dat steeds voor hen uittrok, overdag een wolk, 's nachts een vuurzuil. Evenzo trekt nu al enkele decennia lang een ideaal met ons mee, door elke ontwikkeling van onze studiën ons begeleidend, steeds voor ons uit, nimmer gerealiseerd: een behoorlijk Nederlands architectuurmuseum dat de functie van documentatiecentrum zou kunnen vervullen. Als ik zeg architectuurmuseum sluit ik daarvan de binnenhuisarchitectuur geenszins uit en als ik zeg binnenhuisarchitectuur, zal dat naar mijn opvatting mede moeten omvatten de ontwerpen voor de interieurs van onze grote zeeschepen. Het is jammerlijk te bedenken hoeveel unieks op dit gebied in de laatste 50 jaren verloren is gegaan, dat gemakkelijk en ongetwijfeld zonder grote kosten te verwerven ware geweest, indien er slechts naast de vele handen die bereid waren tot sloping, een enkele instantie had gestaan die bevoegd was geweest tot in bewaringneming en conservering.

De tijd voor onbeperkte overheidssteun voor een dergelijk museum schijnt voorlopig alweer

vervlogen; maar met het voorbeeld van het nieuwe Museum in Apeldoorn voor ogen vraagt men zich af of coördinering van de belangen van de naast betrokkenen, ik bedoel van hen die min of meer recente architecten-archieven onder zich hebben, niet een uitgangspunt zou kunnen zijn. Daarnaast geef ik de suggestie dat — wederom door mobilisering van de naast betrokkenen: de architecten en de bouwheren — reeds onmiddellijk veel bereikt zou kunnen worden, indien een zeer geringe fractie van de bouwsom gereserveerd zou kunnen worden voor deze documentatie doeleinden.

Voordat ik thans overga tot de eigenlijke prijsuitreiking, wens ik u allen een goede tweede dag van het congres toe.

Daarop volgde een persoonlijk woord tot elk der beide prijswinnaars, na de uitreiking van de prijzen kreeg dr. A. B. de Vries gelegenheid te spreken namens het Comité Geteisterde Kunststeden Italië.

In de loop van de dag werden vervolgens voordrachten gehouden door:

Dr. J. A. Emmens, *Reputatie en betekenis (naar aanleiding van Rembrandt's Geslachte os)*.

Drs. H. R. Hoetink, *Gedachten over het museum en de plaats van het kunstwerk*.

E. de Jongh, *Nederlandse kunstkritiek in de 20ste eeuw*.

Drs. R. W. D. Oxenaar, *Zijn er nog Kunsthistorici?*

Het ligt in het voornemen, de teksten der voordrachten te publiceren in het *Museumjournaal*.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Bornwerd, gem. Westdongeradeel. In het cunet van de weg Dokkum-Holwerd werden ter hoogte van de terp Bornwerd enkele zandopduikingen geconstateerd. Waar deze zo hoog waren, dat ook het veen dat elders in dit gebied onder de klei voorkomt ontbrak, vertoonden deze sporen van bewoning, in de vorm van akkerland met daarin vuurstenen werktuigen (vrnl. schrabbers) en enkele aardewerkscherven. Deze bewoningsresten, die vermoedelijk dateren uit de Bronstijd, kunnen in verband worden gebracht met het urnenveld dat

door Van Giffen in het begin van deze eeuw in de zandondergrond van de terp van Bornwerd werd aangetroffen.

Van het urnenmateriaal, dat lange tijd zoek is geweest, werd onlangs in het Fries Museum een groot bodemfragment teruggevonden.

B.A.I., Groningen (H. T. Waterbolk).

Foudgum, gem. Westdongeradeel. Dezer dagen werd voorlopig afgesloten het onderzoek van het door de nieuwe weg Dokkum-Holwerd aangetaste gedeelte van de terp Foudgum. Bij de laagsgewijze verdieping kwamen de sporen

voor de dag van huizen, putten, e.d., welke dateerden uit de Middeleeuwen, blijkens het voorkomen van kogelpotten. De gevonden huisfragmenten met van zoden gestapelde wanden komen geheel overeen met die welke door Van Giffen zijn gevonden bij Leens (Tuinster Wierden).

De onderste lagen van het opgegraven gedeelte dateren uit Karolingische tijd. De ondergrond bleek te bestaan uit op natuurlijke wijze dichtgeslibde krekken en gegraven kuilen met vondsten uit de Romeinse tijd. Uit de studie van profielen opzij van het wegcuinet bleek dat onze opgraving zich bevonden had juist aan de voet van de in Romeinse tijd reeds tot 2.60 m hoogte gegroeide terp. Tussen ca. 200 en 800 na Chr. lijkt de terp echter praktisch niet gegroeid te zijn, hetgeen met de ook uit de kreekvorming en overslibbing blijken de ongunstige omstandigheden in verband gebracht kan worden. Dat de bewoning echter geheel verdwenen was, is echter niet waarschijnlijk.

B.A.I., Groningen (H. T. Waterbolk).

DRENTHE

Emmerhout, gem. Emmen. In het kader van aanleg van rioleeringen en wegen in het nieuwe uitbreidingsplan Emmerhout kon in ontsluitingen in een geaccidenteerd terrein bij de zuidoostelijke hoek van de Emmerdennen de uitgestrektheid en de aard van een fossiel bodemprofiel, waarvan de aanwezigheid reeds bekend was, worden nagegaan. Wij hebben hier te maken met een complex oud akkerland dat waarschijnlijk in de Late Bronstijd het slachtoffer werd van verstuing: plaatselijk is het dientengevolge verdwenen, maar over een grote uitgestrektheid is het door overstuing bewaard gebleven. Blijkens de gevonden scherven dateert het akkerland uit de Late Bronstijd. Het aanvankelijke vermoeden dat wij hier met overstoven Celtic Fields te maken zouden hebben, zoals men die in die buurt op luchtfoto's in grote uitgestrektheid kan herkennen, bleek echter niet juist: nergens konden de voor deze vorm van akkerland karakteristieke wallen worden vastgesteld.

Plaatselijk verdicht zich het oud akkerland tot een dunne zwart-humeuze, houtskoolrijke en schervenrijke laag — dan hebben wij met een bij het akkerland behorende nederzetting te maken. Een voorlopig onderzoek bracht een volledige (ter lengte van ca. 30 m) en een

gedeeltelijke huisplattegrond van het type Elp-Angelslo aan het licht, waarbij voor het eerst — dankzij de overstuing — ook het oorspronkelijke woonvlak kon worden onderzocht. Er zijn ter plaatse tenminste nog twee huisplattegronden aanwezig, die in 1967 onderzocht zullen worden. Nadere mededelingen over de thans reeds gevonden aanvullende gegevens betreffende de bronstijduizen (aard van de wanden, plaats van de haarden) zullen volgen, wanneer t.z.t. over het onderzoek van de andere huisplaatsen kan worden bericht.

Dat het betreffende gebied reeds eerder bebouwd was, hoeft niet te verbazen; zulks wordt bevestigd door „nederzettingsceramik” van de Trechterbekercultuur (o.a. „bakplaat”-fragmenten) en door de vondst van een Vroege Standvoetbeker (*Glasbergen* type 1a) in een kuil onder het akkerland.

B.A.I., Groningen (J. D. van der Waals).

Odoorn. Tijdens de aanleg van een sportveld op een deel van de es, gelegen ca. 200 m van het dorp Odoorn, werd in de afgelopen maanden een nederzetting opgegraven uit de vroege Middeleeuwen. Aanleiding vormde een vondstmelding van de Heer J. Soer te Odoorn. De nederzetting omvatte huisplattegronden, hutkommen, omheiningen en afvalkuilen. Aan de nederzetting ging een periode met — plaatselijk overstoven — akkerland vooraf, terwijl ook na het verlaten van de nederzetting ter plaatse weer akkers werden aangelegd: in de richting en begrenzing overeenkomend met de percelen van de huidige es. Op een opgegraven oppervlakte van ± 2 ha werden in totaal 38 huisplattegronden en 67 hutkommen aangetroffen. De huisplattegronden zijn zeer variabel. De oudste vertonen verschillende punten van overeenkomst met die, welke bij Wijster werden gevonden; de jongste zijn ten dele duidelijk tweeschepig.

Op grond van de vondsten kan worden vermoed dat de nederzetting begon in de 5de of 6de eeuw en doorliep tot in de 8ste eeuw, m.a.w. de tijd omvatte, die tot nu toe in Drenthe alleen uit de z.g. rijengrafvelden bekend was.

De omheiningen van de laatste bewoningsfase waren omgeven rechthoekige terreinen, waarin een boerderij met bijgebouwen, en lieten een systeem van parallelle wegen met dwarswegen vrij. Het patroon vertoont zoveel punten van overeenkomst met het oudste ka-

daster, dat aan continuïteit niet getwijfeld kan worden.

Kennelijk heeft het dorp Odoorn zich in de loop van de eeuwen geleidelijk verplaatst; de verlaten huisplaatsen werden tot bouwland ontgonnen, waarbij de parcelering in zekere mate gehandhaafd bleef.

B.A.I., Groningen (H. T. Waterbolk).

GELDERLAND

Nijmegen. Legerplaats 10de Legioen. December 1966. Sedert het laatste bericht (*Nieuwsbull. K.N.O.B.*, aug. 1966, *84-*87) is de opgraving op alle vier toen genoemde percelen voortgezet. Op drie ervan werd het onderzoek voltooid.

1. *Principia.* In de achtertuin van de heer W. H. Pluymen, Huygensweg 1, is een deel van de binnenplaats van de principia onderzocht. Gevonden werden funderingsresten van een deel van de porticus aan de ingangs- (= n.o.) zijde, bestaande uit zware rechthoekige pijlers (1.40 x 1.50 m) met verbrede midden-doorgang. Van de tien pijlers waren er nog zeven bereikbaar. Rechthoekig daarop kwam een deel van de z.o. porticus voor den dag, waarvan de minder zware pijlers blijkbaar door een balustrale waren verbonden. In de hoek van de beide porticus-vleugels werd op de binnenplaats de fundering van een groot basement (2.25 x 2.50 m) aangetroffen, bestaande uit leem en keien. Ruim 2 meter verder naar het midden van het binnenplein lag een tweede, soortgelijk fundament (2.75 x 2.75 m), bestaande uit lagen leem, rode mortel, waarin afdrukken van tegels, en geklopt dakpannenpuin. Enkele kleine fragmenten van op deze pannen afgedrukte stempels konden worden herkend als afkomstig van het 10de legioen, waaronder sommige met de titels P.F.D. (89-96), andere met P.F. (96-103). Hieruit blijkt dat althans dit basement laat, maar waarschijnlijk nog tijdens het verblijf van het 10de legioen, tussen 96 en 103, is gebouwd. Centraal op de grote binnenplaats (33 x 33 m) lag, nog in de tuin van het huis Huygensweg 3, de fundering van een derde basement (3.- x 3.50 m), bestaande uit leem waarop veldkeien en kalkspecie. Het eerste zowel als het derde basement zijn vooralsnog niet nader te dateren dan globaal als blijkbaar gelijktijdig met de bouw van de stenen principia. Evenmin is het doel duidelijk. Men kan denken aan voetstukken van grote beelden (keizers?), al-

taren of, vooral bij het tweede, aan een spreekgestoelte (*suggestus*). Overigens werd onder de achtertuinen van beide genoemde percelen de bevloering van de binnenplaats teruggevonden, bestaande uit verschillende op elkaar volgende lagen. Aanvankelijk schijnt er alleen een middenweg geweest te zijn, geplaveid met grint, later afgedekt met geklopte tufsteen en rondom het centrale basement lopende. De rest van de binnenplaats is bevloerd met steenslag, vooral kalksteen, kalkmortel. De steenslag is klaarblijkelijk afkomstig van de steenhouwerswerkplaats: ook brokken van werkstukken en bouwstenen komen er in voor.

Evenals te voren werden er sporen van vroeg-Flavische houtbouw gevonden alsmede delen van het reeds bekende kringgrep-urnenveld. Van een tot dit laatste behorend „lang bed” konden nu de maten worden vastgesteld: de lengte bedraagt 40 m, de breedte 6 m, en aan het einde van een der lange zijden is een kleine onderbreking. Daarnaast bevonden zich evenwijdige greppels van een tweede „lang bed”, even verder een ronde kringgrep. Uit de tijd van Augustus dateren enkele opvallend grote kuilen, ten dele met interessante keramische vondsten. Van een ander spoor, een in een vierkant verlopende greppel (diepte 1 m), bleek de bodem een duidelijke aftekening van balken (3 x 3 m), op de hoeken gekruist, te bevatten. Grote, 1 voet lange spijkers bewijzen ten overvloede een houtconstructie. Gedacht wordt aan een spreekgestoelte, ditmaal van hout opgetrokken en met aarde gevuld. Door dit laatste zouden misschien tevens enkele van de kuilen in de omgeving kunnen worden verklaard. De datering is moeilijk, omdat vondsten ontbreken en een van de drie genoemde basementen (dat in de hoek) er ten dele in gegraven was, maar door de ligging en de kleur van de vulling is de Augusteïsche tijd de meest waarschijnlijke. De constructie ligt dan aan de reeds eerder gevonden Augusteïsche weg (via *principalis*?), op een ook in andere legerplaatsen niet ongewone plaats voor spreekgestoelten.

2. *Op het bouwterrein van prof. dr. J. Gielen*, eveneens aan de Huygensweg, kwam inderdaad het voornaamste hier gezochte gegeven voor den dag, nl. een stuk van de via *decumana*, de straat, die normaliter in de as van de principia naar de porta *decumana* voert. Hier ligt echter de weg naast de genoemde as. In de periode der stenen gebouwen werd ook

deze weg aan weerszijden begeleid door een porticus: aan de ene zijde kwamen vier, aan de andere vijf pijlerfundamenten te voorschijn. Sporen van vroeg-Flavische houten gebouwen schijnen geen plaats open te laten voor een via decumana. De andere resten: sterk uitgebroken fundamenten van stenen gebouwen en sporen van houten bouwseis kwamen in verwarrende hoeveelheid voor den dag, maar door de smalheid van het perceel zijn ze vooralsnog niet te interpreteren. Belangrijk is, dat nu de precieze ligging van de porta decumana kan worden vastgesteld, — althans indien men de in 1917 gevonden gracht als gelijktijdig met de stenen gebouwen wil accepteren. Wegens de daarin aangetroffen puinvulling is dit nog steeds waarschijnlijk.

3. In de *moestuin van „Mater Dei”* werden verdere funderingsresten van de daar reeds bekende gebouwen onderzocht. Zoals bekend gaat het hier om een stenen gebouw met binnenplaats, dat later vervangen is door een gelijksoortig, maar groter gebouw. Dit laatste had een porticus rondom de binnenplaats, het eerste niet. Dit eerste stenen gebouw, waarvan de afmetingen (42.50 x 42.50 m) nu bekend zijn, is een deel van de grote herbouw in steen van de gehele legerplaats in de midden- of laat-Flavische tijd; het secundaire gebouw is nog niet nader te dateren.

In de sub 1 en 2 genoemde tuinen is thans het onderzoek voltooid. Voor de toestemming tot graven en de verdere medewerking van de verschillende eigenaars der terreinen zij hier nog eens uiting gegeven aan onze grote erkentelijkheid.

4. Tot de *mobiele vondsten* behoort interessante Augusteïsche keramiek, veelal samengaan- de met inheemse scherven. Onder de munten valt een bronzen Vitellius op, onder de bouwfragmenten een flink stuk van de basis van een zuil. In de greppels van het urnenveld kwamen de scherven van een nagenoeg complete urn te voorschijn, verder wat ijzer alsmede fragmenten van een potbeker.

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (H. Brunsting).

Uddel, gem. Apeldoorn. De bekende Hunneschans aan het Uddeler Meer mag zich in een grote belangstelling verheugen. Deze belangstelling uit zich helaas al te vaak op een wijze, die op den duur het voortbestaan van de schans in gevaar brengt.

De Gelderse Archaeologische Stichting loopt al enige jaren met plannen rond om de schans te restaureren en maatregelen te treffen — in samenwerking met het Kroondomein — die een behoud van de oude vorm zouden kunnen waarborgen of — op zijn minst — bevorderen. Om verantwoorde ontwerpen voor een consolidatie te kunnen opstellen was het nodig een beter inzicht te verwerven in de oorspronkelijke constructie. De onderzoekingen van Holwerda uit het begin van deze eeuw gaven geen afdoende antwoorden op de gerezen vragen.

In verband met het bovenstaande werd besloten een coupe door de wal te graven en de profielen opnieuw te bestuderen. Het onderzoek werd van oktober tot december uitgevoerd en heeft vele nieuwe gezichtspunten opgeleverd, vergezeld overigens van voorlopig nog niet op te lossen vragen.

Het is duidelijk geworden dat de reconstructie van Holwerda niet meer te handhaven valt. De voorstelling van een aarden wal, gevat tussen twee wanden, bestaande uit mannetje naast mannetje in de grond geplaatste palen (palissadewanden) moet, hoe geloofwaardig ook, verworpen worden. Zelfs mag de mogelijkheid van twee perioden niet geheel verworpen worden. De standgreppel van Holwerda aan de buitenzijde (grachtzijde) van de wal werd weliswaar teruggevonden, maar bood zo weinig overtuigende sporen van een palissadering, dat de veronderstelling van een houten wand, bestaande uit palissaden, niet aannemelijk is.

De zogenaamde binnenwand kan al evenmin bestaan hebben. We vonden tijdens dit onderzoek een rijtje van drie zware palen, van hart op hart 4 m uit elkaar staande. De palen waren ingebed in een wal, opgebouwd uit zoden, die de kern van de huidige wal uitmaakt. Waarbij men moet bedenken, dat deze kern zich niet midden onder de wal bevindt, maar juist in de buitenste helft optreedt. De aangetroffen palen doen meer aan een steunconstructie voor een houten borstwering boven op de wal denken dan aan een binnenpalissade.

Het onderzoek heeft tal van bodemkundige problemen opgeroepen, die soms de vraag wat een groepje landlieden in een op zichzelf eenvoudige bouwactiviteit ter bescherming van have en goed tot stand gebracht hebben, geheel op de achtergrond dringen. De gezochte exacte gegevens voor een verantwoorde restauratie bleven helaas uit.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

NOORD-BRABANT

Cuijk. Van 14 november tot en met 19 december 1966 heeft de R.O.B. een onderzoek ingesteld op een tweetal terreinen die gelegen zijn tussen de Grotestraat en de Kerkstraat. Dit betreft (1) de tuin van de familie G. Smits (Grotestraat 5) en (2) het noordelijke gedeelte, d.i. het w.-o. lopende deel van het trottoir van het tegenover de pastorie van de St.-Martinuskerk gelegen parkeerterrein, en een groot stuk van de ten noorden daarvan aangrenzende tuin van de fa. H. Bergmann (Grotestraat 21).

De opgravingscampagne sloot aan bij het in mei j.l. beëindigde onderzoek en had als voornaamste doel de westelijke begrenzing van het vroeg-Romeinse en die van het laat-Romeinse castellum op te sporen (vgl. J. E. Bogaers in: *Nieuwsbull. K.N.O.B.*, juli 1966, *65-*72).

Voor en tijdens de opgraving is zeer veel medewerking ondervonden van het bestuur van de St.-Martinuskerk, de fa. H. Bergmann, de heer G. Smits, het gemeentebestuur, de dienst van gemeentewerken, de gemeentelijke sociale dienst en de Kon. Ned. Heidemij.

De resultaten van het jongste onderzoek hebben een aantal eerder geuite vermoedens bevestigd.

1. In de tuin van de fam. Smits werd een zo lang mogelijke o.-w. gerichte sleuf gegraven, min of meer in het verlengde van de voormalige sleuf in de garage van de heer B. Smits. Hierin zijn sporen ontdekt van twee naar het schijnt parallelle, n.-z. lopende spitsgrachten; de onderlinge afstand — hart op hart gemeten — bedraagt ca. 13 m. Ofschoon uit de vulling geen dateerbare vondsten aan het licht zijn gekomen, moet men wel aannemen dat deze grachten behoord hebben tot het laat-Romeinse castellum. Het hart van de oostelijke gracht ligt ca. 8 m ten westen van het hart van het in de garage aangetroffen spoor van de uitgebroken westelijke muur van dit castellum.

De westelijke gracht bleek te zijn uitgegraven in de vulling van een oudere, veel bredere gracht, die zeer waarschijnlijk eveneens van noord naar zuid heeft gelopen. Van deze laatste kon de bodem niet bereikt en de breedte niet bepaald worden, omdat — aan het westelijke einde van de sleuf — de mogelijkheden om te graven slechts zeer beperkt waren.

De scherven uit de vulling van de oudste gracht dateren uit de 1ste eeuw na Chr. Deze

gracht moet ongetwijfeld deel hebben uitgemaakt van de westelijke begrenzing van het vroeg-Romeinse castellum. Overigens kan men zich afvragen of zij overeenkomt met de 9-9,60 m brede, w.-o. gerichte gracht die voorheen ontdekt is ten oosten van de kerk, en in de vulling waarvan twee smalle — eveneens bij het vroeg-Romeinse castellum behorende — grachten zijn uitgegraven. Het is echter ook mogelijk dat de thans gevonden 1ste-eeuwse gracht de binnenste of de oostelijke is van een tweetal parallelle grachten; vgl. de 1ste-eeuwse grachten aan de n. en z. zijde van het vroege castellum.

2. Op het tweede terrein (trottoir van parkeerplaats en tuin van fa. Bergmann) is o.a. een spoor van een van noord naar zuid lopende spitsgracht gevonden, dat aan de zuidzijde van de opgravingsput het begin van een bocht in z.o. richting vertoonde. Dit heeft betrekking op de binnenste 4de-eeuwse gracht aan de w. zijde van het laat-Romeinse castellum, die na in oostelijke richting omgebogen te zijn ter plaatse van de noordelijke helft van de St.-Martinuskerk in de richting van de Maas heeft gelopen.

Meer naar het oosten zijn op hetzelfde terrein overblijfselen gevonden van een lange, uitgebroken, z.-n. gerichte muur; aan het noordelijke einde daarvan zijn sporen aan het licht gekomen van aansluitend, naar het oosten en naar het westen lopend muurwerk. Oostelijk van het lange muurspoor en parallel daarmee — op een afstand (hart op hart gemeten) van ca. 2 m — zijn resten gevonden van een drietal stiepen, waarschijnlijk fundamenten van pijlers of zuilen. Het ziet er naar uit dat al deze sporen bij elkaar behoren en in verband staan met een gebouw uit de midden-Romeinse, „burgerlijke” periode (2de-3de eeuw).

Een verrassing vormde het ontbreken van ieder spoor van overblijfselen van de z.w., waarschijnlijk ronde hoektoren van het laat-Romeinse castellum. Op grond van dit negatieve resultaat, gecombineerd met de gegevens welke zijn verkregen uit een sleuf die in 1938 is gegraven in de Kerkstraat, tegenover de pastorie en vlak ten oosten van het opgravingsterrein (2), mag men wel aannemen dat deze toren, evenals het daarop aansluitende zuidelijke deel van de westmuur van het castellum, in de na-Romeinse tijd totaal is verdwenen. Dit moet een gevolg zijn van relatief diepe vergravingen, en wel op een plaats die aanmerke-

lijk hoger is gelegen dan de rest van het castellumterrein.

In de ondergrond van het trottoir van het parkeerterrein zijn verder nog twee w.-o. gerichte prehistorische grafkuilen ontdekt. In het ene graf (gr. afm. 1.60 x 1.10 m) zijn sporen aangetroffen van een min of meer rechthoekig kistje (ca. 85 x 48 cm), dat zeker 15 cm hoog is geweest; uit de vulling van de kuil kwam een enkel scherfje te voorschijn, vermoedelijk van klokbekeraardewerk. Vgl. L. P. Louwe Kooijmans in: *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1966, *123, 2 (vondsten te Molenaarsgraaf).

In het tweede graf (gr. afm. 1.50 x 1 m) is een licht geelbruine „Veluwse” klokbeker gevonden (h. 12.1 cm; gr. diam. — bij de opening — 10.6-10.1 cm). Vgl. J. D. van der Waals & W. Glasbergen, „Beaker Types and their Distribution in the Netherlands”, in *Palaeohistoria* 4, 1955, 18, fig. 9, type II^{de}; zie ook J. D. van der Waals, *Prehistoric Disc Wheels in the Netherlands*, Groningen 1964, 29, fig. 10 en — in verband met de verspreiding van de Veluwse klokbekers — 34, fig. 13.

In geen van de graven — die zeer waarschijnlijk beide dateren uit het Laat Neolithicum — zijn sporen van een lijk (silhouet) aangetroffen.

Instituut Oude Geschiedenis en Archeologie, Nijmegen (J. E. Bogaers).

Halve Mijl, gem. Veldhoven. Naar aanleiding van de vondstmelding van de heer G. Beex (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1965, *128) is van 5.IX-21.X.66 ter plaatse een proefgraving (12.5 x 10 m) verricht.

Hierbij werden 608 meestal kleine aardewerkscherven (gepolijst, verschaald met kwarts- en aardewerkgruis), 76 vuursteenfragmenten (o.a. bijlfragmenten, schrabbers, een klopsteen en een boortje) en 5 stukken bewerkt natuursteen (o.a. fragmenten van wrijfstenen) aangetroffen, kennelijk behorend tot de Vlaardingen-cultuur. Van mogelijke grondsporen was niets waarneembaar, mede als gevolg van recente beploeging. Slechts een strook van ongeveer één meter breed bleef hiervan vrijwaard, waardoor aan de hand van de daarin aangetroffen archaeologica het oude oppervlak kon worden vastgesteld: de vondsten kwamen vooral voor in een donkere band (infiltratie-ader) in de B-horizont, 15-20 cm onder het oppervlak van vóór genoemde beploeging. *I.P.P., Amsterdam (B. L. van Beek).*

NOORD-HOLLAND

Amsterdam, Oude Kerk. In het kader van de restauratie werd gedurende de afgelopen maanden het oudheidkundig bodemonderzoek voortgezet en wel in de omgeving van het grote orgel. Zowel in de zuiderzijbeuk — ter hoogte van de Lijsbeth Gavenkapel — als in de eerste travee van het middenschip werden werkputten gegraven, resp. werkput 1 en werkput 2. In werkput 1 werd de hoeksteunbeer en de eerste travee van de zuidmuur van de bakstenen voorganger van de Oude Kerk blootgelegd (periode I). Bovendien een gedeelte van de zuidmuur van dezelfde westelijke aanbouw (periode II), die in 1960 bij de ontgraving van de noordmuur van de oudste kerk was ontdekt. Beide muurfundamenten van kloostermoppen (formaten resp. 30/29 x 15/14 x 7 en 27 x 13 x 7 cm) zijn 1.30 meter breed. De aanbouw sluit met een kleine buitenwaartse verspringing op de hoeksteunbeer aan. Deze aanbouw zou — naar reeds in 1960 werd verondersteld — kunnen samenhangen met de aanleg van de oudste toren van de kerk, waarvan de kern — met dezelfde steenformaten als de aanbouw — nog aanwezig is in de tegenwoordige toren, die in 1565 en 1747 ingrijpend is vernieuwd. Aanbouw en toren hebben bovendien een van de eerste kerk afwijkende, doch zuiverder met de huidige kompasrichting overeenkomende oriëntatie.

De aanzet van een 1 meter brede gevelmuur was nog aanwezig tegenover de hoeksteunbeer aan de binnenzijde van de funderingsmuur van periode I. Tot en met de houtfundering blijkt deze gevelmuur totaal te zijn uitgebroken. In werkput 2 werd alleen een klein gedeelte van een puinspoor aangesneden, dat — gezien de ligging — nog van deze sloop getuigt. Reeds ten behoeve van het maken van de (toren)-aanbouw moet de oorspronkelijke gevelmuur zijn neergehaald. De sloop van de gehele fundering werd eerst noodzakelijk bij de verbouwing van de twee-perioden-kerk tot hallenkerk in de loop van de 14de eeuw (na 1370?). Er moest toen plaats worden gemaakt voor de breed uitgemetselde voet (4 x 4 m) van de voorste zuil van het middenschip (zuil nr. 27). Ook naar deze fundering van de hallenkerk werd een uitvoerig onderzoek ingesteld. De constructie van de houten roosters en diverse onderheeringen der genoemde fundamenten weken niet af van wat hierover bij de vorige onderzoeken bekend is geworden. Men zie:

Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum 56, 1964, 11-30. Het zojuist afgesloten onderzoek geeft geen aanleiding terug te komen op de in het Jaarboek gegeven dateringen (periode I: XIII d; periode II: ca. 1300) noch deze nader te preciseren, aangezien ook ditmaal helaas geen betrouwbaarder archeologisch dateringsmateriaal dan de steenformaten werd gevonden. Wel kan worden gezegd, dat thans volkomen vaststaat dat de bakstenen kerk van periode I 16 m breed is geweest, waaruit volgt dat deze drieschepig moet zijn geweest: geen zaalkerk dus, zoals aanvankelijk is verondersteld, doch naar alle waarschijnlijkheid een 45 m lange *pseudobasiliek* met rechtgesloten koor. Enigerlei fundering voor een zuilengalerij voor het middenschip van deze basiliek is echter nog niet gevonden. Het onderzoek zal de komende jaren worden voortgezet.

I.P.P., Amsterdam (H. H. van Regteren Altena).

Hoogkarspel. Ten zuidwesten van het Medemblicker Tolhuis werd wederom een groot oppervlak onderzocht, ditmaal op het land achter huisnummer Streekweg 66 („Vindplaats F”). Het onderzoek, dat met steun van de provincie Noord-Holland onder auspiciën van de Archeologische Werkgroep „Westfriesland” wordt verricht, begon op 11.VII.1966 en gaat thans (zij het met vertraging vanwege de grote neerslag) nog voort. Een oppervlak van 1800 m² is opgegraven (stand 20.XII.1966). Hierbij kwam een onverwachte hoeveelheid prehistorische grondsporen aan het licht, die te verdelen zijn in de volgende fasen:

1. Enkele sloten met lichtgrijze vulling, waarvan slechts een klein deel is aangesneden. Wellicht horen hierbij enige paalgaten.

2. Een zeer groot aantal voornamelijk zuiver cirkelvormige greppels met grijze vulling, die elkaar herhaaldelijk oversnijden.

Tot deze fase behoren ook enkele cirkelvormige greppels met twee of veel meer onderbrekingen, een afgerond rechthoekige greppel met een opening aan een smalle kant en twee à vier maal een variant van de sleutelgatvormige greppel: in de vorm van een „8” zonder tussenschot. Ongetwijfeld betreft het hier een eerste kringgrep(urnen)veld van de Nederlandse kleistreken, analoog aan die van de hoge gronden van Nederland, Duitsland en België, echter de (daar ook optredende) vorm *zonder* urnen en crematies. Aanduidingen van

het voorkomen van kringgrep(urnen)velden in Westfriesland zijn overigens reeds eerder gevonden: Zwaagdijk (*Ber. R.O.B.* 1964, 32) en Hoogkarspel, vindplaats E (*West-Friesclands Oud en Nieuw* 1966, 219). De vullingen van de kringgreppels van vindplaats F bevatten geen daterende vondsten.

3. De eventueel aanwezige, blijkens de talrijke oversnijdingen wel zeer lage heuveltjes van het grafveld en de (reeds opgevulde) kringgreppels zijn in een akker veranderd, die met het eergetouw bewerkt is in loodrecht op elkaar staande richtingen. Over het gehele onderzochte oppervlak komen deze voor.

4. Door deze ploegvoren snijden enkele sloten met donkere vulling heen, die veel (nederzettingen)afval bevatten. Het aardewerk hiervan onderscheidt zich niet van dat van vindplaats D (J. A. Bakker en R. W. Brandt, *West-Friesclands Oud en Nieuw* 1966, 198-217). Op een in het centrum doorboorde aarden schijf (als o.c. afb. 11 : 19 en 21) is aan weerskanten een korte rechte groef getrokken op de plaats waar men die bij een uit planken samengesteld houten wiel zou verwachten — vermoedelijk is het een model hiervan.

Tot deze fase behoort ook een (minstens) 14,5 m lange rij van 8 staanderparen van een huis (de wandpaaltjes zijn niet teruggevonden). De staanders staan (dwars gemeten) 2,8 m uit elkaar. Voorts een drietal kringgreppen met dezelfde vulling.

Aldus ziet men op vindplaats F het beurteelings overelkaar heenschuiven van dorp, akkers en dodenakker uit de Late Bronstijd (en Vroege IJzertijd?) zich aftekenen. Het in 1966 opgegraven terrein is wederom slechts een fractie van het gehele prehistorische nederzettingensareaal in het zuidwesten van de gemeente Hoogkarspel.

De ligging van de vindplaatsen E en F en de mededeling dat bij het egaliseren van een weiland ten noordwesten daarvan kringen zijn opgemerkt, suggereren dat het kringgrep(urnen)veld *minstens* een oppervlakte besloeg van 50 x 300 m². De scherfgevonden op reeds geëgaliseerde percelen en de bobbeligheid van de nog niet gevlakte velden doen bovendien vermoeden dat het min of meer aaneengesloten nederzettingensareaal zelfs 20 ha (of een veelvoud daarvan) bedragen heeft. De laatste, nog niet gevlakte graspercelen van dit areaal verdwijnen zienderogen (ca. 5 ha per jaar) in verband met de bloembollencultuur.

Tenslotte vermelden wij nog dat aan het huidige opstreckende slotensysteem een oudere (eveneens middeleeuwse) verkaveling voorafging: het lijkt of vrij kleine percelen werden begrensd door sloten diagonaal ten opzichte van de tegenwoordige (men vergelijk de richting van De Horn te Lutjebroek: *Dissertatie P. J. Ente*, 1963, 164-165). Het schervenmateriaal uit de vulling van sloten van het opstreckende systeem dateert uit de 12de-13de eeuw A.D.

Een verslag van de opgravingsresultaten in 1966 zal verschijnen in *West-Frislands Oud en Nieuw* 1967.

I.P.P., Amsterdam (J. A. Bakker en W. H. Metz).

Weesp. Van 24.X-14.XI.66 is een proefonderzoek verricht naar nederzettingssporen op een kreekoverwal aan de Aetveldseweg. Uitgegraven zijn een vlak van ca. 16 x ca. 12 m op de oeverwal, een profielsleuf van de oeverwal naar de kreekbedding en een kort sleufje in de randzone van de kreek.

Hierbij is veel 'proto-Fries' aardewerk gevonden dat hoofdzakelijk behoort tot het type Ruinen-Wommels III (zie H. T. Waterbolk, *Studien aus Alteuropa* 1965, 34-53). Een schoudercherf draagt geometrische versiering (ruitvormig patroon van telkens 3-5 ingekraste lijnen). Oortjes en streepbandaardewerk ontbreken. Van bijzonder belang is de vondst van een bronzen Midden-La-Tène fibula tussen dit aardewerk in de kreekbedding.

Overige vondsten: een driehoekig gewicht en twee spinklosjes van aardewerk, enkele ijzerslakken, beenderen van huisdieren en steur en veel veldstenen.

Kennelijk is de oeverwal omstreeks 300-200 voor Chr. intensief bewoond geweest. Aan de rand van de kreekbedding en deels langs daar gegraven geultjes werden verticaal ingeslagen, aangepunte paaltjes aangetroffen. Tijdens en na de bewoning heeft de kreekbedding zich in korte tijd opgevuld met een baggerachtige veenlaag vol houtresten en houtskool. Een diatomeeënonderzoek van drs. M. J. Jansma, assistent I.P.P., wees uit dat de vulling in 'zoetbrak' water tot stand is gekomen.

Dit onderzoek werd in eerste instantie verricht op verzoek van de Stichting voor Bodemkartering (ir. J. N. B. Poelman) ter datering van de plaatselijke kleiafzettingen. De bodemkarterder G. W. de Lange, die de vindplaats

in 1958 ontdekte, verrichtte een serie boringen ter completering van het vrijgelegde profiel.

Op de oeverwal zijn drie met knipklei gevulde sloten gevonden, die niet stroken met het huidige verkavelingspatroon en hier mogelijk aan vooraf gaan. Daterende vondsten hieruit ontbreken echter.

In verband met het grote belang van dit vondstencomplex zal er naar gestreefd worden in de komende jaren een groot deel der nederzetting te onderzoeken.

I.P.P., Amsterdam (J. A. Bakker en L. H. van Wijngaarden-Bakker).

ZUID-HOLLAND

Rijnsburg. Van 19 april tot 20 september vond de vijfde en laatste grote campagne plaats van het onderzoek naar het hoofdcomplex van de v.m. abdij voor adellijke Benedictinessen (1133-1573/4) en van de zich daaronder bevindende vroegmiddeleeuwse nederzetting (7de-9de eeuw), nadat de mogelijkheid hiertoe geopend was door afbraak van het 19de-eeuwse raadhuis.

Het onderzoek betrof vooreerst de noorder zijbeuk van de abdijkerk, de vermoedelijke kappittelzaal en de door beide gebouwen ingesloten zuidwesthoek van het pand (kloostergang). Het grootste gedeelte van de plattegrond kon worden vastgesteld, doordat een gedeelte der fundamenteen niet was gesloopt, terwijl het wel gesloopte gedeelte nog traceerbaar was aan de hand van de met puin toegeworpen fundamentsleuven. Jammergenoeg heeft het onderzoek geen zekerheid verschaft ten aanzien van de hypothese dat de nog bestaande 12de-eeuwse tufstenen toren onderdeel heeft gevormd van een westwerk — als b.v. bij de abdijkerk te Egmond — daar ter plaatse van de veronderstelde noordelijke tegenhanger de bodem tot grote diepte is vergraven in de 17de eeuw bij de bouw van een kosterij. De fundamenteen voor deze kosterij zijn aanzienlijk dieper ingegraven dan die van de abdijkerk of zelfs van de toren. Bovendien zijn de muren van de kosterij, die aansluiten op de torenmuren, voor een 17de-eeuws woonhuis ongewoon breed: 1.40 m, d.i. even breed als de breedste fundamenteen van het abdijcomplex! Kennelijk is dit gebeurd met de bedoeling de toren aan de noordzijde een efficiënte ondersteuning te geven.

Enkele losse sporen zouden kunnen wijzen op het bestaan van een westkoor. Zij kwamen

te voorschijn binnen de door de kosterijfundamenten ingesloten ruimte, nadat een pakket afbraakpuin van tuf- en breuksteen was verwijderd. Het zijn een kleine o.-w. gerichte, beiderzijds vergraven puinsleuf (in het verlengde van de noordelijke zuilenreeks van het middenschip van de abdijkerk), twee begravingen van vrouwen in gespijkerde houten kisten en een bakstenen altaarfundament met pinkern. Deze sporen tekenden zich af in een ophogingslaag van samengeperste donkere klei, de bovenlaag van een reeds in de karolingische tijd dichtgeslibde en nadien met afval opgevulde kreek of priel, die ter plaatse over een breedte van ca. 6 m de zavelige ondergrond noord-zuid doorsnijdt. Denkbaar is dat deze vulling aanvankelijk, in de 12de eeuw, te slap is geweest om een zwaar bouwwerk te dragen en tot verzakkingen en instortingen aanleiding heeft gegeven. Opmerkelijk is dat ter plaatse alleen het genoemde altaarfundament, dat uit een latere tijd dateert (14de eeuw), tot de bodem van de kreek is ingegraven. Zeker is dat men bij latere bouwactiviteiten voor de abdij zich bewust is geweest van de ongunstige bodemsituatie aan de westzijde van het terrein. Dit blijkt uit de constructie van een intact aangetroffen funderingsmuur, opgetrokken uit kleine moppen van 23 x 11 x 6 cm, vermoedelijk niet ouder dan de 14de eeuw. Deze muur, die de westzijde van het pand afsluit, is in dezelfde kreekbedding aangelegd, doch is hier door middel van spaarbogen tot op de zandbodem van de kreek gemetseld. Ook de op de westelijke kreekoever staande evenwijdige tegenhanger heeft op bogen gerust, doch deze reikten uiteraard minder diep. Beide muren vormen de lange zijden van een binnenwerks 8 m breed gebouw: vermoedelijk de kapittelzaal, die via het veronderstelde westkoor op de abdijkerk moet hebben aangesloten. Blijkens de vondst van twee tufstenen stiepen in de aslijn is de zaal overdekt geweest met kruisgewelven. Twee geprofileerde pilasterbasementen van trachiet in de oostmuur markeren de toegang tot de kloostergang langs de kerk; een stoep van secundair verwerkte geglazuurde daktegels een ingang aan de westzijde. Deze stoep geeft het vloerniveau van de zaal aan tezamen met de hardvloer van een grote schouw, bestaande uit 24 kwadraten van op hun kant, in concentrisch verband gezette daktegelfragmenten, geflankeerd door de bases der schoorstenen (*sensu stricto!*). De

zaalvloer zelf was geheel uitgebroken, doch verspreid liggende gekleurde tegeltjes van 5.5 x 5.5 cm zijn waarschijnlijk afkomstig van het oorspronkelijk vloermozaiek. In later tijd (15de eeuw?) is deze zaal verbouwd en is het op de kerk aansluitend gedeelte ervan met een dwarsmuur afgescheiden en tot kelder verdiept (bakstenen vloer nog aanwezig). *In situ*; drie treden van de spiltrap, die naar deze kelderruimte leidde. De keldermuren droegen de sporen van witkalk.

In het pand werd een aantal begravingen in kisten, waarvan vier in bakstenen grafkelders, benevens enige verstoorde skeletten aangetroffen. Een geheel ontruimde 16de-eeuwse grafkelder was volgestort met puin van de abdijkerk. Merkwaardigerwijs werden bovendien aan de westzijde van de abdij vele gedeeltelijk verstoorde begravingen aangetroffen, hier echter zowel van mannen als vrouwen. Van het antropologisch onderzoek kunnen belangrijke gegevens worden verwacht.

Tussen het over het gehele terrein verspreide afbraakpuin van de abdij werden enkele interessante bouwfragmenten geborgen, met name één zuiltrommel, kapitelen, raamtraceringen en — ingemetseld onder bovengenoemde spiltrap — het fragment van een gotische windberg. Eveneens dienen onder de vele versierde tegels en tegelfragmenten twee fraaie geglazuurde muurtegels van 12 x 6 cm genoemd, met in relief een pelikaan (13de eeuw?).

Tenslotte moet opgemerkt worden, dat geen spoor werd aangetroffen van een eventuele voortzetting van de ten oosten van en onder het koor van de abdijkerk aangetroffen breuksteenfunderingen uit pre-romaanse tijd, welke in verband zijn gebracht met een grafelijk jachthuis en de daarbij volgens de overlevering in 975 gestichte Laurentiuskapel. Wel werden brandsporen in de vorm van lagen houtskool en verbrande leem, veelal overdekt met laagjes zand, geconstateerd, zoals die reeds bij de vorige campagnes verspreid onder de bouwlaag van het gehele abdijcomplex zijn aangetroffen.

Het tweede gedeelte van het onderzoek concentreerde zich op de onder de abdij gelegen (en door een aanzienlijke ophogingslaag daarvan gescheiden), nederzetting uit de 7de-9de eeuw. Deze nederzetting is gelegen op de uitloper van een strandwal, ten zuiden van een ca. 100 m brede getijdegeul, die deze strand-

wal doorsnijdt. De nederzetting bestaat uit n.-z. gerichte, langgerekte houten gebouwen met kleine, eveneens langwerpige bijgebouwtjes, binnen afzonderlijke omheiningen. De nederzetting wordt doorkruist door de reeds genoemde kleinere, ca. 6 m brede zijkreek, zoals bij de voorlaatste campagne (1963) was vastgesteld. Houten beschoeiingen langs de geul zetten zich voort langs deze priel. De standsporen hiervan — zowel bestaande uit paaltjes als uit op doorsnee driehoekige, gekloofde plankjes — konden thans aan beide zijden van de priel worden vervolgd. Voorts werden op de bodem de aangepunte paaltjes gevonden van een 2 m breed bruggetje, de tegenhanger van een in 1963 gevonden — even breed — bruggetje of dammetje, 40 m daar vandaan. Onder de diverse standsporen van omheiningen viel er één op door afwijkende (z.o.-n.w.) oriëntatie, vermoedelijk samenhangend met in 1963 gevonden sporen van een groot houten gebouw uit een iets latere periode, dat dezelfde richting heeft. Van de bij de n.z.-o.w. verlopende omheiningen behorende gebouwen werden talrijke paalgaten vastgesteld, doch de vlakken waren te klein voor vaststelling van complete huisplattegronden. Vermeld dienen nog enkele langwerpige afvalkuilen en ronde putten, voorts de vondst van een ijzeren merovingische sleutel, een fragment van een dubbele benen kam en een cirkelvormig bronzen plaatje, versierd met concentrische rijen puntcirkels. In de ophopingslagen en in de kreekvulling kwam verspreid wederom een geringe hoeveelheid Romeinse ceramiek en enkele dakpanfragmenten te voorschijn.

Het onderzoek geschiedde onder auspiciën van de „Stichting Gedenkteken Graven Hollandse Huis”. In verband met de opsporing van aanwijzingen voor een eventueel westwerk met tweede toren, werd overleg gepleegd met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (ir. C. J. Bardet en P. van der Sterre) terwijl door het Laboratorium voor Grondmechanica te Delft een tweetal boringen werd verricht.

Het tweede gedeelte van het onderzoek, het diepste vlak betreffend, geschiedde in samenwerking met drs. H. Halbertsma en drs. W. A. van Es (R.O.B.), die resp. in 1961 en 1963 de leiding hadden van het vroeg-middeleeuwse

nederzettingsonderzoek. Door de Geologische Stichting werd het profiel van de priel bemonsterd voor een onderzoek naar de milieuveranderingen ten tijde van de vorming der jonge duinen en de sluiting van de monding van de Oude Rijn waarmee genoemde kreek in verbinding heeft gestaan. Veel medewerking werd ondervonden van de heer S. C. H. Leenheer (correspondent R.O.B.) en van het Gemeentebestuur van Rijnsburg, in het bijzonder van de burgemeester B. H. Koomans.

Litteratuur: Nieuws-Bulletin K.N.O.B. 16, 1963, *59-*62 (C. J. Bardet); „Kroniek 1960-1962”, *Helinium* 4, 1964, 160-161; W. Glasbergen en H. H. van Regteren Altena, „De abdij van Rijnsburg”, *Opgavingen in 1960/61 en 1963/64 (Voorlopige mededeling)*, *Leids Jaarboekje* 57, 1965, 144-157; H. Sarfatij, „De opgravingen in Rijnsburg”, *Historiunculæ* 10, 1965, 121-130.

I.P.P., Amsterdam (H. H. van Regteren Altena).

ZEELAND

Middelburg. Door de heer J. van den Berg (A. W. N.) is een nieuwe Romeinse vindplaats op Walcheren ontdekt welke is gelegen op het nieuwe industrieterrein vlak ten oosten van Middelburg. In een profiel van een sedert kort gegraven rioleringsleuf trof hij vele fragmenten van Romeins vaatwerk aan. De vondsten liggen in een dunne cultuurlaag (van waarschijnlijk geringe uitgestrektheid) op het subboreale veen, op een diepte van ongeveer 1.05 m beneden het maaiveld. Omdat nog niet al het gevonden schervenmateriaal bekeken en bestudeerd is, kunnen we slechts een voorlopige datering geven: 2de en het begin van de 3de eeuw na Chr. Tussen de vondsten bevindt zich vrij veel terra sigillata, o.a. uit La Madeleine (van de pottenbakker SACER), voorts uit Lezoux, Lavoye, Trier (o.a. stempel COMITAL F, „pseudo-COMITALIS”), en Rheinzabern. Verder bemerkten we „gevernist” aardewerk en vrij veel terra nigra-achtige producten (o.a. fragmenten van zogenaamde Vlaams-Romeinse ceramiek). De vindplaats zal zo mogelijk nog nader onderzocht worden voordat het industrieterrein ter plaatse wordt bebouwd.

R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger).

ROMEINSE MUNT'VONDSTEN 1966

MEDEGEDEELD DOOR HET KON. PENNINGKABINET

FRIESLAND

Lemmer. Gevonden in het park in uit de vijver opgebaggerde grond: Augustus of Tiberius, dupondius of as 10 v. C.-14 n. C., kz. altaar van Lugdunum. Gehalveerd.

OVERIJSEL

Steenwijk. Nero (54-68), sestertius, kz. *Annona en Ceres*, RIC 73 e.v. Constantinus I (308-337), aes III geslagen te Trier 324-30 STR^v, Hill-Kent 28.

GELDERLAND

Holdeurn. Gevonden op de plaats van een Romeinse afvalplaats ca. 75 cm diep in een laag zwarte aarde met houtskoolresten, geklemd tussen de resten van een complete dakpan met stempel van het 10de legioen: Antoninus Pius (138-161), sestertius, kz. offerende keizer.

Holdeurn. Dupondius, waarschijnlijk van Vespasianus of Titus.

Vaassen. Gevonden bij het harken van een tuinpad: Severus Alexander (222-235), denarius geslagen 225, kz. staande keizer, RIC 50.

UTRECHT

Wilnis. Gevonden bij spitten in een tuin: M. Aurelius (161-181), sestertius, vz. Faustina junior, kz. Cybele, RIC 1663.

ZUID-HOLLAND

Papendrecht. Commodus (181-193), sestertius geslagen 183-4, kz. Victoria schrijvend op schild, RIC 440.

Schiedam. Gevonden in aangevoerde grond: Tiberius (14-37), as, vz. Agrippa, kz. Neptunus, RIC 32. Klop TICAVIM op vz., M. Grünwald, *Die römischen Bronze- und Kupfermünzen mit Schlagmarken im Legionslager Vindonissa*, 1946, 131, nr. 97.

Voorburg. Gevonden op het terrein van Arentsburg vóór 1966: dupondius of as geslagen te Nemausus, vz. Augustus en Agrippa, kz. krokodil aan palmboom, RIC p. 44, 2; Domitianus (81-96), sestertius, kz. staande figuur; M. Aurelius (161-181), sestertius geslagen na 164, vz. Lucilla, kz. Vesta, RMC 1178. Gevonden bij harken in een tuin aan de Hogewidelaan: Tiberius (14-37), as geslagen na 22, vz. Divus Augustus, kz. altaar, RIC p. 94, 6. Gevonden op de Prinses Mariannelaan tussen het Doofstommeninstituut en de Heeswijklaan omstreeks 1953: Nero (54-68), denarius geslagen 63-8, kz. zittende Juppiter, RIC 45. Aangekocht door het Kon. Penningkabinet. Gevonden in de volkstuintjes bij het Doofstommeninstituut: Domitianus (81-96), dupondius. Gevonden op het terrein van het nieuwe Diaconessenhuis: periode 81-138, sestertius. Gevonden bij het bouwen van een huis in de Hogewidelaan: Begin tweede eeuw n. C., sestertius, vz. Sabina? Gevonden op de Prinses Mariannelaan tussen het Doofstommeninstituut en de Heeswijklaan omstreeks 1953: Severus Alexander (222-235), denarius geslagen 228-231, kz. zittende Fides, RIC 193. Aangekocht door het Kon. Penningkabinet.

NOORD-BRABANT

Alphen. Elagabalus (218-222), denarius, RIC 146.

LIMBURG

Obbicht. Valentinianus (364-375), solidus geslagen te Milaan (364-7), kz. staande keizer met labarum en Victoria \overline{MED} , RIC 2 (a). Behalve deze solidus zijn er al eerder solidi van Valentinianus I en Valentinianus II te Obbicht gevonden, zie: A. Munsters, „Romeinse munten uit Obbicht”, *Maasgouw* 83 (1964), 97-102.

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

OVERZICHT VAN DE IN 1966 GEREEDGEKOMEN RESTAURATIES

Almkerk (N. Br.). Wipmolen voormalige polder Uitwijk.

Alphen (N. Br.). Molenstraat 8.

Amersfoort. Gerfkamer St. Joriskerk.

Amstelveen. v.m. Windkorenmolen de Dikkert.

Amsterdam. Achtergracht 23.

- Amstel 79, 204, 274.
- Begijnhof 23-24.
- Bergstraat 12.
- Binnenkant 25.
- Bloedstraat 10.
- Bloemstraat 36.
- Brouwersgracht 45, 157-159.
- Damrak 8.
- Derde Weteringdwarsstraat 3.
- Durgerdammerdijk 55.
- Eerste Weteringdwarsstraat 11-43.
- Egelantiersgracht 67.
- Groenburgwal 46, 56.
- Haarlemmerdijk 47-49.
- Haarlemmerstraat 1, 11, 99.
- Haringpakkerssteeg 13.
- Herengracht 366-368, 427-429, 498, 554.
- Herenstraat 1a.
- Houtkoperburgwal 1-2.
- Kadijksplein 9.
- Keizersgracht 132, 134, 238, 308, 402, 622, 628, 636-638, 726.
- Kerkstraat 13, 193, 278.
- Korsjespoortsteeg 9, 11.
- Korte Prinsengracht 5-7-9, 99.
- Kromboomsloot 10.
- Leidsegracht 4, 58.
- Leliegracht 4.
- Nieuwe Herengracht 185.
- Nieuwe Kerkstraat 121, 123, 125.
- Nieuwe Leliestraat 64.
- Nieuwendijk 169-171.
- N.Z. Voorburgwal 80, 272-274, 348.
- Oudebrugsteeg 26.
- O.Z. Achterburgwal 60-62.
- O.Z. Voorburgwal 83, 246, 249.
- Prinsengracht 142-148, 276, 455, 502, 636, 753, 775, 1041.
- Prins Hendrikkade 121, 161.
- Rapenburgerplein 8.
- Reguliersgracht 60, 76, 100.
- Rokin 81-83.
- Singel 421, 500.
- Spui 11.
- Taksteeg 12.
- Thorbeckeplein 13.
- Tweede Boomdwarsstraat 12.
- Wagenstraat 12.
- Warmoesstraat 121.
- Westerstraat 139.
- Weteringstraat 29.
- St. Annaland.* Standerdmolen.
- Arnhem.* Landhuis Renn-enk.
- Asperen.* Hervormde kerk.
- Beek (L.).* Hervormde kerk en pastorie.
- Beerta.* Toren Hervormde kerk.
- Bodegraven.* Molen Weypoortsepolder.
- Boomen (gem. Someren).* Hoeve Ten Boomen 14-15.
- Boven-Leeuwen.* Hervormde kerk.
- Breda.* Oudevest 9.
- v.m. Gouverneurshuis (museum).
- Brielle.* Koopmanstraat 6.
- Slagveld 53.
- Voorstraat 100.
- Broek in Waterland.* Roomeinde 37-39.
- Bronkhorst.* Herberg de Gouden Leeuw.
- Budel.* Windkorenmolen Zeldenrust.
- Culemborg.* Markt 11.
- Huis „Caffaigne”.
- Dantumawoude (Fr.).* Hervormde kerk.
- Delft.* Koornmarkt 77-83.
- Noordeinde 19.
- Oude Delft 28, 189, 253.
- Windkorenmolen de Roos.
- Denekamp.* Rammelbeekseweg 16.
- Deventer.* Torens van de Bergkerk.
- Papenstraat 24.
- Doetinchem.* Evangelisch Lutherse kerk.
- Dokkum.* Dijk D 50.
- Dordrecht.* Bomkade 2.
- Grotekerksbuurt 43-45.
- Blindeliedengasthuis 12.
- Grote Spuistraat 21.
- Vleeshouwersstraat 17, 49-51, 53.
- Voorstraat 246, 410.
- Pakhuis Vredenburg, Bomkade.
- Dreischor.* Hoge Hoeve.
- Driel (O. Betuwe).* Hervormde kerk.
- Drimmelen.* Hervormde kerk.
- Duizel.* Toren.
- Edam.* Voorhaven 34, 120.
- Jan van Nieuwenhuyzenplein 9.
- Egmond aan de Hoef.* Hervormde kerk.
- Eibergen.* Rekken O 62.
- Epen (L.).* Boeienstraat 10.
- Exmorra (Fr.).* Hervormde kerk.
- Garnwerd (Gr.).* Hervormde kerk.
- Gees (Dr.).* Tilweg 2.
- Gendt (O. Betuwe).* Hervormde kerk.
- Goes.* Grote Kade 44.
- Gouda.* Spieringstraat 5.
- Turfmarkt 54-56.
- Weeshuis (ged. voorgevel).

- 's-Gravenhage. Kneuterdijk 6, 13.
 's-Gravenpolder. Windkorenmolens de Graanhalm.
 Groenlo. Hervormde kerk.
- Haarlem. Amsterdamsepoort.
 — Bakenessergracht 67.
 — KleinHeiligland 62.
 — Kleine Houtweg 137 (hofje van Heythuysen).
 — Koudenhorn 32.
 — Nieuwe Gracht 78.
 — Spaarne 28.
 — Witte Herenstraat 24 (Frans Loenenhofje).
 Haaksbergen. Herbouw „de Karelskamp” op het erve Scholtenhagen.
 Haastrecht. Toren Hervormde kerk.
 Harenkarspel (N.H.). Molen v.m. polder Waarland.
 Harlingen. Zuiderhaven 2.
 Hazerswoude. Molen Nieuw Groenendijksepolder.
 Heel. Dorpsstraat 96.
 De Heen (gem. Steenberg). Sluis en sluiscom Benedensas.
 Heenvliet. Markt 10.
 Heerbugowaard. Molen polder Berkmeer.
 Heiloo. Hervormde kerk.
 Den Helder R.K. Kerk Petrus en Paulus.
 Hellum (Gr.). Hervormde kerk.
 's-Hertogenbosch. Huis de Moriaen.
 — Kruisstraat 1.
 Heukelum. Hervormde kerk.
 Hoogmade. Molen Voorofsepolder.
 Hoorn. Grote Oost 128.
 — Rode Steen 8.
 Hoornaar. Hervormde kerk.
 Houten (U.). Plein 25.
- De Kaag. Molen Kagerpolder.
 Kampen. Oorgatbrug met sluis.
 Kekerdom (gem. Ubergen). Windkorenmolens.
 Krommenie. Noorderhoofdstraat 26.
- Laar. Sebastiaanskapel.
 Langbroek (U.). Ridderhofstad Zuylenburg.
 Leens (Gr.). Borg Verhildersum.
 Leiden. Doopsgezinde kerk.
 — Loridanshofje.
 — Herengracht 41-43.
 — Rapenburg 94.
 — Molen Kikkerpolder.
 — Houtzaagmolen de Herder.
 Loon op Zand. Toren R.K. kerk.
- Maarsse. Langegracht 21-22.
 Maasland. Lelykade 14.
 Maastricht. O.L. Vrouwekerk (daken).
 — Cellebroederskapel.
 — Bat 4-6.
 — Grote Looiersstraat 6, 8.
 — Jekermolenweg 70-72, 74-76.
 — Smedenstraat evenzijde.
 — Stokstraat 14-20, 17-19, 47.
 — Vissersmaas 2-4-6.
 Marssum (Fr.). Popta-Gasthuis.
 Medemblik. Westerhaven 18-19.
 Middelburg. Gasthuiskerk.
 — Gortstraat 45.
 — Herengracht 68-70.
 — Herenstraat 15-17, 23.
 — Korte Delft 26.
 — Molenwater 115.
 — Pottenmarkt 12-14, 16.
 — Turfkaai 21.
 Moddergat (Fr.). Museum it Fiskerhúske.
- Neerlangbroek (U.). Huis Walenburg.
 Niebert (gem. Marum). Windkorenmolens.
 Nieuw Helvoet. Hervormde kerk.
 Nieuwe Tonge. Hervormde kerk.
 Noorbeek. Wesch 97, 101.
 Noordwijk. Molen Hogewegsepolder.
- Oldebroek. Hervormde kerk.
 Oldenzaal. Oudheidkamer.
 Ootmarsum. Raadhuis.
 — Drostenhuis.
 Oploo (gem. St. Anthonis). Standerdmolen.
 Ossendrecht. Hervormde kerk.
 Oudeschild (Texel). Hervormde kerk.
 Oude Tonge. Hervormde kerk.
 Ouderkerk aan de Amstel. Amstelzijde 28.
 Overasselt. Hervormde kerk.
- Ritthem. Toren Hervormde kerk.
 Roermond. Munsterkerk.
 Rolde. Orgel Hervormde kerk.
 Rijpwetering. Molen Waterloospolder.
- Schoonhoven. Lopikerstraat 37.
 Schiedam. Museum Jacobsgasthuis.
 Serooskerke (W.). Toren Hervormde kerk.
 Sloten. Herenwal 46.
 Sneek. Waterpoort.
 Spaubeek. Holstraat 4.
 Spijk (Gr.). Windkorenmolens Ceres.
 De Steeg. Hoofdstraat 20-26.
 Steenwijk. Markt 74.

Stolwijk. Benedenkerkseweg 112.

Thorn. Hoogstraat 34.

Vaals. Raren 24.

— Vijlenerberg 81.

Valburg. Standerdmolen Nieuw Leven.

Veere. Baljeustraat 1-3.

— Kade 91.

Velsen. Hoofdbuurtstraat 5, 7.

— Torenstraat 6, 8.

Vlissingen. Palingsstraat 18.

Vollenhove. Havezathe Oldruitenborgh.

Witten (gem. Assen). Boerderij Witterhaar 11.

Workum. Dwarsnoard 49, 75.

Wormer. Meelmolen de Koker.

Wijnbergen (Gld.). Toren huis Kemnade.

Yzendijke. Vestingwerken (ravelijn).

— Windkorenmolen.

Zaandam. Herbouw in reservaat Zaanse Schans van panden, afkomstig uit:

— Koog aan de Zaan (Schoolstraat 1);

— Zaandam (Catharijnepad 1-2 en Kalf 52);

— Koog aan de Zaan (pakhuis Hoogstraat 46);

— Westzaan (Weeshuis);

— Zaandam (Oostzijde 10). De drie laatstgenoemde objecten vormen tezamen het restaurant de Zwarte Walvis.

't Zandt (Gr.). Hervormde kerk.

Zeerijp (Gr.). Hervormde kerk.

Zevenaar. R.K. kerk.

Zierikzee. Zuidhavenpoort.

— Havenplein 6.

Zutphen. Huis dat Bolwerck.

— Proosdijsteeg 1.

IN 1966 AANGEVANGEN RESTAURATIES

Abcoude. Molen Oostzijdsepolder „Delphine”.

Akkrum. Hervormde kerk.

Alkmaar. Bierkade 7, 11.

— Langestraat 42.

— Oudegracht 54-56.

Almelo. Toren Hervormde kerk.

— Keermuren kasteel Almelo.

Almkerk (N. Br.). Poldermolen „De Oude Doorn”.

Alphen (N. Br.). Toren R.K. kerk.

Amerongen. Zandvoort 1-3-5.

Amersfoort. O.L. Vrouwetoren.

— Muurhuizen 17, 159, 165.

Amsterdam. Achtergracht 23.

— Amstel 268.

— Begijnhof 35.

— Egelantiersgracht 55.

— Herengracht 39, 77, 95.

— O.Z. Voorburgwal 249.

— Prinsengracht 333-339.

— Raamgracht 6-8.

— Singel 412.

— Staalstraat 18-20.

— Stroommarkt 15, 17, 23.

Arnhem. Watermolen Sonsbeek.

Baambrugge. Huis „Postwijk”.

Bergen op Zoom. Z.Z. Haven 7.

Bommerig (gem. Wittem). Bommerigerweg 19.

Boomen (gem. Someren). Hoeve Laan ten Boomen 37.

Borculo. Waterradmolen.

Borkel en Schaft. Windkorenmolen St. Antonius Abt.

Boven-Hardinxveld. Orgel Gereformeerde kerk.

Breda. Evangelisch Lutherse kerk.

Bredevoort. Markt 5, 7.

Brielle. Nobelstraat 34.

— Maarland N.Z. 5.

— Visstraat 20.

Broek in Waterland. Roomeinde 25, 29-35.

— Zuideinde 8.

Bronkhorst. Gijsbertplein 1.

Buiksloot. Krijtmolen d'Amiraal.

Colijnsplaat (Zl.). Windkorenmolen Nooit Gedacht.

Culemborg. Toren Barbarakerk.

Delft. Lange Geer 28-28a, 50.

— Markt 17.

— Oude Delft 187-189, 253.

Diepenveen. Hervormde kerk.

Diever. Boerderij Oldendiever 13.

Dirksland. Hervormde kerk.

Dordrecht. Blindeliedengasthuissteeg 12.

— Grotekerksplein 4.

— Kuipershaven 41-42.

— Vleeshouwersstraat 17, 51.

— Voorstraat 190-192, 263.

Dreischor. Slotstraat 25.

Dwingelo. Boerderij de Hulsebos.

Edam. Gemeenlandshuis.

- Elsloo (L.)*. Dorpsstraat 28.
Enkhuizen. Bocht 8.
Eysden. R.K. kerk.
 — Bat 8.
Eysden-Breust. R.K. kerk.
Eysden-Caestert. Kapelkesstraat 23.
- Franeker*. Voorstraat 49 (museum).
- Geervliet*. Hervormde kerk.
Gorinchem. Weeshuis.
's-Gravenhage. Evangelisch Lutherse kerk
 (Lutherseburgwal 9).
 — Oude Molstraat 25 (Regentenkamer).
Groenlo. Nieuwestraat 20.
- Haaksbergen*. Richtershuis.
 — Windkorenmolen.
 — Standerdmolen in het Buurserzand.
- Haarlem*. Damstraat 21.
 — Gedempte Oude Gracht 83.
 — Kerkstraat 14, 16.
 — Kleine Houtstraat 124.
 — Omvalspoort 1, 3, 5.
 — Spaarnwouderstraat 57.
- Hank (N. Br.)*. Molen v.m. Zuid-Hollandse
 polder.
- Harlingen*. Zoutsloot 43, 45.
Hasselt. Hervormde kerk.
Hattem. Achterstraat 48.
Havelte. Busselterweg 4.
Heenvliet. Markt 7, 20.
's-Heer Abiskerke. Hofstede Welgelegen.
Herwijnen (Gld.). Boerderij den Oudendijk
 (Caterdam 1).
Heusden. Breestraat 13, 17, 25.
Holset (L.). R.K. kerk.
Hijkersmilde. Hervormde kerk.
- St. Jacobi-Parochie*. Windkorenmolen de
 Welkomst.
- Koudekerk a.d. Rijn*. Dorpsstraat 2 (zomethuis
 boerderij).
- Leiden*. Aalmarkt 19-20.
 — Rapenburg 12-14, 120-122, 125.
Leiderdorp. Hervormde kerk (westgevel).
Leenwarden. Kruisstraat 25.
Longerhouw (Fr.). Toren Hervormde kerk.
Lopik. Wipmolen polder Lopik.
Luyksgestel. Windkorenmolen De Witte Molen.
- Maastricht*. Muur Aldenhofpark.
- Stadsmuur „Onder de Bogen”.
 — Synagoge (Capucijnengang 2).
 — Markt 19.
 — Plankstraat evenzijde.
 — Stokstraat 22-38, 21-31, 49-51.
Medemblik. Westerhaven 1.
Mheer (L.). Kasteel Mheer.
Middelburg. Korte Delft 20-24.
 — Penninghoeksingel 93-97.
 — Seissingel 100 (tuinhuis Griffioen).
 — Spanjaardstraat 54, 56/58, 60.
Mill-St. Hubert. Windkorenmolen De Heise
 Molen.
Montfoort. Kloostergang v.m. Commanderie St.
 Jan.
- Naarden*. Toren Grote Kerk.
Neeritter (gem. Hunsel). Orgel R.K. kerk.
Nigtevecht. Hervormde kerk.
Noordeloos. Hervormde kerk.
Nuenen (N. Br.). Toren Hervormde kerk.
Nijswiller (L.). Kasteel Nijswiller.
- Oirsbeek*. Beukenweg 43.
Oostelbeers (N. Br.). „De Beukenhoef” op
 landgoed Baest.
Oostendorp (gem. Elburg). Windkorenmolen
 De Tijd.
Oosterwolde (Fr.). Klokkestoel.
Oude Tonge. Schuur hoeve Bouwlust.
Oudewater. Leeuweringerstraat 63-67.
- Peize*. Oosterweg 7.
Princenhage. Hervormde kerk.
- Ravenstein*. Windkorenmolen.
Roosendaal. Standerdmolen De Hoop (overplaat-
 sing).
De Rijp. Kleine Dam 2.
- Schagerbrug (N.H.)*. Poldermolen Zijpe
 Noorder M.
Schalkwijk (gem. Haarlem). Paltrokmolen De
 Eenhoorn.
Schiedam. Rauwmolen De Vrijheid.
Schraard (Fr.). Hervormde kerk.
Sittard. St. Michaelskerk.
Sluis. Ruïne de Steenen Beer.
Sneek. Trap Stadhuis.
Sommelsdijk. Hervormde kerk.
Spaarndam. IJdijk 35.
Steenderen. Hervormde kerk.
Steenwijk. Grote kerk (vensters).
Swalmen. Kasteel Hillenraedt.

Termunten (Gr.). Hervormde kerk.
Terschelling. Windkorenmolen te Formerum.
Teteringen. Hoeven eind 27.
Tilburg. Hervormde kerk.
Tjamsweer (Gr.). Hervormde kerk.
Tungelrooy. Windkorenmolen St. Anna.

Uithuizermeeden. Orgel Hervormde kerk.
Uitwellingerga (gem. Wymbritseradeel). Spinnepolder.
 --- kopmolen in de Geeuwolder.
Utrecht. Agnietenstraat 5 (Fundatie Renswoude).
 --- Boogbrug Kromme Nieuwegracht 11-13.
 --- Boogbrug Kromme Nieuwegracht 45-47.
 --- Oudegracht 57.
 --- Nieuwegracht 37.
 --- Pieterstraat 1.

Veenhuizen (N.H.). Grafmonument Brederode.
Veere. Kade 85.
 --- Kapellestraat 7.
 --- Markt 22.
 --- Stadhuisstoren.

Vilsteren. Windkorenmolen.
Vorden. Toren Hervormde kerk.
Vreeland. Klapstraat 13.

't Waar (Gr.). Molen waterschap De Dellen.
Warnsveld. Hervormde kerk.
Weesp. v.m. Houtzaagmolen De Eendracht.
Weesperkarspel. v.m. Herberg de Vink (Gein Z.Z. 77).
Westmaas. Hervormde kerk.
West-Terschelling. Commandeurstraat 1.
Willemstad (N. Br.). Hervormde kerk.
Winschoten. Tuinkoepel huize Oude Werf.
De Wijk (Dr.). Schathuis huize Voorwijk.
Wijk bij Duurstede. Toren Janskerk.
 --- Stadhuis.
Zevenhuizen (Z.H.). Toren Hervormde kerk.
Zutphen. Grote kerk en toren.
 --- Markt 74.
Zwolle. Stadsmuur.
 --- Hoofdwacht.

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

--- *Rijksmuseum*. Koninklijk kant in het Rijksmuseum -30 jan.
 --- *Allard Pierson Museum*. Vroeg aardewerk, brons en sieraden uit Noord-Iran -15 febr.
 --- *Kunsth. Gebrs. Douwes*. Vijf eeuwen schilderijen, aquarellen en tekeningen
 --- *Willet-Holthuysen*. Meesters in zilver. Rotterdamse zilversmeden -13 maart

ANTWERPEN

--- *Vleeshuis*. Schatten van de Vlaamse Schuttersgilden -22 jan.

BADEN-BADEN

--- *Kunsthalle*. Labyrinten. Fantastische kunst van de 16de eeuw tot heden -12 febr.

DELFT

--- *Het Prinsenhof*. Vijftien jaar aankopen -6 febr.

DEN HAAG

--- *Gemeentemuseum*. Zilver uit de tijd van de Verenigde O. Indische Compagnie -13 febr.
 --- *Galerie Cramer*. Meesterwerken uit de 17de eeuw -30 dec.

--- *Meermanno-Westreenianum*. Meester van Catharina van Cleef, handschriften 21 jan.-27 febr.

DORDRECHT

--- *Dordrechts Museum*. Van Van Gogh tot heden, Nederlandse zelfportretten -29 jan.

GOUDA

--- *Catharinagasthuis*. Stad en land in de Nederlandse schilder- en prentkunst van de 17de eeuw -6 febr.

GRONINGEN

--- *Groninger Museum*. De Groningse Gilden -23 jan.

HOORN

--- *Westfries Museum*. Mode in Noord-Holland in miniatuur, coll. Jan Duyvetter -1 maart

LAREN

--- *Singer Museum*. Retrospectieve tentoonstelling Jan Sluyters -13 febr.

LEEUWARDEN

--- *Fries Museum*. Het verheerlijkt Friesland, getekende en geschilderde stads- en dorpsgezichten, 1600-1900 -6 febr.

LEIDEN

- *Rijksmuseum van Volkenkunde*. Bali, beeld en droombeeld -1 maart

LONDEN

- *The Queen's Gallery*. Het dier in de schilderkunst van Van Dijk tot Nolan
 — *Victoria and Albertmuseum*. Ontwerpen voor Engelse beeldhouwwerken 1680-1860 -29 jan.

MAARSSSEN (A.D. VECHT)

- *Huis ten Bosch*. Vijf eeuwen schildertijen, aquarellen, tekeningen (Gebr. Douwes - Amsterdam)

PARIJS

- *Musée des arts décoratifs*. Het dagelijkse leven in Holland in de 17de eeuw -20 maart
 — *Petit Palais*. Vijftig voorwerpen uit de schat van Toetanchamon

ROTTERDAM

- *Museum Boymans-van Beuningen*. Tekeningen van Jacob Jordaens -5 febr.

- Jacob Jordaens en de Vlaamse etsers van zijn tijd -5 febr.
 — *Maritiem Museum*. Lof der Zeevaart, coll. dr. W. A. Engelbrecht -15 maart
 — *Museum van Land- en Volkenkunde*. Tibet, religieuze kunst -16 mei

STUTTGART

- *Lindenmuseum für Völkerkunde*. Kunst der Maya -29 jan.

TILBURG

- *Ned. Volkenkundig Missiemuseum*. Bali, kringloop van het leven -1 maart

VEERE

- *Kunstz. van Lier*. Schilderijen uit eigen bezit en een expositie van land- en zeekaarten -1 febr.

ZÜRICH

- *Kunsthaus*. Historische schatten uit de Sovjet-Unie -26 febr.

MEDEDELINGEN

BANDEN

Bij voldoende belangstelling zullen weer banden voor het Bulletin worden vervaardigd. De prijs voor jaargang 1966 zal ongeveer f 3.— bedragen inclusief verzendkosten.

Bestellingen kunnen tot 15 februari worden ingezonden aan de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a, Leiden.

VACATURES

ASSEN

Per 1 augustus a.s. vacceert de functie van

DIRECTEUR

van het Provinciaal Museum van Drenthe te Assen.

Onder dit museum ressorteert het bureau monumentenzorg van Drenthe. In de eerstvolgende jaren zal dit restauratiebureau bijzondere aandacht van de directeur vragen.

De prae-historische afdeling van het museum heeft een eigen conservator.

Jaarwedde f 22812.— - f 28404.—, exclusief 6 % vakantie-uitkering en de per 1 januari 1967 toe te kennen algemene salarisverhoging.

Sollicitatiestukken binnen 14 dagen na de verschijning van dit blad te richten aan de griffier der staten van Drenthe, provinciehuis, Brink 1 te Assen.

ASSEN

Door vertrek wegens huwelijk van de tegenwoordige secretaresse is bij het Provinciaal Museum van Drenthe plaats voor een

VROUWELIJKE ADMINISTRATIEVE KRACHT

ter assistentie van de directeur, die o.m. zal worden belast met het opmaken van concept-brieven, het uitwerken van rapporten, de administratie van de vakbibliotheek, met documentatiewerkzaamheden en met de verzorging van het daarbij behorende typewerk.

Gevraagd wordt een kracht met middelbare schoolopleiding, die in staat is grotendeels zelfstandig te werken en die belangstelling heeft voor museumwerkzaamheden en restauratie van oude bouwwerken. Administratieve ervaring strekt tot aanbeveling.

Salarisgrenzen *f* 5820.— - *f* 11064.—, exclusief 6 % vakantie-uitkering.

Sollicitatiestukken binnen 10 dagen na de verschijning van dit blad te zenden aan de directeur van het Provinciaal Museum van Drenthe, Brink 4 te Assen.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND

REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Baarderadeel. Verschillende malen is door Provinciale Waterstaat gemeld, dat ter plaatse van de aanleg van een brug over de Bolswarder vaart tussen Hylaard en Huins scherven werden gevonden. Enige bezoeken leerden dat het hier ging om resten van de Friese terpen-cultuur. Het vondstmateriaal, bestaande uit scherven van streepband-, kartelrandig en gefacetteerd-randig z.g. terpen vaatwerk, dateert uit de 1ste eeuw vóór tot de 2de eeuw na Chr. Het werd voornamelijk op ca. 0.75 m onder het huidige kleidek aangetroffen. Ter plaatse heeft geen terp gelegen, zodat het niet onmogelijk is, dat we hier met een overslibde nederzetting te maken hebben, zoals er meerdere uit Westergo bekend zijn. In de uitgeworpen modder werd nog een gaaf potje aangetroffen door de heer J. K. Boschker te Mildam.

B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

Dantumadeel. Bij de ruilverkavelingswerkzaamheden ten noorden van Dantumawoude is een hooggelegen perceel juist aan de ooststrand door een sloot doorsneden. Het graafwerk bracht aan het licht, dat het hier om een met klei opgehoogd terrein gaat, dat reeds in de Middeleeuwen moet zijn bewoond, getuige scherven van bolpotten en zwart gesmoorde, van grof verschraalde klei vervaardigde schalen. Ook kwam een waterput te voorschijn, die een houten onderbouw had (een ton) en een bovenbouw van veenzoden. De gehele put doorsnede bedroeg 2.10 m. De heer J. Minnema te Westergeest, die tijdig over het voorgenomen graafwerk waarschuwde, deelde mede dat het hier het terrein van de voormalige Oenema-State betreft. Ook de perceelsgrenzen e.d. wijzen op een middeleeuwse aanleg (13de eeuw?).

B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

Harlingen. Dank zij een melding van de familie Dr. W. J. van Dorp te Harlingen kon worden waargenomen dat in een thans tot tuinhuis en garage dienend oud woonpand achter het perceel Voorstraat 16 zich onder de vloer van een tot kamer omgebouwde keuken een laatmiddeleeuwse stenen put van ca. 1 m doorsnede bevindt, die gedeeltelijk omgeven was door een keienvloer. Ten zuiden van deze put liep een uit gele drielingen gemetselde fundering, die zich thans binnen de muren van het huis bevond, maar eertijds een buitenmuur moet zijn geweest en in de rooilijn van een westelijk gelegen pand nog zijn vervolg vindt. De aanleg van een en ander wijst er op, dat de put oudtijds in een tuin gelegen heeft en nadien binnen een later afgebroken en door het huidige huis vervangen pand is gekomen. Bij de laatste (?) verbouwing is de put gedempt en met een vloertje van gele en groene plavuizen afgedekt, waarna er boven een stookplaats is aangelegd. Een en ander is van belang om de bebouwings-geschiedenis van dit deel van Harlingen (Schoolplein) te leren kennen. Het scherfmateriaal, dat rond de put is gevonden, dateert uit de laatste helft van de 16de en de eerste helft van de 17de eeuw.

B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

Leeuwarden. Tijdens graafwerk in een huis aan de Monnikenmuurstraat werd een aantal 16de-eeuwse scherven gevonden door de familie Wielinga. Behalve een groot fragment van een groen geglazuurde vuurklok, versierd met o.m. een vrouwenkop, kwam ook een doofpotdeksel met kerfsnede-ornament aan het licht.

Vgl. H. Dorgelo, *Berichten R.O.B.* 9, 1959, afb. 4-4 en afb. 5-6.

B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

— In de binnenstad werd aan de noordzijde van het Oldehoofster kerkhof een straat ver-

breed (de Boterhoek) en ten behoeve van de aanleg van een riool een keermuur van het hoger gelegen oude kerkhofterrein verwijderd. Hierbij bleek dat reeds oudtijds het kerkhof aan de noordzijde werd versmald, getuige het grote aantal verstrooide skeletresten. Tevens kon worden waargenomen dat de oorspronkelijke zeebodem ter hoogte van de toren hoog moet zijn opgeslibd: de bovenste grens van de ongeroerde grond bevond zich op 1.53 m plus Fries zomerpeil. Vlak ten noorden van de toren bevonden de graven zich ten dele nog in situ; hierbij werd vastgesteld dat deze tot in de ongeroerde grond waren ingegraven. Over de gehele oost-west lopende sleuf werd onder de graven geen enkel spoor van een oud oppervlak, noch van een wooncultuur aangetroffen; het is echter mogelijk dat door de diepe en ingrijpende verstoringen, welke hier in de laatste eeuw door straataanleg, rioleringen, gasleidingen etc. zijn ontstaan, de vóór de vestiging van het kerkhof nog aanwezige bewoningsslagen grondig zijn vernield. Slechts een over een breed vlak verricht onderzoek kan hier uitsluitsel over geven. De skeletresten zijn alle geborgen.

B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

— Bij de aanleg van een nieuwe gaspersleiding aan het Schoenmakersperk-hoek Groene Weg werden op meer dan 1.25 m diepte mestlagen aangetroffen, waarin zich behalve runderbeenderen ook een aantal scherven van 16de-eeuws aardewerk bevonden; onder meer van een vuurklok met versieringen en van een groen geglazuurd olielampje.

B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

— Ter plaatse van het in 1963 afgebrande pand van Vroom en Dreesmann aan de Nieuwestad werd een 4 m diepe, ca. 50 m lange en 20 m brede bouwput gegraven. Helaas was het door de machinale werkwijze hier niet mogelijk nauwkeurige waarnemingen te verrichten. Wel kon dank zij de medewerking van de arbeiders een aantal losse vondsten worden geborgen, o.m. van 16de- en 17de-eeuws geel en groen geglazuurd aardewerk, rood aardewerk, vroeg 17de-eeuwse majolica en glaswerk. Een en ander bestond uit schotels op zeer grote voet, zoutvaten en kookpotjes. Een interessante vondst is een kookpot van zwart gesmoord

Deens aardewerk, die gezien de vondstomstandigheden zeker in de 17de eeuw gedateerd mag worden. Zie hiervoor *It Beaken* 1964, 306-326. Het majolica-vaatwerk was in hoofdzaak met Chinese motieven (Wan-Li-patroon) beschilderd. Ondanks de onmogelijkheid waarnemingen in detail te verrichten kon wel worden vastgesteld, dat de ondergrond van de bouwput uit zware knipklei bestond, die kennelijk een brede en diepe geul heeft gevuld, waarvan breedte en omvang echter niet nagegaan konden worden.

B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

Opsterland. Bij de aanleg van een riolering in een doorbraak bij de Formanjestrijtte te Gorredijk werd de gracht van de voormalige Schans gesneden. Uit de vulling van de gracht kwam een grote hoeveelheid rood geglazuurd vaatwerkscherven, o.m. een buikfragment van een z.g. „poepekan” met in gele slib het opschrift ... van Martenus ... te voorschijn. Dank zij de zorgen van Gemeentewerken kon de doorsnede van de gracht nauwkeurig worden vastgesteld. Deze had een bovenbreedte van ca. 9.5 m en een bodembreedte van 1.25 m, bij een diepte van 2 m.

B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

— De heer E. Huisman te Beetsterzwaag vond in het stroomdal van het Koningsdiep ter hoogte van de Schipsloot een fraaie driehoekige aardewerken verzwaring: met doorboring op alle drie hoeken. Dit overigens uit terpen bekende stuk is destijds kennelijk ter plaatse met terpmoeder aangevoerd. De oorspronkelijke herkomst bleek niet meer te achterhalen.

B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

Staveren. De heer D. Attema te Harlingen en werkzaam bij de Provinciale Waterstaat, heeft ter plaatse van de nieuwe sluis- en gemaal-terreinen nog enige merkwaardige voorwerpen gevonden, o.m. een stenen gietvorm voor loden kogeltjes. Ook kwam een bijzonder gaaf bewaard gebleven tinnen papkom uit het begin van de 16de eeuw aan het licht, voorzien van twee verticale ronde oortjes met kartelmotief. Een ingeslagen tingietersmerk aan de onderzijde is volgens dr. J. G. N. Renaud nogmaals

door een ander merk overgeslagen en daardoor niet goed meer herkenbaar.

Vgl. ook C. Boschma in *Verslag Fries Genootschap* 1965, 39, fig. 1.

B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

Wonseradeel. Bij het opnieuw aanleggen van een dijkvaart aan de binnenzijde van de verhoogde zeedijk kwam ter hoogte van Kimswerd een merkwaardige granietkei te voorschijn. Deze was aan een zijde min of meer bolvormig afgedraaid, kennelijk als had de steen in een (metalen?) uitholling rondgedraaid; aan de andere zijde en eveneens aan de bolle zijde was nadien een kruisvormige band ingehakt, waarin wellicht een ijzeren band had gepast. Het maakt de indruk dat deze steen eerst als een soort draaipunt van een spil heeft gediend, waarbij hij zelf ook ronddraaide en later als een verzwaring (verankering?) is gebruikt. De vondst werd gemeld door Provinciale Waterstaat.

B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

OVERIJSSSEL

Deventer. In verband met het voornemen een spaarbankgebouw met kelder aan de Stromarkt te bouwen werd de mogelijkheid geschapen tevoren een onderzoek in te stellen in de ondergrond van het bouwterrein. Gaarne vermelden wij de medewerking en belangstelling, in deze ondervonden van het bestuur van de Deventer Spaarbank, alsmede de gemeente Deventer, welke arbeidskrachten en materieel ter beschikking stelde ter uitvoering van het onderzoek.

Gedurende de talrijke opgravingen in het verleden, sinds 1949 in de Deventer binnenstad verricht — Polstraat, Nieuwmarkt, St.-Lebunuskerk etc. —, werd de indruk verkregen dat de geschiedenis van Deventer als stad of handelsoord niet verder terugreikt dan tot de eerste vermelding van dit oord in de geschreven bronnen, naar aanleiding van het optreden van Liafwin en Liudger, in de zeventiger jaren van de 8ste eeuw. De bevindingen aan de Stromarkt waren daarmee in overeenstemming. Op circa 4 m beneden het huidige straatpeil — 4.60 m + N.A.P. — werden de oudste nederzettingsresten aangetroffen, gekenmerkt door een voor het overige moeilijk of in het geheel niet te ontwarren patroon van

kuilen, afvalgaten en paalsporen, in het laagsgewijs afgezette, met grindlaagjes afwisselende rivierzand uitgedolven. In deze verdiepingen werden aardewerkscherven aangetroffen, overwegend van Badorfer karakter, afgewisseld met fragmenten van reliëfamforen en, zij het zeer spaarzaam, Mayener waar. Een enkele scherf zou zelfs nog wel uit het begin der jaartelling kunnen dateren en op menselijk verblijf ook in vroeger eeuwen kunnen wijzen. Tot deze verdwaalde vondsten behoort bovendien een menselijk voorhoofdsbeen van een merkwaardig, primitief karakter.

Belangwekkend mag het ovaal afgeslepen stukje ligniet worden genoemd, versierd met een en face weergegeven, verdiept aangebracht mannenportret. Het doet sterk denken aan de vulling van een zegelring met de voorstelling van een 4de-eeuwse Romeinse keizer of caesar. Toch aarzelen wij het voorwerpje zonder meer voor Romeins of Gallo-Romeins te verslijten. Het zou veeleer een sieraad kunnen zijn, waarbij de kunstenaar zich heeft laten inspireren door laat-Romeinse voorbeelden. In de 8ste en 9de eeuw bestond er trouwens grote vraag naar dergelijke stukjes ter verfraaiing van boekbanden.

In hetzelfde gezelschap past tevens een bronzen hangertje, evenals het zo even beschreven voorwerp aangetroffen in een der afvalkuilen uit het Karolingische tijdvak. Binnen een inkassing is een in email uitgevoerd sterk verweerd kruisje weergegeven.

Door het Karolingische woonniveau heen werd naderhand een ca. 65 cm diepe kuil gegraven. De randen van deze kuil werden aan de buitenzijde gemarkeerd door vier rijen van zwerfkeien, waarboven een humeus standspoor voorhanden bleek, wijzende op een rechthoekig bouwwerk van ongeveer 5 bij 6 meter. Kennelijk had de kuil tot de verdiepte vloer van een, vermoedelijk uit hout opgetrokken constructie gediend. Enkele horizontale, humeuze afzettingen boven de oorspronkelijke, met leem afgedekte vloer wijzen op menselijk verkeer binnen het bouwsel. Een haard ontbrak; een onderbreking in het standspoor aan de oostzijde, juist naast de hoek met het standspoor van de zuidelijke wand, zou de plaats van de toegang kunnen aangeven.

Al spoedig na de voltooiing van het bouwwerk schijnt de diepe ligging van de vloer moeilijkheden te hebben opgeleverd. Men hoogde de bodem ongeveer 40 cm op, vleide

een nieuwe krans van zwerfkeien aan de buitenzijde der randen van de verhoogde vloer en bouwde daarboven wederom een constructie, vrijwel congruent aan en rechtstandig boven het eerste bouwwerk. Wellicht bezigde men hetzelfde balkenmateriaal als bij de eerste gelegenheid. Het ligt voor de hand te veronderstellen, dat een onverwacht hoge stand van het IJsselwater de bouwers van het eerste bouwsel — schuur, werkplaats, opslagruimte? — een poets bakte en hen noopte ingrijpende maatregelen te treffen. Tijdens de opgravingen bereikte de IJssel in ieder geval zulk een hoog peil, dat het grondwater tot boven de tweede vloer reikte.

Op sommige van de zwerfkeien werd kalkspecie aangetroffen. Deze waarneming bewijst geenszins dat men met stenen bouwwerken te maken heeft. Daartegen pleitte immers het standspoor, behorende bij de oudste periode. Bij de tweede periode past trouwens een dito rechthoekig standspoor, zij het dat het hier niet uit humeuze stroken bestond, maar uit leemstrepen. Veeleer dient men deze kalkspecie in verband te brengen met fragmenten van enige rechthoekige hypocausttegels, benevens één volledig rond exemplaar, voorzien van een stempel. Voor de betekenis van deze laatste vondsten, aangetroffen op de vloer van de tweede constructie, verwijzen wij naar het op onze mededelingen volgende bericht van prof. dr. J. E. Bogaers. Hoogst waarschijnlijk behandelden keien en tegels hier tezamen met ander Romeins bouwpuin, per schip betrokken uit de ruïnevelden bij Xanten en gebezigd als secundair bouw materiaal. Deventer bezat tot aan de 13de eeuw een vermaarde tufsteenmarkt, vanwaar onder meer de Friezen hun bouwsteen betrokken.

Op geringe hoogte boven de hier beschreven cultuurresten bleek de bodem volkomen doorwoeld te zijn door recentere activiteiten, waarbij zeer diep stekende, met baksteenpuin opgevulde, brede greppels de aandacht trokken. Dit puin bestond deels uit middeleeuwse klooster-moppen, deels uit steen- en dakpangruis, aardewerkscherven en ander afval uit de 16de-17de eeuw. De indruk werd gewekt alsof de strook tuingrond, welke de bebouwing aan de noordzijde van de Stromarkt sinds de 17de eeuw reeds onderbreekt, ter beschikking kwam door het afbreken en niet herbouwen van enige onderkelderde panden. Brand of verwoesting tijdens een der vele belegeringen, waaraan

Deventer in de 16de eeuw was blootgesteld, kan deze amovering hebben veroorzaakt.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

— Tijdens de opgraving bij de Stromarkt is een fragment van een Romeinse tegel (gr. dikte 5 cm) gevonden, waarvan de bovenzijde door vuur is aangetast. Hierop bevindt zich een bijna compleet rond stempel (diam. 7.85 cm) met sporen van reliëfletters, aangebracht rondom een stervormige versiering met zes door boogjes verbonden punten.

De tekst van de inscriptie luidt: L[EG(ionis) XX]X v(Ipiae) v(ictricis) en heeft betrekking op het 30ste legioen, dat sinds ca. 120 te Vetera II (Xanten) gestationeerd is geweest.

Stempels van dit type zijn tot nu toe nergens in ons land gevonden. Ze zijn enkel bekend uit Xanten: vgl. P. Steiner, *Xanten — Sammlung des Niederrheinischen Altertums-Vereins*, Frankfurt a.M. 1911, 62, 145 en Taf. XXIV, 145; C.I.L. XIII/6, 12393, 47.

De aanwezigheid van het tegelfragment in Deventer is naar het schijnt enkel te verklaren wanneer men aanneemt dat daar in de Vroege Middeleeuwen Romeins puin is aangevoerd uit Xanten.

Instituut Oude Geschiedenis en Archeologie, Nijmegen (J. E. Bogaers).

GELDERLAND

Driel, gem. Heteren. Bij graafwerkzaamheden voor de nieuwe stuwdam in de Rijn werd weer een stuk aardewerk uit de Romeinse tijd gevonden. Het is een kan van ruwwandig grijs aardewerk met wijde, zich naar onderen vernauwende buik en iets ingedeukte bodem; een enigszins rondgebogen driedelig oor, dat door een bandje met de rand verbonden wordt; een wijde cilindervormige hals, die bovenaan geheel tot een tuit dichtgeknepen is; uitstekende gelede rand. Hoogte ca. 24 cm. Datering: midden 1ste eeuw na Chr. (Vgl. *Nass. Ann.* XL, type 86).

Rijksmuseum G. M. Kam, Nijmegen (M. H. P. den Boesterd).

Druen. Van de zijde van het Rijksmuseum G. M. Kam te Nijmegen bereikte ons het bericht van de vondst van Romeinse aardewerkfragmenten aan de Van Heemstraweg. De scherven kunnen over het algemeen in het midden van de 2de eeuw na Chr. worden gedateerd.

Van de volgende fragmenten is een beperkt-

te beschrijving te geven: voet van een kruik Brunsting type 5 en 6, randfragment van terra sigillata-bord Drag. 31, wandfragmenten van bekens van zwart gevernist aardewerk met radstempelversiering en een randfragment van een ruwwandige kom.

R.O.B., *Amersfoort (R. S. Hulst)*.

Harderwijk. Ten behoeve van de nieuwe ringweg, langs de zuidzijde van Harderwijks voormalig vestingfront over de voormalige stadsgrachten aangelegd, is bij herhaling gestuit op overblijfselen van verdedigingswerken. Deze worden door Gemeentewerken gefotografeerd en ingemeten. Het betreft hier de buitenwerken, opgeworpen tot bescherming van de middeleeuwse stadsmuren, waarmede na het jaar 1572 een begin gemaakt werd. Een onderdeel van deze werken vormde de bouw van bastions met buitenpoorten voor de Grotepoort, Lutkepoort en Smeepoort. In 1599 werd het besluit genomen deze buitenwerken verder te vervolmaken volgens een plan van de ingenieurs Simon Stevin en David van Orliens, doch het vlotte met de uitvoering daarvan slecht, omdat de stad Harderwijk voortdurend in gebreke bleef haar aandeel te betalen. Met de uitvoering was mr. Adriaen Anthonissen belast. In 1625 waren de plannen nog altijd niet ten volle verwezenlijkt en sleepten zich de financiële geschillen tussen stad en Generaliteit voort. Men wordt over Harderwijks vesten intussen uitvoerig ingelicht door F. A. Hofer in een studie, afgedrukt in *Gelre* XXVII, 1924, 49 ss.

De thans te voorschijn gekomen muurresten bevinden zich ten zuiden van de deels nog voorhanden zuidelijke stadsmuur, welke, met zijn half rond-uitgemetselde torens, uit het jaar 1528 dateert. Dit was evenwel niet de allereerste, welke in 1310 reeds bestond en eerst na 1574 werd afgebroken. Deze oudste stadsmuur liep evenwijdig aan die van 1528, op enige meters ten zuiden daarvan, en staat, tezamen met de latere, op de stadsplattegrond van Jacob van Deventer afgebeeld. Kennelijk betreft het hier de bruggehoofden van de voormalige buitenpoorten voor de Grotepoort, Lutkepoort en Smeepoort, waarop de ophaalbruggen over de buitenste der twee vestinggrachten rustten en waarachter zich de brugkelders bevonden. Deze grachten waren door een tussenwal met stenen buitenmuur van elkaar gescheiden. Binnen- en buitenpoorten

werden door een smalle bemaarde en over de binnengracht leidende dam met elkaar verbonden. Ook van deze bemaarde dammen bleken op grotere diepte nog restanten aanwezig te zijn.

De onderhavige meldingen, door Gemeentewerken gedaan, gaven ons aanleiding de stad Harderwijk ook meer in het algemeen te verkennen. Wij kwamen daarbij tot de slotsom dat de zo duidelijke, dubbele geleedheid van deze stad in een oostelijke en westelijke helft, in hier voege dient te worden verklaard dat de oostelijke helft de oudste is en voorheen wellicht afzonderlijk bevestigd was. Bekend mag worden verondersteld, dat de Herv. kerk, outdijds een St.-Martinus gewijde kapel, eerst in 1415 werd gebouwd in het westelijke stadsdeel. Deze trad in de plaats van de oorspronkelijke parochiekerk, welke St.-Nicolaas tot patroon bezat en buiten de stadsvesten lag in de buurtschap Zelhorst, niet ver van de Lutke- of St.-Nicolaaspoort. Deze kerk, welke het kappittel van St.-Marie te Utrecht toebehoorde, brandde in 1415 af en werd niet herbouwd. Ter plaatse zijn voor en na menselijke geraamten opgedolven. Langs Zelhorst leidde de oude verkeersweg van Harderwijk naar Deventer en Zutphen, welke tot het ontstaan van het handelsoord aan de Zuiderzeekust aanleiding gaf.

R.O.B., *Amersfoort (H. Halbertsma)*.

IJzendoorn, gem. Echteld. Uit IJzendoorn, bij Ochten aan de Waal, afkomstig, kon een zilveren fibula worden aangekocht. Dr. H. J. H. van Buchem beschrijft hem als volgt: deze drieknoppenfibula behoort tot groep IIIB (H. J. H. van Buchem, *Numaga*, 1966, 49-104) type Deurne, gedateerd tussen 280 en 320. Te vergelijken zijn de speld van Deurne (afb. 19c) en het Nijmeegse exemplaar (afb. 20f). Evenals deze twee exemplaren heeft de fibula van IJzendoorn een zeshoekige dwarsstaaf en zeshoekige knoppen. Het rankornament is op de armen van de dwarsstaaf duidelijk als een zelfstandig deel vastgesoldeerd. Beugelknop en naaldhouder ontbreken. Huidige lengte 8.3 cm. De fibula werd door de heer J. Ypey (R.O.B.) gerestaureerd.

Rijksmuseum G. M. Kam, Nijmegen (A. V. M. Hubrecht).

Steenderen. Binnen het kader der restauratie van de Herv. kerk, voorheen St.-Remigius gewijd en in 1217 geïncorporeerd bij het in 1179 ge-

stichte Regulierenklooster Bethlehem bij Doetinchem, werd een onderzoek ingesteld naar mogelijke overblijfselen van een oudere kerk. De huidige, een pseudo-basiliek, dateert, met de toren, uit de 15de eeuw. In de oostelijke sluitmuur van de zuidelijke zijbeuk is een steen ingemetseld met het jaartal 1440. In 1782 werd de kerk door brand ernstig beschadigd. Bij het herstel werden de gemetselde gewelven opgegeven en door houten zolderingen vervangen. Tevens kwamen de voorste traveeën van de beide zijbeuken naast de toren te vervallen, evenals de lichtscheppingen boven de lessenaarsdaken der zijbeuken. In verband hiermede liep het nieuwe kerkdak ongebroken over het schip en de resterende zes traveeën van de zijbeuken heen.

Op vloerhoogte kwamen meteen reeds twee bakstenen muren in de beide zijbeuken te voorschijn, op de scheiding van de vierde en vijfde travee, gerekend vanuit het westen. De vraag rijst, of men aanvankelijk van plan kan zijn geweest een éénbeukige kerk met dwarspand te bouwen, welk voornemen evenwel nog tijdens de werkzaamheden moet zijn gewijzigd. Tussen de kolommen van het middenschip werden namelijk geen sporen van een vroegere buitenmuur aangetroffen.

Deze kolommen bleken voor het overige te rusten op de grondvesten van twee tufstenen muren ter dikte van 70 cm. Op hun beurt waren deze muren weer gefundeerd op een zware, zeer diep reikende voeting van oersteen. Voortgezet graafwerk bracht de omtrekken van een tufstenen kerk aan het licht, even breed als het middenschip van de huidige kerk en zich in de lengterichting uitstrekkende van de tweede tot en met de vijfde travee. De tufstenen kerk bezat een breedte van 8 m bij een lengte van 16.25, binnenwerks gemeten. Aan de oostzijde sloot een rechthoekig, versmald koor aan met een diepte van 7 m en een breedte van 5. De as van het koor was ten opzichte van die van het schip enigszins in zuidelijke richting verschoven. Binnen de tufstenen muren bevonden zich de resten van een vloer, bestaande uit op hun platte zijde neergevleide bakstenen van het formaat 6.5 x 13.5 x 27 cm. De huidige kerk is opgetrokken uit baksteen van hetzelfde formaat, afgewisseld met secundair gebezigde lagen tufsteen. Althans wat de vier meest westelijke traveeën der zijbeuken betreft. Uiteraard is het niet uitgesloten dat de tufstenen kerk nog een of meer voorgangsters

heeft bezeten, welke dan uit oersteen of hout opgetrokken geweest zouden kunnen zijn. Het reeds gememoreerde jaartal 1217 is evenwel het oudste dat in verband met de kerk is overgeleverd. De diepte der oersteenfunderingen alsmede de grote hoeveelheid graven, binnen de kerkmuren in de loop der eeuwen gedolven, vrijdelden de mogelijkheid overeen en ander zekerheid te bekomen.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Ulft, gem. Gendringen. In het najaar van 1966 is nabij Ulft op een in het dal van de oude IJssel gelegen weiland een geslepen bijl van kwartsietisch gesteente (?) gevonden. Het weiland is enkele jaren geleden gescheurd. Waarschijnlijk is de bijl bij die gelegenheid naar boven gekomen.

De lengte van de naar de top spits toelopende bijl is 248 mm. Het voorwerp is nauw verwant aan het type van de Vlaardingen-bijl. De in J. F. van Regteren Altena e.a., „The Vlaardingen Culture”, *Helinium* 2 (1962) 241, gememoreerde Vlaardingen-bijl van Ulft is in de directe nabijheid gevonden.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Wieken, gem. Gendringen. In de buurtschap Wieken zijn onder een ca. 75 cm dik pakket oude landbouwgrond een hoeveelheid scherven en crematieresten aangetroffen, welke er op wijzen dat zich hier een urnenveld bevindt. Onder de aardewerkfragmenten konden worden herkend: een wijde gladwandige urn, een besmeten urn met kleine „dellen” op de gladde schouder en een wijde schaal.

Reeds voor de eerste wereldoorlog was op hetzelfde perceel een grote urn met crematie gevonden; deze is helaas verloren gegaan.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Wychen. Bij de egalisering van een gedeelte van een terreinrug binnen het uitbreidingsplan ten noorden van de spoorlijn Nijmegen—'s-Hertogenbosch zijn enige oudheidkundige vondsten gedaan.

Aangetroffen werd een drietal urnen, waarvan er een is zoek geraakt. Van een der urnen is de crematie bewaard gebleven; ook een klein bijpotje behoort hiertoe. Het grafveld waarvan mogelijk nog een gedeelte in het restant van de terreinrug aanwezig is, dateert uit de voor-Romeinse IJzertijd of wellicht nog uit de Late Bronstijd.

Vermoedelijk rond de 12de eeuw na Chr. zijn enkele boomputten te dateren, van welke bij de verkenning nog twee werden aangetroffen. Van een derde kon de plaats gelokaliseerd worden. De putten meten in doorsnede 0.90-1 m (buitenwerks) en zijn vermoedelijk tot 2.50-3 m beneden het toenmalige maaiveld ingegraven. In de putten en in de putkuilen werden o.a. enkele kleine scherfjes gevonden van Pafraath en Pingsdorfachtig aardewerk en van op de schijf vervaardigd grijsgeel aardewerk met radstempelversiering (determ. A. Bruijn).

Los op het terrein gevonden scherven dateren uit dezelfde tijd. Hiertoe behoren enkele randfragmenten van lokaal vervaardigde kogelpotten.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

LIMBURG

Baexem. Nabij de spoorlijn Eindhoven-Roermond zijn op een tot bouwland ontgonnen bosperceel enkele vondsten gedaan, die wijzen op de aanwezigheid van overblijfselen van de Klokbekercultuur.

Gevonden werden enige aardewerkfragmenten en vuurstenen voorwerpen, w.o. krabbers en pijlpunten. De determinatie van het aardewerk is als volgt:

a. vier kleine fragmenten van een beker type 2^{Ia}; het valt op dat de versierde zones aan weerszijden begrensd zijn door twee lijnen van zeer fijne touwindrukken.

b. een rand-halsfragment van een beker type 2^{IIa}; de binnenkant van de rand draagt dezelfde versiering als de buitenwand; de versiering, uit dezelfde elementen bestaande weliswaar, is duidelijk minder fijn dan bij de scherven onder (a).

De vondsten werden gemeld door de heer J. H. J. Berghs te Baexem.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Venray. Uit Venray meldt de heer B. Kruysen de vondst (oppervlaktevondst, gedaan bij het aardappelrooien in november 1966 in De Vliezen) van een paleolithisch artefact, dat door prof. dr. R. Stampfuss te Düsseldorf gedetermineerd werd als een Aicheléén vuistbijl.

Het stuk is van min of meer driehoekige vorm met licht gebogen zijden en is vervaardigd uit bruingrijze vuursteen met melkwit oppervlak (lang 9.6 cm).

Tevens vestigt de heer Kruysen de aandacht

op andere paleolithische stukken, die reeds eerder in de omgeving van Venray aan het licht gekomen zijn: een Moustérien spits uit Boshuizen en Levalloiso-Moustérien afslagen uit Hoogriebroek.

R.O.B., Amersfoort naar gegevens van B. Kruysen, correspondent R.O.B., Venray.

NOORD-HOLLAND

Hoogkarspel. Bij het uitbreken der fundering van de in 1966 gesloopte, uit 1860 daterende Herv. kerk bleken er vrijwel geen sporen meer voorhanden te zijn van het laat-gotische bouwwerk, afgebeeld op een in de kosterij bewaarde tekening. Dit gebouw, voorzien van een toren, moest voor de kerk uit 1860 plaats maken. Op een enkele plek was een keienfundering gespaard van een tufstenen kapelletje. Het betrof hier hoogst waarschijnlijk de zuidelijke zijmuur. Uit de lichte constructie van dit fragment zou kunnen worden afgeleid dat dit tufstenen kerkje van zeer bescheiden afmetingen was en mogelijk de eerste parochiekerk van Hoogkarspel uitmaakte, aan St. Laurens gewijd. De zeer ondiep aangelegde fundering rustte op het natuurlijke, uit zavel bestaande oppervlak. Ogenscheinlijk had ter plaatse vóór de bouw van de kapel geen begraving plaatsgevonden.

Tijdens het uitbreken van de funderingen der kerk uit het jaar 1860 kwam nog een roodzandstenen trapeziumvormige dekplaat van een 12de-13de eeuwse sarcofaag te voorschijn.

Aan de oostzijde van het rechthoekige kerkterrein bevindt zich een verwaarloosde vrij brede sloot, waarvan de naar de kerk gekeerde oever over een afstand van enkele meters verstevigd bleek te zijn geweest met een bakstenen muur. Kennelijk kwam men hiermede oudtijds tegevoet aan de vele kerkgangers, die voor het vervoer van en naar hun woonplaatsen op schuitjes waren aangewezen.

Gaarne memoreren wij tenslotte de daadwerkelijke hulp, tijdens het onderzoek gevonden, van het Westfries Museum te Hoorn.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Hoogwoud. Binnen het kader der restauratie van de Herv. kerk, voorheen Johannes de Doper gewijd, werd een onderzoek naar de bouwgeschiedenis ingesteld. Het huidige gebouw dateert uit 1680 en verving een oudere kruiskerk, welke in 1674 was ingestort. Men vindt dit gebouw afgebeeld op een schilderij, aanwezig

in de collectie Z. de Hartyani te Kopenhagen en vervaardigd door J. A. Beerstraten (1622-1666). De toren daarentegen stamt nog uit het laatste kwart van de 15de eeuw, doch zou op zijn beurt de vervanger zijn geweest van een bouwwerk, in 1472 ingestort.

Beerstraten heeft de kerk op zijn schilderstuk weergegeven als het middelpunt van een boeiend, doch mistroostig winterlandschap. Veel meer dan thans het geval is, treedt de hoogte van de met essen beplante kerkheuvel naar voren, mede ten gevolge van de omstandigheid, dat deze verhevenheid voorheen door een gracht omgeven was, waarop nog andere wateren uitliepen. Men twijfelt bij het bestuderen van de door Beerstraten gegeven voorstelling, welke de indruk wekt naar ter plaatse vervaardigde schetsen te zijn opgezet, of de in 1674 verwoeste kruiskerk één- dan wel driescapig is geweest. Gezien de opvallende breedte hellen wij naar de laatste mogelijkheid over. Tijdens de restauratiewerkzaamheden buiten de huidige kerk gepeilde funderingsresten hebben aangetoond dat de vroegere kerk inderdaad een kruiskerk moet zijn geweest, terwijl het koor iets verder naar het oosten reikte. De breedte van het tegenwoordige éénbeukige kerkgebouw is aanzienlijk, niet minder dan 12 m. Binnen de muren werden geen overblijfselen van kolommen aangetroffen, doch deze kunnen zo ondiep gefundeerd zijn geweest dat zij ten offer gevallen zijn aan de ontelbare graven, na 1674 in de kerk uitgedolven. Vermoedelijk werden de zijmuren van de in 1674 verdwenen kerk volledig uitgebroken, waarna de uitbraaksleuven werden verdiept en wederom benut voor het leggen van de nieuwe funderingen der zijmuren van het opvolgende kerkgebouw. Dit zou dan, hoewel eenschepig, even breed zijn uitgevallen als de drieschepige voorganger.

Hoe het zij, de nieuwe funderingen reiken tot 1.65 m beneden het huidige vloerpeil en bevatten op de bodem een puinstorting, deels geklopt uit rode kloostermoppen met een dikte van 8-9 cm. Het opgaande metselwerk bestaat daarentegen uit baksteen van het formaat 4,5 x 10 x 19 cm.

Het voorhanden zijn van de vermelde kloostermoppen wijst op het bestaan van een parochiekerk te Hoogwoud, reeds in de 13de eeuw. Toch kan dit bezwaarlijk de kruiskerk met toren zijn geweest, weergegeven op het schilderij van Beerstraten, welk bouwwerk veel-

eer uit de 15de eeuw zal hebben gedateerd. Men kan slechts de veronderstelling uiten dat deze kruiskerk ontstond als een uitbreiding van de 13de-eeuwse, welke — naar wij vermoeden — éénbeukig was en bescheiden afmetingen bezat. Tufsteen troffen wij nergens aan, doch de eerste bakstenen kerk kan uiteraard ook een houten voorganger hebben gekend. In ieder geval hechten wij geen geloof aan de bewering, volgens welke de parochiekerk van Hoogwoud in eerste aanleg de kapel zou zijn geweest, welke op last van graaf Floris V werd gesticht voor het zieleheil van zijn vader, graaf Willem II, de Rooms-koning, die in 1256 nabij Hoogwoud om het leven werd gebracht.

Wat de kerkheuvel betreft, deze bleek uit een kunstmatige hoogte te bestaan, op gelijkmatige wijze opgetast uit lagen zand en zavel. Ongeveer 1.90 m beneden de huidige kerkvloer rustte deze op vast, sterk samengedrukt veen, terwijl op het scheidingsvlak zowel als in de diepste lagen van het heuvellichaam stukjes baksteen en kogelpotscherven voorkwamen. Deze veenlaag wekt enige verrassing op, aangezien deze buiten de kerk nergens voorkomt. Er valt geen andere verklaring voor te geven dan de veronderstelling, dat de veenlaag oorspronkelijk overal rondom Hoogwoud voorkwam, doch door menselijk toedoen allengs verdween. Hetzij doordat het veen verwijderd werd, teneinde als brandstof te worden benut, hetzij door landbouwkundige activiteiten dan wel beide oorzaken tezamen. Thans ligt een zavelafzetting aan de oppervlakte, waarvan de samenstelling overeenkomt met de aarde, waaruit de kerkheuvel bestaat. De naam Hoogwoud — voorheen Hooghoutwoude — wijst trouwens reeds op een geologische gesteldheid van het dorpsgebied, welke tijdens het ontstaan van Hoogwoud afweek van de tegenwoordige.

Voor het overige zij er op gewezen dat wij overeenkomstige waarnemingen verrichtten in de kerkheuvels van Dantumawoude (gemeente Dantumadeel) en Veenhuizen (gemeente Heerhugowaard).

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Huizen. In de omgeving van de Sijdesberg vond de heer J. C. van der Velden (Amsterdam) in 1954 op een akker een los aan de oppervlakte liggende „Walzenbeil” (Wb). Een nauwkeuriger opgave van de vindplaats bleek thans helaas niet meer mogelijk.

De bijl heeft een afgerond-spitse top en is breedsnedig. De grootste lengte bedraagt 19.2 cm, de grootste breedte 4.5 cm en de grootste dikte 6.5 cm, de breedte van de snede 6.2 cm.

De gebruikte steensoort is kwartsiet, grijsbruin van kleur (determinatie drs. P. H. de Buissonjé, Geologisch Instituut Universiteit van Amsterdam). Het gehele oppervlak van de bijl is „gepikt” om de juiste vorm te verkrijgen en daarna geslepen. Slechts van de gave, nog scherpe snede zijn de butsen geheel weggeslepen.

Uit het Gooi zijn twee andere Wb, respectievelijk uit Hilversum en uit de omgeving van de Tafelberg (gemeente Blaricum of Huizen, gepubliceerd door S. Pos en H. J. Verhagen, *Westerbeem*, 3 (1954) 101-104, plaat XX). Bovendien vond de heer C. van der Steen (Soestdijk) omstreeks 1959 een fragment van een dergelijke bijl in de G.T.O.-zandgroeve te Laren (Museum voor het Gooi en Omstreken).

Alle Gooise Wb zijn losse oppervlaktevondsten, evenals de meeste andere — nogal talrijke, en in vorm vrij gevarieerde — Wb uit ons land. Hiervan ontbreekt een samenvattend overzicht sinds N. Åberg's, *Die Steinzeit in den Niederlanden*, 1916. Destijds waren 18 losse exemplaren bekend.

De enige aan prof. dr. W. Glasbergen en ondergetekende bekende, met andere artefacten geassocieerde Wb uit Nederland zijn die uit de depotvondsten van Wageningen (Butler, *Honderd Eeuwen Nederland*, 1959, 125-142: Laat-Neolithicum, synchroon met Wessex I en uit de depotvondsten van Wageningen (Butler, *ibid.*: einde Midden-Bronstijd, Montelius III, Hallstatt AI); voorts uit een door dr. J. J. Butler en dr. J. D. van der Waals in *Palaeohistoria* te publiceren vondst uit Soesterberg (late Klokbekercultuur).

I.P.P., Amsterdam, en Museum voor het Gooi en Omstreken, Hilversum (W. J. Manssen en J. A. Bakker).

Medemblik. Nabij Oostwoud vond op het perceel De Tuithoorn van 18-20.X.66 een onderzoek plaats in het tot dusver niet onderzochte centrum van de gerestaureerde tumulus II (A. E. van Giffen, *Helinium* 1 (1961) 223-228; *Westfriesche Oudheden* 5 (1962), 199-209; *In het voetspoor van A. E. van Giffen*, 19662, 66-71).

De directe aanleiding voor dit onderzoek vormde de verandering van eigenaar van De Tuithoorn. In 1956, 1957 en 1963 verleende de heer C. Zijp Kzn. op zeer welwillende wijze medewerking aan de opgravingen op zijn land; door zijn toezegging de heuvels te zullen ontzien leek de bestemming „reservaat” in afwachting van een definitieve regeling gewaarborgd. Ziekte van de heer Zijp heeft gemaakt dat bij de verkoop van het perceel niet meer aan deze toezegging gedacht is. De nieuwe eigenaar, M. Spits te Slootdorp, was slechts, tegen een forse schadevergoeding, bereid tot enig uitstel van zijn werkzaamheden, inhoudende totale egalisatie en draineren van het perceel; nog juist kon zo het onderzoek van het heuvelcentrum plaatsvinden. Thans is het perceel als archeologisch object (klokbekernederzettingssporen, Bronstijdtumuli, akkers en verkavelingssysteem) geheel verloren, zowel voor verder onderzoek alsook als oudheidkundig monument met gerestaureerde heuvels — een betreurenswaardige gang van zaken. Indien de verkoop van De Tuithoorn niet bekend was geworden aan het Westfries Museum te Hoorn, zou zelfs het laatste onderzoek niet meer mogelijk zijn geweest.

Dit onderzoek van tumulus II was gewenst omdat in 1963 bij het heuvelcentrum in de m.w.-profiel dam twee fragmenten van een menselijke schedel gevonden waren, die tot een primair hoofdgraf zouden kunnen behoren. Dit graf was echter nog niet verder onderzocht (M. D. de Weerd, *Voetspoor*, 19662, Addenda, 174-175; lees 1963 i.p.v. 1964). Door bollenteelt in 1964/65, tarweverbouw in 1965/66 en laatstelijk door zomersneeploegen was heuvel II zodanig verlaagd, dat de cultivator juist tot boven de in het heuvelcentrum aanwezige begraving de grond had geroerd, waardoor de insteek van een eventuele grafkuil niet meer kon worden nagegaan.

Gevonden werd nu een onvolledig, in niet-organisch verband begraven skelet dat zich op ± 125 cm, ca. 50 cm uit het heuvelcentrum in de m.w.-profiel dam bevond; schedel, onderkaak, het merendeel van ribben en wervels, benen, voeten, armen, handen ontbraken ('oriëntatie' schouderblad-heiligbeen o.z.o.-w.n.w.). Een schouderblad was oudtijds gebroken. De aangetroffen situatie kan niet het resultaat zijn van recente grondbewerking, omdat de reeds genoemde schedelfragmenten van 1963 boven twee ribben nabij het heiligbeen

gelegen hebben, een 70 cm van de plaats waar thans een halswervel werd teruggevonden.

Stratigrafisch kon — zoals vermeld — niet worden vastgesteld of deze begraafing primair is dan wel een nabijzetting vormt. Van Giffen vermoedt dat graf 232 in het n.o.-kwadrant van tumulus II (onder en naast ervan resten van een biezen of tenen mat, mogelijk een haas als bijgift) de primaire bijzetting vormt.

Ten aanzien van het heden ontgraven fragmentaire skelet zou men „herbegraving” kunnen veronderstellen van een, bij de aanleg van b.v. graf 229 (*o.c.*, 1962, pl. I) geruimde, primaire, althans oudere inhumatie.

Tezamen met de campagne 1963 werd het na-onderzoek gefinancierd uit een bate uit het Pieter Langerhuizen Lambertuszoonfonds van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen.

I.P.P., Amsterdam (M. D. de Weerd).

Veenhuizen, gem. Heerhugowaard. Op verzoek van het gemeentebestuur van Heerhugowaard werd een steekproef gedaan naar mogelijke overblijfselen van een middeleeuwse kerk op de plaats van het kerkhof aldaar. Hier verrees tot aan het jaar 1966 een uit het jaar 1862 daterend zaalkerkje, dat intussen vervangen werd door een nieuw bouwsel. De kerk uit 1862 kwam in de plaats van een ouder gebouw, dat, hoewel bescheiden van opzet, toch

groter was dan de kerk uit 1862 en in het koor ruimte bood aan de grafkelder, in 1633 gebouwd voor de Heer Reinout van Brederode. Door verkleining van de kerk kwam deze kelder buiten het gebouw te liggen.

De fundering van het in 1966 gesloopte kerkje was nog geheel aanwezig. Sporen van een nog vroegere kerk ontbraken te enenmale, hoewel de aarde van het kerkhof — een rechthoekige, door sloten omgrensde verhevenheid — sterk met middeleeuws baksteenpuin vermengd bleek te zijn. De uit 1862 daterende grondvesten eindigden in een verbrede uitmetseling, welke op circa 1 m beneden het kerkhofoppervlak rustten op vast veen. In de wanden der funderings sleuven tekende zich een profiel af, waaruit af te leiden viel, dat deze veenlaag tot een diepte van 30 cm was verwijderd. Op een diepte van 1.30 m beneden het oppervlak ging het veen over in een gemiddeld 16 cm zwaar pakket zavel, dat weer was afgezet over zeeklei. Buiten de funderingen van het kerkje van 1862 valt tot in de verre omtrek geen spoor van veen meer in de bodem te bespeuren. De veronderstelling ligt voor de hand dat dit veen door menselijk ingrijpen allengs verdween. De naam Veenhuizen bewijst intussen, dat het veen tijdens het ontstaan van het dorp nog aanwezig was.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Toneelmuseum.* Willem Royaards -31 maart
- *Willet Holthuysen.* Meesters in Zilver. Rotterdamse zilversmeden -13 maart

ARNHEM

- *Gem. Museum.* Franse grafiek en Holl. prenten der 19de eeuw -1 maart

DELFT

- *Ethnografisch Museum.* Leven en dood op Soemba -30 april

DEN HAAG

- *Meermanno Westreenianum.* Jan van Krimpen -11 maart

EINDHOVEN

- *Van Abbemuseum.* L. Moholy Nagy en F. Vordemberge-Gildewart -6 maart

HOORN

- *Westfries Museum.* Mode in Noord-Holland in miniatuur, coll. Jan Duyvetter -1 maart

LONDEN

- *The Queen's Gallery.* Het dier in de schilderkunst van Van Dijkstra tot Nolan

PARIJS

- *Musée des arts décoratifs.* Het dagelijks leven in Holland in de 17de eeuw -20 maart
- *Petit Palais.* Vijftig voorwerpen uit de schat van Toutanchamon

ROTTERDAM

- *Maritiem Museum.* Lof der zeevaart, coll. dr. W. A. Engelbrecht -15 maart

ZÜRICH

- *Kunsthaus.* Historische schatten uit de Sovjet-Unie -26 febr.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND

REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

DRENTHE

Zeegse, gem. Vries. Dicht bij de hoge zuidelijke dalrand van het Zeegser loopje, even ten westen van de weg van Zeegse naar Tinaarlo, ligt een van de grootste grafheuvels van Drenthe. Met enig omliggend terrein is deze grafheuvel, die vrij ernstig misvormd is door graverijen van allerlei aard, enkele jaren geleden aangekocht door de Stichting Het Drentse Landschap.

Van 24 tot en met 31 januari is deze grafheuvel vanwege het B.A.I. zoveel mogelijk in zijn oorspronkelijke vorm teruggebracht. Om het oorspronkelijke talud te kunnen vaststellen en tevens enig inzicht te verkrijgen in het karakter van deze heuvel, zijn voorafgaande aan het herstel enkele gaten — een centraal, de overige perifeer — uitgediept en recht afgestoken, zodat een aantal profielen kon worden bestudeerd. De heuvel is naar het schijnt in een keer opgebouwd uit zeer donkere humeuze heideplaggen, die in het centrale deel nog duidelijk als zodanig herkenbaar waren. Daar waar deze plaggen nog te onderscheiden waren, was ook het oud-oppervlak met een sterk contrasterende humus- en uitspoelingslaag, maar met een vrij zwak ontwikkelde inspoelingslaag, duidelijk te herkennen. Om deze kern van plaggen heen bevond zich een mantel van egale donkere humeuze grond en waar deze humeuze grond in de randzone het oud-oppervlak raakte, was dit laatste niet meer waarneembaar. Men zou kunnen denken dat daar het oud-oppervlak afgeplagd was ten behoeve van de opbouw van de heuvelkern, waarna de heuvel met een mantel van homogene donkere aarde was opgehoogd. Waarschijnlijker is echter, dat onder invloed van een dichte opgaande vegetatie en een sterke doorworteling van de schijnbare mantel de oorspronkelijke plaggenstructuur daar onherkenbaar is geworden, en dat evenzo het corresponderende bodemprofiel onder de randzone is verloren gegaan. Opvallend was voorts dat daar waar het oude heuveltalud in-

tact aanwezig was, wel een duidelijk ontwikkelde uitspoelingslaag, maar geen inspoelingslaag viel waar te nemen. In de plaats daarvan hadden zich juist in deze dikke uitspoelingslaag sterk humeuze infiltratie-aders ontwikkeld, terwijl ook de nog aanwezige plaggenstructuur in de kern en het herkenbare deel van het oud-oppervlak alle kenmerken vertoonde van een secundair versterkt contrast van de oorspronkelijke uit- en inspoelingslagen. Men vergelijkte H. T. Waterbolk, *Palaeohistoria*, 10 (1964), 87-102.

Hoewel het graf niet werd aangesneden en geen kenmerkende randstructuur viel waar te nemen, moet de heuvel waarschijnlijk gedateerd worden omstreeks het begin van de jaartelling. Stuifmeelonderzoek van genomen grondmonsters zal wellicht t.z.t. meer zekerheid omtrent de datering verschaffen.

B.A.I., Groningen (J. D. van der Waals).

OVERIJSSSEL

Deventer. Bij het afbreken van een pand op de hoek van de Stromarkt kwamen de overblijfselen van een tufstenen gebouw te voorschijn, bestaande uit fragmenten van een voeting, rustende op zwerfkeien. De naar het westen gekeerde zijde zette zich voort onder de voorgevel van het aangrenzende huis en strookte met de bouwnaad, zichtbaar in de deels uit tufsteen opgetrokken zijgevel van het daarop weer volgende huis, het hoekpand Stromarkt-Sandrasteeg. Aangezien de noordmuur van het aangetroffen tufstenen bouwwerk evenwijdig loopt met de, tot een hoogte van verscheidene meters boven het straatoppervlak behouden gebleven tufstenen muur aan de Sandrasteeg, zou men op het eerste gezicht geneigd zijn de drie genoemde muren toe te schrijven aan eenzelfde, tufstenen gebouw, waarvan dan de naar het oosten gewende, als binnenmuur in het hoekpand Stromarkt-Sandrasteeg nog voorhanden, tufstenen muur de vierde zou hebben uitmaakt. Een in vermelde binnenmuur terugge-

vonden, gekoppelde vensteropening op de tweede verdieping bewijst, mede door het karakter van het zuiltje en kapiteel, daarin opgenomen, dat het onderhavige pand uit de 12de eeuw dateert. Het maakte deel uit van de immuniteit van het Deventer domkapittel.

Toch heeft dit tufstenen, blijkens het gespaard gebleven venster betrekkelijk hoge bouwwerk, dat een grondvlak van circa 12 bij 16 meter besloeg, een onderverdeling gekend, welke thans nog de scheiding vormt tussen het hoekpand aan de Sandrasteeg en de naastligger. Deze scheiding bestaat namelijk eveneens uit een tufstenen muur, waarin sporen van rond afgedekte deur- dan wel vensteropeningen vanonder de daarop naderhand aan beide zijden aangebrachte pleisterlagen doorschemeren. Aldus komt men tot de slotsom dat er op de hoek van de Stromarkt en de Sandrasteeg twee tufstenen huizen stonden, waarvan het meest zuidelijke grotendeels, zij het om metseld en naar het westen zowel als het oosten in later eeuwen verlengd, bewaard bleef. Beide huizen waren even diep, doch de breedte verschilde: 6 x 12 meter, achtereenvolgens 10 x 12 meter. Ten tijde van de bouw van beide panden lag het straatpeil c.q. de keldervloer circa 2.50 m beneden het huidige straatniveau. Op deze diepte ging de keienfundering althans in het tufstenen metselwerk over.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

— Bij de afbraak van een reeks panden op de hoek van de Korte Assenstraat en de Lange Bisschopsstraat, tegenover het kruispunt met de Sandrasteeg, werd een groot aantal overwelfde kelders zichtbaar, waarvan de kruin op straathoogte ligt, de vloer tot drie meter daar beneden. Deze gewelven, waarvan sommige de indruk wekken tongewelven te zijn uit de 16de of 17de eeuw, andere kruisgewelven uit de 15de, zijn van jonger datum dan de muren waartussen zij werden geslagen. Voorts dienen nog vermeld te worden de overblijfselen van een, inmiddels van het afdekkende kruisgewelf beroofde kelder, opgemetseld uit grote, rode moppen, op enkele plaatsen afgewisseld door tufsteen. Deze kelder bezat oorspronkelijk, blijkens de naderhand dichtgezette balkmoeten, een houten zoldering, terwijl de toegang zich aan de zuidzijde bevond, niet aan de Assenstraat. Aan de zijde van de Assenstraat, juist tegenover de voormalige toegang, even beneden straathoogte, zijn de aanzetten van twee

nauwe, doch zich naar beneden verwijdende, in het metselwerk uitgespaarde en met tufstenen lijsten afgewerkte kokers bewaard gebleven. Deze doen denken aan de afvoerkokers van een gemak, doch men kan zich slecht voorstellen dat de vlak afgedekte benedenruimte van de onderhavige kelderachtige ruimte — vensteropeningen ontbreken — een geschikte opvangmogelijkheid vormde. Wellicht zijn het lichtspelen geweest, waardoor althans een schemerig schijnsel vanaf de straat in de kelder kon doordringen? Op een gebruik als voorraads-kelder — een stookgelegenheid is evenmin voorhanden geweest — wijzen trouwens ook wel de in het metselwerk uitgespaarde lampnissen.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Diepenveen. Tijdens de restauratie der herv. kerk te Diepenveen, voorheen kapel van het in 1401 gestichte Regularissenklooster, aan Maria en St. Agnes gewijd en in 1411 voltooid, zijn de funderingen blootgelegd van de pijlers, waarop voorheen het nonnenkoor, in het westelijke uiteinde, rustte. Deze galerij werd met de pijlers en de daar tussen geslagen verwulften in 1720 weggebroken. Overeenkomstige inrichtingen bezitten thans nog de St.-Agneskapellen van de voormalige Regularissenkloosters te Utrecht en Harderwijk, terwijl de sporen van een dergelijke inrichting nog zichtbaar zijn in de St.-Agthakapel te Amersfoort.

Na het verwijderen van de zerkenvloer in het oostelijke uiteinde van de kerk kwam op geringe diepte, ter hoogte van de standplaats van het vroegere altaar, een crucifix te voorschijn. Dit bestond uit een Corpus Christi, gegoten uit een koperalliage en vervolgens verguld. Het 8 cm lange Corpus is met koperen nagels bevestigd aan een kruis, gesneden uit een stevige koperplaat, hoog 18.5 cm, breed 14.5 cm. De onderkant van het kruis vertoont echter een breukvlak, alsof het oorspronkelijk aan een voeting bevestigd was. Ook het kruis is verguld geweest.

De beide zij-uiteinden van het kruis zijn voorzien van op het koper aangebrachte kassen, waarin ovaloïde bergkristallen passen. Op dezelfde wijze is ook het hoofdeinde van het kruis versierd, zij het dat in dit geval het kristal de vorm van een halve bol bezit. Boven het hoofd van het Corpus zijn voorts de bekende kruiswoorden in het koper gegrift. Het geheel maakt de indruk uit de wende van de

13de en 14de eeuw te dateren, derhalve uit een vroeger tijdperk dan dat van de stichting van het klooster, dat op een kunstmatige zandheuvel temidden van een moeras werd gebouwd. De overlevering wil, dat de grondlegger van het klooster, Johan Brinkerink, voor het altaar in de kerk begraven werd. Nader onderzoek zal misschien opheldering kunnen geven over de veronderstelling, dat het crucifix uit diens graf afkomstig is.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

GELDERLAND

Elspeet, gem. Ermelo. Van de potbeker, welke Lehmann (*Helinium* 5, 1965, 15) onder nr. 18 beschrijft, zijn de vondstomstandigheden bekend geworden. De heer J. B. Uittenbogaard stelde het museum twee foto's en correspondentie uit 1939 ter hand, waaruit het volgen- de bleek.

De potbeker is in 1939 gevonden op de Venenberg te Elspeet in een ter ontginning vers geploegd stuk heide; de pot stond onderste boven, waarbij de bodem oorspronkelijk 10 à 20 cm onder het maaiveld gelegen zal hebben. Het bodemdeel was vernield door het ploegen, maar kon met behulp van de verzamelde scherven hersteld worden. Beenderresten werden niet aangetroffen, wel enkele houtskooldeeltjes.

Bij het bezoek aan het terrein werden twee vuursteenafslagen uit een aangrenzende akker opgeraapt.

R.M.O., Leiden (L. P. Louwe Kooijmans).

Ermelo. Uit een grafheuvel op de Driesche Berg, Ermelose heide, is op 14 april 1939 een kleine Veluwe klokbekeke opgegraven; tevens kwamen drie stukjes barnsteen voor den dag (een knoop met V-vormige doorboring, een kraal en een hangertje) en twee kiezen. Bij het bezoek aan het terrein met de bezitters kon met vrij grote zekerheid vastgesteld worden, welke heuvel deze vondsten eertijds opleverde. Hoewel gelegen in de heuvelgroep waarvan reeds door Remouchamps (*Oudheidkundige Mededelingen*, N.R. 4, 1923) en Modderman (*Berichten R.O.B.* 5, 1954) enkele heuvels zijn onderzocht, bleek het juist een van de nog niet opgegraven heuvels te zijn, zodat niets over bijbehorende grondsporen valt te melden. De vondsten zijn afkomstig uit een centrale bijzetting, waarvan een lijksilhouet in hurk-

houding is waargenomen, op ca. een meter diepte. De vondsten zijn geschonken aan het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

R.M.O., Leiden (L. P. Louwe Kooijmans).

Nijmegen. Uit de Maas bij Sambeek werden twee stukken bronzen vaatwerk opgebaggerd.

Vooraf interessant is een bronzen casserole (middellijn 14.6 cm, lengte met steel 18.7 cm, hoogte 6.1 cm), waarvan de pan de gewone, hier vrij lage, vorm heeft. De steel eindigt waaivormig en is daar halvemaanvormig uitgesneden, hetgeen zeer uitzonderlijk is. Onder deze uitsnijding op de steel drie in een driehoek geplaatste ronde gaatjes. Het onderste gaatje heeft nog een ingegraveerde groef met cirkel in de lengterichting van de steel (vgl. M. den Boesterd, *The Bronze Vessels*, p. XXI, 34, p. 12, 34, pl. II). Het stuk is in het midden van de 1ste eeuw te dateren.

Het andere stuk is een bronzen ketel met verticaal opstaande driehoekige, doorboorde oren, verder ongeveer halfbolvormig. Hij behoort tot de grote groep van de z.g. Vestlandketels en vertegenwoordigt de laatste fase in de ontwikkeling ervan. De vondst is waarschijnlijk in de 5de of 6de eeuw na Chr. te dateren. Het museum Kam bezat van deze laatste vorm nog geen exemplaar. Beide stukken zijn hier dus zeer welkom.

Rijksmuseum G. M. Kam, Nijmegen (M. H. P. den Boesterd).

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Op een tijdelijk door sloop van de huizen Warmoesstraat 98 en 100 opengevallen terrein op de hoek van de Paternostersteeg werd in december-januari j.l. een kleine opgraving verricht. Van belang waren nieuwe gegevens omtrent de datering van de eerste bewoning ter plaatse (d.i. aan de oostelijke waterkant van het Damrak): 13de- en 14de-eeuwse scherven van kogelpotten, steengoed en rood geglazuurd aardewerk onder de eerste ophogingslaag direct op het door een kleilaag afgedekte veen. In het 2.50 m hoog, vanaf het eind van de 14de tot in het begin van de 15de eeuw opgebrachte ophogingspakket tekent zich een vijftal duidelijke woonvlakken af. In het op een na bovenste woonvlak (0.60 ÷ N.A.P.) vonden wij enkele verticaal ingeslagen paaltjes en plankjes van houten bebouwing langs de Warmoesstraat (vermoedelijk niet meer voorstellend dan kleine schuurtjes). De erfjes hier-

achter verrieden zich door mestlagen. In de mest werd o.m. een 13 cm lange, ijzeren sleutel met zware baard en een in verhouding klein, vrijwel rond oog gevonden. Onder de fundering van het gesloopte pand Warmoesstraat 98 (een gotisch houtskelethuis met moderne gevel) kwam een met specie beklodderde blauwgrijze 31.5 cm hoge pot te voorschijn met op de schouder een ingestempeld opschrift in laat-gotische letters AVE MARI AVE MARIA (beide 6 maal herhaald). Vermoedelijk is de pot in deze positie oorspronkelijk afgedekt geweest door een als deksel gebruikte wandscherf, eveneens met specieklodders, van een andere blauwgrijze pot. Uit het voorkomen van specie zowel op binnen- en buitenkant als op de breuk mag worden afgeleid dat de pot met natte specie gevuld was toen hij in elkaar werd gedrukt (door het gewicht van het erop gebouwde huis?). Een soortgelijke vondst van een pot met specieresten werd in 1954 gedaan onder de fundering van perceel Warmoesstraat 103. Is hier sprake van „bouwoffers“?

I.P.P., Amsterdam (H. H. van Regteren Altena).

Diemen. In de stenen bak van een zandzuiger, welke gedurende enige weken in gebruik was aan de oever van het IJsselmeer bij Diemen, werd in augustus 1966 een bronzen vleugelbij aangetroffen. De bijl is van het relatief vroege type: groot en stijf van lijn met kleine middenstandige vleugels. De snede is slechts weinig breder dan de top. De verweringskorst is over het gehele oppervlak verdwenen, behalve tussen de vleugels. Aan een zijde is een merkwaardige verdikking naar alle waarschijnlijkheid op te vatten als een met oxyde doortrokken rest van de houten steel.

R.M.O., Leiden (L. P. Louwe Kooijmans).

ZUID-HOLLAND

Voorschoten. Op de hoek van Mozartlaan en Beethovenlaan werden in de zomer van 1966 enkele scherven aangetroffen in een hoop zand, welke terzijde was gestort bij wegaanleg in de nieuwbouw. Het meest opvallend zijn enkele scherven van een zigzag beker, o.m. een grote randscherf. Enkele weinig karakteristieke, onversierde scherven zijn mogelijk tot de Vlaardingencultuur te rekenen. De aannemer van de grondwerkzaamheden verzekerde mij, dat het hier lokaal zand betrof en niet het zand, dat ten behoeve van de wegaanleg vanuit Katwijk was aangevoerd.

R.M.O., Leiden (L. P. Louwe Kooijmans).

ZEELAND

Mariekerke, gem. Meliskerke. Op 18 januari werd onder Klein Mariekerke een muntschat van 15 gouden munten gevonden. Deze werden bij elkaar liggend aangetroffen tijdens het graven van een sleuf voor een afvoerpijp in de zijtuin van een boerderij; sporen van een verpakking werden niet geconstateerd.

De kleine schat bestaat uit 15 goudstukken: een postulaatgulden van bisschop Rudolf van Utrecht, geslagen tussen 1431 en 1455, 2 halve realen en 2 zonnekronen van de Bourgondische Nederlanden, geslagen onder Karel V en Philips II, en 10 Franse zonnekronen van Lodewijk XII, Frans I en Karel IX. De jongste munt is van 1569, zodat mogelijk enig verband bestaat met het beleg van Middelburg in 1572-74. De munten zijn merendeels veel voorkomende soorten, die normaal in de circulatie ter plaatse voorkwamen.

Kon. Penningkabinet, Den Haag (H. Enno van Gelder).

TENTOONSTELLINGEN

ALMELO

— *De Waag.* Grafiek van Picasso -3 april

AMSTERDAM

— *Stedelijk Museum.* Picasso expositie -30 april

— *Toneelmuseum.* Willem Royaards -31 maart

— *Centrum v. Ind. Vormgeving (Beurs-Damrak).* Ontwikkeling van de Thoret-meubelen -14 april

ARNHEM

— *Gemeentemuseum.* Gelderland in de winter, prenten en tekeningen, 18de, 19de en 20ste eeuw (eigen bezit) -3 april

- Nederlandse zelfportretten van Van Gogh tot heden — *Orangerie*. Pierre Bonnard -15 april
-2 april
- BREMEN
— *Kunsthalle*. 'De dienaren van het gerecht', karikaturen van Honoré Daumier -16 april
- DEN HAAG
— *Gemeentemuseum*. De luitspeler, prenten uit de muziekafdeling -1 april
Het klavecimbel en zijn muziek -31 maart
Jean Arp -17 april
Laszló Moholy Nagy -30 april
- LONDEN
— *The Queen's Gallery*. Het dier in de schilderkunst van Van Dijkstra tot Nolan
- NEURENBERG
— *Kunsthalle*. Labyrinth. Fantastische kunst van de 16de eeuw tot heden
- PARIJS
— *Musée des arts décoratifs*. Het dagelijks leven in Holland in de 17de eeuw -20 maart
— *Petit Palais*. Vijftig voorwerpen uit de schat van Toutanchamon -15 juni
- ROTTERDAM
— *Museum v. Land- en Volkenkunde*. Tibet, religieuze kunst -16 mei
'Wah', een landbouwgemeenschap in de Pandjab
— *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Lof der Zeevaart, coll. dr. W. A. Engelbrecht -2 april
- TILBURG
— *Nederlands Textielmuseum*. Ficts en mode -1 juni
- UTRECHT
— *Centraal Museum*. De waaierscollectie Felix Tal -21 mei
- VENLO
— *Cultureel Centrum*. Albert Servaes -28 maart
- ZWOLLE
— *Prov. Overijssels Museum*. Franken aan de Vecht (archeologische tentoonstelling) -16 april

MEDEDELINGEN

Mr. J. W. Frederiks-prijs

Een jaarlijkse prijs, groot f 1.000,—, bij voorkeur bestemd voor een studiereis naar het buitenland of voor andere studiedoelinden, wordt beschikbaar gesteld door Dr. E. Frederiks onder de naam Mr. J. W. Frederiks-prijs aan de auteur van de beste publicatie in dat jaar verschenen op het gebied van de kunstnijverheid, van de beeldhouwkunst van klein formaat, of van het ornament, dit ter beoordeling van een jury bestaande uit een hoogleraar in de kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Leiden, de directeur van het Museum Boymans-van Beuningen te Rotterdam en het hoofd van de afdeling beeldhouwkunst en kunstnijverheid van het Rijksmuseum te Amsterdam.

Het doel van de prijs is de bevordering van de studie van de kunstnijverheid.

De mededinging staat open voor alle Nederlanders, met een leeftijdsvoorkeur voor onder de 40 jaar.

Speciale aandacht zal worden gegeven aan publicaties welke mede handelen over een voorwerp of voorwerpen uit de collectie Frederiks, zoals deze voor oktober 1962 was samengesteld.

Indien in enig kalenderjaar lopend van 1 november tot 31 oktober naar de mening van de jury geen studie van voldoende verdienste is gepubliceerd, zal de prijs niet worden toegekend.

De prijsuitreiking zal plaats hebben in de jaarvergadering van de Vereniging van Nederlandse Kunsthistorici.

VACATURES

DORDRECHT

Burgemeester en Wethouders van Dordrecht roepen sollicitanten op voor de functie van
CONSERVATOR

bij het Dordrechts Museum

De te benoemen functionaris zal in de eerste plaats worden belast met het pedagogische werk in het museum (o.m. het leggen van contacten met scholen en publiek), daarnaast met het onder toezicht van de directeur vervaardigen van een wetenschappelijke catalogus. Tot zijn of haar taak behoren bovendien de gebruikelijke werkzaamheden van een dergelijke functionaris in een schildereijemuseum, waarin veel tentoonstellingen worden gehouden.

Museumervaring strekt tot aanbeveling.

Salarisgrenzen: f 13.548,— tot f 17.748,— per jaar, exclusief 6 % vakantietoelage.

De premie AOW/AWW komt voor rekening van de gemeente.

Uitvoerige sollicitaties met opgave van referenties te richten aan de directeur der musea, Vest 117, Dordrecht.

BUSSUM

Ter gemeentesecretarie is plaatsing mogelijk van een

MEDEWERKER

welke meer in het bijzonder zal worden belast met de behartiging van culturele zaken.

Gevraagd wordt een enthousiaste kracht met een brede culturele belangstelling, kritisch vermogen, alsmede zakelijke en organisatorische kwaliteiten. Ervaring in een soortgelijke functie en enige ambtelijke vorming, waarvan o.a. zou kunnen blijken uit het bezit van het diploma gemeente-administratie I en/of gemeentefinanciën, strekken tot aanbeveling.

Aanstelling zal geschieden in de rang van hoofdcommies a of referendaris.

Salaris: hoofdcommies a f 1.448,— tot f 1.665,— per maand, referendaris f 1.479,— tot f 1.852,— per maand.

De gebruikelijke rechtspositieregelingen zijn van toepassing.

Sollicitaties aan de burgemeester binnen 10 dagen na het verschijnen van dit blad.

UTRECHT

Bij het Centraal Museum van de Gemeente Utrecht kan ter assistentie van de wetenschappelijke staf geplaatst worden een

MUSEUM-ASSISTENT(E)

voor het verrichten van gevarieerde administratieve werkzaamheden.

Vereisten: minimum leeftijd 20 jaar, einddiploma middelbaar onderwijs, accuraat werken, vlot typen en interesse voor kunst en kunstgeschiedenis.

Gewenst is: secretaresse-opleiding en/of ervaring.

Geboden wordt: salaris f 582.— tot f 828.— per maand, afhankelijk van leeftijd en ervaring. Voor minderjarigen geldt leeftijdsaftrek. Premie A.O.W./A.W.W. ad 10,2 % is voor rekening van de Gemeente. 6 % Vakantie-toelage, vijfdaagse werkweek, gepremieerde spaarregeling en studiekostentoelage.

Eigenhandig geschreven sollicitaties te richten aan de directie van het Centraal Museum, Agnietenstraat 1, te Utrecht.

BONDSNIEUWS

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND OP ZATERDAG 25 FEBRUARI 1967, 'S MORGENS OM 11 UUR, IN HET TONEELMUSEUM TE AMSTERDAM

De presentielijst is getekend door 127 leden en introducés. Bericht van verhindering is ingekomen van het bestuurslid dr. D. P. Oosterbaan en van prof. dr. R. M. Lemaire uit Leuven.

De voorzitter, prof. dr. W. Ph. Coolhaas, opent de vergadering. Spreker is verheugd over de massale opkomst, die evenwel het uiterste heeft gevegd van het organisatietalent van de conservator van het Toneelmuseum, de heer E. Alexander. De onverwacht grote toeloop heeft het nodig gemaakt in een bovenzaal een vijftigtal leden onder te brengen, die helaas slechts door middel van een geluidsinstallatie het in de benedenzaal gesproken woord zullen kunnen volgen. Het bestuur is de Vereniging Het Toneelmuseum zeer dankbaar dat zij deze mooie ruimten voor onze vergadering beschikbaar heeft willen stellen, want de Oudheidkundige Bond hecht er sterk aan in een sfeervolle omgeving bijeen te komen. Het is spreker opgevallen dat tal van leden reeds geruime tijd vóór de aanvang van de vergadering in het museum aanwezig waren; de aantrekkelijke Willem Royaards-tentoonstelling heeft daar ongetwijfeld toe bijgedragen.

De *notulen* van de algemene ledenvergadering, op 17 juni 1966 te Groningen gehouden en afgedrukt in het Nieuwsbulletin van augustus 1966, blz. *79 e.v., worden ongewijzigd vastgesteld.

De secretaris deelt mede dat bij Koninklijk Besluit van 18 november 1966, nr. 56, de in de te Groningen gehouden vergadering aanvaarde nieuwe *statuten* van de K.N.O.B. zijn goedgekeurd. De duur van de vereniging is daarbij voorlopig verlengd tot 7 oktober 1988 en de Bond bezit weer rechtspersoonlijkheid. Zodra ook het Huishoudelijk Reglement in zijn definitieve vorm is vastgesteld, zullen statuten en reglement in een eenvoudig drukwerkje worden gebundeld en aan alle leden toegezonden. Voorts deelt de secretaris mede dat naar het voorbeeld van de in 1965 tot stand gekomen stichting voor de Eemvallei te Doorn is opgericht de stichting ter bevordering van het dorps- en landschapsschoon in Zuid-Oost Utrecht; evenals zulks met de eerstgenoemde

stichting het geval is, is onze Bond in het algemeen bestuur vertegenwoordigd. Als zodanig is aangewezen ons bestuurslid dr. ir. C. L. Temminck Groll te Driebergen. Naar aanleiding van het in de vorige ledenvergadering ter sprake gebrachte bezwaarschrift van de Bond tegen de dreigende aantasting van het landgoed Berbice te Voorschoten deelt de secretaris mede dat Ge-deputeerde Staten van Zuid-Holland in hun voordracht aan Provinciale Staten tot vaststelling van het streekplan als hun mening kenbaar hebben gemaakt dat zij het behoud van het landgoed van zodanig belang achten, dat de aan een gewijzigd tracé van de ontworpen verkeersweg verbonden bezwaren eventueel moeten worden aanvaard. Provinciale Staten hebben daarop besloten de minister van Verkeer en Waterstaat van deze zienswijze in kennis te stellen. Gehoopt mag worden dat deze duidelijke uitspraak van het Provinciaal Bestuur Rijkswaterstaat aanleiding zal geven een zodanige oplossing te zoeken, dat Berbice onaangestakt kan blijven.

De penningmeester doet de teleurstellende mededeling dat hem de tijd heeft ontbroken de *financiële stukken* over het jaar 1966 nog vóór deze vergadering gereed te maken en aan de commissie tot het nazien van de rekening toe te zenden. Hij vraagt de vergadering machtiging om, zodra de jaarstukken zijn opgemaakt en door de commissie tot nazien accoord bevonden, vooruitlopende op de definitieve goedkeuring door de algemene ledenvergadering in juni een daarop gebaseerd verzoek tot het ontvangen van het de Bond over 1966 toekomende subsidie bij de minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk te mogen indienen. Het voordeel hiervan is dat dan ook een begroting voor het jaar 1967 bij de minister kan worden ingediend, omdat het departement zich bereid heeft verklaard de verlening van een voorschot daarop in welwillende overweging te nemen. De vergadering verleent de penningmeester de gevraagde machtiging gaarne. De penningmeester vervolgt dat de donkere wolken aan de financiële hemel van de K.N.O.B.

ook enkele lichtpunten vertonen. Begin februari van dit jaar heeft het ministerie een aanvullend subsidie over de jaren 1964 en 1965 verleend van resp. f 3000.— en f 2000.—. Daarnaast heeft wijlen mevrouw M. Slierendregt, weduwe van de oud-voorzitter, prof. W. A. E. van der Pluym, aan de K.N.O.B. een bedrag van f 500.— gelegateerd. Een en ander heeft tengevolge dat onze financiële positie thans met iets meer optimisme mag worden beschouwd.

Spreker is zeer verheugd dat de oud-penningmeester, mr. G. J. Kalf, zich bereid heeft verklaard hem als administrateur ter zijde te staan. De heer Kalf heeft in de eerste plaats de ondankebare taak op zich genomen de helaas talrijke leden, die reeds jaren achtereen hun contributie niet hebben betaald, aan te manen hun verplichtingen na te komen. Voorts heeft de heer Kalf een schema opgesteld, dat voorziet in het automatisch als lid afvoeren van degenen, die ondanks het op hen gedane beroep niets van zich laten horen. Ongetwijfeld zullen deze maatregelen een teruggang in het ledental met zich brengen, maar een sanering is onvermijdelijk.

De voorzitter stelt dan aan de orde een *wijziging van het Huishoudelijk Reglement*; de desbetreffende voorstellen van het bestuur zijn bij de agenda gevoegd. Spreker licht toe dat tijdens een onderhoud, dat de penningmeester en hij op het departement over de financiële positie van de K.N.O.B. hebben gehad, daar veel begrip bleek te bestaan voor de moeilijkheden, maar dat men de Bond in overweging zou willen geven ook zelf maatregelen te nemen om de inkomsten te vergroten. De wijziging van het Huishoudelijk Reglement komt daarom in de eerste plaats neer op een contributieverhoging. Daarnaast acht het bestuur het wenselijk het aantal leden van de commissie van redactie uit te breiden, terwijl de mogelijkheid van herbenoeming dient te worden verruimd. De heer Duparc geeft in overweging aan het einde van artikel 8 van het Huishoudelijk Reglement de in de Monumentenwet gebruikte terminologie aan te houden; het slot van de laatste volzin komt dan te luiden: „drie leden worden benoemd op voordracht van respectievelijk de Rijkscommissie voor het oudheidkundig bodemonderzoek, de Rijkscommissie voor de monumentenzorg en de Rijkscommissie voor de musea”. Deze suggestie wordt gaarne overgenomen. De vergadering kan zich met de voorgestelde wijziging van het Huishoudelijk Reglement verenigen.

De voorzitter zou de punten 6 en 7 van de

agenda willen omzetten, zodat thans eerst de *rondvraag* aan de orde komt. De heer Haga is opgeschrikt door een bericht in de pers dat de gemeenteraad van Naaldwijk heeft besloten de minister voor te stellen het poortgebouw van het voormalige slot Honselaarsdijk van de nieuwe monumentenlijst af te voeren. Hij vraagt zich af of het zin heeft dat de K.N.O.B. stappen onderneemt de ondergang van het gebouw te voorkomen. Prof. Ozinga zegt dat de Rijkscommissie voor de monumentenzorg steeds het standpunt heeft ingenomen dat het poortgebouw behouden dient te blijven. Het krantenbericht zou hij aldus willen interpreteren dat het gemeentebestuur voorlopig niet voornemens is in de kosten van de restauratie bij te dragen. Het is niet zo dat van de restauratie definitief wordt afgezien; wel vreest de heer Ozinga dat de restauratie sterk zal worden bemoeilijkt. De heer Wijdooge heeft met een zekere ergernis de mededeling van de penningmeester aangehoord dat zovele leden van de K.N.O.B. al jaren achtereen hun contributie niet betalen maar wel maandelijks het Bulletin en het Nieuwsbulletin in ontvangst nemen. Hij oppert de gedachte de wanbetalers nog eenmaal in de gelegenheid te stellen hun schuld aan te zuiveren; voldoen zij daaraan niet, dan zouden hun namen in de deze zomer te houden vergadering openlijk bekend moeten worden gemaakt. De voorzitter zal de instelling van een dergelijke „schandpaal” in overweging nemen.

Nadat de secretaris de aandacht heeft gevestigd op de op 3 en 4 april a.s. te Rotterdam te houden Akademiedagen van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (ons bestuurslid ir. R. Meischke zal op 4 april een voordracht houden over het herstel van woonhuizen in oude stadskernen) sluit de voorzitter het huishoudelijk gedeelte van de vergadering.

Het woord is dan aan prof. ir. C. Wegener Sleswijk, die een korte causerie houdt over het voormalige stadhuis, het tegenwoordige paleis op de Dam, dat 's middags bezichtigd zal worden. Aan de hand van een plattegrond schetst spreker de totstandkoming van dit bouwwerk, waarbij een vaste maat als grondplan heeft gediend. Dit zelfde schema is in de gehele opbouw terug te vinden. Bij de voltooiing onder leiding van de stadsarchitect Stalpaert zijn wel enkele wijzigingen in het oorspronkelijke plan van Van Campen doorgevoerd; zo is bijvoorbeeld de daklijn verlaagd. Een zeer ingrijpende wijziging vond plaats in 1808 en volgende jaren, toen het stadhuis op last van Lodewijk Napoleon tot paleis werd inge-

richt. Het aanbrengen van een houten vloer in de Burgerzaal en het transformeren van de galerijen in afzonderlijke vertrekken hadden tot doel de bewoonbaarheid te verhogen. Het is gelukkig dat deze verbouwing met een zekere piëteit is uitgevoerd. In 1913 is de eigenlijke restauratie aangevangen, die na perioden van stilstand thans nog niet geheel is voltooid.

Voorzitter Coolhaas dankt de inleider voor zijn verhelderend betoog, waarna men zich naar de binnenstad begeeft voor het nuttigen van de lunch.

Tegen 2 uur hebben zich bij de achterzijde van het gebouw meer dan 250 deelnemers verzameld, waarschijnlijk wel het grootste aantal, dat in de geschiedenis van de K.N.O.B. ooit aan een excursie heeft deelgenomen. In verschillende groe-

pen, die helaas door de overweldigende opkomst wel eens door elkaar lopen, wordt dan een rondgang door het gebouw gemaakt, waarbij de hoogleraren Wegener Sleeswijk, Lunsingh Scheurleer en Ozinga alsmede de heer Perfors ieder op de hem eigen wijze een toelichting geven. Zo zal ook ieder weer door een ander onderdeel van dit monumentale bouwwerk zijn geboeid: door de marmeren schouwen met hun gebeeldhouwde friezen of door de collectie Empire-meubelen of door de moderne verlichtingsornamenten in de verschillende zalen. Tegen half 5 — naar veler smaak nog veel te vroeg — is de rondwandeling voltooid, waarmede het einde van deze in de historie van de K.N.O.B. als zeer bijzonder te boekstaven excursie is gekomen.

V. D. M.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Grijpskerk. Een toevallige waarschuwing na een artikel in het *Nieuwsblad van het Noorden* van 25 februari 1967 vestigde de aandacht op graverijen in de herv. kerk te Grijpskerk. Een nogal grondige wijziging in het interieur, uitgevoerd door parochianen, die hiertoe bereidwillig hun werkkraft ter beschikking stelden, vormde de aanleiding. Wegens deze omstandigheden was het, ook al wegens het ver gevorderde stadium der bezigheden, niet meer mogelijk anders dan provisorisch naar de bouwgeschiedenis van deze kerk een onderzoek in te stellen.

Het gebouw is mogelijk in 1504 door Nicolaas Grijp gesticht en in 1612 herbouwd na een verwoesting in 1582 (*Voorloopige lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, deel XI, 1933). Twee gevelstenen met een zowel in het Latijn als in het Nederlands gestelde tekst, noemen echter de stichtingsdatum niet en het jaartal 1612 schijnt onjuist te zijn, daar het kerkgebouw in 1607 reeds was voltooid (W. J. Formsma, „Wie was Nicolaas Grijp”, in *Maandblad Groningen* 1, 1958-'59).

Op 28 februari en 1 maart 1967 kon slechts worden vastgesteld, dat de in 1856 verlengde en rechtgesloten kerk oorspronkelijk in het oos-

ten een driezijdige vorm had bezeten met op de hoeken een steunbeer. Van haar in 1582 verwoeste voorgangster werden geen duidelijke sporen meer teruggevonden. In het interieur kon ter hoogte van een bouwnaad in beide zijgevels, waar het koor slechts aan de noordzijde insprong, niet meer worden gegraven, zodat volgens een minder betrouwbare methode en wel via de grondboor moest worden gewerkt, die overigens daar geen vroegere oost-west gelopen hebbende grondvesten aanwees. Te zelfder hoogte werd aan de buitenzijde van de zuidmuur een gat gedolven om geruchten over een voormalig transept te verifiëren, welke mogelijk zullen zijn veroorzaakt of versterkt door het overigens van rond 1900 daterende Gemeentewapen van Grijpskerk en een houten 19de-eeuws schildje in het opzetstuk van een herenbank. In beide komt een nogal fantastische afbeelding van de zuidzijde van het kerkgebouw voor met zowel aan de westzijde als in het midden een transept of slechts een topgevel. Archeologisch werden geen bewijzen gevonden die de veronderstelling van een dwarspaad staven. Wel werd de voeting van een voormalige steunbeer behorend tot het gebouw van 1607 aangetroffen, zodat de huidige beren waarschijnlijk van jongere tijd dateren. Tevens bleek, dat de kerk direct op een dikke laag

klei was opgetrokken. De in het bijzonder in de muren van het schip gebruikte steen gaf de indruk hier secundair te zijn verwerkt.

In het algemeen kan worden opgemerkt, dat een goed inzicht in de bouwgeschiedenis niet kon worden verkregen, zodat ernstig moet worden betreurd, niet eerder van het voornemen tot restauratie van het interieur op de hoogte te zijn gesteld.

B.A.I., Groningen (J. W. Boersma).

UTRECHT

Amersfoort. De reeds verscheidene jaren geleden aangevatte restauratie van de herv. kerk te Amersfoort, oudtijds St. Joris gewijd en sinds 1337 tot kapittelkerk verheven, schept nu en dan de mogelijkheid enige steekproeven te doen naar de bouwgeschiedenis. Bekend was reeds dat de buitengewoon zware, uit kloostermoppen opgetrokken, schier een vestingwerk gelijkende toren het oudste bouwelement van de onderhavige hallenkerk uitmaakte en ten gevolge van een ingewikkelde bouwhistorie eigenaardig geplaatst was komen te staan ten opzichte van het huidige complex, dat in de 16de eeuw zijn uiteindelijke gestalte ontving. Kort na een stadsbrand in het jaar 1340 schijnt de kerk, welke bij deze toren behoorde, te zijn afgebroken teneinde plaats te maken voor een kruisbasiliek. Merkwaardigerwijs projecteerde men de hoofdbeuk van deze basiliek, waarvan belangrijke delen, de vensters inclus, behouden bleven, niet achter de toren, doch ten noorden daarvan, waarbij de toren tegen de zuidelijke flank kwam te verrijzen. Binnen een eeuw begon men alweer met een derde ingrijpende verbouwing, waarbij de beide dwarspanden met het „crusselwerk” — 1442 — moesten vervallen, ter wille van de twee nieuwe zijbeuken.

Enige tijd geleden kon reeds worden vastgesteld dat het terrein aan de noordzijde van de kerk ten tijde van de oudste bouwfase de oever van een water of stroom uitmaakte. Op de helling bevonden zich cultuurresten uit de 12de-13de eeuw, alsmede enige brokken tufsteen. Naderhand werd dit terrein allengs tot vier meter opgehoogd en verkreeg men ruimte voor een begraafplaats, thans Groenmarkt geheten. De verwachting werd aldus gewekt dat Amersfoorts eerste St.-Joriskerk niet alleen aan een water had gestaan, doch nog uit tufsteen was opgemetseld, zodat de massieve toren daar eerst naderhand aan moest zijn toegevoegd. De

veronderstelling is dan ook geopperd, dat deze toren oorspronkelijk deel kon hebben uitmaken van een kasteel, bewoond door de heren van Amersfoort, dienstmannen van de bisschop van Utrecht. In 1259 verkreeg Amersfoort uit diens handen het stadsrecht, waarna de heren van Amersfoort de stad verlieten en zich te Stoutenburg een kasteel lieten bouwen.

Sporen van een tufstenen kerk zijn intussen tot dusverre niet gevonden. Wel daarentegen de circa 90 cm zware resten van de zuidelijke zijmuur van een eenbeukige kerk, waarvan het vloerpeil bijna 2 meter beneden het huidige niveau moet hebben gelegen. Dit muurfragment sloot onmiddellijk aan tegen de oostelijke voeting van de toren en moet daarmee gelijktijdig zijn aangelegd. De kerk was voorts even breed als de toren, buitenwerks gemeten, afgezien van een geringe uitkraging. De fundering van de toren stak nog iets dieper dan die van de aansluitende kerkmuur. Beide waren van een verbrede voet voorzien, welke op het ongeroerde zand rustte. De natuurlijke bodem bleek hier voor het overige aanzienlijk hoger te liggen dan verder naar het noorden, waar de beschreven oever zijn invloed duidelijk laat gelden.

De omstandigheden lieten helaas niet toe de lengte van de aldus teruggevonden, 13de-eeuwse kerk te bepalen, noch de vorm van de koor-sluiting. De ontelbare, tot meer dan twee meter beneden het huidige vloerpeil reikende begravingen hebben bovendien verwoestend gewerkt en de kans op verdere ontdekkingen nadelig beïnvloed. Wel bleek de fundering nog voorhanden te zijn van het hoogaltaar, oudtijds opgesteld in het oostelijk uiteinde van de zuiderzijbeuk. Sporen van de reeksen neven-altaren, voorheen door gilden en andere broederschappen, fundaties etc. in de kerk opgesteld, ontbraken evenmin doch geven binnen ons kader verder geen aanleiding tot commentaar.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

OVERIJSEL

Diepenveen. Voortgezet onderzoek in het koor der herv. kerk te Diepenveen, eertijds kapel van het in 1401 aldaar gestichte Regularissenklooster (vgl. *Nieuwsbull.* 1967, maart, *34 en *35), bracht de fundering te voorschijn van het voormalige hoogaltaar. Deze bestond uit afwisselende lagen gestampt baksteengruis met aarde, horizontaal aangebracht in een te-

voren voor dit doel gegraven schacht, 3.5 meter lang en 2.20 meter breed. De schacht reikte niet tot in de zool van de kunstmatige kloosterheuvel — zij het ca. 60 cm dieper dan de fundering van de kerkmuren — te weten tot 2.30 meter beneden het oorspronkelijke vloerniveau, dat weer 65 cm lager ligt dan het vloerpeil op het ogenblik, waarop de kerkrestauratie een aanvang nam. De achterkant van de schacht bevond zich 75 cm ten westen van de driezijdige koorafsluiting, de uitkragend gemetselde voeting van deze muur niet medegerekend. Bij de bouw werden rode, uit leem gebakken moppen gebezigd van het formaat 7 x 14 x 28 cm.

De blauwe zerk, welke eenmaal het altaar dekte, bleek naderhand als vloerverharding te zijn gebruikt en nog voorhanden te zijn. Deze is 2.60 m lang, 1.30 m breed en 25 cm dik. Voor de ophoging van het kloosterterrein, meer in het bijzonder de kerkstede, werd bont zand gebruikt, vermengd met brokken oer. Dit zand is kennelijk uit de onmiddellijke omgeving van het klooster betrokken, vermoedelijk daar waar zich thans nog, buiten en ten westen van de duidelijk herkenbare, westelijke kloostergracht, een kennelijk afgegraven perceel weiland bevindt.

Sporen van een graf, waarin indertijd de stichter van het klooster, Johan Brinkerink, kon zijn bijgezet, bleven uit. Het crucifix, waarover in ons vorige bericht gesproken werd en dat aanleiding tot het onderzoek vormde, bevond zich juist ten westen van de altaarfundering en kan daar in de bodem zijn beland bij een plundering of ontwijding van de kapel.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

GELDERLAND

Nijmegen. Door A. en K. Ruijs werd een aantal fragmenten gebracht, die afkomstig zijn uit de tuin van de heer A. Ruijs, Ubbergseveldweg 17. Het betreft een aantal aardewerkscherven, sterk gecorrodeerd ijzerwerk, een bronzen speld met ronde knop, een spijker met ronde knop, een drietal munten en wat glaswerk.

In het bijzonder te vermelden zijn scherven van kommen van versierde terra sigillata van de types Drag. 29 en 37, van een bekertje Drag. 30, van een onversierd terra sigillatobord Drag. 18.

Van terra nigra een fragment van een beker van ongewone vorm, doch het meest verwant met Holwerda, *De Belgische Waar*, pl. I, 24,

doch met strakke wand en voetvorm p. 131 b. Fragmenten van het bovendeel van een beker van beigekleurige Belgische waar, sterk verwant de Gose, *Gefässtypen*, Taf. 26, 339.

Fragmenten van een bekertje van Holdeurns aardewerk als J. H. Holwerda, *Het in de pottenbakkerij van de Holdeurn gefabriceerde aardewerk uit de Nijmeegsche grafvelden*, 1944, types 41-50.

Fragmenten samengevoegd tot een bijzonder groot kelkbakje van gladwandig, geelwit aardewerk (hoogte 15 cm, middellijn 23.5 cm), vgl. H. Brunsting, *Grafveld onder Hees bij Nijmegen*, 1937, pl. 5, 27 b, bl. 108.

Fragmenten van de bodem van een dolium van dunwandig, rossig aardewerk, vorm als Gose, Taf. 61, 442.

Randfragment van een urn van ruwwandig, wit aardewerk met hartvormig profiel.

Aan munten een van Vespasianus, een van Domitianus en een totaal afgesleten.

Een klein scherfje glas met ingeslepen facetten in honingraatpatroon, vgl. C. Isings, „Glas met facetten in honingraatpatroon” in *Numaga*, 13 (1966), 236-242, en verder nog een balsarium. De scherven vertonen veelal sterke sporen van secundaire verbranding en zijn te dateren van het begin van de 1ste en in de 4de eeuw.

Rijksmuseum G. M. Kam, Nijmegen (M. H. P. den Boesterd).

NOORD-HOLLAND

Heilo. Ter afronding en in aansluiting op het onderzoek naar de bouwgeschiedenis van de herv. kerk te Heilo, eertijds St. Willibrord gewijd, werd een steekproef gedaan naar de aard en ouderdom van de Willibrordspuit. Deze bevindt zich van oudsher ten westen van de kerktoren en mocht zich in vroeger eeuwen verheugen in een toevloed van pelgrims, die het putwater geneeskundige kracht toeschreven. Ten gevolge van de aanzienlijke ophogingen, waaraan het kerkhof wegens de eeuwenlange begravingen onderworpen is geweest, viel het moeilijk de oorspronkelijke terreingesteldheid te herkennen. Vast staat intussen dat de put zich oudtijds in een laagte bevond, waar een natuurlijke kwel een drinkvijver deed ontstaan. De ondergrond bestaat uit zeezand. Nochtans rees het natuurlijke oppervlak onmiddellijk ten oosten van de put tamelijk steil op tot een binnenduin, welke gunstige situatie ongetwijfeld een rol heeft gespeeld juist hier de aloude

moederkerk van Kennemerland te bouwen.

De mantel van de tegenwoordige put bestaat uit loodrecht op elkaar geplaatste, rechthoekige platen rode zandsteen, welke tezamen, in horizontale doorsnede, een onregelmatige zevenhoek vormen. De onderkant van de putmantel bevindt zich bijna 4 meter beneden het straatpeil. Wegens de hevige wateraanranding, waartegen de pompen nauwelijks opgewassen waren, op straffe van instortingsgevaar, was het niet mogelijk na te gaan of zich onder de mantel nog resten van hout of andere voorzieningen bevonden. Wel bleek de putmantel op bodemdikte te zijn opgelapt met gele baksteen, vermoedelijk daterende uit de 16de eeuw. De putmantel zelf kan amper een eeuw ouder geweest zijn. De brede en diepe schacht, gegraven bij de bouw van de put, bevatte uitsluitend baksteenpuin en aardewerkscherven, alles uit de 15de-16de eeuw, met uitzondering van één enkele aardewerkscherf, daterende uit het Karolingische tijdperk. Uiteraard kan de put in de 15de eeuw zeer wel zijn vernieuwd, waarbij de overblijfselen van een voorganger werden opgeruimd, althans tot op een diepte, waar beneden het onderzoek zich niet meer kon uitstrekken.

Erkentelijkheid is op haar plaats jegens de gemeente Heilo, welke niet alleen de werkrachten ter beschikking stelde doch ook een

pompinstallatie, terwijl de directeur van gemeentewerken de vereiste technische aanwizingen verschafte.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

ZUID-HOLLAND

Werkendam. Tijdens het zandzuigen in een kil, onmiddellijk ten oosten van de Jantjesplaatpolder in de Biesbos, stiet men op grote hoeveelheden puin, waarna de zandzuiger werd verhaald. Enige omhooggebrachte puinbrokken konden worden achterhaald en bleken fragmenten van laat-middeleeuws beeldhouwwerk te behelzen, deels uit hardsteen, deels uit kalksteen gehouwen. De zaag- en beitelsneden waren opvallend scherp alsof het werk eerst kort tevoren was afgeleverd. De aard van het beeldhouwwerk was uitgesproken kerkelijk, te weten traceringen van gotische vensters alsmede een moeilijker te herleiden voetstuk. Op grond van de vindplaats zijn wij geneigd te veronderstellen dat het hier de overblijfselen betreft van het tijdens, dan wel ten gevolge van de St.-Elisabethsvloed (1421) verdrongen dorp Erkentrudenkerke. Dit lag destijds aan de noordelijke oever van de Maas, op korte afstand stroomafwaarts van de afsplitsing van de Dubbel, ongeveer halverwege tussen Dordrecht en Drimmelen.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Stedelijk Museum.* Picasso expositie -30 april
- *Tropenmuseum.* Van top tot teen; kleding en tooi
- *Waag.* De wereld op papier; atlanten, kaarten, globes etcetera -17 juni

BRUSSEL

- *Kon. Bibliotheek.* Honderd tekeningen van oude meesters uit het Prentenkabinet te Dresden -7 mei

DELFT

- *Ethnografisch Museum.* Leven en dood op Soemba -30 april

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum.* Laszlo Moholy Nagy -30 april
- Kunstschaten uit Nepal 27 april-26 juni
- Prenten met blaasinstrumenten -1 juni
- Tentoonstelling over de dans -1 juni

FLORENCE

- *Palazzo Strozzi.* Italiaanse kunst 1890-1935 -28 mei

FRANKFURT

- *Kunstverein-Steinernes Haus.* Emil Nolde, aquarellen -28 mei

HAARLEM

- *Frans Halsmuseum, prentenkabinet.* Jacobus van Looy -21 mei

LEIDEN

- *Rijksmuseum v. Volkenkunde*. Bali, beeld en droombeeld -1 okt.

LONDEN

- *British Museum*. Chinese schilderkunst, 1644-1944
 — *The Queen's Gallery*. Het dier in de schilderkunst van Van Dijk tot Nolan.

PARIJS

- *Musée des Arts décoratifs*. Bandes dessinées-figuration narrative -12 juni
 — *Petit Palais*. Vijftig stukken uit de schat van Toetanchamon -15 juni

ROTTERDAM

- *Museum v. Land- en Volkenkunde*. Tibet religieuze kunst -16 mei
 — *Maritiem Museum*. WASA 1628 11 mei-30 okt.

STOCKHOLM

- *Nationalmuseum*. Hollandse meesters

STRAATSBURG

- *Musée de l'Ancienne Douane*. De kunst van de Maya's in Guatemala

TILBURG

- *Ned. Textielmuseum*. Fiets en mode -1 juni

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Waaiercollectie van Felix Tal, 17de tot 19de eeuw -22 mei

WIESBADEN

- *Städtisches Museum*. Paul Klee, tekeningen -28 mei

ZÜRICH

- *Graphische Sammlung der E.T.H.* Oostenrijkse tekenkunst van de Romantiek tot heden (Albertina Wenen) -15 mei

MEDEDELINGEN

STICHTING RESTAURATIE GROTE KERK LOCHEM

De Grote of Hervormde Kerk van Lochem, eertijds toegewijd aan St.-Gudula, is een ruime laatgotische hallenkerk, inwendig zeer opmerkelijk door de uiteenlopende vormen van pijlers en zuilen. Verder zitten er onder het witsel muurschilderingen verborgen, die in 1866 zichtbaar zijn geweest. De monumentale, met nissen gelede toren uit 1478 is niet lang geleden gerestaureerd. De kerk zelf echter staat er erg triest bij. De muren zijn bouwvallig, de ramen zijn voor een groot deel dichtgemetseld of gevuld met magere gietijzeren roeden. De goten lekken en de dakbedekking moet nodig hersteld worden. Kortom de kerk is dringend aan restauratie toe.

Teneinde de noodzakelijke restauratie te kunnen verwezenlijken is de Stichting restauratie Grote Kerk te Lochem in het leven geroepen. Deze stichting is officieel erkend en kan aanspraak maken op subsidies van rijk, provincie en gemeente. Aangezien van kerkelijke zijde een bedrag van f 100 000.— is gegarandeerd en reeds verscheidene schenkingen ontvangen zijn, moet de Stichting nog een f 200 000.— bijeen zien te krijgen, wil zij haar doel bereiken.

Medewerking wordt gevraagd in de vorm van een financiële bijdrage die gegeven kan worden 1. als gift ineens, 2. door donateur te worden (minimaal f 5.— per jaar), 3. als een legaat door erfstelling. De stichting legt een register aan, het zogenaamde „Gulden Boek”, waarin volgens artikel 3 van de stichtingsakte de namen der begiftigers worden vermeld, tenzij men daartegen bezwaar maakt. Giften kunnen gestort worden op gironummer 12.41.900 ten name van de Stichting Restauratie Grote Kerk te Lochem. Nadere inlichtingen te verkrijgen bij jhr. M. V. Beelaerts van Blokland, Alg. Bank Nederland, Lochem.

VACATURE

VOORBURG

Bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg kan geplaatst worden een

ADMINISTRATIEF MEDEWERKER

die zal worden belast met het concipiëren van brieven betreffende subsidieverlening ten behoeve van de restauratie van monumenten, restauratie van kerkorgels, verbouwingsplannen, stedenbouwkundige plannen enzovoorts.

Vereist: middelbare opleiding. Enige kennis van of belangstelling voor monumenten strekt tot aanbeveling.

Salaris afhankelijk van leeftijd, opleiding en ervaring, max. f 882.— per maand.

Sollicitaties te richten aan de Hoofddirecteur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Balen van Andelplein 2 te Voorburg.

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE TWEDE MUSEUMDAG 1966 OP 30 NOVEMBER IN HET MUSEUM FLEHITE TE AMERSFOORT MET ALS THEMA

NIEUWE OPSTELLINGEN VAN HISTORISCHE VERZAMELINGEN

De voorzitter, prof. dr. A. Klasens, heet de aanwezigen welkom, in het bijzonder de chef van de afdeling Oudheidkunde en Natuurbescherming van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, dr. mr. F. J. Duparc, het bestuurslid van de CHA, mr. dr. L. Margadant, en het erelid dr. H. C. Blöte, waarna de heer J. C. E. Strieder, voorzitter van de vereniging Flehite, het een en ander vertelt over het museum, dat dank zij het enthousiasme van een groep leden en door financiële steun van de overheid in stand kan worden gehouden.

Prof. Klasens doet vervolgens een dringend beroep op de leden tot hulp aan de getroffen steden in Italië en brengt verslag uit van de vergadering van het ICOM-comité voor de historische en archeologische musea, die in juli jl. in Warschau werd gehouden. Inmiddels is de burgemeester van Amersfoort, mr. J. de Widt gearriveerd, die zegt er zich over te verheugen, dat de vereniging de Museumdag voor de tweede maal in haar bestaan zijn stad als plaats van samenkomst heeft uitgekozen. Hij geeft een kort exposé over de te verwachten groei van zijn gemeente, waarin de oude stad een kernfunctie zal krijgen met alle daaraan verbonden gevaren voor de oude historische bebouwing. In zijn dankwoord spreekt de voorzitter de wens uit, dat het oude Amersfoort zijn karakter van stedenbouwkundig monument zal mogen bewaren.

Hij doet vervolgens enige mededelingen over de campagne die de ICOM ter gelegenheid van haar twintigjarig bestaan in 1967 wil organiseren, alsmede over de museumcursus, die onlangs met 27 deelnemers is gestart. Overwogen wordt om in 1967 wederom met een nieuwe cursus te beginnen, aangezien hiervoor veel belangstelling blijkt te bestaan. Bij het ministerie van CRM is ingesteld een Bijzondere Commissie van Overleg in Ambtenarenzaken, waarin namens de CHA de heren dr. P. H. Pott en dr. H. Enno van Gelder zitting zullen nemen als lid en plv. lid. De voorgestelde contributieverhoging (van

f 10.— naar f 15.— per jaar) wordt, na een uitvoerige toelichting van de penningmeester, met algemene stemmen aanvaard.

Bij de rondvraag informeert mevrouw Wassenbergh naar de organisatie van de hulp aan Italië. Dr. A. F. E. van Schendel antwoordt hierop, dat de schade zal worden opgenomen door het Rome-Centre. Wellicht kan Nederland de Casa Buonrotti restaureren.

Na de lunchpauze geeft dr. S. H. Levie een met lichtbeelden geïllustreerde uiteenzetting over *het Amsterdams Historisch Museum*. Spr. begint met er op te wijzen, dat hij slechts de geschiedenis van het gebouw, het voormalige Burgerweeshuis, en de globale indeling ervan voor zijn museale bestemming zal bespreken, aangezien hij het prematuur acht om in het huidige stadium al iets over de inrichting te zeggen.

Het museum, sinds 1926 gehuisvest in het Waaggebouw aan de Nieuwmarkt, dankt zijn ontstaan aan de historische tentoonstelling Amsterdam 1275-1925. Reeds in 1938 waren er plannen om het in het Burgerweeshuis onder te brengen, die evenwel niet tot uitvoering kwamen. In 1959, toen vast stond dat een nieuw weeshuis zou worden gebouwd, maakte de toenmalige directeur der Gemeentemusea, jhr. W. J. H. B. Sandberg, deze plannen opnieuw aanhangig. En met succes. In 1962 werd het oude Burgerweeshuis door de stad aangekocht, het jaar daarop begon een werkgroep voor de restauratie en de inrichting met haar werkzaamheden. In deze werkgroep hebben o.m. de architecten B. van Kasteel en J. Schipper jr. zitting. De uitvoering van de restauratiewerkzaamheden is opgedragen aan de Dienst der Publieke Werken. Het gehele complex van het Burgerweeshuis staat op de Monumentenlijst. De directeur bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, ir. R. Meischke, is, evenals het hoofd van het Amsterdamse bureau Monumentenzorg, ir. H. A. J. M. Weller, lid

van de werkgroep. De schetsplannen voor de restauratie en inrichting kwamen in 1965 gereed. Spr. vermeldt het grote aandeel, dat de hoofdconservator B. Haak hierin heeft gehad.

Vervolgens geeft hij een summier overzicht van de geschiedenis en de ligging van het voormalige Burgerweeshuis. Het terrein, dat thans begrensd wordt door de Nieuwezijds Voorburgwal, panden aan de Kalverstraat, het Begijnhof en de St. Luciensteeg, werd in 1367 binnen de wallen getrokken. In de 15de eeuw werd hier het St. Lucienklooster gesticht, dat na de Alteratie van 1578 overging in handen van de regenten van het Burgerweeshuis, wier gebouw aan de Kalverstraat te klein was geworden. Aan deze straat kwam een nieuwe toegang naar het vroegere klooster tot stand, waarvoor Joost Jansz. Bilhamer in 1581 het bekende, nog altijd bestaande poortje ontwierp.

Op het einde van de 16de eeuw bouwde Hendrick de Keyser een nieuwe, gedeeltelijk op zuiden rustende vleugel in Renaissance-stijl aan de Begijnensloot, die helaas in de 18de eeuw werd vervangen.

In de 17de eeuw ontplooiën de regenten van het Burgerweeshuis een grote bouwactiviteit, die wordt ingeluid door Pieter de Keyser met een galerij, die de toegangspoort aan de Kalverstraat met de binnenplaats van het voormalige klooster verbindt. Inmiddels hebben regenten de beschikking gekregen over het Oudemannenhuis, grenzend aan de oostkant van de Begijnensloot. De binnenplaats van dit huis, waarin de weesjongens worden ondergebracht, wordt vergroot en toegankelijk gemaakt via de poort aan de Kalverstraat.

In het college van regenten heeft sinds 1631 Nicolaes van Campen zitting. Ir. R. Meischke, die een publikatie over de bouwgeschiedenis van het voormalige Burgerweeshuis voorbereidt, heeft verondersteld, dat op instigatie van deze regent aan diens neef Jacob van Campen de opdracht werd gegeven tot het maken van een ontwerp voor gedeeltelijke vernieuwing van de oude bebouwing om de binnenhof van het voormalige klooster. Door een tussenvleugel spitste Van Campen deze binnenhof in twee ongelijke delen, waarbij aan de kant van het Begijnhof een spits toelopende, kleine binnenplaats ontstond, doch waarmede hij bereikte dat het overige, grote deel een vorm kon krijgen, die meer overeenkwam met zijn architectonische concepties. Het vernieuwde gedeelte, dat in 1634 vrijwel voltooid zal zijn geweest en dat de weesmeisjes tot onderkomen diende, kreeg een eigen toegang aan de

St. Luciensteeg, waarvoor twee huizen werden afgebroken. Op het einde van de 17de eeuw volgde een tweede grote verbouwing, waarbij de lange vleugel aan de Nieuwezijds Voorburgwal, die slechts één verdieping had, wordt vervangen door een gebouw met twee verdiepingen.

In het midden van de 18de eeuw verkeerde de door Hendrick de Keyser gebouwde vleugel aan de Begijnensloot in een dusdanig slechte staat, dat besloten werd deze plaats te laten maken voor een nieuw gebouw, dat een kopie is naar de door Jacob van Campen ontworpen vleugels. In dezelfde periode krijgt het zogenaamde Jongenshuis een nieuwe façade en worden er twee panden opgebouwd in de kleine binnenplaats nabij het Begijnhof.

De wijzigingen die het complex sindsdien onderging zijn van ondergeschikt belang en kunnen hier buiten beschouwing blijven.

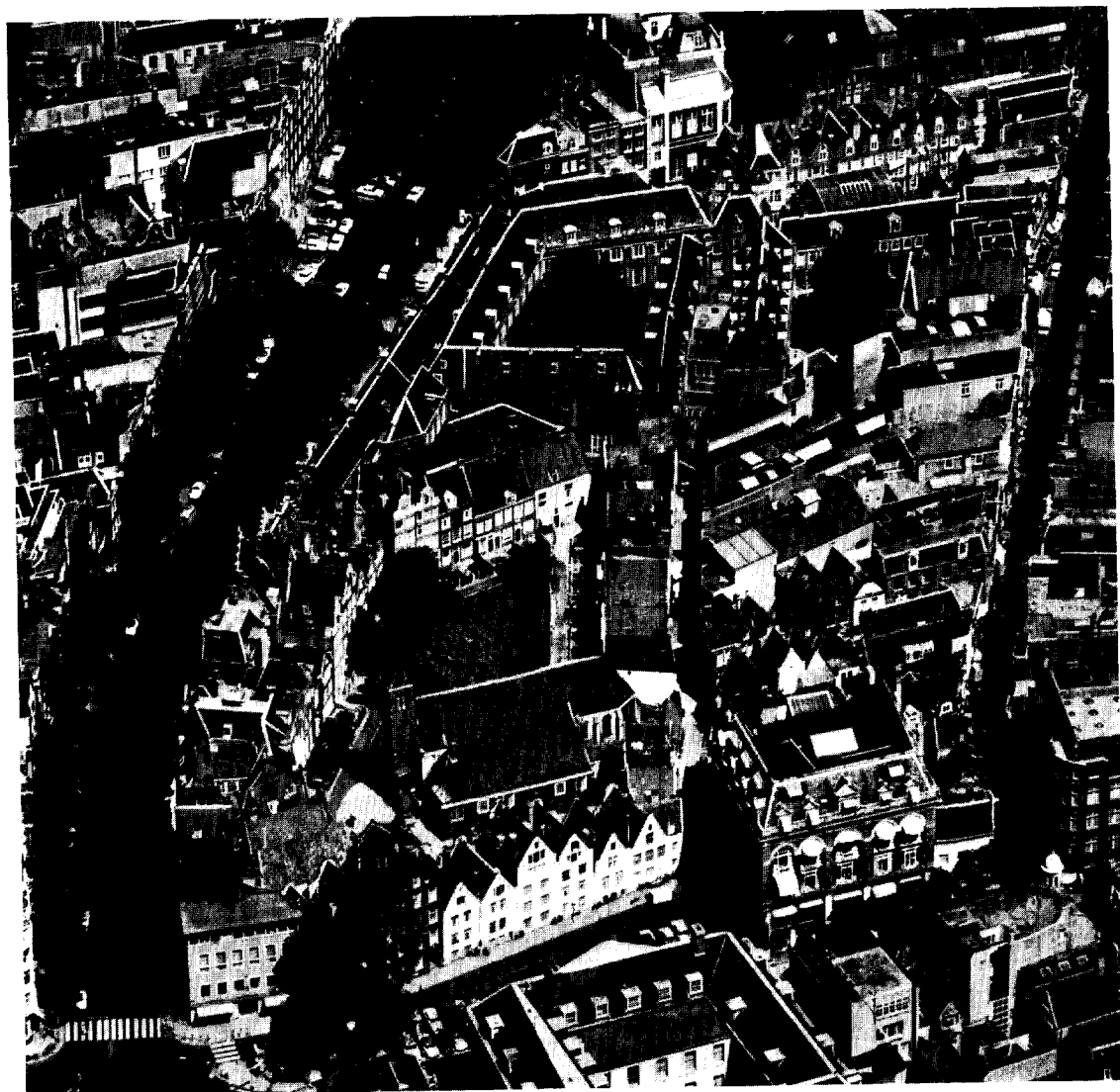
Spr. karakteriseert het gebouwencomplex bij de overname als een volmaakte doolhof. Na de verwijdering van latere in- en aanbouwsels kon men zich pas een beeld vormen van de ter beschikking komende ruimten.

Het middelpunt van het Amsterdams Historisch Museum zullen de zalen vormen, waarin de geschiedenis van de hoofdstad wordt gevisualiseerd. Daartoe zijn de vrij hoge beneden- en lage bovenzalen in Jacob van Campens Meisjeshuis en een deel van de daaraan grenzende, lange vleugel aan de Nieuwezijds Voorburgwal bestemd.

De schutter- en regentenstukken, die een belangrijk onderdeel der stedelijke collecties vormen, kunnen in de betrekkelijk smalle zalen niet goed geëxposeerd worden. Van den beginne af stond vast, dat zij slechts tot hun recht zouden kunnen komen in ruimten met bovenlicht.

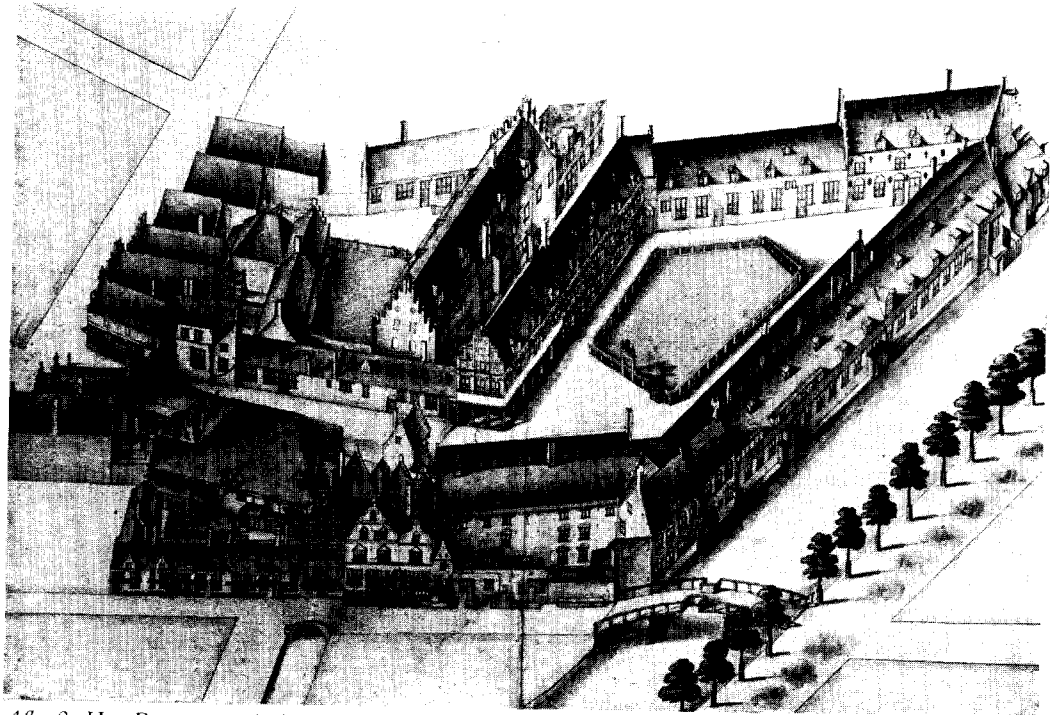
Dit leidde bij de architect Van Kasteel tot de gedachte om de Gedempte Begijnensloot van een lichtkap te voorzien, waardoor deze tot een galerij wordt. Het is de bedoeling dat de „galerij der Schutters”, die midden door het gebied van het toekomstige Amsterdams Historisch Museum in noord-zuid richting loopt, openbaar voetpad zal zijn, een verbinding tussen het Spui en de binnenplaatsen van het voormalige weeshuis. Vanuit het museum zullen de schutterstukken voor de bezoekers op het juiste moment in de uitbeelding van de historie der stad door openingen op de eerste verdieping in de westelijke wand van de galerij zichtbaar zijn.

De regentenstukken zullen worden ondergebracht in nieuw te bouwen zalen met bovenlicht in het verlengde van het zogenaamde Jongens-

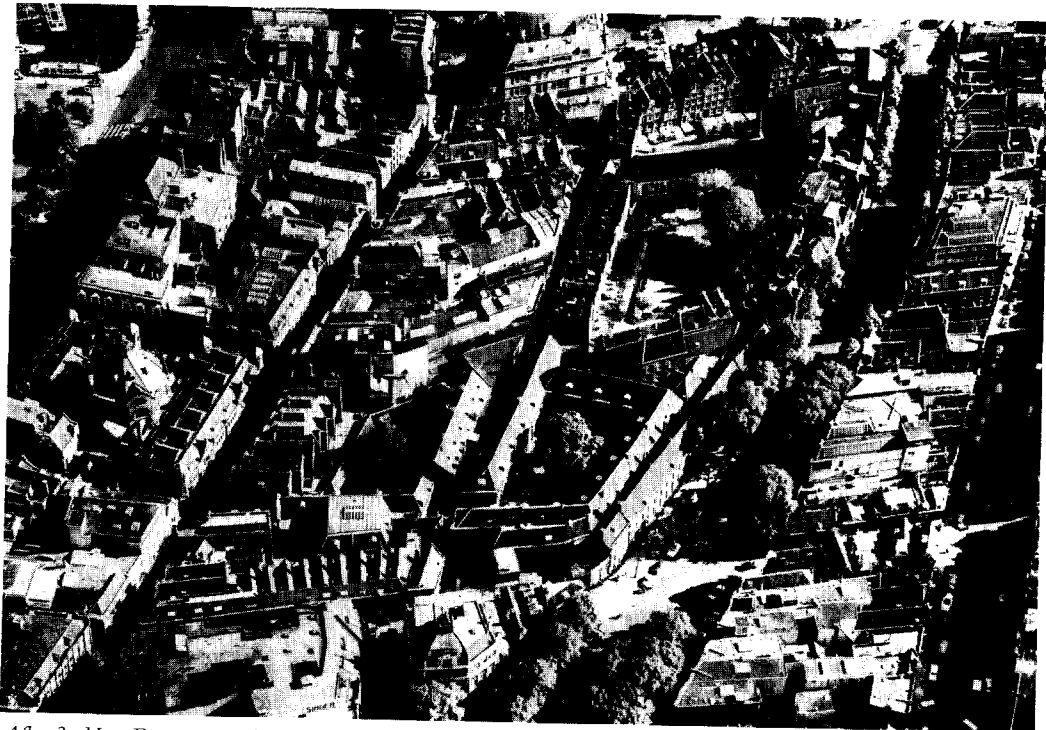

Afb. 1. Het Burgerweeshuis te Amsterdam tussen de Nieuwezijds Voorburgwal links en de Kalverstraat rechts. Op de voorgrond het Begijnhof.

(Foto KLM Aerocarte n.v.)

Afb. 2. Het Burgerweeshuis te Amsterdam omstreeks 1630. Tekening door Balthasar Florisz. van Berckenrode
(Gem. Musca, Amsterdam)

Afb. 3. Het Burgerweeshuis tussen de Kalverstraat links en de Nieuwezijds Voorburgwal rechts.
Op de achtergrond het Begijnhof.
(Foto KLM Aerocarte n.v.)

huis, die via een luchtbrug over de „Schuttersgalerij” bereikt kunnen worden.

Bij de opstelling van het programma van eisen is er vanuit gegaan, dat voor tijdelijke tentoonstellingen over aparte zalen beschikt moet kunnen worden. Het voormalige Jongenshuis leent zich voor deze bestemming het beste; het kan ook dienst doen als aula, terwijl het tevens geschikt zal zijn voor het geven van filmvoorstellingen, het houden van lezingen etc. Een restaurant, dat ook voor niet-museumbezoekers toegankelijk zal zijn, komt achter het galerijtje van Pieter de Keyser. Door aan het einde van deze galerij de poort die de verbinding met de binnenplaats van Jacob van Campen tot stand brengt te sluiten, kunnen het voor wisselende tentoonstellingen en andere activiteiten bestemde gebouw en het restaurant van het overige museumcomplex worden afgesloten en als op zichzelf staande eenheid worden gebruikt.

Boven de vroegere regentenkamer komen ruimten voor een studie- en inlichtingencentrum, dat een bibliotheekzaal, alsmede een prent- en penningkabinet zal omvatten. De vertrekken voor de wetenschappelijke staf, gelegen boven de galerij van De Keyser, zullen via een gang met de bibliotheek verbonden zijn.

Spr. gaat vervolgens in op de depots en studieverzamelingen, die op de zolders en in de kelders komen. De expeditie komt in de nieuwbouw onder de zalen voor de regentenstukken aan de Gedempte Begijnensloot en zal worden voorzien van een lift.

De restauratie-ateliers en andere werkplaatsen zullen worden geconstrueerd in de gebouwen aan de derde, kleine binnenplaats, grenzend aan het Begijnhof, waar tevens ruimte is voor een personeelsantine, douche- en kleedruimten etc.

Het gebouwencomplex zal centraal worden verwarmd, deels van een airconditioning worden voorzien, deels van een installatie waarmee de vochtigheid geregeld kan worden.

Resumerende zegt spreker dat in de gebouwen om de grote binnenplaats van Jacob van Campen de geschiedenis van Amsterdam zal worden getoond. Aan de tweede binnenplaats komen het gebouw voor wisselende tentoonstellingen en andere activiteiten alsmede het restaurant; aan de derde, kleine binnenplaats de ateliers en ruimten voor het personeel. Tussen het Begijnhof en de derde, daaraan grenzende binnenplaats wordt een verbinding tot stand gebracht.

Men zal het toekomstige Amsterdams Historisch Museum via vier ingangen tot de binnen-

plaatsen, die toegang tot het museum geven, kunnen bereiken: via de oude poorten aan de Kalverstraat en de St. Luciensteeg, via de Schuttersgalerij en via het Begijnhof. Tijdens de openingsuren van het museum zullen de binnenplaatsen volledig in het voetgangersverkeer geïntegreerd zijn.

Bij de discussie zegt mejuffrouw Houtzager dat de overkoepeling van de schilderijengalerij door perspex niet zo ideaal is als misschien wel lijkt. De heer Helbers vraagt waarom de voor- en achterzijde van deze galerij open zijn.

De heer Levie antwoordt, dat een nieuwe gevel zou detoneren. Het karakter van doorgang moet bewaard blijven. Daarom is de keuze gevallen op glazen wanden.

Mevrouw Wassenbergh vraagt naar de bewaking van deze galerij: „Er zijn nogal wat wonderlijke elementen in Amsterdam”.

De heer Bol is bang, dat de schutters op de tocht komen te hangen.

De voorzitter dankt de heer Levie voor zijn inleiding, waarna hij aan de heer D. H. Couvée het woord geeft voor zijn inleiding over *de herinrichting van de afdeling Nederlandse Geschiedenis van het Rijksmuseum*.

De herinrichting van de historische afdeling van het Rijksmuseum te Amsterdam is begonnen met een naamsverandering. In de traditionele aanduiding afdeling Vaderlandse Geschiedenis is het woord Vaderlandse vervangen door Nederlandse. Voortaan dus: afdeling Nederlandse Geschiedenis. De afdeling stelde vroeger het vaderland als middelpunt; zij toonde de trofeeën van en de herinneringen aan glorie-dagen en helden. Het verhaal dat werd verteld was gericht op het bewonderen en vereren van het verleden en de voorouders. De bezoekers ervoeren de geschiedenis van het land als een norm voor gedragingen en doelstellingen van het toenmalige heden.

De afdeling Nederlandse Geschiedenis zal trachten een beeld te geven van een aantal der gebeurtenissen en ontwikkelingen, die land en volk in de omstandigheden van vandaag hebben gebracht.

Deze verandering in doelstelling is een erkenning van de veranderingen die onophoudelijk optreden in de verhouding tussen een volk en zijn geschiedenis. De waardering voor het verleden is onderhevig aan steeds weer andere voorwaarden en aan soms verregaande verschuiving der accenten. De mens voelt de behoefte

maatschappelijke omwentelingen en diepsnijden-de gebeurtenissen af te wegen tegen datgene wat eerder was en de geschiedenis te gebruiken als argument voor of tegen de actualiteit. De inrichter van een historisch museum moet dan ook naast vanzelfsprekend historisch gevoel, een man zijn van zijn eigen tijd, van het heden. Zo'n man was de 19de-eeuwse nationalist ook. Hij beeldde in zijn museum uit wat zijn tijdgenoten in de geschiedenis zochten. Zijn werk, dat wij helaas nog in teveel historische musea aantreffen, wekt thans afhankelijk van de instelling van de bezoeker vertedering, ergernis of onbegrip.

En die bezoeker is ons criterium. Hij is het middelpunt van ons museum. In deze tijd, waarin steeds grotere groepen mensen leren meedenken en meebeslissen over de weg die onze wereld gaat; in deze tijd ook waarin het publiek kennis neemt van kwalitatief hoogstaande en technisch geraffineerde voorlichting over onderwerpen, die tot voor kort waren voorbehouden aan kleine groepen; in deze tijd ten slotte waarin de musea terecht van de gemeenschap offers en belangstelling voor hun werk vragen, moeten de inrichters streven naar een opstelling waaruit een zo groot mogelijk aantal bezoekers een maximum van profijt kan trekken. De bezoeker is tegelijkertijd de belangwekkendste en de onbekendste factor in ons werk.

Afgezien van enkele interessante geïsoleerde onderzoeken bestaat er geen duidelijk beeld over de samenstelling, verlangens en reacties van de kring der museumbezoekers. De meestal niet uitvoerig gespecificeerde bezoekcijfers in de verschillende jaarverslagen vormen eigenlijk het enige continuë gegeven, waarover wij beschikken. Een groot wetenschappelijk opgezet onderzoek naar de motieven van de museumbezoeker en vooral ook van de niet-bezoeker is broodnodig. Desondanks moet de inrichter zich een voorstelling van zijn bezoekers maken om te kunnen beslissen welke weg hij met zijn verzameling zal inslaan. Een praktisch bruikbare indeling danken wij aan onze collega de heer Pott, die in een programmatische voordracht getiteld „The Role of Museums of History and Folklore in a Changing World” op de Haagse ICOM-Conferentie in 1962 sprak van romantisch, esthetisch en intellectueel ingestelde bezoekers. Deze bezoekers zouden, aldus Pott, beurtelings aan hun trekken moeten komen in die zin dat een historische en folkloristische opstelling afwisselend, romantische, esthetische en intellectuele benadering zou moeten toepassen.

Is dit in de afdeling Nederlandse Geschiedenis te verwezenlijken? Op het eerste gezicht luidt het antwoord: ja en nee. Ja, omdat de verzameling materiaal bevat, dat zich zonder moeite op één der drie manieren laat gebruiken. Nee, omdat we zoals aangegeven in de aanvang van mijn uiteenzetting willen trachten een hedendaagse visie op onze geschiedenis te geven en deze is eerder nuchter tot op het onthuiserende af dan bijvoorbeeld romantisch of esthetisch.

Gelukkig is dit nee slechts schijnbaar; een voortdurende achterdocht tegenover het historisch voorwerp in de trant van: is het wel authentiek? vertegenwoordigt het geen valse gevoelens of opvattingen? is het niet een retouche van de werkelijkheid? kan immers alleen maar bijdragen tot een grotere zeggingskracht van die voorwerpen. Zo zal Pienemans Waterloo een document zijn van de romantiek in Nederland en is het verantwoord het stuk ook met een zodanige werking op te stellen, mits begeleid door ander materiaal en toelichting, waaruit blijkt dat de Slag voor de deelnemers eraan bepaald geen romantische aangelegenheid was.

De belegering van 's-Hertogenbosch wordt getoond als een met koel overleg uitgevoerde strategische en technische operatie (een bij uitstek intellectuele prestatie dus), maar tevens blijkt dat met de val der stad de onderdrukking van het Katholicisme begon. De stukken van de schilders van de Utrechtse School, die de hofhouding der Oranje's in de twintiger en dertiger jaren der 17de eeuw uitbeelden, behouden hun volledige esthetische werking ook als zij worden getoond als een aspect van dynastieke aspiraties. Met andere woorden: Potts indeling behoeft in de verzameling van het Rijksmuseum nauwelijks te worden doorgevoerd. De kunstwerken en voorwerpen die ter beschikking staan, classificeren als het ware zichzelf.

Ik ben mij bewust dat ik mij dreig te onttrekken aan een eigen standpunt als ik de keuze tussen esthetisch, romantisch of intellectueel uitsluitend baseer op het karakter van de voorwerpen uit de collectie. De eigen visie op de verzameling moet in de opstelling van een moderne historische afdeling worden verdisconteerd; niet omdat dit op zichzelf zo belangrijk of baanbrekend zou zijn, maar omdat het de groepen en voorwerpen onderling moet binden tot één geheel. De opstelling kan op die manier de bezoeker stimuleren tot nadenken en discussiëren.

Die visie zal moeten blijken uit het totaal der opstelling, d.w.z. uit de groeperingen en uit de

interpretatie door middel van bijschriften, en andere hulpmiddelen. Zij is, om bij de nu eenmaal gekozen terminologie te blijven, een intellectuele visie, waaronder ik versta een voortdurend zoeken naar elementen, die de moderne bezoeker aanspreken, alsmede een verklaring, toelichting en relativering van de behandelde onderwerpen. Dit leidt in deze afdeling Nederlandse Geschiedenis tot een typologische opstelling, een opstelling dus naar onderwerpen. Scheepsmodellen, instrumenten, emballagemateriaal, schilderijen, gravures, pamfletten en boeken geven een veelzijdig beeld van de betekenis van de scheepvaart. In deze opvatting is de spiegel van de Royal Charles naast zijn feitelijke afkomst vooral van belang als voorbeeld van 17de-eeuwse scheepsbouw. De talloze schilderijen van de overwinningen van Maurits en Frederik Hendrik geven gezamenlijk een monotoon beeld, dat bovendien door het ontbreken van de toch ook wel voorgekomen nederlagen vals is. Heel anders en mijns inziens effectiever werken enkele van deze stukken in een groep die is gewijd aan de krijgskunde ten tijde van Maurits en Frederik Hendrik. Deze groep zal naast de schilderijen ook ander op het onderwerp betrekking hebbend materiaal omvatten en daardoor een vollediger en vooral ook verklarend beeld kunnen geven.

Uitgaande van de bezoeker ben ik intussen begonnen aan een verhandeling over de opstelling van de collectie. Alvorens hier nader op in te gaan nog een enkele woord over die verzameling zelf. Deze toch is het tweede belangrijke gegeven waarmede de inrichter moet werken. Daar is in de eerste plaats het belangrijke feit, dat de collectie zoals zij tot ons is gekomen, onder meer als voortzetting van de verzameling der Oranje's, als modellenkamer der marine, als overblijfsel van verzamelingen der Oost- en Westindische Compagnieën, als schenkingen uit particuliere collecties en als weloverwogen aankopen van elkaar opvolgende conservators een historisch gegeven op zichzelf is. Er zou dus iets voor te zeggen zijn de geschiedenis der collectie als leidraad voor de opstelling te aanvaarden en groeperingen te maken, die overeenkomen met de samenstellende delen. Dit is onmogelijk, tenzij het hele Rijksmuseum onderste boven gehaald zou worden. De collecties, die ik zojuist opsomde zijn immers al lang gesplitst en over alle afdelingen van het museum verdeeld. De waarde van de historische collectie van het Rijksmuseum als een historisch gegeven in zichzelf wordt dan ook wel overschat.

Wat is het geval? De verzameling die in het Rijksmuseum is geïnventariseerd als geschiedkundig is eerst in de twintiger jaren van deze eeuw gevormd. Het museum dat oorspronkelijk werd genoemd Rijksmuseum voor Geschiedenis en Kunst (Geschiedenis dus uitdrukkelijk voorop) en dat een der erfgenamen was van de eerder gevormde verzamelingen, heeft ongeveer veertig jaar geleden in een periode waarin de esthetiserende, kunsthistorische benaderingswijze de overhand had, een aparte afdeling Vaderlandse Geschiedenis gevormd. Een paar honderd nummers kregen toen het predikaat historisch. Dit geschiedde op eenzijdige en deels onhistorische gronden, zoals duidelijk bleek toen men bij het opstellen van de afdeling genoodzaakt was alsnog uit vooral de afdelingen kunstnijverheid en schilderkunst te lenen. Trouwens volgens de inventaris behoort geen enkel schilderij tot de afdeling Nederlandse geschiedenis.

Gelukkig is gebleken dat deze voorwerpen en een belangrijke reeks schilderijen inmiddels algemeen als behorend tot de afdeling geschiedenis worden beschouwd. De verleiding blijft echter groot te verwijzen naar professor Huizinga, die stelde dat de kunstmusea bereid moeten zijn offerers te brengen ten behoeve van de historische. Ik begrijp echter dat de reputatie van Huizinga in kunsthistorische kringen minder gemakkelijk als argument zal worden aanvaard en leg me neer bij de feitelijke situatie.

De historische afdeling dus als een van de samenstellende delen van het grote Rijksmuseum. Dit betekent een voortdurend afwegen van de belangen van alle afdelingen, de bereidheid tot onderlinge bruikleen en voor de historische afdeling een dankbaar gebruik maken van de deskundigheid der collega's op de kunsthistorische stoelen. Het is duidelijk dat deze situatie op het stuk van de documentatie, wetenschappelijke voorlichting en hulp bij aankopen van onschatbare betekenis is voor de afdeling.

Hoewel de verzameling als uitdrukking van de politieke en militaire geschiedenis van het eigen land daarbuiten nauwelijks zijn evenbeeld heeft, blijft zij heterogeen en inadequaat. In de chronologie bestaan grote lacunes. Het zijn de bezwaren, die vrijwel alle geschiedkundige collecties gemeen hebben. De nadrukken vallen vaak anders dan wij nu in het licht van de ervaringen sindsdien en van het moderne onderzoek zouden wensen. De Nova Zembla-collectie, uniek als uitdrukking van het avontuur der ontdekkingsreizen schenkt ons weliswaar een uitstekend inzicht in

een aantal aspecten van de zeevaart op het einde der 16de eeuw, maar overigens is zij een herinnering aan een mislukte expeditie; de Unie van Utrecht daarentegen is, hoe wij er ook over mogen denken, door de tijdgenoten niet als belangrijk ervaren en dan ook niet als zodanig afgebeeld; de immense hoeveelheid souvenirs aan Willem V is buiten alle proporties ten opzichte van de enkele magere herinneringen aan Willem de Zwijger.

Dit soort tekortkomingen kunnen niet of nauwelijks worden opgeheven door aankopen; zij worden aanvaard als een gegeven. Aanvullingen door middel van afgietsels, foto's en dergelijke zullen slechts bij uitzondering worden toegepast. Er wordt niet naar gestreefd de bezoeker een volledig beeld van de Nederlandse geschiedenis te geven. Het historisch museum is de plaats waar de geschiedenis wordt gevisualiseerd; datgene wat niet zichtbaar kan worden gemaakt moet elders worden gezocht. De historisch geïnteresseerden staan naast het museum ter beschikking: boeken, archieven, tijdschriften, enz.

De afdeling bestaat niet alleen als een onderdeel van het grote museum, maar ook in wijder verband als een historisch museum te midden van een reeks andere in het land. Deze zijn ieder naar hun aard gespecialiseerd: scheepvaart, wetenschap, beroepen, streek of stad. Mijn afdeling komt incidenteel op het terrein van deze musea en wel op die momenten, waarop hun specialiteit van invloed is geweest op de algemene geschiedenis van ons land. Collegiaal overleg en een open oog voor elkaars belangen is bij het uitstippelen der programma's geboden wanneer men doublures wil voorkomen.

Zoals bekend omvatte de historische afdeling tot nu toe een periode beginnend rondom 1450 en ca. 1830 eindigend. Deze periode wordt naar beide zijden verruimd. In een inleidende zaal wordt gepoogd op de afkomst van land en volk in te gaan en wel door middel van een beperkte collectie archeologisch materiaal en een aantal toelichtende kaarten en maquettes. Als voorlopige einddatum is gekozen het jaar 1948, het einde van de era Wilhelmina. Het samenstellen van een collectie hiervoor is volop aan de gang.

De ruimten waarin de afdeling zal worden ondergebracht staan nog niet ter beschikking, noch zijn er in het museum lege zalen die qua afmetingen enigszins overeenkomen met de plannen in uitvoering. Toch ligt het in het voornemen de afdeling zo spoedig mogelijk na de afbouw van de oostelijke binnenplaats te openen. Om

dit te bereiken wordt de opstelling nu al steeds gedetailleerder voorbereid en na proefopstellingen in maquettes, tekeningen en omschrijvingen vastgelegd. Vitrines, schotten en zelfs teksten en ander grafisch materiaal worden vooraf ontworpen en uitgevoerd. Getracht wordt om na de oplevering van het bouwwerk de geprefabriceerde opstelling volgens plan te plaatsen. Bij dit werk is de architect al volledig ingeschakeld.

Alvorens een rondgang te maken door die toekomstige opstelling, wil ik een enkele opmerking plaatsen over de rol van de architect. De samenwerking tussen het hoofd van de afdeling en de architect is er één op voet van gelijkheid onder erkenning van ieders eigen verantwoordelijkheid. Een situatie, waarin de architect hiërarchisch aan de leiding van de afdeling ondergeschikt zou zijn in die zin dat hij zich zou moeten beperken tot het uitvoeren van en vorm geven aan de ideeën van de staf is onvruchtbaar. In dat geval beperke men zich tot het aanstellen van een vakkundige timmerman. De architect is de deskundige op het gebied van de vormgeving en moet dan ook het recht van veto hebben, als een opstelling wordt gevraagd die niet realiseerbaar is, omdat bijvoorbeeld te veel of te ongelijksoortig materiaal is bijeengebracht. Maatvoeringen, kleurstellingen e.d. zijn het domein bij uitstek van de architect. De museumman, die hem daarin niet volgen wil of kan, moet van zijn medewerking afzien. Omgekeerd accepteert de architect het veto van de staf als zijn opstelling niet uitdrukt wat gewenst werd of als zijn ontwerp de conservering of veiligheid van de kunstvoorwerpen niet voldoende garandeert. Staf — architect zijn geen partijen, zij vormen een team waarin gedachtenwisseling uiteindelijk leidt tot samenwerking aan één gemeenschappelijk plan. Wederzijds vertrouwen is onontbeerlijk.

De werkzaamheden, die sinds enkele jaren in het Rijksmuseum aan de gang zijn, omvatten het verbouwen van de z.g. oostelijke binnenplaats, het pendant van de westelijke, waarin de nieuwe afdeling kunstnijverheid werd geïnstalleerd. Aan de westelijke zijde is indertijd gebruik gemaakt van een staalconstructie, waarvan de staanders op onderlinge afstand van negen meter zijn geplaatst.

Dit bepaalde tot op zekere hoogte de indeling van de nieuwe ruimte. Oostelijk is een ander procédé gekozen en wel dat van het zogenaamde voorgespannen beton, waarmede grote ruimten zonder onderbrekingen kunnen worden omvat. Dit houdt in dat de oude binnenplaats als het

ware is vervangen door een betonnen doos van 30 x 25 meter. Hierin zijn drie verdiepingen gelegd van ieder 750 m² oppervlakte. Deze worden niet onderbroken door constructies van welke aard dan ook. De inrichters zijn vrij deze vlakten naar eigen opvatting in te delen en te variëren. De bovenverdieping zal worden gebruikt voor uitbreiding van de afdeling schilderkunst in aansluiting op de reeds bestaande zalen, terwijl er bovendien ruimten zijn voorzien voor tijdelijke exposities. De gelijkvloerse tussenverdieping is met de omliggende zalen voorbehouden aan de afdeling Nederlandse geschiedenis. De totale oppervlakte die voor haar ter beschikking komt omvat ca. 3500 m². De onderste verdieping ten slotte, die feitelijk souterrain ligt, zal worden gebruikt voor de studiecollecties der verschillende afdelingen.

Bij de programmering van de afdeling is er van het begin af van uitgegaan, dat het niet ging om een zelfstandig historisch museum, doch om een afdeling die is ingepast in een groot kunstmuseum. De stukken die worden getoond zijn voor het grootste deel behalve van historische tevens van niet te onderschatten kunsthistorische waarde. Getracht zal worden de bezoeker, die van een stuk wil kennisnemen uit kunsthistorische overwegingen, dit zal kunnen doen zonder te worden gestoord door voor hem niet relevante historische informatie. Met andere woorden toelichtend en verklarend materiaal en geheel als didactisch bedoelde opstellingen blijven gescheiden van de belangrijkste kunstvoorwerpen. Toen de nieuwe staf van de afdeling in het voorjaar van 1964 met zijn werk begon, stond een vooral door wijlen dr. R. van Luttervelt en mijn medewerker J. Braat samengebrachte zeer volledige documentatie van de voorwerpen ter beschikking. Deze is bij de uitwerking van de plannen onmisbaar gebleken, dit te meer omdat in de dynamische periode van de voorbereiding der opstelling niemand volledig kon worden vrijgemaakt voor wetenschappelijk onderzoek. De indeling van de nieuwe ruimten was echter op datzelfde tijdstip nog niet begonnen. Het programma zoals het thans is vastgesteld is in drie grote fasen in de laatste paar jaar tot stand gekomen. In de eerste paar maanden werd een driedeling vastgesteld, die sindsdien is gehandhaafd.

1. Een algemeen inleidende zaal, waarin worden behandeld: periodisering, tijdmeting, geschiedenis van de taal, nederzettingsgeschiedenis en een aantal hulpwetenschappen, zoals heral-

diek, genealogie, zegelkunde, schrift, numismatiek en dergelijke meer;

2. Het grote plein met een reeks aansluitende zalen, waarop en waarin de hoogtepunten uit de geschiedenis van de 17de, 18de en eerste helft 19de eeuw aan bod komen;

3. Een voorlopige opstelling (in afwachting van een representatieve collectie) van de moderne geschiedenis sinds 1848. Dit zal gebeuren onder aanwending van vooral grafische hulpmiddelen.

Punt een en drie zijn feitelijk van het begin af aan gehandhaafd. Moeilijkheden ontstonden bij het verwezenlijken van punt twee hetgeen wil zeggen bij de plaatsing van de eigenlijke collectie. Aanvankelijk was de binnenplaats verdeeld in een deel voor de binnenlandse geschiedenis, een deel voor de geschiedenis van Nederland overzee met daartussen een opstelling gewijd aan de oorlogen te land en ter zee. Hiervoor zouden worden aangewend de zesentwintig meter hoge muren en een samenstel van laag gehouden vrijstaande standaardwanden, waaraan naar behoefte schilderijen en vitrines kunnen worden aangebracht. De standaardwanden bleken niet te voldoen. Het grootste bezwaar was, dat vele vooral grotere schilderijen niet geplaatst konden worden. De omvang van de collectie botste met de maatstaven van overzichtelijkheid en openheid waaraan de opstelling moet voldoen. Vervolgens is gepoogd een strikt chronologisch verhaal samen te stellen, waarin zelfs hiaten door middel van speciaal ontworpen bladerboeken voor gravures en door audiovisuele hulpmiddelen werden aangevuld. Inderdaad slaagden wij erin ons relaas geheel te plaatsen. Daartoe waren in de binnenplaats schotten nodig van 3.50 m hoogte, die op een stramien van achthoeken in de ruimte werden geplaatst. De openheid van de binnenplaats (het ons na aan het hart liggende „plein-idee”) ging echter geheel verloren en bovendien werd de bezoeker gedwongen een voorgeschreven rondgang van niet minder dan 1200 meter te maken. Zijn enige ontsnappingsmogelijkheid was snel doorlopen. Beperkte hij zich tot kennisnemen van enkele zaken dan dreigde hij de draad kwijt te raken, omdat de groepen en toelichtingen sterk op elkaar waren afgestemd. Kennis van a werd nodig om b te kunnen waarderen.

De oplossing is, dunkt ons, gevonden door nog weer een andere benadering van het materiaal en een architectonische vondst.

Het grondvlak van het plein wordt ingenomen door acht groepen, t.w.

1. Krijgskunst; ten tijde van Maurits en Frederik Hendrik; 2. Scheepvaart en scheepsbouw; 3. Handel en handelscompagnieën; 4. Nederlanders overzee; 5. Het aanzien van de staat; 6. Structuur van de Republiek; 7. Nova Zembla; 8. Dagelijkse leven in de Republiek.

Halverwege de hoogte van de zijmuren wordt een gaanderij gebouwd die via een luie trap bereikbaar is. De totale lengte van de gaanderij is 110 m; de breedte aan één zijde 3.50 m en aan de andere zijden 2.10 m. Deze extra ruimte, die bij terugblikken een totaal beeld geeft van het beneden geëxposeerde, zal worden gebruikt om talloze kleine onderwerpen waarvan materiaal in de collectie aanwezig is te behandelen. Zo zal bijvoorbeeld het Bestand hier getoond worden en ook een aantal veldslagen, die in de samen-vattende groep krijgskunde niet aan bod zijn gekomen. Deze opstelling zal chronologisch zijn zonder aanvullingen van lacunes. De voorwerpen worden getoond langs de wanden, terwijl de brede ballustrade langs de binnenzijde zal worden gebruikt in een geheel uit penningen samengesteld „jaartallenboek”.

De omliggende zalen omvatten onder meer een kamer gewijd aan de admiraals; de periode van de koning-stadhouder Willem III; de schutterijen; een kabinet van zeldzaamheden; de democratische bewegingen in de 18de eeuw; Bataafse Republiek; Inlijving en Slag bij Waterloo. De 19de eeuw zal worden behandeld aan een opstelling over de koloniale politiek; de invoering van de parlementaire democratie en de „dominees cultuur”. Over de oplossingen voor de uitbeelding van onze 20ste-eeuwse geschiedenis kan op dit ogenblik nog niets worden gezegd. Een kleine zaal is gereserveerd voor de ontvangst van klassen en groepen.

Het spreekt vanzelf dat de grootste zorg zal worden besteed aan de uitvoering van de teksten, kaarten en statistieken. Geluid, beeld en maquettes zullen op verschillende plaatsen worden toegepast.

Wij hopen de buitenlandse bezoeker te kunnen boeien met verwijzingen naar opstellingen, die

ook zijn geschiedenis raken. Aan het einde van de rongang is een verwijzing gedacht naar de andere historische musea van ons land.

De plannen voor de herinrichting van de afdeling Nederlandse geschiedenis ontmoeten grote belangstelling en krachtige ondersteuning van het departement van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. De samenwerking met de Rijksgebouwendienst verloopt vruchtbaar en soepel. Helaas is voortgang van de bouw voor het ogenblik onderbroken door omstandigheden van algemene aard. Er is gegronde hoop dat de afbouw binnenkort met voortvarendheid zal worden aangepakt.

De voorzitter dankt de spr. en stelt de heer Braat in de gelegenheid de discussie te openen. Deze informeert of er een archeologische inleiding komt. De heer Couvée zegt, dat dit wel in de bedoeling ligt. Er is enig materiaal, dat door bruiklenen uit andere musea zal worden aangevuld. De geschiedenis wordt altijd vervalst, aldus de heer Bol. Bij de marinestukken zijn alleen de overwinningen vereeuwigd, niet de nederlagen. Is er geen ruil met Greenwich mogelijk? De heer Cox wijst er op, dat ook de nederlagen wel geschilderd zijn.

Tenslotte spreekt de heer Mulder er zijn te-leurstelling over uit, dat de beide lezingen niet tot meer discussie aanleiding hebben gegeven. De Historische Sectie binnen de Museumdag is ontstaan naar aanleiding van een theoretische vraag, namelijk wat doet men met voorwerpen waaraan de historie „hangt”? Het aanvankelijke enthousiasme is echter wel wat geluwd. Thans staan enkele grote musea voor de opgave de geschiedenis te visualiseren. Hiervoor zou in de sectie nog eens een uitgebreide discussie moeten plaats hebben.

Om 16.30 uur sluit de voorzitter de vergadering na aan de vereniging Flehite zijn dank voor de gastvrijheid te hebben betuigd.

In totaal waren 105 leden en introducés aanwezig.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Haren. Op 21.12.1966 werd een telefonische melding nagegaan betreffende vondsten, gedaan bij de bouw van het nieuwe Instituut voor Bodemvruchtbaarheid aan de Oosterweg te Haren. Opzichter Bouwkamp deelde mee dat in het gele zand, ± 1 m onder het maai-veld, een inmiddels reeds uitgegraven, donkere vlek was waargenomen (doorsnee ongeveer 1.5 m), die ± 2.5 m diep reikte. Gedacht werd aan een put. Van een houten bekisting, zoden- of turfstapeling waren geen sporen aangetroffen. In de vulling bevonden zich enkele scherven, die geschonken zijn aan het Groninger Museum. Onder het materiaal valt een bodemscherf op, die naar vorm en baksel herinnert aan het aardewerk van de Zeijener cultuur. Daarnaast komen enkele scherfjes van terpenaardewerk voor.

B.A.I., Groninger Museum, Groningen (O. H. Harsema).

Raskwerd, gem. Baflo. Bij de aanleg van een ijsbaan op het oostelijk reeds afgegraven gedeelte van de wierde van Raskwerd, werd begin april door de arbeiders een ongeveer z.-n. gericht skelet aangetroffen met als bijgift een tweerorig zgn. „Wackelbodengefäss”. Nadat de heer Mensonides te Warffum de pot had aangekocht, meldde hij de vondst aan het B.A.I. Aangezien inmiddels geruime tijd was verstreken konden bij de verkenning ter plaatse helaas geen waarnemingen meer worden verricht.

B.A.I., Groninger Museum, Groningen (O. H. Harsema).

OVERIJSSSEL

Luttenberg, gem. Raalte. Naar nu bekend geworden is, is enige jaren geleden door de heer G. Bosman te Luttenberg, gem. Raalte, een bronzen speerpunt gevonden bij het verleggen van een afwateringsgeultje door zijn weiland. Het betreft een onversierde bladvormige lanspunt met in de koker een onregelmatig gat, waarschijnlijk een gietfout. Er zijn geen andere regelmatige gaten of eventuele oortjes aanwezig. De lengte bedraagt 14.73 cm, de

grootste breedte is 3.81 cm, terwijl de dikte van de koker 2.21 cm is. Het voorwerp geeft niet de indruk afgebroken of gezaagd te zijn en verkeert in goede staat. Volgens een mededeling van dr. J. J. Butler betreft het een moeilijk precies dateerbare vondst uit de Bronstijd. Het perceel waarop de punt gevonden is, bevindt zich ca. 2 km ten noorden van Luttenberg en is nog niet lang geleden in cultuur gebracht.

I.P.P., Amsterdam (W. H. Metz).

GELDERLAND

Nijmegen. Gevonden op de Broerdijk, omstreeks voorjaar 1964: Domitianus sestertius, geslagen 88-89, RIC 358.

Kon. Penningkabinet, Den Haag (Job. S. Boersma).

NOORD-BRABANT

Asten. De heer W. Iven uit Duizel meldde de vondst van een aantal mesolitische vuursteen-artefacten. Hij trof deze aan op een hoge zandrug langs de Astense Aa.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Den Dungen. Door tijdig maatregelen te nemen kon worden voorkomen dat het gehele terrein van het voormalige klooster Eikendonk zou worden afgegraven. Wel werd een hoek van het terrein geraakt bij de aanleg van een nieuwe rijksweg (omlegging Den Bosch). De bermsloot van deze weg doorsneed een gedeelte van de begraafplaats die nog lang na de oprichting van het klooster in gebruik is geweest, nl. ten tijde van de later aldaar verzezen parochiekerk. Voor zover uit de gevonden scherven was op te maken is de hoogte niet bewoond geweest vóór de oprichting van het klooster. Scherven van vroegmiddeleeuws of Romeins aardewerk zijn in de uitgegraven grond niet aangetroffen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Enschot, gem. Berkel. De heer H. Hoogedoorn, die reeds eerder vondsten verzamelde in de omgeving van de nieuwe Rijksweg, vond op verschillende plaatsen een groot aantal vuur-

steenartefacten, urnscherven en scherven van Romeins aardewerk. Het gevonden materiaal stond hij af aan het Noordbrabants Museum.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Geldrop. Zuid-oostelijk van het Kannunnekensven, dicht bij Eindhoven, werd een aantal vuursteenartefacten gevonden.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Groot-Linden, gem. Beers. Bij egalisatie van een binnen grachten gelegen vierkant terrein kwamen de funderingen van een rechthoekig gebouw aan het licht, groot 20 x 16 meter. Het onderste gedeelte van de funderingen bestond op de meeste plaatsen uit mergelblokken van 34 x 23 x 19 cm en daarboven een 95 cm dikke muur van zogenaamde reuzemoppen. Deze bakstenen hadden een afmeting van 29 x 13.5 x 7 cm. Op sommige plaatsen lag onder de mergelblokken een vlijlaag van deze bakstenen, zodat beide steensoorten gelijktijdig moeten zijn gebruikt. Dit geldt temeer, omdat geen der stenen sporen van secundair gebruik vertoont, zoals resten van kalkspecie.

Waar de funderingen reeds vroeger waren uitgebroken, wezen de puinsleuven toch het verloop aan van de oude muren. Blijkens scherven in deze puinsleuven moet het gebouw kort na 1600 zijn verwoest of afgebroken. Behalve de funderingen werden ook resten van gewelven en de fundering van een poortgebouw aangetroffen.

Historische gegevens over dit „kasteeltje” konden door mij tot nu toe niet achterhaald worden.

Vlak naast de kasteelgrachten werd in 1929 een aantal graven uit de Romeinse tijd ontdekt. Het kasteeltje heeft uiteraard geen rechtstreeks verband met deze vondsten, maar moet in de Late Middeleeuwen zijn gebouwd.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

's-Hertogenbosch. Uit de provinciale dagbladpers is reeds enige tijd geleden een vondst bekend van een 2de-eeuws Romeins dolium dat langs de rand van de markt werd gevonden. Aangezien vlak naast de vindplaats binnenkort een bouwput zal worden uitgegraven, bestaat er misschien een mogelijkheid om vast te stellen of met de vondst van het dolium ook een cultuurlaag uit deze periode correspondeert. Bij de ontdekking ervan is hieraan onvoldoende aandacht besteed.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Hilvarenbeek. Drs. J. Verhagen uit Tilburg, correspondent van de R.O.B., meldde de vondst van een stenen bijl. Deze vondst had reeds enige jaren geleden plaats tussen Hilvarenbeek en Tilburg.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

---. Door de heer A. Leenhouders werden sinds een paar jaar bewerkte vuurstenen verzameld op een hoge akker, zuidwestelijk van Hilvarenbeek. Het materiaal gaf de indruk dat het behoorde tot een neolithische cultuur. Later vond hij op deze plaats ook aardewerk met wikkeldraadversiering. Deze vondst wijst erop dat net hier een nederzetting betreft, die tot in de vroege Bronstijd bewoond is geweest. Het materiaal werd afgestaan aan de oudheidkamer te Hilvarenbeek.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex)

Knegsel, gem. Vessem. In het kader van een studentenpracticum werd van 3 tot 14 april 1967 een grafheuvel onderzocht, gelegen aan de Moormanlaan in de gemeente Vessem. Het perceel bos waarop de heuvel ligt, is eigendom van de gemeente Veldhoven, die het onderzoek allerwege bevordert heeft. Tot ruim tien jaar geleden stond een bosbrandweertoren op de heuvel. Men kon dus verwachten dat de tumulus sterk verstoord was, hetgeen bij de opgraving volledig bevestigd is.

Over het karakter van een eventuele primaire bijzetting is niets bekend geworden. Het heuvelcentrum was behalve door de bouw van de brandtoren ook door konijnen sterk verstoord. Op het oude maaiveld is veel houtskool gevonden. De tumulus is uit pluggen opgeworpen, waartussen ook aangekoold hout moet hebben gelegen.

Aan de noordzijde van de heuvel bevindt zich een secundaire aanleg, bestaande uit een dubbele krans van vrij dicht opeen geplaatste palen. De aanleg onderscheidt zich van de talrijk bekende voorbeelden door het ontbreken van palen aan de zuidzijde, de kant waar de tumulus ligt. De grafheuvel schijnt hier de functie van de paalkrans te hebben overgenomen. In het centrum van de krans werd geen spoor van een bijzetting gevonden. Wel bleek een der meest westelijke paalgaten crematieresten te bevatten, maar deze zouden wij willen beschouwen als secundair ten opzichte van de paalkrans, met dien verstande dat een der palen werd uitgetrokken om in het aldus ontstane kuiltje de crematie te kunnen bergen.

Deze reconstructie is mede ingegeven door het feit dat de paalkrans ten dele vernieuwd is en daarbij aan de westzijde verwijderd werd, zodat de crematie binnen een wederom onvolledige paalkrans kwam te liggen.

Het zuidoostelijke kwadrant is niet onderzocht. De heuvel is zoveel mogelijk in de oude staat hersteld.

Instituut voor Prehistorie, Leiden (P. J. R. Modderman).

Knegsel, gem. Vessem c.a. In het aan grafheuvels zo rijke gebied der Acht Zaligheden blijkt telkens weer dat er toch nog groepjes grafheuvels aan vroegere speurtochten zijn ontsnapt. De heer H. C. Kuenen uit Meerveldhoven ontdekte een groepje van 5 grafheuvels, die waarschijnlijk uit de Bronstijd dateren.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Leende. Bij controle tijdens de aanleg van een oliepijpleiding zuidwestelijk van Leende ontdekte de heer G. Fontein uit Eindhoven, correspondent van de R.O.B., een aantal artefacten der Tjongercultuur. Ook op twee andere plaatsen in deze omgeving vond hij concentraties van vuursteenafslag. Gebrek aan gidsartefacten laat bij deze laatste vondsten geen nadere datering toe dan voor-neolithisch.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Megen. De heer L. van Liebergen uit Megen verzamelde westelijk van de dorpskern als oppervlaktevondsten een aantal aardewerkscherven die dateren uit IJzertijd, Romeinse tijd, Merovingische tijd, Karolingische tijd en latere Middeleeuwen. De vindplaats blijkt dus vanaf de IJzertijd een permanente bewoning te hebben gekend.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

St.-Michielsgestel. In de maand maart hebben broeders van het Instituut voor Doven in de buurtschap Halder wederom een terrein met sporen van Romeinse bewoning ontdekt. Thans betreft het perceel kad. sectie E 1, 1057, dat gelegen is ten zuiden van de (oude) weg van Vught naar St.-Michielsgestel (Theestraat), vlak ten zuidoosten van het eigenlijke Halder.

Ten zuiden van de vindplaats wordt de nieuwe provinciale weg van Vught naar St.-Michielsgestel aangelegd. Ter verhoging van het oppervlak van deze weg heeft men onlangs zand afgegraven van perceel 1057, waarvan

het niveau als gevolg daarvan ca. 1 m verlaagd is. Een Romeinse looplaag was nergens meer te ontdekken. Wel zijn tijdens de afgraving — onder zeer moeilijke omstandigheden — tal van grondsporen waargenomen, waaronder enige plekken met veel houtskool en gecalcineerde beenderen (o.a. van varkens), verder een kuil met een pakket leem ter dikte van ongeveer 20 cm, en enige greppels. Het aardewerk is globaal te dateren in de tweede helft van de 1ste en in de 2de eeuw.

Tot de vondsten behoren verder stukken van Romeinse dakpannen, een fragment van een halfzuil (?) van een soort kalksteen, een rond loden gewicht (?) met een diameter van 3.8-3.9 cm en een dikte van cir. 1 cm, een bronzen draadfibula, een bronzen speld met een biconische knop en stukken van een bronzen armband en een bronzen kandelaber(?). Wederom zijn veel scherven aan het licht gekomen van dikwandige potten waarvan de klei met stro verschaald is.

De volgende stempels van terra sigillata-fabrikanten werden gevonden GIAMISS[A] (Oostgallisch), NVM[(Iulius Numidius, Lezoux [?], Hadrianus [?]) en PECVLAR-F (Lezoux, Domitianus-Antonini).

Ook twee randfragmenten van ruwwandige wrijfschalen met horizontale rand zijn voorzien van een stempel, n.l. MARTIAF (C.I.L. XIII, 10006, 51 c) VAR[IATVS F] (C.I.L. XIII, 10006, 98 a).

Tenslotte kunnen nog twee Romeinse bronzen munten vermeld worden, een quadrans uit de tijd van Domitianus (81-96) en een onder Hadrianus (117-138), na 118 geslagen as (determ. resp. drs. J. S. Boersma en drs. W. H. Th. Knippenberg).

Instituut O.G.A., Nijmegen (J. E. Bogaers).

— Bij de aanleg van een nieuwe weg in het noorden van de gemeente werd in de uitgebaggerde grond een geweistang van een edelhert aangetroffen. Deze geweistang vertoonde sporen van bewerking. Een datering is voorlopig niet mogelijk.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Middelbeers, gem. Oost- en West-Middelbeers. De heer G. van Kemenade uit Eindhoven wees mij een vijftal vindplaatsen van mesolithische en jong-paleolithische vuursteenartefacten, alle gelegen in de gemeente Oost-, West- en Middelbeers.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Moergestel. De heer A. Leenhouders uit Hilvarenbeek vond tussen Hilvarenbeek en Moergestel een aantal neolithische vuursteenartefacten. Het materiaal stond hij af aan de oudheidkamer te Hilvarenbeek.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Nijnsel, gem. St.-Oedenrode. Bij het afgraven van een hoge akker nabij de Hazeputten te Nijnsel werden nederzettingssporen ontdekt uit de Midden- of Vroege Bronstijd. De sporen bestonden uit aardewerkscherven van het Hilversum- of Drakensteintype, alsmede een aantal paalkuilen en houtskoolvlekken. Op hetzelfde terrein kwam ook een aantal haardvuurtjes met talrijke vuursteenartefacten voor, die op bewoning in het Mesolithicum wijzen. Bij de controle der afgraving werd veel medewerking verkregen van P. Wiro Heesters en enige studenten van het Damiaan-College te St.-Oedenrode.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

— Langs de westelijke oever van de Dommel werd in de herfst van het vorige jaar een hoge akker afgegraven. Bij controle van dit werk werd door P. Wiro Heesters uit St.-Oedenrode een aantal vuursteenartefacten en aardewerkscherven verzameld. Het materiaal wijst uit dat hier in de vroegste Bronstijd een nederzetting heeft gelegen. De scherven met wikkeldraadversiering tonen aan dat hier (evenals te Hilvarenbeek) een bevolking leefde die de onmiddellijke voorgangers waren van de bouwers der Kempische bronstijdgrauheuvels en waarvan de bewoningssporen elders in Nijnsel, namelijk bij de Hazeputten, werden aangetroffen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Opwetten, gem. Nuenen. De heer G. Fontein uit Eindhoven, correspondent van de R.O.B., vond tijdens de afgraving van een hoge akker langs de Dommel te Opwetten een groot aantal scherven van Romeins, inheems en middeleeuws aardewerk. Door de snelle machinale afgraving was het niet mogelijk om bodemsporen van deze nederzetting vast te leggen. Het gevonden materiaal werd afgestaan aan het Noordbrabants Museum.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Overloon, gem. Vierlingsbeek. De heer J. R. Thijssen uit Vierlingsbeek, correspondent van

de R.O.B., vond ten zuidwesten van Overloon een fragment van een grijze vuurstenen bijl.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Reusel. Door de heer W. Laurijssen te Reusel werd nabij „de Kattenbos” een gave vuurstenen bijl gevonden.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Rijsbergen. In een zandafgraving bij „de Lange Gooren” vond ik een aantal mesolithische artefacten. Vlak hierbij, maar juist over de gemeentegrens van Zundert werden reeds eerder artefacten uit deze periode aangetroffen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Soerendonk, gem. Maarheeze. Dicht bij de gemeentegrens van Leende vond ik op een drietal plaatsen concentraties van vuursteenartefacten.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Son. Tijdens de afgraving van een hoge akker langs de Dommel, nabij de Waterhoef, vond P. Wiro Heesters uit St.-Oedenrode een aantal aardewerkscherven van Romeins en inheems materiaal, o.a. fragmenten van een dolium. Behalve deze nederzettingssporen uit de Romeinse periode werd er ook een aantal vuursteensplinters verzameld, waarbij echter te weinig gidsvormen om een nauwkeurige datering te kunnen geven dan voor-neolithisch.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Steensel, gem. Eersel. De heer H. C. Kuenen uit Meerveldhoven toonde mij twee plaatsen vlak bij elkaar waar hij enige jaren geleden een aantal Romeinse en inheemse scherven ontdekte. Het betreft hier ongetwijfeld een nederzetting uit de Romeinse tijd met daarnaast een stortplaats of afvalput in een laag gelegen terrein.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Valkenswaard. Op een hoge heuvel langs het riviertje de Tongelreep, waar ik reeds eerder wat vuursteenafslag had gevonden, werd onlangs door de heer H. C. Kuenen uit Meerveldhoven een groot aantal mesolithische artefacten ontdekt, die door een kleine zandafgraving aan het licht waren gekomen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Veldhoven. In de omgeving van de Moormanslaan ontdekte de heer H. C. Kuenen uit Meerfeldhoven een vindplaats met veel vuursteenafslag. Hiertussen kwam ook een aantal afslagen van kwartsiet van Wommersom voor, hetgeen erop wijst, dat het hier waarschijnlijk een atelier uit het Mesolithicum betreft.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Zundert. In een zandafgraving langs de Grote Heigraaf vond ik een aantal vuursteenartefacten.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

ZUID-HOLLAND

Kethel, gem. Schiedam. Gevonden in mei 1966 bij de aanleg van de nieuwe Rijksweg 20 in de buurt van Kethel: Quintillus antoninianus, kz. staande Apollo bij altaar ? cf. RIC 8.

Kon. Penningkabinet, 's-Gravenhage (Job. S. Boersma).

Loosduinen of Kijkduin, gem. 's-Gravenhage. Valentinianus aes III, geslagen te Arles, waarschijnlijk 364-367, $\frac{\text{OF II}}{\text{CONST}}$, RIC 9a. Gevonden in een der afgelopen jaren.

Kon. Penningkabinet, 's-Gravenhage (Job. S. Boersma).

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

De restauratie van het zuiderportaal van de Grote Kerk te Arnhem

Met de restauratie van het laatgotische zuiderportaal, waarmee men kort voor Kerstmis 1965 gereed kwam, werd het herstel van de Grote of St.-Eusebiuskerk definitief afgesloten.

Reeds in 1883 waren pogingen aangewend om tot restauratie van dit merkwaardige, zeer verweerde onderdeel van de kerk te komen. Hoewel P. J. H. Cuypers een uitgewerkt project voor een reconstructie maakte, is het niet tot uitvoering gekomen. Ook tijdens de grote restauratie van 1894-1926, toen de kerk in- en uitwendig werd hersteld en de decoratieve uitmontering van het exterieur aan de hand van talrijke verweerde overblijfsels werd gekopieerd en aangevuld, betrok men het portaal niet in de werkzaamheden. Er werd blijkbaar de voorkeur aan gegeven dit schilderachtige, rijk gedetailleerde stuk architectuur „in schoonheid te laten sterven”, in plaats van het door een dorre kopie te vervangen.

Tijdens de oorlogshandelingen van 1944-'45, toen kerk en toren zeer zwaar geteisterd werden, liep het portaal geen noemenswaardige schade op. Toch ging de toestand sindsdien, ongetwijfeld mede door de toenemende luchtverontreiniging, aanmerkelijk achteruit, een zorgbarende ontwikkeling, die men ook bij het nabijgelegen „Duivelshuis” en bij talrijke andere monumenten in Europa waarneemt.

Het was duidelijk, dat langer wachten met een restauratie niet verantwoord was, vooral omdat vele details van de gevel nu nog aanwezig en herkenbaar waren, hetgeen binnen enkele jaren wellicht niet meer het geval zou zijn.

Het zuiderportaal staat, zoals bij de meeste kerken in de nederrijnse gotiek traditie is, in een der hoeken tussen het schip en het dwarspand. In Arnhem heeft men, evenals bijvoorbeeld in Xanten en Nijmegen, hiervoor de zuidzijde van de kerk uitgekozen, terwijl aan de noordzijde een eenvoudiger portaal verrees, dat in 1783 door een classicistisch toegangsgebouwtje vervangen werd.

Het zuiderportaal wordt aan de westzijde begrensd door de Eusebiuskerk, die gelijktijdig met het schip, betrekkelijk kort na het begin van de bouw der kerk in 1453, moet zijn opgetrokken.

De profileringen der waterlijsten van het portaal waren aan de oostzijde in de muur van het dwarspand gaaf afgewerkt, waaruit bleek, dat de zuidelijke arm na het portaal is gebouwd. Uit de stadsrekeningen is bekend, dat de toren der romaanse St.-Maartenskerk, de voorgangster van de St.-Eusebius, waarvan de funderingen in 1959-'60 zijn blootgelegd, na 1478 is afgebroken. De opgravingen hebben aanwijzingen verschaft, dat deze romaanse toren stond ongeveer ter plaatse van het tegenwoordige zuiderportaal. In 1511 wordt een altaar uit de oude naar de nieuwe kerk overgebracht en men mag aannemen, dat in dit

jaar het slopen der romaanse kerk begonnen is, ondermeer om ruimte te verkrijgen voor de bouw van de zuidelijke dwarsarm (vgl. *Nieuws-bull. K.N.O.B.* 1960, 271-275. — *Bull. K.N.O.B.* 1962, 189-212). De jaren 1478 en 1511 begrenzen dus de periode, binnen welke het portaal tot stand gekomen is.

Reeds bij een oppervlakkige beschouwing blijkt, dat de gevel bestaat uit twee elementen, die niet tot één ontwerp behoren. De met tuf beklede gevel is rijk geleed door waterlijsten, nissen met traceringen en muurzuiltjes met kapitelen, die alle in Baumbergersteen zijn uitgevoerd. De sokkel van het portaal is van trachiet, evenals de basementen van de deuroplijsting, die echter Baumbergerstenen voetstukken hebben. Midden door de fijne, laatgotische ornamentiek van de gevel breekt de forse, grotendeels Baumbergerstenen omlijsting heen, die de deur en het daarboven gelegen venster omvat met haar merkwaardige, elkaar doorsnijdende profileringen. De heterogeniteit der twee onderdelen van dit portaal wettigt de veronderstelling, dat een steenleverancier van bijvoorbeeld de Dombouwoolds van Xanten verscheidene onderdelen voor een nimmer uitgevoerd portaal in voorraad had en deze aan de Arnhemse kerkfabriek heeft aangeboden.

Het bleek reeds dadelijk, dat de reconstructie door Cuypers uit 1883 niet als uitgangspunt zou kunnen dienen voor het herstel, wegens de vrije interpretatie van de details. Niet alleen gold dit voor de rijk gedetailleerde gevelbekroning in flamboyant-gotische trant, die Cuypers had ontworpen zonder dat aanwijzingen omtrent de oorspronkelijke toestand voorhanden waren, maar evenzeer voor talrijke andere onderdelen, waarvan bij vergelijking met de vormgeving van het ongerestaureerde portaal reeds op het eerste gezicht bleek, dat bewust een andere detaillering was ontworpen.

Gezien de vergeworderde staat van verval bleek het niet mogelijk meer van het oorspronkelijke werk te handhaven dan de boogtracering met het visblaasradmotief in de nis onmiddellijk links van de deur. Al het overige beeldhouwwerk moest, na nauwkeurig opgemeten te zijn en na vergelijking met een in het archief van Monumentenzorg aanwezige duidelijke foto uit 1881, vernieuwd worden.

De profielen van de waterlijsten, die in de muur van de zuidelijke dwarsarm gaaf aanwezig waren, leverden geen problemen op, evenmin als de vormgeving van alle decoratieve details in de

onderste helft van de gevel. Tot aan de vier nissen aan weerszijden van het venster waren voldoende fragmenten overgebleven om een nauwkeurige reconstructie mogelijk te maken. Van de zwikvulling tussen de deurboog en de waterlijst daarboven was niets bewaard, maar de foto van 1881 wees uit, dat hier bladmotieven waren toegepast. Ook onder de lijst zelf liep een bladfries, hetgeen bleek uit een teruggevonden fragment in de muur van het dwarspand.

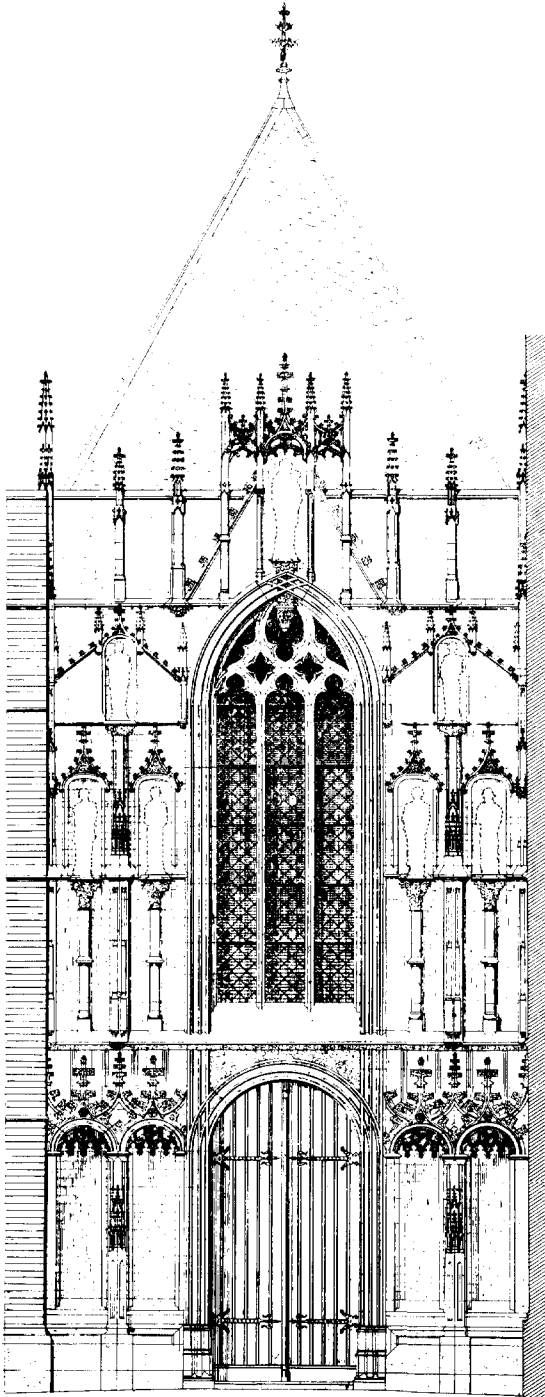
Een onoplosbare moeilijkheid vormden de bekroningen der vier nissen, die paarsgewijs het venster flankeren. Cuypers had hier ezelsrugbogen met hogels en kruisbloemen ontworpen, maar omtrent de betrouwbaarheid van deze reconstructie was niets met zekerheid vast te stellen. Het bouwwerk zelf gaf geen aanwijzingen meer en ook de foto verstreekte in dit opzicht geen gegevens. Men heeft tenslotte geen vormgeving willen toepassen, waarvan de authenticiteit aanvechtbaar zou zijn en boven de nissen zijn derhalve nieuwe stukken natuursteen geplaatst, die onbewerkt bleven. De bekroning van het nissenpaar hierboven leverde minder problemen op, aangezien een rest van een ezelsrugboog boven de rechternis en de plaats van de kruisbloem in de waterlijst daarboven nog zichtbaar waren. Van de eigenaardige, een weinig convex lopende, schuine lijsten aan weerszijden van elk dezer nissen waren slechts verweerde stukken natuursteen over, maar een gedeelte van het profiel was nog waarneembaar, evenals de plaats van de bladhogels en de pinakels, die deze lijsten versierden. De bovenste zone van het portaal stelde de restaurateurs evenmin voor onoplosbare raadsels. De pinakels, die door de bovenste waterlijst waren heengevoerd, bestonden grotendeels zelfs nog; de juiste hoogte kon worden vastgesteld aan de hand van de in de hoek met het dwarspand bewaarde exemplaren. Ook hier liepen aan weerszijden van de topnis schuin geplaatste lijsten, met hogels bezet, omhoog, waarvan de onderstukken intact waren.

De tracering van het venster, tijdens de vorige restauratie in de oorspronkelijke vorm vernieuwd, werd wederom door een nieuwe vervangen.

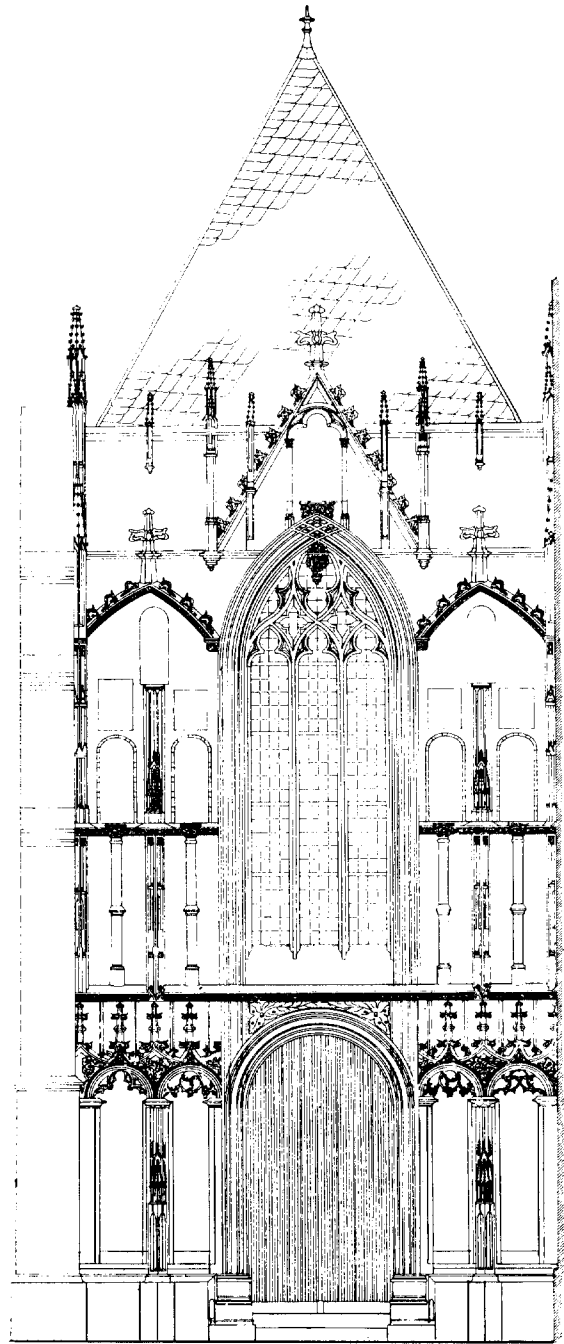
Van de beelden, die het portaal gesierd hebben, waren op het einde van de vorige eeuw de vier in de nissen aan weerszijden van het venster vrij volledig bewaard gebleven, zoals de foto uit 1881 aantoonde. Bij het begin van de recente herstelwerkzaamheden was nog slechts het Petrusbeeld, links van het venster, compleet aan-

Afb. 1. Het zuiderportaal van de Grote Kerk te Arnhem naar een foto uit 1881.

Afb. 2. Niet uitgevoerd restauratie-ontwerp door P. J. H. Cuypers voor het zuiderportaal van de Grote Kerk te Arnhem, 1883.

Afb. 3. Ontwerp voor de in 1965 voltooide restauratie van het zuiderportaal door B. T. Boeyinga.

wezig. Uit de fragmenten van de overige drie kon met behulp van de oude foto worden opge-
maakt, dat links van de Petrusfiguur de tweede
patroon van de kerk, St. Maarten, was uitgebeeld,
terwijl rechts van het venster de in vrijwel geen
enkele Nederrijnse kerk ontbrekende Christoffel
en de diaken Stephanus stonden.

Het Petrusbeeld, een fraai specimen van laat-
gotische Nederrijnse sculptuur, werd door een
kopie vervangen. Het origineel berust thans in
het Gemeentemuseum. Van de drie andere beel-
den werden zo nauwkeurig mogelijke reproducties
gemaakt.

Het inwendige van het portaal is overdekt
door een stergewelf op colonnetten met laatgo-
tische kraagstenen. Tegen de zijbeukwand, aan
weerszijden van de boog, die toegang geeft tot

de kerk, bevinden zich fraai gehouwen bladcon-
soles, waarop beeldjes hebben gerust.

De oorspronkelijke, eiken deur, vermeld in de
Voorloopige Lijst en nog na de oorlog aanwezig,
bleek zozeer door verrotting te zijn aangetast, dat
een nieuwe vervaardigd moest worden, waarbij
men echter de oude profilering aanhield.

Het beeldhouwwerk voor de vernieuwing van
de gevel werd vervaardigd door de beeldhouwer
H. Vreeling. Na diens overlijden in de zomer
van 1965 werd het portaal voltooid door Giu-
seppe Roverso, die voordien de beelden voor de
Latijnse School te Nijmegen had gemaakt. De
kopie van het Petrusbeeld is gemaakt door A.
Bruggeman; de drie andere sculpturen zijn het
werk van H. Vreeling.

H. P. R. ROSENBERG

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Nederlandse interieurteke-
ningen van de 17de en 18de eeuw -11 juni
- *Tropenmuseum*. Van top tot teen, kleding
en tooi
- *De Waag*. De wereld op papier, atlassen,
kaarten, globes etc. -17 juni

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. G. B. Piranesi -5 juni
- Bloementocht door de Betuwe, 30 prenten
-2 juli
- Italiaanse prenten -4 juni

DELFT

- *Prinsenhof*. De Griekse kunstambachten
22 mei
- Griekse kunst uit de laatste drie eeuwen
-22 mei

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum*. Prenten met blaasinstru-
menten -1 juni
- Tentoonstelling over de dans -1 juni
- Nepal -26 juni

HAMBURG

- *Kunsthalle*. De Münchener School der 19de
eeuw -1 juni

KEULEN

- *Kunsthalle*. Romeinen aan de Rijn -30 juni

LAREN

- *Singermuseum*. F. Hart Nibrig -8 juli

LEIDEN

- *Rijksmuseum v. Volkenkunde*. Bali, beeld en
droombeeld -1 okt.

LONDEN

- *Brits Museum*. Chinese schilderkunst -25 okt.
- *The Queen's Gallery*. Dieren in de schilder-
kunst — van Dyck tot Nolan

PARIJS

- *Musée des Arts décoratifs*. Bandes dessinées
— figuration narrative -12 juni
- *Petit Palais*. Vijftig stukken uit de schat van
Toetanchamon -15 juni

ROTTERDAM

- *Museum Boymans-van Beuningen*. Italiaanse
prenten uit de 18de eeuw -4 juni
- *Museum v. Land- en Volkenkunde*. Tibet re-
ligieuze kunst -2 okt.
- *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Wasa, 1628
-30 okt.

TILBURG

- *Textielmuseum*. Fiets en mode -1 juni

TONGEREN

- *Gallo-Romeins Museum*. Kunstschatten uit
de oude dekenij Tongeren 15 juni-15 juli

ZWOLLE

- *Prov. Museum*. Franken aan de Vecht
-16 juni

MEDEDELINGEN

DOCUMENTATIE OUDE KERK AMSTERDAM

De heer A. van Rooyen, die belast is met de documentatie van de restauratie van de Oude Kerk, is in 1964 gereedgekomen met de „Beschrijving Collegekamer van het Onze Lieve Vrouwe Gilde” terwijl in 1966 van zijn hand is verschenen de „Beschrijving van de kosterij, Oude Zijds Voorburgwal 76-78”.

Deze laatste bestaat uit twee banden, waarvan de eerste de beschrijving en de foto's bevat en de tweede de tekeningen.

Er zijn van beide beschrijvingen slechts een zeer beperkt aantal exemplaren vervaardigd. Om echter raadpleging voor geïnteresseerden mogelijk te maken, hebben wij exemplaren van deze beschrijvingen gezonden aan de rijksdienst voor Monumentenzorg te Voorburg; het gemeentelijk bureau voor Monumentenzorg te Amsterdam en het Gemeente Archief van Amsterdam.

PERSONALIA

Tot directeur Culturele Zaken bij het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk is per 1 mei benoemd mr. R. Hotke, tot dusverre hoofddirecteur van de rijksdienst voor de Monumentenzorg. In verband met deze benoeming heeft de heer Hotke zijn plaats in de redactie van het Bulletin ter beschikking gesteld.

VERENIGING DE MUSEUMDAG

De eerste museumdag 1967 zal op vrijdag 26 en zaterdag 27 mei worden gehouden in Leeuwarden en als thema hebben: „Landelijke en regionale musea”.

Leden van de K.N.O.B. kunnen deze museumdag bijwonen.

Een uitvoerig programma kan worden aangevraagd bij het secretariaat, Kazernestraat 3, 's-Gravenhage.

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

St. Joost, voormalig Caulitenklooster

Van dit klooster resteert een zes traveeën lang, ongeveer noord-zuid gericht gebouw van ong. 21 x 8.75 m., dat boven de begane grond een zolder bevat en aan de zuidzijde van een lagere en jongere aanbouw is voorzien. Gedurende de restauratie (1964-1965) werd het onderzocht. Het is opgetrokken van mergel; in de oostgevel bevinden zich in de vijf noordelijkste traveeën spitsbogige openingen, die oorspronkelijk van vorltraceringen zijn voorzien geweest en waarvan de beide uiterste in later tijd zijn uitgekomen tot doorgangen. Inwendig vinden wij originele moerbalken met sleutelstukken met een laatgotisch profiel, die meestal een geheel vormen met de balk (aan beide einden!); zij rusten op afgeronde hardstenen consoles in de muren. Het feit, dat in de zuidmuur een balk voorkomt, doet vermoeden, dat het gebouw aan deze zijde vroeger langer is geweest. Op ong. 1.60 m binnen de oostmuur werd een fundering van mergel aangetroffen, terwijl zich hierboven pengaten in de moerbalken bevinden. Blijkbaar bevond zich hier een houten wand, misschien met een lemen vulling, die een kloostergang afscheidde.

De noordmuur was oorspronkelijk de zuidmuur van een ouder mergelstenen bouwwerk, dat reeds lang verdwenen is. De buitenzijde hiervan vinden wij dus thans binnen. Deze vertoont hier twee iets verdiepte velden, aan de bovenzijde afgesloten door een spitsbogenfries. Het westelijke veld bevat de restanten van een spitsboogvenster; het oostelijke veld, dat slechts voor minder dan de helft bewaard bleef, het overblijfsel van een rond venster. Dit oudere bouwwerk lag aan de westzijde gelijk met de aangebouwde kloostervleugel, maar strekte zich verder naar het oosten uit; de fundering hiervan was buiten het huidige gebouw nog gedeeltelijk aanwezig. Blijkens misschien niet oorspronkelijke inkassingen is er een gewelf (bedoeld) geweest. Dit gebouw was echter blijkbaar niet de kapel, omdat die iets noordelijker gestaan schijnt te hebben. Funderingen hiervan werden in 1922 bloot gelegd, maar helaas niet in tekening gebracht.

Het bewaard gebleven kloostergebouw is vroeger hoger geweest; hierop wijzen nissen in de beide langsmuren op de zolder, die later zijn dichtgezet met mergel. De spanten zijn samengesteld van herbruikt eikenhout. Zij bestaan elk uit twee op elkaar geplaatste jukken, die gordingen dragen en via een makelaar een nokgording. De wolfseinden aan beide zijden zijn gelijktijdig gemaakt.

Toen het klooster in 1578 zijn bestemming verloor, werd het gebouw als pachthoeve in gebruik genomen. Blijkbaar zijn toen de zes bakstenen kruisvensters in de westgevel gemaakt, waarvan de restanten nog aanwezig zijn en waardoor sporen van eventuele oorspronkelijke vensters verloren zijn gegaan. Inwendig werd een bakstenen dwarsmuur gemaakt met stookplaatsen ter weerszijden. In de gebogen achterwand van beide schouwen bevinden zich ter weerszijden lampnissen, afgedekt met twee schuine tot driepas uitgehakte bakstenen. De boezems zijn niet bewaard gebleven.

De kapel is waarschijnlijk aan het eind van de 18de eeuw gesloopt. Op de oudste kadastrale kaart van 1806 komt zij al niet meer voor. Vermoedelijk werd het resterende kloostergebouw tegelijkertijd verlaagd, waarbij de vrijkomende mergel werd gebruikt voor het optrekken van een nieuwe zuidmuur en het opvullen van de nissen op de verdieping. Op een van deze stenen, een vroegere dagkant, werd een rode beschildering in eikenbladmotief aangetroffen, die van de kapel afkomstig kan zijn; een dergelijke beschildering is op geen van de dagkanten van het bestaande gebouw aangetroffen. Ook de zuidelijke aanbouw, waaraan veel mergel voorkomt, zal bij deze gelegenheid zijn verzezen. Te zelfder tijd, of later, werden een nieuwe toegangsdeur in de westgevel en nieuwe vensters aangebracht.

G. BERENDS EN J. P. STAAL

Litteratuur: F. Smeets, „Kloosterhof (St. Joost bij Echt)”, *De Nedermaas* 1922-'23, 58. — Ad. Welters, „Het oud klooster van Sint Joost”, *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg* 59 (1923), 233-248.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

OVERIJSSSEL

Gem. Borne. Bij het afgraven van een hoog gelegen kamp aan de weg van Borne naar Bornebroek zijn een paar urnen alsmede scherven van urnen uit de IJzertijd gevonden.

Oudheidkamer Twente, Enschede (C. C. W. J. Hijzeler).

GELDERLAND

Hien, gem. Dodewaard. In het cunet van de toekomstige Rijksweg 15 van Rotterdam naar Zevenaar vindt sedert 13 maart j.l. onder Hien, gem. Dodewaard een onderzoek plaats naar prehistorische nederzettingssporen. De aangetroffen bewoning dateert voornamelijk uit de Midden-Bronstijd.

De aanwezigheid van oude cultuurgrond en bewoningsresten op deze plaats werd opgemerkt door dr. ir. A. J. Havinga, Landbouw Hogeschool, Wageningen, die een gedetailleerde bodemkartering van Over- en Neder-Betuwe verricht. In het gebied tussen Kesteren en Valburg zijn verscheidene woonplaatsen uit de Bronstijd aan te wijzen.

Het nederzettingsterrein bij Hien beslaat vermoedelijk ettelijke hectaren. Het onderzoek heeft betrekking op een doorsnede door dit terrein, ter grootte van 43.5 are. Het voorhistorische maaiveld is gelegen op een diepte van 0.60 tot 0.70 m. De bewoning was gesitueerd op een smalle strook met een zandige ondergrond, welke dwars door een toenmalige rivierkom liep.

De occupatie valt in twee onderscheidene tijdsbestekken uiteen:

1. een deel van het gevonden aardewerk dateert uit het Laat-Neolithicum en behoort tot de groep van de Veluwe klokbekers. Naast scherven van rijk versierde dunwandige bekers komt grover aardewerk voor, het laatste met onmiskenbare potbeker-elementen. Aan deze fase toe te schrijven zijn waarschijnlijk vrijwel alle vuursteenvondsten, waaronder krabbers, pijlpunten en splinters van geslepen bijlen. Sporen, welke tot de bekerfase behoren, zijn niet waargenomen.

2. zeer veel belangrijker is hetgeen de tweede periode aan sporen en resten aan het

licht heeft gebracht. De ceramiek bezit de kenmerken van de Hilversum-Drakensteingroep, in het bijzonder van de Drakensteinfase. Als middel tot verschraving van het aardewerk is kwartsgruis gebruikt; daarnaast vond ook grint toepassing. De sporen zijn in een drietal kernen gegroepeerd. Eén dezer kernen vertoont een goede overeenkomst met het patroon van de ceramisch verwante nederzetting te Zijderveld, welke in de jaren 1965 en 1966 is onderzocht (*Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1965 *107, *138 en 1966 *93). Evenals te Zijderveld treedt hier de combinatie op van de ronde hut en de sporen van talloze betuiningen, die doorgaans in twee elkaar loodrecht kruisende richtingen verlopen.

Het beeld van een tweede kern daarentegen wordt, afgezien van een ronde hut, bepaald door rechthoekige plattegronden van het driescapige type. Dit is vertegenwoordigd in een 34.50 m lang gedeelte van een woonhuis, waarin twee perioden aanwezig zijn, en in een complete, 16 m lange plattegrond, die mogelijk als een bijgebouw — schuur — van het woonhuis geïnterpreteerd kan worden. In beide plattegronden worden de twee rijen van staanders aan weerszijden op enige afstand begeleid door een vlechtwand. Bij het woonhuis is zelfs sprake van een dubbele vlechtwand. De breedte van woonhuis en bijgebouw bedraagt 6 m. De smalle zijden zijn afgerond. De ingangen van het bijgebouw bevinden zich in de as tegenover elkaar in de twee smalle zijden. Beide plattegronden zijn gericht volgens de lijn n.w.-z.o.

Van de derde kern tenslotte is slechts een gering gedeelte aangesneden; het laat zich aanzien, dat deze gelijkenis vertoont met de eerste kern.

Het onderzoek, dat dankzij de grote medewerking van Rijkswaterstaat kon plaatsvinden, zal binnenkort worden beëindigd.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

NOORD-BRABANT

Breugel, gem. Son en Breugel. Op de Hooionkse Akkers werd tijdens een zandafgraving het onderste gedeelte van een eikehouten boomstam-

put ontdekt. Ook elders op het perceel werden sporen van een put aangetroffen. Op de vindplaats lag een aantal Romeinse en vooral middeleeuse scherven.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Cuijk. Bij de aanleg van het waterleidingbuizenet ten noordwesten van Cuijk werd een urn met crematieresten gevonden. De urn behoort tot het zogenaamde Harpstedt-type.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Heerstaaien, gem. Nieuw-Ginneken. In verband met een aangevraagde vergunning voor ontgronding van een perceel, dat deel uitmaakt van een hoogte (oeverwal) langs het riviertje de Mark en „het Bergske” of „de Donk” wordt genoemd, heeft drs. J. H. Verhagen uit Tilburg hier een aantal verkenningen verricht. Aan de noordzijde van deze hoogte vond hij een pas gegraven bietenkuil. In het profiel hiervan trof hij een dikke humeuze laag aan op 60 cm onder het maaiveld. Bij het afschaven van het profiel kwamen ongeveer 60 urnscherven, stukken verbrand hutteleem, veel ijzerslakken en houtskool aan het licht.

Ongetwijfeld betreft het hier een nederzetting uit de IJzertijd, met waarschijnlijk annex hieraan een ijzersmelterij.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Hilvarenbeek. Op een vindplaats, zuidwestelijk van de dorpskern, waar reeds talrijke neolithische voorwerpen te voorschijn kwamen, werd nu de top van een stenen bijl gevonden door de heer Leenhouders te Hilvarenbeek.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Knegsel, gem. Vessem c.a. Bij graafwerkzaamheden in zijn tuin voor de aanleg van een klein zwembad vond ir. P. A. Naastepad grondsporen en een aantal urnscherven. Bij bezoek ter plaatse bleek, dat er enige paalkuilen en afvalputjes aan het licht waren gekomen. De sporen werden aangetroffen vanaf 40 cm onder het huidige maaiveld. Ongetwijfeld betreft het hier een nederzetting die in het begin van de IJzertijd gedateerd moet worden.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

St.-Michielsgestel. In een grotendeels afgegraven akker, zuidelijk van het dorp werd een aantal aardewerkscherven gevonden gedeeltelijk uit

de Romeinse tijd en gedeeltelijk uit de Middeleeuwen, o.a. Pingsdorfaardewerk.

Vele fragmenten van dakleien doen vermoeden dat dicht bij deze plaats een met leien gebouwd gebouw heeft bestaan.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Riethoven. Door de heer J. H. C. Biemans uit Bergeijk werd onder de gemeente Riethoven een belangrijke nederzetting uit de Romeinse tijd ontdekt. Een groot aantal Romeinse dakpanfragmenten, aardewerkscherven en een drinkwaterput bepaalden de plaats van de nederzetting. Vlak hierbij werd aan de hand van aardewerk met crematiersten ook de bijbehorende begraafplaats teruggevonden. Deze was aangelegd op de plaats van een ouder urnenveld.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Someren. Te Someren hebben de laatste tijd talrijke grondwerkzaamheden plaats als gevolg van een ruilverkaveling en de uitbreiding van de huidige dorpskern. Nieuwe kavelsloten, riolerings- en waterleidingsleuven hebben talrijke archeologica aan het licht gebracht. In een sleuf voor de waterleiding werd een Merovingische speerpunt gevonden. Mogelijk werd hierbij een Merovingisch grafveld aangesneden. In het noordelijk uitbreidingsplan kwam een boomstamput aan het licht. De hierin aangetroffen scherven geven door de talrijke Pingsdorfscherven een datering in het begin van het laatste millennium. Een kavelsloot der ruilverkaveling doorsneed de zeer zware funderingen van het voormalige kasteel „de Donk”. Deze werden zichtbaar op ongeveer 90 cm onder het huidige maaiveld. De afmetingen van de gebruikte bakstenen waren: 24.5 x 11.5 x 4.5 cm.

In verband met de sterk gewijzigde perceleling na de ruilverkaveling werden ook de juiste coördinaten vastgelegd van de plaats der andere kastelen die vroeger in Someren hebben bestaan en die namen droegen als: kasteel Vladeraken, Wolfsnest, Grimburg, Edelenburg en Witvrouwenburg.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Son. Bij afgraving van een hoge akker ten zuidwesten van hoeve Dommeloord werden veel Romeinse en inheemse aardewerkscherven aangetroffen, hetgeen erop wijst, dat hier in de Romeinse tijd een nederzetting heeft gelegen.

Dergelijke vondsten werden eveneens 300 m ten zuidoosten van bovengenoemde vindplaats aangetroffen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

LIMBURG

Heerlen. Op 25 januari 1967 maakte het Gemeentelijk Archief en Museum te Heerlen melding van Romeinse vondsten aan de Voskuilenweg, kad. sectie M nr. 830 te Heerlen. Bij werkzaamheden voor de bouw van de broodfabriek „Ons Dagelijks Brood” van de Coöp. Zuid-Limburg werd over een afstand van ruim 40 m het tracé van een Romeinse weg in de lengte schuin aangesneden. De weg was als zodanig te herkennen door een ca. 0.80 m dik pakket grind, dat blijkens de afwisseling van donkere en lichte lagen in tenminste vier fasen aangebracht moet zijn. Direct onder het grindpakket vertoonde de overigens geel gekleurde lössgrond een ca. 0.15 m dikke wit uitgebleekte laag. Aan de noordzijde was het grindpakket voor een deel aan de bovenkant vergraven. De breedte van de weg bedroeg ca. 8.50 m. Er waren geen greppels aan weerszijden van de weg waar te nemen. Het tracé loopt in de richting oost-west en kan deel uitgemaakt hebben van de weg Tongeren-Maastricht-Heerlen-Keulen. Dateerbaar materiaal werd niet gevonden.

Reeds eerder, in mei-juni 1966, brachten grondwerkzaamheden voor dezelfde fabriek ca. 20 m ten noorden van de weg Romeins materiaal aan het licht, dat vermoedelijk de inventaris van een graf gevormd heeft. De voorwerpen lagen los in de grond bij elkaar op ca. 2 m onder het maaiveld. De inventaris bestaat uit: een terra sigillata-kommetje Drag. 33, voorzien van het stempel LENTISCVS (fabr. Lezoux; dat. Flavisch-Hadrianisch); een terra sigillata-bord Drag. 18, voorzien van een stempel OF [- - -] v[(dat. Flavisch-einde 1ste eeuw); een ruwwandig bord met geprofileerde horizontale rand (P. Stuart, *Gewoon aarde- werk uit de Romeinse legerplaats en de bijbehorende grafvelden te Nijmegen* 1963, 83 type 216; E. Gose, *Gefässtypen der römischen Keramik im Rheinland* 1950, 21 type 352); een governiste kruik; een bestrooide en governiste beker; een bronzen casserole, die wellicht met niello versierd is geweest; een hals van een fles van groen glas, aan de onderzijde versierd met ribbels.

Het graf dateert waarschijnlijk uit de tweede helft van de 1ste eeuw na Chr.

De vondsten zijn door bemiddeling van de directeur van de Coöp. Zuid-Limburg, de heer H. Th. J. van den Bosch, overgedragen aan het Gemeentelijk Museum te Heerlen. Dank zij de actieve medewerking van dit museum kon de redding en de documentatie van deze vondsten op snelle en doeltreffende wijze uitgevoerd worden.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

— Door de waakzaamheid van het Gemeentelijk Archief en Museum te Heerlen kon in de eerste week van mei een interessante Romeinse vondst geregistreerd worden. Op het terrein, dat gelegen is aan de westelijke zijde van de kruising Coriovallumstraat-Ververstraat en dat eigendom is van de dames Honigmann te Heerlen, stootte men bij grondwerkzaamheden op een laag Romeinse dakpannen (ca. 0.50 m onder het maaiveld). Reeds eerder zijn hier talrijke dakpanfragmenten gevonden.

Bij nader onderzoek kwam een rechthoekig vloertje (1.30 x 1.95 m) van veertien tegulae aan het licht. Overlangs gehalveerde dakpannen die verticaal geplaatst waren, vormden aan twee zijden de begrenzing. Een rij, bestaande uit dakpanfragmenten en onregelmatig gevormde Kunrader stenen (diam. 0.05-0.23 m), deelde de vloer in de breedte in tweeën. Op ieder van beide helften tekende zich een ronde, diep zwarte brandplek af (diam. 0.60-0.65 m). De roodverkleurde Kunraderstenen, de blauwzwart geblakerde dakpannen en de rood gekleurde löss onder de dakpannen wijzen op een zeer intensief en geconcentreerd vuur.

In de omgeving van de vloer lagen talrijke tegula- en imbrexfragmenten verspreid. Ca. 0.25 m onder de vloer bevindt zich een dicht grindpakket, dat zich waarschijnlijk tot aan de Ververstraat uitstrekt. Een nadere aanwijzing voor een datering is niet gevonden.

Op grond van het bovenstaande is het vloertje vermoedelijk het restant van een (dubbele) stookplaats, waarbij men kan denken aan een soort praefurnium. Vergelijkbare constructies zijn o.a. gevonden bij praefurnia in de villa in het Ravensbosch en in een villa te Sarre-Union (Elzas) (A. E. Remouchamps, „Opgraving van een Romeinse villa in het Ravensbosch (L.)”, *OMROL N.R.* 6, 1925, 56-58; J.-J. Hatt, „Circonscription d'Alsace”, *Gallia* 24, 1966, 325, pl. 18).

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

Swalmen. In december 1966 heeft de heer Th. H. Hendrixx te Roermond aan de R.O.B. de vondst gemeld van twee middeleeuwse waterputten in een bouwput aan de Markt te Swalmen. Het gaat hier om een boompunt (diam. 0.80-0.90 m) en een vierkante put van eikehouten planken (0.50 x 0.60 m), die op een onderlinge afstand van 1.20 m gelegen waren. Tot de vondsten behoorden aardewerkfragmenten, alsmede ijzeren en houten resten van een emmer. Het aardewerk is te dateren in de eerste helft van de 14de eeuw (determ. A. Bruijn).

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

NOORD-HOLLAND

Haarlem. In mei 1965 werd in recent opgebrachte tuingrond een stenen bijl gevonden op het terrein van de Firma N.V. Vomotec, Nijverheidsweg 36, door de heer G. E. G. Bouman. In februari 1966 is deze vondst aan het I.P.P. gemeld.

Het betreft een geheel geslepen, ongefaceteerde bijl van dioriet, met ellipsvormige tot afgerond-rechthoekige dwarsdoorsnede, ronde snede, plat afgeslepen, overigens puntige top en bolle contourlijnen (lengte 12.7, dikte 4.0, breedte snede 6.2, breedte top 2.2 cm).

Op grond van deze kenmerken kan de bijl gedateerd worden in het Laat-Neolithicum (bekertijd).

Door de vinder waren reeds vruchteloze pogingen gedaan via de leverancier van de opgebrachte grond de herkomst daarvan op te sporen. Bij een hernieuwd onderzoek hiernaar vanwege het I.P.P. kon alleen worden vastgesteld, dat de betreffende grond — donkere veengrond, met tak- en wortelresten — uit de directe omgeving van Haarlem of uit Haarlem zelf afkomstig was. Waarschijnlijk is de bijl dus afkomstig uit een der veenopvullingen tussen de strandwallen van Haarlem.

I.P.P., Amsterdam (H. H. van Regteren Altena en J. A. Bakker).

ZEELAND

St.-Maartensdijk. Nadat de onderzoeken van 1965 en 1966 de voorburcht van het „Hof” te St.-Maartensdijk aan het licht hadden gebracht, concentreerde de opgraving zich tijdens de afgelopen weken op een terrein, waar wij verwachtten het kasteel uit de 13de eeuw terug te vinden. Tot nu toe waren er weinig sporen van deze burcht te voorschijn gekomen; wel kregen wij een vrij compleet beeld van de voorburcht ten tijde van Frank van Borssele en zijn opvolgers.

Een uitgebreid onderzoek bracht ons gedurende deze campagne echter geen gegevens betreffende de oudste versterking, maar leverde een vrij volledig plan van de stoeterij van heer Frank. Het voornaamste gebouw bestond uit een grote stal van ongeveer 30 x 12 m, drieschepig. De steunpunten voor het houtskelet waren bijna alle bewaard. Ondanks het herhaalde ploegen in het verleden bleken zelfs grote delen van het plaveisel nog op hun plaats te liggen. Natuurlijk ontbrak ook de afvoergoot niet.

Tegen de stal aangebouwd bevond zich de woning van de „maarschalk” oftewel de oppasser. Overigens kwam een zeer groot, aan drie zijden ommuurd wed te voorschijn, waarvan de geplaveide vloer aflopend was gelegd. Een rond bouwsel vlak bij deze drenkplaats wacht nog op een nadere verklaring.

Delen van de ommuring — overigens zonder militaire waarde of zelfs maar bedoeling — gaven een idee van de uitgestrektheid van het terrein; een bruggehoofd en de verbinding met de voorburcht gaf de stoeterij haar plaats in het geheel van de uitgebreide aanleg, die met recht het „Hof” genoemd mocht worden. Ommetselde waterlopen, ten dele overkluisd, lokaliseerden de verbinding van een kolk achter de stal met het buitenwater. Al met al werd een gedetailleerd en boeiend beeld verkregen van een aanleg uit de 15de eeuw, die tot nog toe nergens werd opgegraven.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

TENTOONSTELLINGEN

ALMELO

— *De Waag.* Schilderijen van oud-Almelo

AMSTERDAM

— *Tropenmuseum.* Van top tot teen, kleding en tooi

- *De Waag*. De wereld op papier, atlassen, kaarten, globes etc. -16 juli
- *Rijksmuseum*. Hercules Seghers en zijn voorlopers (grafisch werk) 16 juni-3 sept.
Tegels uit eigen bezit 22 juni-sept.
- ARNHEM
- *Gemeentemuseum*. Bloesemtocht door de Betuwe in de 18de eeuw, 30 prenten en tekeningen -3 juli
- BREMEN
- *Kunsthalle*. De Biedermeiertijd in Berlijn. Schilderijen, tekeningen en grafisch werk van Blechen tot Menzel -2 juli
- DEN HAAG
- *Gemeentemuseum*. Strijkinstrumenten -1 aug.
Muziektheorie in de 16de en 17de eeuw -1 aug.
Haags zilver. 20 juni-27 aug.
- *Meermanno-Westreenianum*. Nederlandse boekillustraties tot 1700 -20 aug.
- HAARLEM
- *Vleeshal*. Diorama's van de Romeinse tot en met de Franse tijd 25 juni
- KEULEN
- *Kunsthalle*. Romeinen aan de Rijn -30 juni
- KREMS-STEIN
- *Minoritenkerk*. Gotiek in Oostenrijk -15 okt.
- LAREN
- *Singer Museum*. Overzichtstentoonstelling Isidoor Opsomer 15 juli-17 sept.
F. Hart Nibrig -8 juli
- LEIDEN
- *Rijksmuseum v. Volkenkunde*. Bali, beeld en droombeeld -1 okt.
- LONDEN
- *Brits Museum*. Chinese schilderkunst -25 juni
- *The Queen's Gallery*. Dieren in de schilderkunst — van Dyck tot Nolan
- PARIJS
- *Petit Palais*. Vijftig stukken uit de schat van Toetanchamon -26 juni
- *Orangerie*. Franse meesterwerken uit Zwitserse collecties -2 okt.
- ROTTERDAM
- *Museum Boymans-van Beuningen*. René Magritte 5 aug.-24 sept.
- *Museum v. Land- en Volkenkunde*. Tibet, religieuze kunst -2 okt.
- TILBURG
- *Ned. Volkenkundig Missiemuseum*. Wah, landbouwgemeenschap in de Pandjab -okt.
- TONGEREN
- *Gallo-Romeins Museum*. Kunstschaten uit de oude dekenij Tongeren -15 juli

MEDEDELINGEN

VACATURE

LOOSDRECHT

Het bestuur van de Van Sypesteyn-Stichting zoekt voor het kasteel-museum Sypesteyn te Nieuw-Loosdrecht een

INWONEND BEHEERDER, BEHEERSTER OF ECHTPAAR

Taak: (na een korte periode van inwerken door de huidige beheerster, die de leeftijdsgrens heeft bereikt) rondleiding van bezoekers, het voeren van enige correspondentie en dagelijkse administratie, schoon houden van gebouw en verzameling (o.a. schilderijen, meubilair, porselein, klokken en glaswerk), werkzaamheden in de tuin en toezicht op het onderhoud van gebouw en park.

Leeftijd bij voorkeur niet jonger dan 30 en niet ouder dan 50 jaar; in het bijzonder m.o.o. rondleiding strekt enige kennis van de moderne talen en van kunst en kunstnijverheid tot aanbeveling.

Aanvangssalaris: f 650.— per maand, benevens vrij wonen.

Sollicitaties te richten tot de secretaris van het bestuur, Maliebaan 6, Utrecht.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Lutkepost, gem. Achtkarspelen. Bij het afdekken van een tas kuilgras te Lutkepost bij Buitenpost stiet men op menselijke geraamten. Nader onderzoek wees uit dat zich in de onmiddellijke omgeving tevens middeleeuws bouwpuin in de bodem bevond, bestaande uit kloostermoppen van uiteenlopende formaten. Het betreft hier kennelijk de standplaats van de voormalige parochiekerk van Lutkepost, als zodanig nog kenbaar door een duidelijke verhevenheid, waarop thans een boerderij staat. De parochie behoorde tot de Friese enclave van het bisdom Munster en lag aan het westelijke uiteinde van een bedijkte zijarm van de Lauwers, de Oude Reed. Vanuit Lutkepost werd de nabijgelegen kapel, later parochiekerk van Buitenpost gesticht, oudtijds Utpost geheten.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Sneek. Bij het graven van een kelder ten behoeve van een nieuw bankgebouw op de hoek van het Schaapmarktplein en Leeuwenburg stiet men op de overblijfselen van middeleeuwse bebouwingen, rustende op ongeveer 2 meter lange, in de slappe ondergrond gedreven elzestammetjes. Tevens werd op een gedeelte van het onderhavige terrein een nadien gedichte sloot aangetroffen, aansluitende op de voormalige havenkolk van de Neltjeszyl, welke zich ter plaatse van het huidige Schaapmarktplein bevond. In het circa 2 meter dikke ophogingspakket boven de natuurlijke bodem — zware klei op veen — werden voorts enkele middeleeuwse dakpannen geborgen — schaliën zowel als holle exemplaren —, alsmede een grote hoeveelheid aardewerkscherven, waarvan de oudste categorieën uit kogelpotscherven bestonden, daterende uit het begin van de 13de, mogelijk nog eind van de 12de eeuw. Pingsdorfaardewerk was uiterst spaarzaam vertegenwoordigd, het eerst later in zwang gerakende Siegburger aardewerk daarentegen in grote hoeveelheden.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

GRONINGEN

Rasquert, gem. Baflo. Ook nu weer werden tijdens de werkzaamheden voor de uitbreiding van de ijsbaan, gelegen aan de noordzijde van de hier reeds grotendeels afgegraven wierde, scherven, dierlijke beenderen en een menselijk skelet aangetroffen, en wel op de oostzijde van het terrein. Helaas was het laatste reeds voor onze komst opgenomen. De veronderstelling hier met een graf te maken te hebben moet overigens als speculatief worden beschouwd.

De vondst van een op de waarschijnlijk lage rand na gave pot met een kort en breed peervormig lichaam en relatief kleine opening, als urn gebruikt, zal globaal als 7de-eeuws moeten worden gedateerd.

Stappen ondernomen tot het behoud van dit voorwerp leidden tot minder prettige momenten. De reeds op bladzijde *55 geschetste oorzaken waren niet zonder gevolg gebleven. De burgemeester der gemeente Baflo, de heer J. A. Bultena, heeft de urn bereidwillig aan het Groninger Museum voor Stad en Lande in bruikleen afgestaan.

B.A.I. en Groninger Museum, Groningen (J. W. Boersma).

Ten Boer. De toevallige vondst van een gouden munt en de ontdekking (een week daarna), dat de spijkerkist van de buurman van de vinder nog elf — naar achteraf bleek twaalf — overeenkomstige geldstukken bevatte, leidde op Pinksterzondag en -maandag (14 en 15 mei 1967) tot een „goldrush” op Ten Boer. De daaropvolgende dinsdag kon de veertiende munt worden geoogst. De goudkoorts van de vindereigenaars, de families Kok en Noorman met hun aanhang, kon door de burgemeester dezer gemeente, mr. P. J. Molendijk, slechts met toepassing van de Monumentenwet (wierde) tot een meer gezonde hoogte worden teruggebracht.

Behalve de twee genoemde munten was de rest ca. zeven jaar geleden tijdens normale tuinwerkzaamheden in de bovengrond van een

akker aangetroffen. Deze is aangrenzend gelegen ten zuiden van het oostelijk gedeelte van de zuidvelde der voormalige Benedictinessen-kloosterkerk, op het hoogste gedeelte der wierde. De twaalf goudgulden zouden in een zakje zijn verpakt geweest. De twee onlangs gevonden exemplaren werden op een ten zuiden aan het perceel grenzend tuintje aangetroffen en zijn mogelijk afkomstig uit hier gedeponeerd afval, komend van de eerstgenoemde akker.

De 14 goudgulden, die grotendeels goed bewaard waren, konden als volgt worden gedetermineerd:

3 gulden met St. Jan, van hertog Reinald IV van Gelre, 1402-1423 (Van der Chijs 8, 3),

1 gulden met St. Jan, van Frederik van Saarwerden, aartsbisschop van Keulen, geslagen te Bonn ca. 1410 (Noss 254),

2 gulden met St. Pieter, van Diederik van Meurs, aartsbisschop van Keulen, geslagen te Bonn ca. 1410 (Noss 254),

1 gulden met tronende Christus, van dezelfde, geslagen te Riel ca. 1425 (Noss 327),

1 gulden met St. Jan, van Werner van Falkenstein, aartsbisschop van Trier, geslagen te Offenbach ca. 1410 (Noss 405),

1 gulden met St. Jan, van Johan van Nassau, aartsbisschop van Mainz, geslagen te Höchst ca. 1410 (Joseph 8),

1 gulden met St. Pieter, van Lodewijk III, keurvorst van de Palts, geslagen te Bacharach ca. 1420 (Joseph 24),

2 gulden met St. Jan, van koning Sigismund van Luxemburg, geslagen te Frankfurt ca. 1420 (Joseph-Fellner 100, 102),

2 gulden met St. Jan, van dezelfde, geslagen te Frankfurt ca. 1425 (Joseph-Fellner 104).

Pogingen tot verwerving van de vondst voor het Groninger Museum voor Stad en Lande hebben helaas tot op heden geen resultaat gehad.

In 1877 werden ongeveer op dezelfde plaats eveneens een en dertig goudstukken opgedolven, waarvan alleen de huidige verblijfplaats nog onbekend is.

De heer W. K. van der Veen, als hoofdcommissie aan het Gem. Archief van Groningen verbonden, ontdekte een bericht in de Provinciale Groninger Courant van 11 oktober 1877, waarin een specificatie van de toen gevonden muntschat werd gegeven: een en twintig Franse kronen van Karel VI (1380-1422) en tien goudgulden; deze laatste zowel qua tijd als

ook qua plaats van herkomst op een lijn te stellen met de thans gevonden goudgulden. De goudstukken waren gevonden in een loden doosje, dat bij het graven stuk gestoten werd.

In het kader van een in de nabije toekomst uit te voeren restauratie van het kerkgebouw wordt een archeologisch onderzoek van het vroegere abdijterrein overwogen, waarbij dan aan de stratigrafische ligging van de eventueel nog resterende muntschat aandacht zal worden besteed.

B.A.I. en Groninger Museum, Groningen (J. W. Boersma) en Kon. Penningkabinet, Den Haag (H. Enno van Gelder).

GELDERLAND

Millingen. Bij grintzuigwerkzaamheden tussen Kekerdom en Leuth in de omgeving van de boerderij Bieserveld werd een „Griffzungenschwert” gevonden, dat door het Rijksmuseum G. M. Kam kon worden aangekocht. Volgens J. J. Butler van het Biologisch-Archeologisch Instituut te Groningen behoort dit exemplaar tot het Ewart Park-type en is het van Britse of Ierse afkomst. Lengte: 56.5 cm.

Rijksmuseum G. M. Kam, Nijmegen (A. V. M. Hubrecht).

St.-Walrick, gen. Overasselt. Als afsluiting van het college „Inleiding tot Archeologisch Veldwerk” in het studiejaar 1966-1967, is van 17-28 april 1967 de vierde veldcursus van het I.P.P. gehouden, onder dagelijkse leiding van mevrouw M. Addink-Samplonius. Opgegraven werden het zuidoost- en het noordwest-kwadrant van tumulus 3 van de grafheuvelgroep te St.-Walrick. Het zuidwest kwadrant van deze heuvel is in 1961 opgegraven (zie voor een profielbeschrijving en voor een verslag van de vroegere campagnes: W. Groenman-van Waateringe, „Palynologisch onderzoek van drie laat-neolithische tumuli te St. Walrick bij Overasselt (Gld.)”, *In het voetspoor van A. E. van Giffen*, 1961, 72-80). De heuvel, die vrijwel geheel gaaf is, is in drie perioden opgegraven op een ondergrond van oranjegeel zand. In het noordwest-kwadrant bleken zich geen ingraven te bevinden; in het zuidoost-kwadrant bevond zich 80 cm beneden de top van de heuvel, 1.10-2.00 m z. van het centrum een o.w. gericht rechthoekig graf zonder bijgiften, aan de buitenkant scherp aangegeven door een witte strook schierzand.

Hierin bevond zich het lijksilhouet van een op de rug liggende dode, het hoofd aan de oostzijde, dat vanaf het middel nog onder de profiel dam ligt.

Uit het ter plaatse onduidelijke profiel was niet op te maken of het hier het centrale graf van de derde periode dan wel een nog latere bijzetting zonder bijbehorende ophoging betreft. Randconstructies zijn niet aangetroffen. Door A. Voorrips (I.P.P.) werden van het oud oppervlak en de twee heuveltaluds, alsmede uit de bodems van de in de nabijheid gelegen vennen monsters genomen voor palynologisch onderzoek.

I.P.P., Amsterdam (M. Addink-Samplo-nius).

Ijzendoorn, gem. Echteld. In juni 1966 werd door de heer P. van Dinteren uit Deventer tijdens een fietstocht een hoop afval uit een baggermolen aangetroffen op de uiterwaard van de Waal bij Ijzendoorn. Daarbij bevond zich een geheel in elkaar gedrukte bronzen „ketel”, waar al gras in groeide. Het betreft het type van het exemplaar uit Brokjaer bij Ribe in Jutland, Denemarken, dat in de 1ste-2de eeuw wordt gedateerd (H. J. Eggers, *Der römische Import im freien Germanien*, Hamburg 1951, 78 Katal.nr. 14. Stufe B2 = Ältere Kaiserzeit (\pm 50-150 n. Chr.).

De ketel uit Ijzendoorn is hoog \pm 23 cm; de randdiameter bedraagt \pm 30 cm; de bodemdiameter is \pm 31.3 cm.

R.O.B., Amersfoort (J. Ypey).

UTRECHT

Cothen. Op 17 april 1967 meldde de heer Minderhout, waterbouwkundige bij de Provinciale Waterstaat van Utrecht, de vondst van een ijzeren lanspunt bij Cothen.

Het is een ca. 40 cm lange vleugellans met relatief korte koker (diam. basis 3.2 cm) en lang, breed-ovaal blad (1.28 cm, gr. br. 5.1 cm); de „vleugels” zijn zeer zwaar (ca. 5 cm lang) en driehoekig van vorm met rechte bovenkant en iets gebogen onderzijde. Datering: 9de eeuw.

De lanspunt, die vrijwel gaaf bewaard gebleven is, was bij het vinden grotendeels overdekt met een zandige korst, waarin kiezelsteentjes; het oppervlak van het metaal vertoonde groenig patine. Het stuk is thans in het laboratorium van de R.O.B. gereinigd.

De vondst was in het begin van april gedaan in het opgebrachte zand van het wegbed van de nieuw aan te leggen provinciale weg-west (onderdeel van de wegaanleg Bunnik—Wijk bij Duurstede), juist tegenover, d.w.z. ten noorden van de r.k. kerk van Cothen. Het zand voor het wegbed — en daarmee de lanspunt — is afkomstig van het terrein van de gebr. Mocking op de noordelijke oever van de Kromme Rijn direct ten westen van het dorp Cothen (vooral percelen sectie B nrs. 1048 en 1049). Het zand in het betrokken weggedeelte zou reeds maanden tevoren — november/december 1966 — gewonnen zijn; de preciese herkomst binnen het ontgronde terrein valt niet meer aan te geven. De ontgrondingswerkzaamheden hadden op het moment van de verkenning nog voortgang. Daarbij werd een laag teelaarde van ca. 60 cm ter zijde gelegd om na het winnen van 1 m zand teruggestort te worden. Volgens de aanwezige arbeiders waren in de afgelopen maanden bij deze werkzaamheden van tijd tot tijd skeletten, potten en scherven gevonden; in perceel 1048 naast de zuidoostelijke hoek van perceel 534 zouden stenen van een in het documentatie-archief van de R.O.B. verder niet bekend „kasteel” gevonden zijn. Op het reeds afgegraven terreingedeelte zijn hier en daar nog scherven aanwezig, waaronder ik een Badorfscherfje aantrof.

Al met al blijven de vondstomstandigheden vaag; het lijkt echter niet onmogelijk, dat aan de ontgroning ten westen van Cothen een vroeg-middeleeuws grafveld ten offer gevallen is.

R.O.B., Amersfoort (W. A. van Es).

Jutphaas. Tijdens het bouwrijp maken van een uitgestrekt terrein ten zuiden van de begraafplaats te Jutphaas — voorheen de standplaats der middeleeuwse parochiekerk — werden op verschillende plaatsen cultuursporen aangetroffen uit de Late IJzertijd en de Romeinse Keizertijd. De bewoning strekte zich uit over een duidelijk waarneembare kleirug, welke in zuidelijke richting afhelt naar een met veen opge vulde laagte, welke op haar beurt naar het zuiden weer aansluit op de bedding van de Hollandse IJssel. Het inheemse pottenbakkersgoed bleek gemengd te zijn met Gallo-Romeinse import, zij het geen terra sigillata doch de meer grovere soorten.

(R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Twee walbeschoeiingen van horizontaal gelegde eiken planken en een 0.50 m brede bakstenen kademuur konden — voornamelijk in profiel — worden bestudeerd bij een opgraving aan de Beursstraat na sloping van de panden 33 en 35. Het onderzoek duurde van 8-24 mei 1967. De twee walbeschoeiingen lagen 7 m uit elkaar en sloten twee taludvormige ophogingen af, die in de 14de eeuw vanaf de Amsteldijk (Warmoesstraat) over afstanden van 22 en 29 m in de Amstelbedding zijn aangebracht tot een totale hoogte van ca. 2.5 m. De kademuur was onderheid met korte elzen slieten; zij was op een hoger niveau — gelijktijdig met een latere ophogingsfase — gemetseld ter hoogte van de tweede beschoeiing. Waarschijnlijk heeft deze kade de gevel

gedragen van de eerste, direct aan het water van het v.m. Damrak staande bebouwing uit het einde van de 14de eeuw. Een voor deze gevel gelegen, tussen zware balken gevleide bakstenen bestrating op een met keien en houtresten gevulde aanplemping, is vermoedelijk afkomstig van een 5 m lange steigerpier (De langs de plaats van onderzoek lopende Paternostersteeg heette in 1390 Kercksteygersteeg).

Doordat het profiel onder het pand Beursstraat 33 aansluit op dat van de ophogingslagen onder het pand Warmoesstraat 98 (zie blz. *35-*36) is het beeld van de groei van de 14de- en 15de-eeuwse buitendijkse bebouwing langs de oostzijde van het Damrak nu gecompleteerd.

I.P.P., Amsterdam (H. H. van Regteren Altena).

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

Arnhem, Huis Renn-enk

Tijdens de verbouwing van dit huis is gebleken, dat het in verscheidene etappes tot stand gekomen is. In zijn huidige omvang dateert het uit 1849, blijkens een jaartalsteen in de noordelijke zijkant van de middenrisaliet aan de westzijde (opschrift: W. v. P. 1849). Het zuidelijke gedeelte ervan, gelegen aan de zijde van de Velperweg, is echter nog 18de-eeuws. Het besloeg een oppervlakte van 17.5 x 6 m met tegen het westelijk gedeelte van de noordgevel een aanbouw van 8 x 6.5 m, die gedeeltelijk eveneens twee verdiepingen telde en verder een verdieping lager was.

Onder de westzijde van dit gebouw bevindt zich over de volle diepte een kelder van 5 x 12.5 m, die waarschijnlijk ouder is. De kloostermoppen, waarvan deze lijkt te zijn opgetrokken, zijn misschien van elders afkomstig. Het gewelf, gedrukt korfbogig van vorm, is echter 18de-eeuws.

Het 18de-eeuwse huis werd eerst uitgebreid met een aanbouw van 6.5 x 10 m tegen het oostelijke gedeelte van de noordgevel. Waarschijnlijk werd tegelijkertijd de ruimte tussen beide aanbouwen volgebouwd en de westelijke aanbouw, voor zover hij laag was, van een verdieping voorzien.

In 1849 werd het gebouw inwendig gewijzigd en verder noordwaarts vergroot, waarbij de oppervlakte ongeveer verdubbeld werd. De noord-oostelijke aanbouw onderscheidt zich duidelijk door verticale naden van het nieuwe werk; de noordwestelijke aanbouw verdween gedeeltelijk. Het front van het huis verplaatste zich van de zuid- naar de westzijde. De hierachter gelegen zogenaamde Moorse kamer, die aan de nieuwe bestemming van rusthuis opgeofferd is, blijkt nog later te zijn ontstaan.

G. BERENDS

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum.* Hercules Seghers en zijn voorlopers -4 sept.
- Tegels uit eigen bezit -sept.
- *Tropenmuseum.* Van top tot teen, kleding en tooi

- *Museum Willet Holthuysen.* Geld en glorie -3 sept.
- *Toneelmuseum.* Kijkspel -1 sept.

ANTWERPEN

- *Sterckshof, Deurne.* Kant vroeger en nu -17 sept.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Raoul Hynckes -27 aug.
Kastelen en buitenplaatsen in Gelderland,
prenten en tekeningen -1 okt.

BAZEL

- *Kunsthalle*. Paul Klee -30 juli

DEURNE

- *Dinghuis*. Volkskunst, coll. Wiegersma

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum*. Haags zilver uit vijf eeu-
wen -26 aug.
Strijkinstrumenten -1 aug.
Muziektheorie 16de en 17de eeuw -1 aug.
— *Museum Meermanno-Westreenianum*. Neder-
landse boekillustraties tot 1700 -20 aug.

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum*. Fantasie en werkelijk-
heid, 1830-1850

DUSSEN

- *Kasteel Dussen*. Keramiek van de Porceleine
Fles -15 aug.

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. Tegels uit eigen bezit
-1 nov.

ESSEN

- *Villa Hügel*. Archeologische vondsten uit de
Sovjet Unie -14 aug.

GOUDA

- *Catharina Gasthuis*. Kunst uit Bali -17 sept.

HILVARENBEK

- *Gemeentehuis*. Die schoongedrukte ets; wer-
ken van Schotel, Proost en Rademaker
-16 aug.

HILVERSUM

- *Goois Museum*. Roemeense volkskunst
-28 aug.

KREMS-STEIN

- *Minorietenkerk*. Gotiek in Oostenrijk
-15 okt.

LAREN

- *Singer Museum*. Overzichtstentoonstelling Isi-
door Opsomer -17 sept.

LEIDEN

- *Rijksmuseum v. Volkenkunde*. Bali, beeld en
droombeeld -1 okt.

LONDEN

- *The Queen's Gallery, Buckingham Palace*.
Dieren in de schilderkunst — Van Dyck tot
Nolan

MAASTRICHT

- *Bonnefantemuseum*. Romeins Tongeren
-30 juli

MIDDELBURG

- *Rijksarchief*. Zeeland en de West -3 sept.

NIJMEGEN

- *Afrikamuseum, Berg en Dal*. Afrikaanse kunst
-31 dec.
Angola-tentoonstelling -31 dec.
— *Gemeentemuseum kapel Mariënborg*. Hen-
drik Hoogers 1747-1814 -10 sept.

OOSTENDE

- *Kursaal*. Europa 1900 -30 sept.

OOSTERBEEK

- *Raadhuis*. Nederlandse schilderkunst 1830-
1965

PARIJS

- *Orangerie*. Franse meesterwerken uit Zwit-
serse collecties -2 okt.

ROTTERDAM

- *Museum v. Land- en Volkenkunde*. Tibet,
religieuze kunst -2 okt.
— *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Wasa
-30 okt.
— *Museum Boymans-van Beuningen*. René Ma-
gritte 5 aug.-24 sept.

SALZBURG

- *Oratoriën van de Dom*. Salzburgs oude schat-
kamers -15 sept.

TILBURG

- *Textielmuseum*. Pen, penseel en spoel, het
textielambacht in de kunst van de 16de tot
20ste eeuw -1 aug.
— *Ned. Volkskundig Missiemuseum*. Wah-land-
bouwgemeenschap in de Pandjab -okt.

TONGEREN

- *Prov. Gallo-Romeins Museum*. Kunstschaten uit het oude landdekenaat Tongeren
-17 sept.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Röntgenonderzoek van de oude schilderijen
-1 okt.

VENETIË

- *Dogenpaleis*. Venetiaanse vedutisten uit de 18de eeuw

VERSAILLES

- *Orangerie*. Meesterwerken van de Parijse tapisseriekunst

WENEN

- *Oberes Belvedere*. Norbert Grund, 1717-1767
-30 juli

ZÜRICH

- *Kunsthaus*. Marc Chagall
-30 juli

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE EERSTE MUSEUMDAG IN 1967, GEHOUDEN OP VRIJDAG 26 MEI
IN DE PROVINCIALE BIBLIOTHEEK TE LEEUWARDEN EN GEWIJD AAN HET THEMA
„LANDELIJKE EN REGIONALE MUSEA”

De voorzitter opent de vergadering met het uitspreken van de volgende rede:

Ik heet u allen van harte welkom op deze eerste Museumdag in 1967, in het bijzonder dr. mr. F. J. Duparc in zijn nieuwe functie van raadsadviseur. Ik moge hier de hoop en verwachting uitspreken, dat ook na de reorganisatie aan het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, die in het bijzonder ook het museumwezen raakt en waarbij mr. R. Hotke benoemd is tot hoofd van de directie beleid Monumentenzorg, Museumwezen, Archiefwezen en Natuurbescherming en tevens als plaatsvervanger van de directeur-generaal voor Culturele Zaken, eenzelfde vruchtbare samenwerking tussen ministerie en museumwereld blijft bestaan, in het ambtelijke en persoonlijke contact, zoals die in het verleden zo dikwijls van deze plaats genoemd mocht worden ten aanzien van ons erelid, mr. F. P. Th. Rohling, en van dr. mr. F. J. Duparc. Helaas is mr. Rohling vandaag verhinderd hier aanwezig te zijn, evenals ons erelid dr. J. J. de Gelder. Het verheugt mij hier weer na zijn ziekte ons derde erelid dr. H. C. Blöte te kunnen begroeten. Ik heet ook gaarne onze gasten op deze dag welkom: de heer J. P. Romijn, directeur van het Museum Princessehof, die vandaag niet alleen als lid van onze vereniging, maar ook als vertegenwoordiger van het gemeentebestuur van Leeuwarden in ons midden is; Mr. H. Schootstra, voorzitter van het Fries Genootschap; de heren Tichelaar, Boschma en Ybema, bestuursleden van de Federatie van Friese Oudheidkamers en Musea en Dr. L. Margadant, hoofdbestuurslid van de Centrale van Hogere Ambtenaren.

Ik begroet in de persoon van de heer Boschma ook het bestuur van het museum Hannema-huis te Harlingen, dat wij morgen zullen bezichtigen.

De Museumdag is na 14 jaren — het was in juni 1953 dat onze vereniging zich hier bezighield met het thema Imitatie en Evocatie in de museumopstellingen — teruggekeerd naar Leeuwarden waar wij thans dankbaar gastvrijheid ge-

nieten in de Provinciale Bibliotheek. Ik dank hiervoor directeur dr. S. Douma en medegastheer drs. C. Boschma, de directeur van het Fries Museum, het Museum Princessehof en het Fries Natuurhistorisch Museum.

Ik wil thans het verslag over het afgelopen verenigingsjaar aanvangen met in de eerste plaats die leden te herdenken, die ons door de dood zijn ontvallen. Ik verzoek u te gaan staan en met mij te herdenken: mejuffrouw M. A. de Visser, conservatrice van het Museum van Stad en Lande te Groningen; prof. dr. J. H. Jongkees, directeur van het Archaeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht; dr. C. Nooteboom, oud-directeur van het Museum van Land- en Volkenkunde en het Maritiem Museum Prins Hendrik te Rotterdam; de heer J. M. A. van Rooyen, secretaris van het Comeniusmuseum te Naarden; de heer H. F. M. van Voorden, beheerder van Philips Bedrijfsmuseum te Eindhoven; de heer K. J. H. Wasch, conservator van het Nationaal Glasmuseum te Leerdam.

Er traden in het afgelopen verenigingsjaar 22 individuele leden toe, waarvan 18 sinds 1 januari 1967, en voorts één instelling. Er bedankten 10 leden, zodat de vereniging thans 301 individuele leden telt en 37 leden-instellingen.

Een koninklijke onderscheiding ontvingen dr. A. B. de Vries, prof. dr. A. J. Bernet Kempers en drs. D. H. G. Bolten, waarmede wij hen van harte gelukwensen.

Aan de jaarlijkse Tour van de American Association of Museums werd deelgenomen door de heer J. J. Buffart, conservator aan het Museum voor Land- en Volkenkunde te Rotterdam.

Ook dit jaar werd wederom nauw samengewerkt met de Centrale van Hogere Ambtenaren. Voorzitter en secretaris boden onlangs namens onze vereniging de gelukwensen aan het bestuur van de Centrale aan ter gelegenheid van zijn vijftigjarig bestaan. Als vertegenwoordiger van de CHA heeft in de Bijzondere Commissie van

Overleg bij het Ministerie van C.R.M. zitting genomen dr. P. H. Pott. Onze penningmeester treedt op als zijn plaatsvervanger. Een mededeling over de jeugdmuseumkaart: ook in 1967 nam de belangstelling daarvoor toe, er werden ca. 34.000 kaarten aan de musea toegezonden.

In oktober is de cursus voor museumassistenten met 27 deelnemers aangevangen. De cursus kon, zowel gezien het aantal deelnemers als de gunstige reacties, als een succes worden beschouwd. De vereniging is hiervoor dank verschuldigd aan de commissie die, ter voorbereiding van deze cursus, reeds het vorige cursusjaar werd ingesteld en waaraan mevrouw drs. O. L. Bouma als secretaresse werd toegevoegd. Voorzitter van deze commissie is de heer D. F. Lunsingh Scheurleer, over wiens herstel na een langdurig ziekbed wij ons verheugen. De commissie heeft aanbevolen om deze tweejarige cursus na het eerste jaar te voltooien alvorens een nieuwe cursus in overweging te geven.

De eerste Museumdag in 1966 werd gehouden op 13 mei in de balzaal van het vroegere paleis van koning Willem II te 's-Gravenhage. Deze Museumdag stond in het teken van het 40-jarig bestaan van onze vereniging. De sprekers waren prof. dr. A. M. Hammacher over „Samenspraak en tegenspraak; museum, kunst en maatschappij 1926-1966” en prof. dr. H. L. C. Jaffé over „De musea in de schaduwen van morgen”. De tekst van beide indrukwekkende voordrachten vindt u in het *Nieuwsbulletin van de K.N.O.B.* (1966, *110-121).

De voordracht van prof. Hammacher in het bijzonder is de aanleiding voor het bestuur geweest om in overleg met het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk de mogelijkheid te bestuderen om een sociologisch onderzoek naar het waarom en waarom-niet van het museumbezoek in Nederland te doen uitvoeren, eventueel in technische samenwerking met het Icom-comité voor de musea van moderne kunst dat in Toronto een dergelijk onderzoek instelt.

Op deze Museumdag mochten wij de directeur-generaal voor de Kunsten, dr. J. Hulsker, de wethouder van Onderwijs, Kunsten en Sportzaken in den Haag, drs. H. J. Wilzen en de bestuursleden van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, mr. P. J. van der Mark en prof. ir. J. J. Terwen begroeten.

Ook een van de oprichters van onze vereniging, prof. dr. A. W. Bijvanck, was aanwezig. Twee nieuwe ereleden werden benoemd, dr. J. J.

de Gelder, die sinds de oprichting onafgebroken lid van onze vereniging is geweest en dr. H. C. Blöte, secretaris gedurende negen jaren, 1954-1963.

De Museumdag werd op waardige wijze met een diner besloten. De excursie op de volgende dag voerde ons naar het Museum van de Stichting Bisdom van Vliet te Haastrecht, naar de stad Oudewater en naar het Stedelijk Museum Het Catharina Gasthuis te Gouda.

De tweede Museumdag werd gehouden op 30 november in Amersfoort, waarbij wij de gastvrijheid genoten van het Museum Flehite en waar de burgemeester van Amersfoort, mr. J. de Widt, een korte toespraak tot ons richtte. Het onderwerp luidde „Nieuwe opstellingen van historische verzamelingen” met als sprekers dr. S. H. Levie, die de plannen van de inrichting van het voormalige Burgerweeshuis tot Historisch Museum der Stad Amsterdam ontvouwde en de heer D. H. Couvée, die de nieuwe opstelling van de Afdeling Nederlandse Geschiedenis van het Rijksmuseum behandelde.

Het thema van vandaag heet Landelijke en regionale musea. Bij de verscheidenheid van terminologie en aspiraties in onze museumwereld, immers men spreekt van rijksmusea en nationale musea, provinciale, gewestelijke en streekmusea, stedelijke, gemeentelijke, lokale musea en oudheidkamers, leverde de betiteling al een probleem op, laat staan de onderlinge verhouding. Uit een eerbiedwaardige publicatie van de Oudheidkundige Bond (*Over Hervorming en Beheer onzer Musea*, 40) citeer ik: „Men zal zich daarentegen op het standpunt moeten stellen, dat alwat binnen onze grenzen aan kunstbezit en historisch belangrijke voorwerpen in openbare verzamelingen is bijeen gebracht, beschouwd moet worden als één groote verzameling.”

Zonder van deze uitspraak nu weer een probleem te maken, wilde ik er mijn vreugde over uitspreken dat wij én vandaag én morgen bij de excursie, als één grote museumvereniging, een deel van die grote verzameling, en wel in Friesland mogen bezichtigen.

En met deze woorden open ik de 49ste Museumdag van onze vereniging.

Na de rede van de voorzitter wordt de begroting 1967-1968 goedgekeurd. Bij monde van de heer T. R. Mulder brengt de commissie tot het nazien der boeken verslag uit. De penningmeester wordt bij acclamatie gedechargeerd. Als leden voor de kascommissie worden aangewezen: mej.

J. B. E. Stokhuyzen en de heer mr. H. C. Weseling. Bij de bestuurswisseling worden de heren C. J. Du Ry en A. C. Paardekooper bij acclamatie gekozen tot lid van het algemeen bestuur. Bij de rondvraag wordt door de heer C. J. Bout gewezen op de wenselijkheid een plaatsvervangend lid van de kascommissie te benoemen. Het bestuur zal zich hierover beraden.

Na de lunchpauze spreekt dr. mr. F. J. Duparc over *De steun van het rijk aan de niet aan het rijk toebehorende musea*.

Spr. begint met er op te wijzen, dat het zogenaamde museumrapport van de commissie Van Gelder in 1920 in overweging gaf om slechts in die gevallen rijkssubsidie aan de musea te verlenen, wanneer ook de provincie en de gemeente financiële bijstand verstrekken. Van een subsidie-regeling kon voor de oorlog nauwelijks gesproken worden. In 1953 dringt de commissie tot bevordering van het museumbezoek aan op een ruimere subsidiëring. Deze kwam ook inderdaad tot stand. Was in 1952 nog slechts een bedrag van f 60.000 voor subsidie beschikbaar, in 1967 is hiervoor f 815.000 uitgetrokken.

Wat wordt hiervoor gedaan en waarom?

Het motief voor het toekennen van rijkssubsidies aan de niet aan het rijk toebehorende musea van kunst en geschiedenis ligt besloten in de zogenaamde cultuurspreidingspolitiek. Daarnaast is er het argument van de fiscale billijkheid.

De rijksmusea zijn voornamelijk in het westen des lands geconcentreerd. De bevolking in de overige delen van Nederland betaalt via de belastingen mee aan deze musea, maar krijgt hiervoor in eigen omgeving niets terug. Daarom geeft het rijk financiële steun aan de grote provinciale musea in Leeuwarden, Groningen, Zwolle, 's-Hertogenbosch, Middelburg en Maastricht. Hierdoor is een behoorlijke exploitatie mogelijk. Deze musea behoren alle aan verenigingen of stichtingen. De besturen worden in hun beleid geheel vrijgelaten. De enige voorwaarde is, dat het rijk geen subsidies verleent voor reserveringen en afschrijvingen. Een strikte subsidieregeling volgens bepaalde vaststaande normen bestaat niet en heeft bovendien ook geen zin aangezien de aard en de structuur der verschillende musea zo uiteenlopend zijn. Voor ieder museum afzonderlijk worden wel vaste afspraken gemaakt, bijv. dat het rijk niet meer bijdraagt dan de provincie. Ook de musea van nationale betekenis, die aan een vereniging of stichting toebehoren, ontvangen rijkssubsidies, zoals bijv. het Nederlandsch Historisch Scheepvaartmuseum in Amsterdam.

Eveneens komen in aanmerking voor rijkssubsidie de musea waarvan de taak uitgaat boven het zuiver plaatselijke. In deze categorie treft men regionale en streekmusea aan zoals het Westfries Museum in Hoorn en het Fries Scheepvaartmuseum in Sneek. In deze gevallen steunt het rijk, omdat de exploitatie van het museum de draagkracht van de gemeente te boven gaat. Zowel naar functie, verzamelgebied als financiële mogelijkheden geldt dit ook voor het Stedelijk Museum Het Catharina Gasthuis te Gouda.

Musea met een uitsluitend plaatselijk karakter kunnen niet gesubsidieerd worden. Dit zou onder meer een te grote belasting voor de schatkist betekenen.

Spr. gaat vervolgens in op de procedure, die gevolgd wordt bij de behandeling van een subsidie-aanvraag. Na overleg tussen het departement en de rijksinspecteur voor roerende monumenten wordt de aanvraag voor advies voorgelegd aan de rijkscommissie voor de musea.

Het rijk verleent daarnaast nog incidentele subsidies (bijv. voor tentoonstellingen en belangrijke aanwinsten), ook aan musea die geen jaarlijks exploitatiesubsidie ontvangen. Een aparte post is op de begroting uitgetrokken voor restauratiedoeleinden. Restauratiesubsidies kunnen ook aan andere instanties dan musea worden verleend. Niet gesubsidieerd worden de technische musea. Daartoe ontbreken helaas de middelen. Ook de grote gemeentemusea ontvangen geen rijkssubsidie. De gemeenten bepalen zelf hun financiële beleid ten aanzien van de musea. Het rijkssubsidie zou wellicht niet aan het betrokken museum maar aan de gemeentekas ten goede komen.

Het rijk draagt voor de eigen rijksmusea alle kosten, waarvoor op de begroting van het Ministerie van C.R.M. een bedrag van 14 miljoen gulden is uitgetrokken. Ten behoeve van bouw, onderhoud en voorzieningen van rijksmusea is voor rijksgebouwendienst een aparte post bestemd op de begroting van het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening. Het rijk steunt de niet aan het rijk toebehorende musea ook nog op andere wijze, namelijk door bruikleen van kunstvoorwerpen (uit de recuperatie, de rijksaankopen en de contraprestatieregeling).

Aan kleinere musea wordt door het rijk steun verleend door middel van het Bureau van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten (adviezen, tentoonstellingen en expositiematerialen). Ook aan de natuurhistorische musea geeft het rijk financiële steun. Van de beschikbare post van

fl. 815.000 wordt jaarlijks ongeveer 10 procent gereserveerd voor deze musea. Deze steun is gebaseerd op de gedachte dat de natuurhistorische musea een taak hebben bij de voorlichting van de bevolking ten aanzien van de natuur, vooral ten aanzien van het gedrag van de mens in de natuur. In Nederland is aan deze voorlichting de laatste tijd veel aandacht besteed, met name aan de informatie van de buitenlandse toerist en de binnenlandse vakantieganger. Voor de voorlichting van de natuurhistorische musea zal bij het rijk een academisch gevormde bioloog worden aangesteld, wiens taak het onder andere zal zijn wetenschappelijke en praktische hulp te geven bij opstelling en inventarisatie van de collecties en bij tentoonstellingen. Deze functionaris zal ook zelf reizende exposities gaan samenstellen.

Juist bij de natuurhistorische musea, die zo weinig in het westen, maar voornamelijk in de „provincie” voorkomen, acht spr. de tot nu toe gevolgde subsidiepolitiek bijzonder verduidelijkend voor het beleid van het rijk ten opzichte van de niet aan het rijk toebehorende musea.

Bij de nu volgende discussie vraagt drs. Boscha of er niet gestreefd moet worden naar een andere verdeelsleutel voor de subsidies, waardoor de grote regionale musea beter uit de bus komen in verhouding tot de rijksmusea dan tot nu toe het geval is. Dr. Duparc antwoordt hierop, dat naar verhouding de begrotingen van de rijksmusea niet zo zijn gestegen als die van de regionale musea. Mr. H. C. Wesseling wijst er op, dat de kleinere musea de rijkssubsidies bijzonder appreciëren, vooral omdat deze nauwelijks restricties in het beleid met zich brengen. Is het niet gewenst, zo vraagt hij, om tot een bepaalde taakverdeling tussen de musea te komen? Vele dicht bij elkaar gelegen musea hebben hetzelfde verzamelgebied. Moeten ook de entrees niet verhoogd worden? Kan de hulp van het rijk niet meer in natura, bijv. in de vorm van deskundige hulp bij de inventarisatie gegeven worden?

In zijn antwoord zegt de heer Duparc een dergelijke taakverdeling toe te juichen. Het lokale individualisme is soms echter een moeilijke factor. Het Bureau van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten tracht de musea zoveel mogelijk tot elkaar te brengen. De entreegelden vormen een moeilijk probleem. Verhoging behoeft het museumbezoek niet dadelijk te beïnvloeden. De steun „in natura” wordt reeds gegeven doordat gelden beschikbaar zijn om stagiaires inventarisatiewerkzaamheden te doen verrichten.

Vervolgens houdt prof. dr. A. Klasens een inleiding, *De verhouding tussen het centrale museum en het regionale museum*.

Op de eerste, Museumdag genoemde, bijeenkomst van onze vereniging na de oorlog, nu twintig jaar geleden, op 15 februari 1947 te Utrecht, sprak de heer D. F. Lunsingh Scheurleer over het thema Streekmuseum en ressortindeling en hij wijdde daarbij enige aandacht aan de verhouding tussen streekmuseum en provinciaal-georiënteerd museum. Hij noemt dit „een wat delicate kwestie”. Het behoort volgens hem tot de taak van het provinciale museum een globaal beeld te geven van de gehele provincie, maar van het streekmuseum om in details te treden. Het centrale museum kan leiding en adviezen geven aan het streekmuseum. Een moeilijke kwestie is het in bruikleen geven door het provinciale museum aan de streekmusea van die voorwerpen welke oorspronkelijk uit dat gebied afkomstig zijn. Het zou een fout zijn in het provinciale museum een bedreiging te zien voor het streekmuseum.¹

Delicaat, een moeilijke kwestie, bedreiging; het zijn termen, die men vaker in de literatuur tegenkomt wanneer er sprake is van de verhouding tussen landelijke en regionale musea. In 1957 schrijft de heer Lunsingh Scheurleer in het *Bulletin van de Kon. Nederlandse Oudheidkundige Bond*² in een artikel gewijd aan „Problemen rond kleine musea en oudheidkamers”:

„Een van de bezwaren van beheerders van grote musea tegen de oudheidkamers is, dat in oudheidkamers voorwerpen berusten, die naar de mening van de directies van eerstgenoemde instellingen eerder in hun eigen museum thuis horen. Inderdaad is dit een grote moeilijkheid. Lange tijd was het zo, dat bijna alle voor- en vroeghistorische voorwerpen van enige betekenis geplaatst werden in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden of in het museum in de provinciale hoofdstad. Tegen deze gang van zaken werd en wordt door vele beheerders van plaatselijke en streekmusea stelling genomen”.

Tot zover de heer Lunsingh Scheurleer.

Er ligt hier blijkbaar een ernstig probleem, waaraan tot dusver geen aparte Museumdag werd gewijd, ofschoon toch wel enkele malen het probleem werd aangeroerd, zoals op de eerste Museumdag in 1951 in Haarlem, waar de heer W.

¹ D. F. Lunsingh Scheurleer, „Streekmusea en Ressortindeling”, *Bull. N.O.B.*, 6de s., 1 (1948), 84-93.

² Id., *Bull. K.N.O.B.*, 6de s., 10 (1957), 253-263 (258).

J. Rust sprak over „Wat is een streekmuseum?”³ 3. Uit zijn rede citeer ik „Bovendien moet er zulk een samenwerking tussen de musea bestaan dat zeldzame of unieke voorwerpen allereerst een plaats krijgen in de grote wetenschappelijke musea. Daar kunnen zij in den regel ook het best geconserveerd worden”. Verder zegt de heer Rust: „In sommige streekmusea bestaat een neiging om, laat ik het zo maar noemen, Rijksmuseumpje te spelen”. Een levendige discussie ontspoon zich daarop over de verdeling van belangrijke voorwerpen tussen streekmusea en grote (nationale) musea. „Algemene richtlijnen zijn hier bezwaarlijk te geven”, aldus de samenvatting. Ook op de eerste Museumdag van 1952 in Den Haag, gewijd aan „De afperking van het verzamelgebied bij de opstelling van het museumprogramma”⁴ kwam ons probleem ter sprake, immers, de afperking van het verzamelgebied raakt de verhouding tussen de verschillende musea.

De toenmalige directeur van het Rijksmuseum, jhr. D. C. Röell zei onder meer „Wat de kwestie van een zekere rolverdeling betreft, gevoelt het Rijksmuseum zich wel eens als een wolf temidden van vele roodkapjes. Spr. is ervan overtuigd, dat de toppunten thuis horen in het Rijksmuseum, als nationaal instituut. Natuurlijk is onderling contact gewenst, mede omdat de Nederlandse musea zich de weelde van het tegen elkaar opbieden niet kunnen veroorloven”.

Het is verleidelijk nog meer te citeren uit de bijzonder interessante inleidingen en de discussies op die Museumdag. Ik wil mij echter beperken tot een uitspraak van dr. H. E. van Gelder. Deze, voorzitter onzer vereniging in 1947-'48, had reeds in 1918 gepleit voor een zeer vergaande samenwerking tussen de musea, ook inzake het afstaan van objecten. Hij vermeldt dan de instelling van een Rijkscommissie van advies inzake reorganisatie van het museumwezen hier te lande, die van de stoutmoedige theoretische gedachte is uitgegaan ener herverdeling van het gehele Nederlandse museumbezit. Hiervan is weinig uitvoerbaar gebleken, de directies zaten als het ware op hun collecties. Dan oppert dr. van Gelder de vraag of het niet op de weg van de Museumdag zou liggen om datgene uit die stukken nog eens naar voren te brengen wat nog waardevol blijkt voor de huidige tijd. Met die stukken bedoelt dr. van Gelder zowel het rapport van genoemde rijkscommissie⁵, als ook de gebundelde rapporten en stellingen, besproken in vergaderingen van de Oudheidkundige Bond in

de jaren 1911 tot 1918, *Over Hervorming en Beheer onzer Musea*⁶.

Centralisatie en spreiding van het Nederlandse museumbezit. Dat is een kernpunt van het probleem van de verhouding tussen landelijke en regionale musea, ook tussen provinciale en lokale musea en oudheidkamers.

Het is interessant om die rapporten van nu vijftig jaar geleden weer te bezien omdat daarin de opvattingen van de museumwereld uit die dagen werden vastgelegd. Een herverdeling van het museumbezit inderdaad, maar uitgaande van het principe van de centralisatie.

Nu ik in het bijzonder in mijn gedachten heb de verhouding van het Rijksmuseum van Oudheden, het centrale museum in het bijzonder wat betreft de Nederlandse prehistorie en vroege historie enerzijds, tot anderzijds de regionale musea en verzamelingen op dat gebied, noem ik de taak die door de Oudheidkundige Bond aan het Rijksmuseum van Oudheden werd toegedacht: „Het Museum van Oudheden is de zusterstichting van het Ethnographische museum, want de archeologie is een stuk ethnographie. Het museum der klassieke archeologie is, zeer passend in Leiden gevestigd. In een opzicht wordt zijn ontwikkeling belemmerd en wel door de aanwezigheid van een aanhangsel, waarmede bedoeld wordt de afdeling Nederlandse Oudheden. Er is geen andere rechtvaardiging dan de omstandigheid, dat onmogelijk valt aan te wijzen op welk rijksmuseum men deze wilde loot der Leidse museologie passend kan enten. Wij begrijpen dus, dat het uitwas te Leiden gebleven is en onder ervaren leiding zelfs zeer floreert, maar toch meenen wij stellig dat, mocht deze ongezonde toestand bevestigd worden, dit lid van het Leidse museum zal gaan lijden aan hypertrophie en dat dus eene amputatie meer en meer noodig zal blijken”.

Het voorstel is dan één groot historisch museum te vestigen in Amsterdam, waarin opgenomen de Nederlandse oudheden uit Leiden, evenals het ene grote kunstmuseum, eveneens te Amsterdam. Daarnaast behoort in elk gewestelijk centrum een plaatselijk of gewestelijk Historisch museum, in enkele plaatsen, die niet binnen de invloedssfeer van het centrale rijksmuseum lig-

³ *Nieuwsbul. K.N.O.B.*, 6de s., 4 (1951), 61-66.

⁴ *Nieuwsbul. K.N.O.B.*, 6de s., 5 (1952), 57-88.

⁵ *Rapport der Rijkscommissie van Advies inzake Reorganisatie van het Museumwezen hier te lande*, 's-Gravenhage, 1921.

⁶ Verschenen te Leiden z.j.

gen, zoals Middelburg, Leeuwarden, Groningen, Maastricht bovendien ook Kunstmusea.

Het arme Rijksmuseum van Oudheden dient dus zijn hele Nederlandse afdeling inclusief zijn opgravingen af te staan, maar krijgt een compensatie in de stelling dat de op zich zelf staande, in plaatselijke musea verspreide voorwerpen van klassiek-archeologische aard, met uitzondering van plaatselijke vondsten, in beginsel (in ruil of bruikleen) vandaar overgebracht worden naar het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

Men kan hier denken aan de Egyptische en klassieke collecties, die aangetroffen worden in het Allard Pierson Museum, het Museum Meermano-Westreenianum, het Gemeentemuseum van Den Haag en zelfs aan de kleine collectie Egyptische oudheden in het Princessehof in Leeuwarden.

Het rapport van de Oudheidkundige Bond wijdt aandacht aan de verhouding van de rijksmusea tot de plaatselijke musea en vat zijn opvattingen samen in een aantal stellingen, waar ik aan het einde van mijn inleiding op terug zal komen.

Eerst nog een blik in het rapport van de rijkscommissie uit 1921.

Het begin, de rede bij de installatie van de commissie door minister de Visser, is al omniëus: „Er heerscht een chaotische toestand in de Nederlandse museumwereld” en „Een van de neteligste en ingewikkeldste problemen is dat van de verhouding van de rijksmusea tot de plaatselijke vooral omdat daarbij de kwestie der uitrilling aan de orde komt”.

De rijkscommissie neemt van de Oudheidkundige Bond de centralisatiegedachte over en pleit voor een *Kunstmuseum* in Amsterdam, het beroemde toppenmuseum, waaraan ook bijv. het Rijksmuseum van Oudheden en het Rijksmuseum voor Volkenkunde hun topstukken moeten afstaan.

Het Historische Museum zou in drie afdelingen worden gesplitst, namelijk:

1. een Museum van voor- en vroeghistorische voorwerpen, samenhangende met de archeologische collectie te Leiden. De Nederlandse afdeling is hiermede voor Leiden gered.
2. Een Museum voor de volkskunde te Arnhem.
3. Een centraal Museum voor politieke, beschavings- en zedegeschiedenis te Amsterdam.

Het directoraat van dit Historisch Museum bestaat uit de drie directeuren van de drie genoemde afdelingen. Deze drie directeuren zouden ook

tezamen het toezicht moeten uitoefenen op de kleinere plaatselijke verzamelingen.

Ten slotte zou het *Ethnographisch Museum* naar Den Haag moeten worden overgebracht.

De rijkscommissie wijdt bijzondere aandacht aan de regionale musea. Zij wil rekening houden met historisch verkregen rechten. In het bijzonder komt Leeuwarden er tamelijk goed af. Leeuwarden dient voort te gaan op de ingeslagen weg: „het verzamelen van dat, wat het gewest betreft, waarvan het 't middelpunt en de hoofdstad is, zowel op kunst- als op oudheidkundig gebied. Het stichten eener algemeene kunstverzameling naast die te Groningen verdient voornog geen aanbeveling: het zou te zeer tot versnippering leiden”.

Ten aanzien van de voor- en vroeg-historische oudheden bepaalt de Rijkscommissie dat Leeuwarden het centrale museum wordt voor de cultuur van terpen en wierden, eerder dan Groningen, omdat het onderzoek van terpen en wierden in Friesland is begonnen en daar het meest aan dit onderzoek was gedaan. De regering ondersteunt in geen geval twee musea in een streek, die op dit speciale gebied door volmaakt dezelfde cultuur wordt gekarakteriseerd.

Hier, waar het de bestemming van bodemvondsten betreft, openbaart zich al een zwak punt. Ten aanzien van de terpenvondsten wijst de rijkscommissie het Fries Museum als centraal museum aan, op grond van historisch verkregen rechten. In de eerste plaats hinkt de commissie hier op twee gedachten, namelijk een herverdeling van het gehele museum bezit, uitgaande van zowel het principe van centralisering als van de bestaande historisch gegroeide situatie. Deze tweeslachtigheid speelt haar parten in het gehele rapport.

In de tweede plaats: Zij spreekt over de samenwerking tussen de musea en stelt voor, datgene wat van algemeen belang is in het landelijke museum en wat van lokaal belang is ter plaatse te bewaren, en dit door ruiling tot stand te brengen, maar zij verdiept zich niet in het vraagstuk of, in dit geval dan de terpencultuur, van landelijke of wel van regionale betekenis is.

Ik raak hier aan een actueel punt, namelijk de bestemming van de oudheidkundige bodemvondsten, die eensdeels alle van algemene betekenis zijn omdat zij de prehistorie en vroege geschiedenis van ons land betreffen, en die anderdeels, ook door de bodemgesteldheid en bodemgeschiedenis van ons land, verspreid, lokaal, regionaal worden aangetroffen. Met andere woorden, alle

bodemvondsten in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden zijn van lokale of regionale afkomst, maar ook alle bodemvondsten in lokale en regionale musea zijn van algemeen-nationale betekenis. Langs deze weg is het probleem van de bestemming van oudheidkundige bodemvondsten onoplosbaar. Ook andere wegen leiden niet tot een oplossing want zowel centralisatie als spreiding hebben beide, wetenschappelijk en algemeen-educatief gezien, hun voordelen en nadelen.

Wanneer ik mij nu ga uitspreken over de verhouding tussen het centrale museum en het regionale museum, daarbij denkend aan de Nederlandse afdeling van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, dan wil ik dit doen door de stellingen van de Oudheidkundige Bond van vijftig jaar geleden op te sommen en daarvoor andere formuleringen uit de actuele situatie als onderwerp van discussie aan te bieden.

Ik heb, zoals u gemerkt heeft, mij georiënteerd op gedachten die over ons onderwerp vroeger geuit zijn, in het bijzonder een vijftig jaar geleden, deze weer naar voren brengend op advies van dr. van Gelder in 1952, in het bijzonder ook, omdat dezelfde gedachten, evenals dezelfde moeilijkheden, telkens weer terugkeren, zoals ik ook gezien heb bij het doorlezen van het verslag van de jaarlijkse conferentie van de Museums Association in Engeland, het vorige jaar te Sheffield gehouden en gewijd aan het thema „The Relationship of National and Provincial Museums”⁷.

De Engelse minister, Miss Jennie Lee, stelt daarin onder meer, dat het beste in de nationale musea in Londen thuis hoort maar dat wat de nationale musea niet kunnen exposeren op redelijke wijze ter beschikking van de musea buiten Londen moet staan. Op redelijke wijze, d.w.z. wanneer de veiligheid en goede verzorging van het betrokken voorwerp is gewaarborgd.

Als terrein van conflict wordt ook op dat congres weer het gebied der bodemvondsten aange-merkt. Onderlinge ruil en het geven van bruiklenen worden aanbevolen. Het zijn klanken die wij ook in onze oude rapporten beluisteren.

Hier volgen dan de stellingen van de Oudheidkundige Bond met betrekking tot de verhouding der plaatselijke musea tot de rijksmusea:

54. „Terwijl de centrale rijksverzamelingen uiteraard als hare taak behouden om zooveel mogelijk een overzicht van de geheele Nederland-

sche kunst- en beschavingsgeschiedenis te geven, zullen de lokale musea, wanneer er nog plaatselijke voorwerpen, ook van den eersten rang, voor de plaats behouden zijn gebleven, die voorwerpen in beginsel niet voor de centrale verzamelingen moeten opofferen”.

Vanwege het Rijksmuseum van Oudheden stel ik, dat het als zijn taak behoudt een volledig overzicht te geven van de diverse en opeenvolgende culturen in Nederland van de vroegste prehistorie tot in de vroege middeleeuwen. Dat het, als een taak die het in het bijzonder toevallt, er bovendien naar zal streven deze culturen te tonen in hun Europees en/of Afrikaans verband.

55. „Wanneer er in binnen- of buitenland een voorwerp voor aanwinst in aanmerking komt, worde zooveel mogelijk, met inachtneming van het boven omschreven beginsel, door de directeuren der betrokken lokale of centrale musea vóór de beslissing overleg met elkaar gepleegd”.

Een hachelijke stelling, maar ik zal trachten een stelling voor het Rijksmuseum van Oudheden te formuleren: Indien er een geschil ontstaat over aanwinst van een voorwerp wordt er overleg gepleegd tussen de betrokken directeuren. Het belang van het voorwerp zelf, namelijk de garantie van een blijvende goede verzorging en opname in het hem passende milieu, wordt daarbij in de eerste plaats in ogenschouw genomen. Betreft het een aankoop, dan zal door overleg voorkomen worden dat de prijs wordt opgedreven.

56. „Doubletten en voorwerpen die meer plaatselijke dan algemeene beteekenis hebben zijn in de centrale rijksmusea misplaatst”.

Deze stelling zou ik willen laten vervallen. Het is twijfelachtig of men bij prehistorische en vroeg-historische artefacten wel van doubletten kan spreken, wel natuurlijk van een voorwerp van eenzelfde type; over het punt of een voorwerp meer plaatselijke dan algemeene betekenis heeft, heb ik al eerder gesproken.

57. „Het ruilen en in bruikleen geven van voorwerpen door de rijksmusea en plaatselijke musea over en weer, behoort algemeen en geregeld voor te komen, om den inhoud der musea steeds meer te doen beantwoorden aan de door den Bond aanbevolen beginselen”.

Accoord. Het Rijksmuseum van Oudheden dient met andere musea en verzamelingen in overleg te treden en in bilaterale overeenkomsten er naar te streven enerzijds zijn doel, een volledig

⁷ *Museums Journal*, 66 (1966), 85-132.

overzicht te geven van de diverse en opeenvolgende culturen, te bereiken en anderzijds het doel van de andere musea en verzamelingen te helpen bereiken door uit zijn verzamelingen die van de andere partij aan te vullen. Met andere woorden, een bilaterale ruil op basis van bruikleen, waarbij beide partijen gebaat zijn.

58. „Het zal het doel der rijksverzamelingen bijzonder bevorderen indien kleine collecties, die den beheerders daartoe geschikt voorkomen, beschikbaar worden gesteld om gedurende niet al te korte termijnen in kunst- en plaatselijke musea elders, die voldoende waarborgen van veiligheid bieden, te worden tentoongesteld”.

Accoord. Dit betreft het tentoonstellingsbeleid. Het Rijksmuseum van Oudheden acht het wenselijk in overleg en in samenwerking met de regionale musea tentoonstellingen uit binnen- en buitenlands materiaal te organiseren en deze op verschillende plaatsen in Nederland te exposeren. Ook coördinatie in het tentoonstellingsbeleid is zeer gewenst.

59. „De rijksmusea behooren de plaatselijke musea desgevraagd behulpzaam te zijn bij het conserveren en herstellen van kunstwerken en ook van oudheden in het algemeen”.

Vanzelfsprekend en wederzijds.

60. „Het door den Bond gewenschte Historische rijksmuseum zal opgravingen behooren te ondernemen in overleg met het plaatselijke museum van het betrokken ressort. Plaatselijke musea behooren in den regel geen opgravingen te doen of raad daaromtrent te geven, zonder zich vooraf met dit Rijksmuseum of met de van rijkswege aangestelde deskundige in betrekking te hebben gesteld”.

Deze stelling is geheel achterhaald door de ontwikkeling van het opgravingsbedrijf in Nederland en ook door de bepalingen van de nieuwe Monumentenwet te dien aanzien. Het Rijksmuseum van Oudheden wenst in deze coördinatie en samenwerking met andere opgravende instanties in Nederland.

De zo juist geponeerde stellingen zijn geen voorgestelde wetsartikelen en daarom ook voeg ik er als laatste aan toe:

De verhouding tussen het centrale museum en het regionale museum zij en blijve een goede.

Bij de hierna volgende gedachtenwisseling zegt mevrouw Wassenbergh in de woorden van prof.

Klasens veel theorie doch weinig praktijk te hebben bespeurd. Bovendien heeft de inleider zijn stellingen zo geponeerd „dat hij er niet onder uit kan”.

Prof. Klasens is er van overtuigd, dat men bilateraal tot een relatie zal moeten komen. Het Rijksmuseum van Oudheden kan momenteel door de reorganisatie van de Nederlandse Afdeling weinig in bruikleen geven. Mr. Wesseling vraagt hoe men kan voorkomen dat musea tegen elkaar opbieden op veilingen, waar door makelaars of stromannen, die aan het andere museum onbekend zijn, wordt geboden. Prof. Klasens antwoordt, dat hij in zijn betoog in de eerste plaats heeft gedacht aan bodemvondsten, die in particuliere handen zijn gekomen.

De heer Pelinck heeft het bilaterale uitwisselen al lang uit zijn hoofd gezet. Hier zal een neutrale instantie moeten beslissen. Prof. Klasens wil liever rechtstreeks overleg tussen de musea en geen beslissende derde stem. Dit zal altijd kwaad bloed zetten. Leiden vecht nog altijd tegen de reputatie alles weg te willen halen. Dr. Enno van Gelder wijst op de verantwoordelijkheid van de musea ten opzichte van de eigenaar. Deze mag niet benadeeld worden. Prof. Klasens antwoordt, dat men als museumman nimmer mag profiteren van de onkunde van de verkoper.

Dr. Van Rijsinge vraagt of deze opvatting ook geldt voor een verkoper-te-kwader-trouw. Volgens drs. Den Blaauwen mag een kunsthandelaar geacht worden zijn prijs te kunnen bepalen. Hij heeft opgemerkt, dat de soms zeer belangrijke vondsten van opgravingen in Nederland niet meer in Leiden terecht komen. Dreigt hier niet het gevaar, dat het Rijksmuseum van Oudheden een zeer statisch geheel gaat worden? Prof. Klasens acht dit niet zo bezwaarlijk en bovendien niet geheel juist. De benadering van de archeoloog ten opzichte van de bestemming der bodemvondsten is een geheel andere dan die van de kunsthistoricus ten aanzien van de roerende kunstwerken, die niet door hun vondstomstandigheden aan een bepaalde plaats zijn gebonden.

Als derde spreker van deze middag houdt drs. C. Boschma een inleiding over: *De taak van het regionale museum*.

De commissie voor de regionale musea van de ICOM heeft in haar vergaderingen van 1964 en 1965 gepleit voor een bestudering van de mogelijkheid van coördinatie en uitwisseling van personeel tussen de regionale musea in één land, tussen de lokale musea in één regio en vervolgens

tussen de regionale musea van verschillende landen. Om dit doel nader tot zijn verwezenlijking te brengen zou tevens een handboek samengesteld moeten worden als supplement op het door de UNESCO uitgegeven *l'Organisation des Musées*. Dit handboek is thans in bewerking. Aan coördinatie en uitwisseling is in Nederland nog praktisch niets gedaan. Slechts uitwisseling van ideeën vindt plaats en dan nog in hoofdzaak in de bijeenkomsten van de Museumdag. Alvorens mij bezig te houden met de vraag naar de wenselijkheid van meer coördinatie tussen de regionale musea in Nederland wil ik eerst het ontstaan van de regionale musea nader bekijken.

Onder regionale, beter nog gewestelijke musea wil ik in dit verband verstaan de cultuurhistorische meestal in de provinciale hoofdstad gevestigde gewestelijke musea. Ik laat hier buiten beschouwing de evenzeer gewestelijke natuurhistorische musea en de in een bepaald gewest werkzame specialistische musea, zoals het Fries Scheepvaartmuseum te Sneek.

In een enkel geval echter is de regio, die bestreken wordt, niet identiek met de provincie. Dit is bijvoorbeeld het geval bij het Westfries Museum te Hoorn. Zoals het oudste museum, Teylers Museum te Haarlem, als vanzelfsprekend verbonden werd aan geleerde genootschappen ter bevordering van kunsten en wetenschappen, zo zijn ook praktisch alle provinciale musea voortgekomen uit of ontstaan door toedoen van dergelijke genootschappen. Dit hing ook samen met de opvatting van een museum als verzamelplaats van voorwerpen, die rubrieksgewijs gerangschikt waren, meer om geraadpleegd, dan om genoten te worden. De oudste dezer provinciale musea waren dan ook meer gericht op universele verzamelingen, dan op regionale specialisatie. Eerst gaandeweg noopte de chaotisch geworden inhoud tot herbezinning op hun provinciale structuur.

Geleidelijk aan zijn zij daarop praktisch allemaal in de overheidsfeer terechtgekomen, op zijn minst voor wat de status van hun personeel betreft, hetgeen een noodzakelijkheid is voor de uitwisseling en het aantrekken van gespecialiseerde krachten. Het Zeeuws Museum te Middelburg heeft door zijn geologische, zoölogische en botanische verzamelingen nog het meest het universele karakter behouden. De stichting van dit museum is te danken aan het in 1769 opgerichte Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen. Andere provinciale genootschappen volgden en stichtten achtereenvolgens in 1837 het Centraal Noordbrabants Museum in Den Bosch, in 1863

het Bonnefantenmuseum te Maastricht en in 1882 het Overijssels Geschiedkundig Museum te Zwolle. In Groningen werden in 1890 de gemeentelijke en provinciale verzamelingen opgenomen in de Stichting Museum van Oudheden voor Provincie en Stad Groningen. Over het Fries Museum, dat aanvankelijk in 1853 door provinciale zorg tot stand kwam, kom ik straks nog te spreken. De tweede uitzondering op deze regel is de provincie Drenthe, waar men in 1854 door een statenbesluit tot museumstichting kwam: de aanleiding vormde een verzameling van Drenthse oudheden, die in dat jaar bijeengebracht was ter gelegenheid van de vergadering van het negende landhuishoudkundig congres te Assen.

Practisch overal ontstond een toestand waarbij het betrokken provinciaal bestuur en de in een genootschap georganiseerde geïnteresseerden elkaar in evenwicht hielden. Dit is in een aantal gevallen tot op heden het geval gebleven.

De verklaring voor het feit, dat al deze gewestelijke musea gelegen zijn buiten wat thans de randstad Holland wordt genoemd, is natuurlijk de omstandigheid, dat de vele stedelijke musea in de Hollandse steden geen speelruimte openlieten voor de ontwikkeling van een provinciaal museum. Dat er evenwel ook in de „Hollanden” provinciale taken op museumgebied blijken te zijn vond in Zuid-Holland zijn erkenning door de instelling van een Provinciaal Museumfonds in 1964, dat ten behoeve van de diverse plaatselijke instellingen aankopen moet financieren, die geacht kunnen worden van provinciaal belang te zijn.

Als voorbeeld van de ontwikkeling van een provinciaal museum en van de zich wijzigende opvattingen ten aanzien van zijn taak zou ik het Fries Museum willen kiezen. Ik meen daartoe de vrijheid te hebben omdat de vergadering vandaag in Leeuwarden gehouden wordt.

De herleving van de taalkundige en historische belangstelling, die zich in 1823 uitte in de Gysbert Japicx Herdenking, vond zijn vaste bedding in het in 1827 gestichte Friese Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde, waarvan de werkende leden verdeeld waren over vier afdelingen. De tweede van dit viertal is voor ons de belangrijkste, omdat die zijn werkzaamheden begon met het aanleggen van een catalogus van „gedenkstukken aan de tanden des tijds ontruft en nog bij verschillende personen verspreid”. In de veertiger jaren krijgt men vervolgens aandacht voor de terpen, die dan alom afgegraven worden, en wordt men bezeten van het doel te „trachten

de stomme getuigen van het huiselijk en maatschappelijk leven onzer voorvaderen bijeen te zoeken, teneinde van hen berichten te vragen omtrent eeuwen, waarover de stem der geschiedenis zwijgt of slechts bijna onhoor- en onverstaanbaar fluistert". In 1846 wordt dan de eerste stap in de richting van een museum gedaan: het genootschap schaft een kast met schuifdeuren aan om de eerste terpouheden in op te bergen. Tot stichting van een museum komt het zeven jaar later, echter niet door het genootschap; in 1853 besluiten Provinciale Staten tot oprichting van het „Antiquarisch Kabinet van Friesland", hiertoe aangespoord door dr. Joost Hiddes Halbertsma, die zijn belangrijke verzameling Hindelooper merkwaardigheden en andere antiquiteiten als kernverzameling schonk. Het genootschap kreeg recht van inwoning voor zijn verzamelingen en verhuisde mee in 1872, toen het kabinet van het Paleis van Justitie werd overgeplaatst naar het Gouvernementsgebouw, om daar op dinsdag, donderdag en zaterdag van tien tot twaalf opengesteld te worden.

De glorieuze viering van het vijftigjarig bestaan van het genootschap met een omvangrijke historische tentoonstelling gaf een wending aan de zaak, waardoor de rollen werden omgedraaid: de tentoonstelling van 1877 in het Koninklijk Paleis, thans de ambtswoning van de commissaris der koningin, waaraan bijna 1500 inzenders meewerkten en die belangstelling trok van heinde en ver, leverde een batig slot voor het genootschap van fl. 17.100,—. Men was nu in staat het herenhuis in de Koningsstraat, dat vanouds de familie van Eysinga behoord had, aan te kopen en tot museumgebouw te bestemmen.

In 1881 werd hier het museum geopend en verscheen een gedrukte catalogus, waarin de collecties van provincie en genootschap tezamen meer dan 1200 nummers besloegen.

De provinciale collecties werden bij contract in bruikleen gegeven aan het genootschap, dat voor onderhoud en opstelling een vergoeding kreeg. Het genootschap verplichtte zich daartegenover bij opheffing of ontbinding alle eigendommen in handen der provincie te laten overgaan.

De nieuwe vestiging had een stimulerende werking op de aanwinsten, meestal in de vorm van schenkingen of legaten — dikwijls ook met de provincie als begunstigde — zodat uitbreidingen noodzakelijk waren, die gerealiseerd werden in museumvleugels in de Koningsstraat en aan de Turfmarkt.

Dat het Fries Museum van het begin af aan als een zaak van algemeen belang gezien werd, wordt het duidelijkst bewezen door de schenking van alle op het „Hof" aanwezige portretten van Friese stadhouders aan het genootschap door koning Willem III. Verzamelen, beschrijven en tentoonstellen werd zodoende in de tweede periode van het bestaan van het genootschap de hoofdzaak van het bestuur. Eerst in 1916 kon men er toe overgaan een directeur te benoemen.

Door het ontbreken van de nodige middelen was het museum inmiddels meer en meer een verzameling van toevallige aanwinsten geworden en kon niet gesproken worden van een systematische opzet en aankooppolitiek. Het is vooral de verdienste van de vorige directeur dr. A. Wassenbergh geweest, dat het Fries Museum een specifiek Friese aangelegenheid geworden is, waardoor het eigen karakter van het museum aanzienlijk versterkt werd.

Wassenbergh begon systematisch te verzamelen en begaf zich met succes op het vóór hem onbetreden gebied der Friese schilderkunst. De tentoonstellingen gewijd aan Lambert Jacobsz in 1936 en aan de Friese schilderkunst tussen 1750 en 1850 in 1947 waren het resultaat van zijn pinonierswerk. In 1938 en 1952 werden belangrijke reorganisaties in het museum doorgevoerd, terwijl in 1947 het kerkje te Janum als „musée lapidaire" geopend kon worden.

Wij onderscheiden in de geschiedenis van het Fries Museum drie perioden, namelijk eerst stichting en verdere opbouw, dan consolidatie met ongeremde groei van de verzamelingen en tenslotte reorganisatie op grond van specialisatie.

Deze ontwikkeling valt bij de andere musea ook waar te nemen en werd door dr. H. J. Prakke in 1954 bij het honderd-jarig bestaan van het Asser museum met een Drenths beeld gekenschetst als de drie-perioden-heuvel der museum-geschiedenis. Zo kwam men ook elders door versterking van het provinciaal-eigene tot een betere afbakening van de taken van het gewestelijke museum.

Welke zijn nu de taken van het gewestelijke museum?

A. de wetenschappelijke taak: het toegankelijk maken van de verzamelingen voor studie door beschrijving en catalogisering en de beoefening van de gewestelijke oudheidkunde. Voorts zo mogelijk het uitbreiden van de verzamelingen door aankopen.

B. de educatieve taak: het aanleggen van geestelijke ontsluitingswegen, die leiden naar be-

grip voor het culturele erfgoed, het liefst te beginnen in de hoogste klassen van de lagere school.

C. het tentoonstellingsbeleid.

D. de contacten met de kleinere museale instellingen in het gewest: bijstand met raad en daad, zonder dat van bovenaf gezag opgelegd wordt.

Hoe is het nu globaal met de vervulling van deze taken gesteld?

Of een museum in staat is een catalogus te publiceren is uiteraard primair afhankelijk van de werkmogelijkheden van de staf. Een voordeel is het wanneer men een medewerker uitsluitend voor een dergelijk doel kan vrijmaken, zoals in Groningen gebeurde bij het samenstellen van de catalogus van 17de- en 18de-eeuwse Vlaamse en Nederlandse tekeningen. Ook het aanstellen van stagiaires kan tot dit doel leiden, doch dan zal in het algemeen het te catalogiseren onderwerp van betrekkelijk beperkte omvang moeten zijn. Dat het Fries Museum over enkele maanden een catalogus van Fries zilver kan publiceren is te danken aan het feit, dat eerstens een stagiaire zich langdurig heeft beziggehouden met inventarisatie en beschrijving en vervolgens een andere belast werd met het verwerken van deze gegevens in catalogusvorm. Voor de eigenlijke uitgave moeten dan weer, omdat het hier een buitengewone uitgave betreft, bijzondere fondsen worden aangesproken, die al of niet door het museum zelf beheerd worden. Verdere publicatie van dergelijke bezitscatalogi zal ook voor velen in de museumwereld tot verrassingen kunnen leiden.

Een andere wetenschappelijke taak van de provinciale musea ligt op het terrein van de streek-archeologie. Gelukkig is thans in de meeste gevallen met de universitaire instituten een samenwerkingsvorm bereikt ten voordele van beide instellingen en van de provinciale archeologie in het algemeen. Monumentenzorg wordt niet of nog niet geacht een taak van de provinciale musea te zijn. Alleen in Drenthe is de directeur van het provinciaal museum tevens hoofd van de provinciale monumentendienst. Wat hier gebeurt op het gebied van documentatie en in de vorm van adviezen bij restauraties dwingt werkelijk respect af. Zonder de wenselijkheid te bepleiten, dat alle provinciale musea zich nu op deze schaal met deze materie gaan bemoeien, kan wel gezegd worden, dat de musea in veel gevallen een lacune kunnen vullen door zich met de documentatie te belasten.

Niet elke provincie bezit een behoorlijk geoutilleerd monumentenbureau doch met het hand over hand verdwijnen van de landelijke bouwkunst verdwijnt veel oud cultuurgood, dat toch tenminste waard is vastgelegd te worden in beeld of geschrift, omdat het dikwijls juist van provinciale betekenis is. Het aankoopbeleid ten aanzien van museumvoorwerpen zal in de meeste gevallen gericht blijven op versterking van het provinciale karakter. De budgetten blijven echter overal laag.

De tweede taak, die wij aan de provinciale musea opdroegen was de educatieve. Wat hiervan gezegd wordt geldt natuurlijk evenzeer voor alle andere musea. Het doel van de educatieve dienst van een museum is het wederzijds naar elkaar toegroeien van museum en publiek te bevorderen. Dit geschiedt onder andere door het opvangen van scholen en andere groepen en door ook buiten het museum contacten te leggen met potentiële bezoekers.

Nu het museum niet meer alleen voor ingewijden is, wordt alles gedaan om vooral de schooljeugd te interesseren. In 1908 sloeg het Fries Museum deze groep nog niet zo hoog aan. Weliswaar genoten schoolkinderen met hunne leermeesters reductie, maar aan groepen van werklieden, begeleid door patroons, werd bij voorafgaande aanvraag vrije toegang verleend. De benadering vindt tegenwoordig meer en meer plaats door het bieden van korte instructieve programma's in beeld en geluid, die inleiden tot het museum als geheel of tot een bepaald onderdeel van de verzamelingen. Veelal vinden deze activiteiten ook plaats ter begeleiding van tentoonstellingen. Het Fries Museum heeft sinds medio 1965 een educatieve dienst met een full-time functionaris aan zich verbonden. Ten behoeve van deze dienst is een klein gehoorzaaltje in het museum ingericht. De resultaten lijken zeer bemoedigend, maar om de activiteiten nog adequater te kunnen richten zijn wij van plan deze zomer een enquête onder de bezoekers te houden, teneinde hun wensen en vragen beter te leren kennen.

Het tentoonstellingsbeleid is evenals al het voorgaande ook weer primair gebonden aan de financiële mogelijkheden, maar daarnaast toch wel grotendeels een kwestie van de persoonlijke instelling van de directeur. Sommige provinciale musea houden weinig of geen tentoonstellingen, andere zeer regelmatig. Het is bekend, dat men door het houden van tentoonstellingen meer mensen naar het museum toetrokt. Anderzijds is

het de vraag of daarmee de belangstelling voor de eigen collectie van het museum ook evenredig toeneemt. Het bewandelen van de middenweg in dezen is dikwijls wel het verkieslijkste, wil de kleine staf ook nog aan ander werk toekomen.

In Groningen heeft men de laatste jaren enkele malen een wintertentoonstelling gewijd aan een bepaald onderdeel van de verzameling, dat dan meteen gecatalogiseerd werd. Met name tentoonstellingen over middeleeuwse kerkelijke kunst en over de Groninger gilden. Van de mogelijkheid tentoonstellingen in samenwerking met andere musea te organiseren zou meer dan tot nu toe het geval is gebruik gemaakt kunnen worden.

Practisch altijd moeten gedeelten van de eigen collectie opgeborgen worden om ruimte te maken voor het houden van een tentoonstelling. Voor het Fries Museum is dat een aanleiding om geen tentoonstellingen in de zomer te houden, wanneer het toeristenverkeer voor een hausse in de bezoekersaantallen zorgt. In Groningen daarentegen zijn hele bestanddelen van het eigen bezit praktisch ontoegankelijk. Het museum in Assen vormt sinds enige jaren een uitzondering met het bezit van een eigen tentoonstellingszaaltje. Omdat het hele tentoonstellingswezen eigenlijk pas na 1900 enige vorm kreeg is voor dergelijke zaaltjes nooit ruimte geweest in de gebouwen, die in de 19de eeuw tot museum gevormd werden.

De vierde taak, die ik noemde ligt op het terrein van het contact met de plaatselijke musea en oudheidkamers in de regio. Het lijkt enerzijds wellicht niet altijd gewenst het provinciale hoofdmuseum als centraal contactorgaan te zien, anderzijds is er door een zuiverder terreinafbakening veel van het onderling wantrouwen en de rivaliteit komen te vervallen. Specialisatie maakt rivaliteit overbodig en opent de weg naar onderling overleg.

De mate waarin van een interlocale band op dit gebied sprake is, is in de onderscheidene provincies zeer verschillend. In sommige gevallen bestaat deze band alleen waar het gaat om de verdeling van de jaarlijkse subsidiepot, die van provinciewege verstrekt wordt. Bij het ontbreken daarvan, zoals in Zeeland, valt de band weer uiteen. Gelderland heeft op dit gebied een bijzonder goede organisatie, die bovendien een eigen contactorgaan uit geeft en cursussen organiseert voor amateurhistorici en beheerders van oudheidkamers. In Friesland bestaat sedert 1947 de

Federatie Friese Musea en Oudheidkamers, waarbij thans 34 instellingen zijn aangesloten en in welks bestuur de directeur van het Fries Museum qualitate qua zitting heeft. De jaarvergaderingen worden druk bezocht en vormen een goede aanleiding om onderling van gedachten te wisselen over museale problemen. Een excursie naar een oudheidkamer, die om een of andere reden in de actualiteit staat, vormt altijd het einde van een dergelijke dag.

Doch niet alleen via een dergelijke federatie, ook rechtstreeks met alle oudheidkamers afzonderlijk heeft de directeur van het provinciale museum bemoeienissen, doordat hem gevraagd wordt adviezen te geven bij de inrichting en bruiklenen te verstrekken uit zijn depot. In Friesland is de kwestie van de bruiklenen aan plaatselijke oudheidkamers en raadhuizen tot een soort provinciaal verspreid kunstbezit geworden, dat van het hoofdmuseum nogal wat werk vraagt voor administratie en toezicht.

In dit verband is al eens gesproken over de noodzaak van een provinciale streekconservator, zowel hier als in andere provincies. De belangstelling naar een dergelijke functionaris gaat in Friesland uit van de lokale oudheidkamers zelf, hetgeen nog lang niet in alle andere provincies het geval is. Uiteraard is de belangstelling van onderop de enige reële basis voor het aanstellen van een streekconservator.

De vier aan de provinciale musea opgelegde taken overziende kunnen wij constateren, dat deze taken overal op verschillende wijze en meer of minder gebrekkig uitgevoerd worden. Alleen nijpende geld- en ruimtenood vormde de basis van waaruit overal naar een oplossing gezocht moet worden. Op elk der vier gebieden hebben de gewestelijke musea veel gemeenschappelijke belangen. De onderlinge contacten zijn echter zeer incidenteel. Het zou gewenst zijn tot een bredere uitwisseling van ideeën en bespreking van gemeenschappelijke problemen te komen. Een kleine groep van directeuren en stafmedewerkers van gewestelijke musea zouden daarom eenmaal bijeen moeten komen in een van deze musea. Op deze bijeenkomst zou de directeur van het ontvangende museum een kort exposé moeten geven van de actuele problematiek in het onder zijn beheer staande museum, opdat daaruit een gedachtenuitwisseling kan ontstaan.

Wie van mijn collega's van de gewestelijke musea hiervoor voelt nodig ik uit in gezamenlijk overleg zo'n dag tot stand te brengen. Na een bijeenkomst kan dan tevens blijken of er meer-

dere wenselijk zijn.

Mijn conclusie is dus, dat de aansporing van de ICOM-commissie voor de regionale musea ook in Nederland ter harte genomen dient te worden.

Dr. Kooyman opent de discussie met op te merken, dat het educatieve werk bij de regionale musea anders gericht is dan bij de landelijke musea. De eerste trachten de bezoeker aan het museum als totaliteit te binden, de tweede willen een bepaald facet van hun verzameling aan de bezoeker brengen. Dr. Boschma ziet hierin slechts een nuanceverschil.

De heer Bout vraagt of wij thans het weidse panorama van onze cultuur niet voor de museumbezoeker van de toekomst moeten bewaren. Prof. Klasens meent, dat dit vooral de taak der kleinere musea is. Dr. Duparc wijst op het bestaan van de technische musea, die representatief zijn voor onze huidige cultuur.

De volgende dag werd een excursie per autobus gemaakt naar Fogelsangh State te Veenklooster, het Admiraliteitshuis te Dokkum, het Museum Hannemahuis te Harlingen en Tichelaar's Aardewerfabriek te Makkum.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Dokkum. Ter aanvulling van de campagnes der vorige jaren kon, binnen het kader der herstelwerkzaamheden, aan de noordzijde van het koor der herv. kerk, eertijds St. Paulus en Bonifatius toegewijd, een proefput worden gegraven op de plaats waar een verwarmingskelder zal worden aangelegd. Dit onderzoek werd mede ingegeven door het mislukken van vorige pogingen de welbekende bron terug te vinden welke tot aan de verdrijving van het Spaanse bewind uit Dokkum „in basilica” te vinden was geweest en een der doelen van de Bonifatius-pelgrims vormde. Ook nu was het onderzoek vergeefs. Ter plaatse zette zich de begraving voort, eindigende met de bijzetting uit de 17de-19de eeuw doch reeds aanvangende met de stoffelijke resten van degenen die al kort na het opwerpen van de „tumulus” door gouwgraaf Abba (tussen 754 en 768) in deze gewijde aarde werden bijgezet. Ook nu weer tekenden zich de zoden waarmede de kerkheuvel was opgetast, vanaf een bepaalde diepte steeds duidelijker af. In de vulling van het diepste ter plaatse aangetroffen graf, ongeveer 1.50 m boven de natuurlijke kwelderbodem bevond zich een eenvoudige bronzen gesp van Karolingisch karakter. Een fraaie onverwachte bevestiging der uitkomsten waar toe de eerste onderzoeken uit het jaar 1954 bereids hadden geleid. Nu ook aan de noordzijde van de kerk vergeefs naar de „fons” was

gezocht, welke in de Vitae van Bonifatius zulk een belangrijke rol speelde, werd tenslotte een onderzoek gedaan naar aard en ouderdom van de zeer diepe welput, nog altijd voorhanden juist buiten de zuidelijke zijmuur van de kerk, ter hoogte van de beer waartegen aan de binnenzijde de preekstoel verankerd is. De vraag doet zich voor of deze put wellicht toch de opvolger is van de „fons”, in 1580 nog door Kempius beschreven. Op ons verzoek drooggepompt en tot de bodem gereinigd, bleek deze een diepte van ongeveer 7.5 m te bezitten en te zijn opgemetseld uit zachtgebakken, rode, trapeziumvormige stenen van het formaat 4.5 x 10 x 17.5 x 10.5 cm. De middellijn van de put bedroeg gemiddeld 1.10 m, terwijl de put aan de bovenzijde werd afgesloten door een rechthoekige kraag van gele, Friese drielingen. Zonder meer was het duidelijk dat deze put onmogelijk ouder kon zijn dan het laatste kwart van de 16de eeuw.

Tot de putinhoud behoorden talrijke scherven van aardewerk, porselein en glas, merkwwaardigerwijs alles daterende uit de 2de helft van de 19de eeuw, met uitzondering van twee fragmenten van vroeg-17de-eeuwse baardmankruikjes. De putmantel rustte zonder meer op het zand, waaruit een vrij krachtige waterstroom opwaarts kwelde.

Het wekt verbazing dat men het aandurfde deze put vlak naast de bepaald niet zo solide kerkfundering uit te graven. De schacht werd als een smalle koker tot op de beoogde diepte

gedolven, waarbij men tot stempelwerk moet zijn overgegaan. Nader onderzoek toonde namelijk aan dat de putgravers op hun weg naar de diepte op talrijke begravingen stieten, welke slechts in zoverre werden geruimd dat de koker loodrecht kon worden doorgetrokken. Er is derhalve geen sprake van dat een reeds eerder bestaand hebbende put werd vernieuwd, of dat men werkte in de werkschacht van een veel oudere put, in casu de „fons”. Eenmaal op de toekomstige putbodem aangeland werd met het opmetelen begonnen en konden de stempels allengs worden verwijderd. De „fons” weigert hardnekkig zijn geheim prijs te geven!

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Schraard, gem. Wonseradeel. Binnen het kader der restauratiewerkzaamheden konden enige steekproeven worden gedaan naar de bouwgeschiedenis der herv. kerk. Het huidige gebouw is uit grote, gele kloostermoppen opgemetseld, aan de oostzijde afgesloten door een halfronde iets inspringende koorapsis, aan de westzijde door een zadeldaktoeren. Sporen van een rondboogvenster in de apsis, alsmede flauw-spitsbogige vensters in de beide zijmuren en de lisenen, waarmede de beide westelijke flankmuren aan weerszijden van de toren uitwendig zijn verrijkt, laten vermoeden dat deze kerk uit de 2de helft van de 13de eeuw dateert. De toren moet nochtans ouder zijn omdat vermelde beide westmuren daar eerst naderhand koud tegenaan werden aangebracht zonder enig inwendig verband.

Op oudere bouwfasen wezen voorts het betrekkelijk grote aantal halve- en driekwarte kloostermoppen, in het opgaande muurwerk vermitseld, waardoor dit ook aan de buitenzijde een onrustig aanschijn verkreeg. Bovendien vallen in de zuidelijke gevel enige „spekbanden” van tufsteen in het oog welke de indruk van lappendeken nog verhogen. Tijdens de herstellingen was trouwens al gebleken dat het „gietwerk” in de kern van de torenmuren eveneens brokken tufsteen bevatte — naast zwerfkeijtes — alsof men afkomend materiaal van een ander gebouw ter beschikking had gehad. Voor zover de omstandigheden zulks toelieten zijn binnen zowel als buiten de kerkmuren enkele putten gegraven. Meteen al deed de zeer ondiepe fundering van het opgaande muurwerk — althans wat de kerk betreft, met de toren was het beter gesteld — weinig hoop koesteren over de mogelijkheid op bevredigen-

de wijze over de voorgeschiedenis van de tegenwoordige kerk te worden ingelicht. Medeten gevolge van de talrijke graven en grafkelders binnen de kerk, bleek er van funderingsresten van vroegere kerken vrijwel niets meer over te zijn. Vastgesteld kon slechts worden dat aan de huidige kerk een kleinere moet zijn voorafgegaan, eveneens uit gele kloostermoppen van zeer groot formaat (29 x 14 x 9.5 cm) opgetrokken. De noordelijke zijmuur van deze oudere kerk zal zijn samengevallen met die van de tegenwoordige, de zuidelijke lag daarentegen 1.50 m binnen de huidige kerk. Zij bezat daarmede een breedte van ca. 7.50 m, terwijl de huidige 9 m breed is.

Over de koorsluiting van de oudere kerk konden geen gegevens worden verkregen. Vermoedelijk wordt de lengte naar het oosten evenwel aangegeven door een verticale bouwnaad in de noordelijke zijgevel, welke zich tot in de fundering bleek voort te zetten. In westelijke richting heeft de oudere kerk mogelijk gereikt tot de puinstrook, tot ongeveer 1.25 m binnen de oostelijke voeting van de huidige toren in de ondergrond aangetroffen. Deze kwam qua karakter overeen met de fundering van de zuidelijke zijmuur van de vroegere kerk en was samengesteld uit kalkgruis, geel baksteenpuin en veldkeijtes. Het is natuurlijk geenszins uitgesloten dat de huidige toren en de vroegere bakstenen kerk geruime tijd naast elkaar hebben bestaan, alvorens de oudere kerk moest plaatsmaken voor de huidige. In dit geval bleef er enige ruimte open tussen de westgevel van de oudere kerk en de oostelijke torenmuur. In deze oostelijke torenmuur is voorts vanaf het begin een wijde opening uitgespaard geweest, gelijk nu nog, welke zich voortzette in de fundering. Een situatie, welke wij ook in andere gevallen bij middeleeuwse dorpskerken uit de 13de eeuw, in Friesland zowel als Groningen, menen te hebben mogen reconstrueren en mogelijk verband hield met militaire voorzieningen, dan wel de constructie van de klokkenstoel. In menig geval schijnt het ons althans toe dat vele middeleeuwse kerktorens op het Friese platteland in eerste aanleg lager reikten dan thans en het aanschijn vertoonden van de stenen klokhuizen welke tegenwoordig nog in de oostelijke delen van de provincie Groningen doch vooral ook in Oost-Friesland, Jeverland etc. in vrij grote aantallen voorkomen. Het is trouwens een bekend feit dat verscheidene Friese kerken oud-

tijds een klokkestoel of klokhuis naast een toren rijk waren, in een enkel geval zelfs nu nog. Voor het overige meenden wij de slotsom te kunnen trekken dat de oudere bakstenen kerk, naast de reeds opgegeven breedte van \pm 7.5 m, ca. 11.5 m lang is geweest, een eventuele koornis echter niet meegerekend, terwijl er tussen westgevel en losstaande toren of klokhuis een ruimte van enkele voeten overschoot.

Ter afsluiting van het onderzoek werd nagegaan of de huidige kerk, naast de nog in gebruik zijnde zuidelijke toegang, geen noordelijke tegenhanger heeft bezeten, gelijk mocht worden verwacht, het welbekende „Noormannenpoortje”. Inderdaad is een dergelijke noorderdeur oorspronkelijk wel aanwezig geweest; daarop werken enige onregelmatigheden in het metselwerk ter plaatse. Afgezien daarvan bleek de fundering op dit punt van de noordelijke zijmuur onderbroken te zijn, hetgeen de veronderstelling toelaat dat ook de voorafgaande kerk reeds de beide klassiek-Friese zijdeuren, in plaats van een westtoegang, heeft gekend. Vergeefs is gepoogd de aanwezigheid van tufsteen in het opgaande werk van de huidige kerk en toren te verklaren door het bestaan van een nog oudere, tufstenen kerk aan te tonen. Indien deze er werkelijk geweest is — hetgeen geenszins uitgesloten behoeft te worden — kan dit slechts een bescheiden kapel hebben betroffen, waarvan de bouw wellicht nog in de 11de eeuw heeft plaatsgevonden. (Litt.: H. Halbertsma, „Het Sneker klokhuis; Bijdrage tot de bouwgeschiedenis van de St.-Maartenskerk te Sneek”, *Jaarboek Fries Scheepvaart Museum* (1964), 75-93).

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

GRONINGEN

Garrelswaer, gem. Loppersum. Naar aanleiding van de melding van de heer Kwant, directeur van de steenfabriek Garrelswaer, werd een terrein bezocht ten zuiden van Garrelswaer, waar tijdens het aftichelen scherven aan het licht gekomen waren. De scherven, alsmede resten van rechte en hoekvormige grondsporen, bevonden zich op een zavelige kop in het tamelijk oneffen terrein. Aangezien de grondsporen met het machinaal verwijderen van de bovenste laag reeds grotendeels waren opgeruimd, werd een onderzoek niet lonend geacht. Op grond van het aardewerk kan ook deze, nauwelijks overslibde vlaknederzetting in het be-

gin van de jaartelling gedateerd worden.

B.A.I. | *Groninger Museum, Groningen* (O. H. Harsema).

Pottenberg, gem. Vlagtwedde. Mevrouw Bakker, Wollinghuizerweg 96 te Vlagtwedde, meldde de vondst van 2 urnen, gedaan bij de aanleg van een persbult bij haar woning. Ter plaatse bleek dat de urnen, een kleine terrine en een groot fragment van een Harpstedter, afkomstig zijn uit het urnenveld van de Pottenberg, dat ontdekt werd in 1818 en gedeeltelijk opgegraven door prof. Van Giffen in 1920 (c.f. *Verslag Museum van Oudheden te Groningen over 1920*).

B.A.I. | *Groninger Museum, Groningen* (O. H. Harsema).

Raskwerd, gem. Baŕlo. Op de oostelijke, reeds vroeger commercieel afgegraven heft van de wierde van Raskwerd, werd het profiel van een ruim 20 m lang en 4 m hoog terprestant schoongemaakt en getekend, aangezien dit restant ten behoeve van een in aanleg zijnde ijsbaan binnenkort zal verdwijnen. Tegen verwachting bleek het niet ongestoord; de bovenste twee meter bestonden uit recent opgebrachte grond. In het profiel, dat excentrisch gelegen was ten opzichte van de oudste kern, werden geen woonsporen aangetroffen. Wel werden in verschillende niveaus verschillende geconstateerd die als akkerland geïnterpreteerd mogen worden. In een geval werden daarbij zelfs ploegsporen waargenomen. Het aardewerk (waaronder een streepbandscherf) dat in de onmiddellijke omgeving gevonden werd, dateert de oudste occupatie ter plaatse in de eerste eeuwen van de jaartelling. Bij de latere bewoning behoorde het aan de zuidoost-rand van de wierde gelegen grafveld (c.f. bladzijde *55).

B.A.I. | *Groninger Museum, Groningen* (O. H. Harsema).

DRENTHE

Borger. Naar aanleiding van een telefonische waarschuwing, daags tevoren van de heer F. J. van de Bosch te Borger, directeur van de Raiffeisenbank aldaar, bezocht op 4 juli O. H. Harsema de vindplaats van urnenscherven en crematieresten, te voorschijn gekomen bij graafwerkzaamheden voor uitbreiding van het bankgebouw. Daarbij bleek dat alle vondsten verzameld waren in de uitgeworpen grond; in de bouwput viel niets meer waar te nemen. De

bank ligt aan de oude weg naar Buinen in de kom van het dorp. Er is hier ongetwijfeld sprake van hetzelfde urnenveld waaruit reeds in 1922 zes urnen in de collectie van het Provinciaal Museum van Drenthe werden opgenomen, destijds gevonden bij de bouw van een huis even ten oosten van de bank. Volgens waarnemingen door prof. dr. A. E. van Giffen zou het toen een „urnenveld zonder kringgreppels” gegolden hebben. (c.f. *Verslag over het Provinciaal Museum van Drenthe over 1922*, 15-16).

B.A.I., Groningen (J. D. van der Waals).

Eeserveld, gem. Odoorn. Naar aanleiding van een vele jaren geleden bij de egalisatie van een grafheuvel tijdens de ontginning van het Eeserveld gevonden strijdhamer type A en een vuurstenen bijltje, thans in de collectie van de heer J. Zoer te Odoorn, werd van de gebroeders J. J. en G. Oosting te Odoorn toestemming gevraagd en verkregen de zool van deze grafheuvel (en van nog twee andere ter plaatse) te onderzoeken. Dit onderzoek vond plaats van 10 nov. tot 9 dec. 1966.

De heuvelzool ligt in het thans ontgonnen Eeserveld, nog juist binnen de gemeente Odoorn, ca. 1 km ten w.z.w. van de rijksstraatweg. In het centrum van de nog als ronde zandige plek in het bouwland herkenbare heuvelzool werden direct na het verwijderen van de bouwvoor, juist in vaste grond, maar tussen de ploegsporen van de ontginningsploeg, twee vuurstenen bijlen (een grote en een kleine) aangetroffen van typische standvoetbekermerk. Bij verder verdiepen van het vlak kwam een ovale grafkuil te voorschijn, omgeven door een standspoor. Op nog iets dieper niveau werden in de grafkuil nog gevonden een vuursteenkling en een geheel samengedrukte standvoetbeker, Glasbergen type 1a, opvallend door het feit dat de touwversiering slechts beperkt is tot het naar buiten uitbuigende deel van de bovenwand. In aanmerking nemende dat strijdhamer en bijl destijds nabij de zuidrand van het lichte zandige vlak gevonden zijn, d.w.z. in de ploegrichting t.o.v. het graf, is het niet gewaagd te veronderstellen dat strijdhamer, kling, vier bijlen en beker uit een en hetzelfde graf afkomstig zijn — ongetwijfeld een van de vroegste en zeker het rijkste standvoetbekergraf, dat tot nu toe in ons land gevonden is. Van een lijksilhouet werd helaas geen enkel spoor gevonden.

Om de heuvel kwam een enkelvoudige wijdgestelde paalkrans te voorschijn, wijzende op een secundaire mantelheuvel uit de Midden-Bronstijd, waarvan overigens geen verdere sporen werden teruggevonden. Wel werd binnen deze paalkrans een zgn. hoefijzervormig grondspoor aangetroffen, dat dus later door de secundaire mantelheuvel moet zijn overdekt. Dit hoefijzervormige grondspoor leverde verrassende vondsten: ten eerste de scherven van een ontwikkelde standvoetbeker, Glasbergen type 1, samen met enkele scherven van een standvoetbeker met grove touwversiering, type 1a, en van een Wulstrandgefäss, en ten tweede een aanzienlijke hoeveelheid verkoold graan (tarwe en gerst; voorlopige determinatie door dr. W. van Zeist). Een graanmonster is inmiddels ook aan C14-onderzoek onderworpen: de uitkomst was 2005 ± 50 v. Chr. (GrN-5068).

Samenvattend hebben wij bij dit onderzoek resten van drie perioden aangetroffen: a. kernheuvel met graf van de paneuropese fase van de Standvoetbekercultuur (ca. 2300 v. Chr.); b. bewoningssporen aan de voet van deze kernheuvel van een ontwikkelde fase van dezelfde cultuur (ca. 2000 v. Chr.); c. secundaire mantelheuvel, die kernheuvel en bewoningssporen overdekte, uit de Midden-Bronstijd (ca. 1300 v. Chr.). Het onderzoek van de twee andere, direct in de nabijheid gelegen grafheuvelzolen had geen enkel positief resultaat — zelfs niet de vaststelling dat het hier werkelijk grafheuvelzolen betrof.

B.A.I., Groningen (O. H. Harsema en J. D. van der Waals).

ZUID-HOLLAND

Oud-Alblas. Er bevindt zich hier een aantal boerderijen, die gebouwd zijn op kunstmatige verhogingen, welke soms een hoogte van twee meter boven het maaiveld bereiken.

Door de leden van de Werkgroep Lek en Merwedestreek werd toestemming verkregen voor het graven van een proefkuil in een heuvel (Peperstraat 38) welke geheel in het weiland is gelegen en waarop reeds werkzaamheden werden verricht in verband met een aldaar te bouwen bungalow. Het bleek dat de heuvel o.m. met humeus materiaal was opgehoogd, waarbij aan stalmest of plaggen moet worden gedacht. De oudste scherven, afkomstig uit het diepste deel van de proefkuil, zijn twee Pingsdorfer scherfjes en voorts vrij

veel kogelpotaardewerk. Hoger in het heuvellichaam werd vooral 14de-eeuws aardewerk gevonden, en wel grijs gesmoord (Andenne), ruwwandig steengoed en spaarzaam geglazuurd aardewerk, alsmede rode borden met glazuur aan de binnenzijde en bruine glazuurspetters aan de buitenkant. Uit de zode werd 17de-eeuws aardewerk geborgen. Geconcludeerd kan worden dat de woonheuvel in de 12de of 13de eeuw werd opgeworpen. De bewoning was in de 14de eeuw intensief, doch zet zich, voor zover kon worden nagegaan, daarna niet voort. Er werd slechts één scherf Siegburgs steengoed gevonden. In de 17de eeuw heeft er waarschijnlijk weer een boerderij gestaan; daarna heeft de heuvel niet meer als woonplaats geënd.

R.M.v.O., Leiden (L. P. Louwe Kooijmans).

Papendrecht. Achter de boerderij van de heer Visser, op de hoek van de dijk en de Vrijheer van Esiaan, ontdekten leden van de Werkgroep Lek- en Merwedestreek een terrein dat door een cirkelvormige sloot omgeven is geweest. Delen hiervan zijn nog bewaard gebleven, terwijl het omsloten gebied zeker 80 cm boven het maaiveld uitsteekt. Het scherfmateriaal, dat de gegraven proefkuil opleverde, bestond vooral uit 14de-eeuws aardewerk (ruwwandig steengoed, grijs gesmoord aardewerk, Andenne en spaarzaam geglazuurd). Enkele kleine kogelpotscherfjes en wat Siegburger steengoed verruimen de dateringen van (eind) 13de eeuw tot begin 15de eeuw.

R.M.v.O., Leiden (L. P. Louwe Kooijmans).

ZEELAND

Aardenburg. Het stadsonderzoek dat dit jaar ten zuiden van de St.-Bavo, in aansluiting op vroegere onderzoekingen in deze omgeving (1961/1962, 1966) gaande is, heeft weer enige nieuwe overblijfselen van behuizingen uit de Romeinse tijd opgeleverd die in een bepaald verband staan met de reeds in de afgelopen jaren ontdekte nederzettingssporen. De onderzochte Romeinse cultuurlaag, die blijkens munt- en aardewerkvondsten uit de periode van ca. 170-273 na Chr. dateert, heeft in deze betrekkelijk korte tijd een dikte van meer dan een halve meter bereikt. Het onderzoek van deze cultuurlaag is verre van eenvoudig door de nogal chaotisch aandoende bodemstructuren, die mogelijk zijn toe te schrijven aan lieden die kort na de verwoesting van de nederzetting om-

streeks 273 na Chr. naarstig hebben gezocht naar nog bruikbare voorwerpen, kostbaarheden en vooral ook naar bouwmaterialen, zoals de vele, uit Doornik aangevoerde blokken natuursteen. Zelfs kort na 1000 moet men nog Romeins muurwerk hebben uitgebroken. Het is misschien niet uitgesloten dat de Romeinen zelf een goed deel van de nog bruikbare bouwmaterialen kort na 273 hebben overgebracht naar het Belgische Oudenburg, waar door prof. J. Mertens een laat-Romeins castellum is opgegraven dat, wat de datering betreft, aan schijnt te sluiten op Romeins Aardenburg. De afgelopen weken zijn in de Romeinse cultuurlaag weer verscheidene munten en bronzen voorwerpjes gevonden, welke meestal zeer zijn aangetast. Een van de weinige, nog goed bewaard gebleven munten draagt de beeltenis en het opschrift van keizer CLODIVS ALBINVS (193-197 na Chr.).

De gevonden terra sigillata is, zoals gewoonlijk te Aardenburg, afkomstig uit Trier, Rheinzabern en Lavoye, met daarnaast een hoog enkel stuk uit Lezoux. De middeleeuwse vondstenlagen hebben weinig nieuw typemateriaal opgeleverd. Vermeldenswaard is de vondst van een gedeelte van een kan, afkomstig uit Saintonge (Frankrijk); datering: omstreeks 1300.

R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger).

Kapelle (Z. Bevel.). Bij graafwerkzaamheden ten behoeve van het gemeentelijk uitbreidingsplan is men op funderingen gestoten van het slot Bruelis en het slot Gistelles. De beide versterkte, laat-middeleeuwse huizen, die nagenoeg aan elkaar grensden, zijn in de loop van de 18de eeuw, op de funderingen na, geheel gesloopt. Het gemeentebestuur van Kapelle streeft er nu naar de beide historische plaatsen in het nieuwe uitbreidingsplan tot hun recht te doen komen, evenals dit trouwens het geval zal zijn met het eveneens in Kapelle gelegen terrein van het vroegere slot Maelstede, waarvan de grachten nog aanwezig zijn. De grachten van het slot Bruelis zijn in de afgelopen weken zo goed mogelijk in hun oude vorm teruggebracht, tijdens welke werkzaamheden het kasteelterrein zelf is opgehoogd. Wat er met het slot Gistelles gaat gebeuren, is nog niet bekend. In ieder geval doet zich thans het meest geschikte moment voor om een onderzoek naar de funderingen in te stellen, min of meer als controle op de opmetingen van

Isaac Hildernisse uit omstreeks 1695. De heer B. Oele uit Kapelle heeft de graafwerkzaamheden die door de gemeente Kapelle zijn verricht, van nabij gevolgd. Hij heeft daarbij enkele belangrijke opmetingen gedaan die voor een eventueel voortgezet onderzoek als aanknopingspunt van betekenis zijn.

R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger).

Sluis. Op aanwijzing van de heer M. Kegel te Aardenburg is een veldverkenning en enig bodemonderzoek verricht op een onlangs gescheurd perceel grasland nabij de begraafplaats van Sluis, waarop naar de aldaar aangetroffen, grote hoeveelheden puin en 14de-eeuwse aardewerkfragmenten te oordelen, het historische en bouwkundig zo belangrijke kasteel van Sluis heeft gestaan. Dit kasteel werd in 1385 gebouwd door Philips van Bourgondië, bijgenaamd De Stoute, getrouwd met Margreta (Van Male), gravin van Vlaanderen. Het kasteel werd op kosten van het Franse rijk gebouwd en overtrof alle vestingwerken aan de kusten van Frankrijk verre. In 1794 hebben de Fransen het gebouw zoveel mogelijk verwoest. In 1820 hebben 300 arbeiders maanden nodig gehad om de steenklomp af te breken. Plannen van de gemeente Sluis om de begraafplaats uit te breiden in de richting van het aangrenzende kasteelterrein — grote hoeveelheden grond ter op-hoging liggen al klaar — maken een onderzoek van dit zeer belangwekkende terrein urgent. Het ligt in de bedoeling in augustus enige proefsleuven te graven teneinde na te gaan of een uitvoerig onderzoek van het betreffende perceel in de nabije toekomst nog zal lonen. (Litt.: *Zelandia Illustrata*, 2de afl., XII, 484-486).

R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger).

NOORD-BRABANT

Eethen. Tijdens verkenning van enkele terreingedeelten, gelegen in de ruilverkaveling van het Land van Heusden en Altena, bleek dat een langgerekte hoogte, bestaande uit een aaneengesloten reeks verhoogde woonplaatsen langs de noordzijde van de verharde weg te Eethen, door een diepe kavelsloot was doorsneden. In de uitgeworpen grond werden scherven aangetroffen van aardewerk uit de Romeinse tijd en de late middeleeuwen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Haaren. De heer K. J. Hoeksema meldde de ont-

dekking van twee vindplaatsen met zeer veel scherven van hoofdzakelijk Romeins aardewerk langs een nieuwe ruilverkavelingsweg tussen Haaren en Esch. De vondsten werden gedaan tijdens het practicum van een aantal Wageningse studenten. Wanneer men de verbindingsslijn tussen beide vindplaatsen in oostelijke richting doortrekt, komt men uit bij de enige jaren geleden door prof. Edelman ontdekte veenbrug over de Oude Ley en bij het bekende Romeinse grafveld bij Hoog-Keiteren te Esch.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Halsteren. De heer P. Jasperse (correspondent van de R.O.B. te St.-Maartensdijk) vond in de Konijnenberg, die voor zandwinning geheel wordt afgegraven, een mesolithisch spitsje. Het vuurstenen voorwerpje dat een fraaie retouche vertoont is afgebroken, waardoor de vorm niet zeker meer is te bepalen. Vermoedelijk betreft het hier een min of meer bladvormig spitsje.

R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger).

Megen. Van de zijde van de gemeente werd de mededeling ontvangen dat er eind mei, bij de aanleg van riolering, sporen van funderingen waren aangetroffen, die mogelijk behoorden tot het voormalige kasteel van Megen. Bij controle bleek dat de muren waren gebouwd van bakstenen met een formaat van 25 x 11 x 5.25 cm. Tussen twee der funderingsmuren, die slechts enkele meters van elkaar waren verwijderd, lag op 80 cm onder het huidige maai-veld een bestrating van rolstenen. Deze hadden een gemiddelde diam. van ongeveer 10 cm. Mogelijk hebben deze funderingen behoord tot het voormalige poortgebouw. Het kasteel zou volgens omwonenden gelegen hebben binnen de grachten van het naast de vindplaats gelegen huidige klooster.

De bewoners van het naast bovengenoemd terrein gelegen huis, de familie Van Liebergen, bleken in het bezit te zijn van een groot aantal scherven van Romeins aardewerk, die waren gevonden bij het graven van een kuil tijdens de aanleg van een smeerput voor een garage. Waarschijnlijk betreft het sporen van een nederzetting uit de Romeinse tijd. De vindplaats ligt ruim 500 m ten zuiden van eerder genoemde kasteelfunderingen. Overigens werden elders te Megen reeds op talrijke plaatsen sporen uit de IJzertijd, de Romeinse tijd en latere perioden aangetroffen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Nijssel, gem. St.-Oedenrode. Gedurende de maanden juni en juli werd, met een onderbreking van twee weken in verband met de vakantie van de arbeiders, een onderzoek ingesteld naar nederzettingssporen uit de Vroege Bronstijd op een hoog perceel nabij de Hazeputten. Naast talrijke sporen van gebouwen werden ook vijf drinkwaterputten uit deze periode ontdekt. Het aardewerk behoorde hoofdzakelijk tot de Hilversumcultuur, maar ook uit andere perioden werd schervenmateriaal aangetroffen. In de nabijheid van deze nederzetting uit de Bronstijd, nog op hetzelfde perceel, werden ook enige concentraties van Mesolithische vuursteenartefacten aangetroffen. Het onderzoek was tijdens de samenstelling van dit bericht nog niet voltooid.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

LIMBURG

Helden. Bij ruilverkavelingswerkzaamheden in de Egchelse Heide, gemeente Helden, werd door de heer J. E. Driessens te Venlo een zevental artefacten gevonden van bruine vuursteen, waarschijnlijk daterend uit het Midden-Paleolithicum.

Het betreft een bladvormig bewerkt voorwerp, een handspitsachtig voorwerp, een B-kling met retouche, twee D-klingen met retouche, alsmede twee afslagen met retouche.

De voorwerpen komen uit een ter plaatse dicht onder de oppervlakte gelegen grindhoudende afzetting en vertonen een buitengewoon sterke glans, mogelijk als gevolg van corrosie. (*H. M. E. van Haaren, Thorn*).

TENTOONSTELLINGEN

AMERSFOORT

— *Muurhuizen 3.* Stadsgezichten vroeger en nu -4 sept.

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum.* Hercules Seghers en zijn voorlopers

-4 sept.

Tegels uit eigen bezit

-sept.

— *Museum Fodor.* Schilderijen van Breitner en Amsterdamse jonge kunstenaars

— *Tropenmuseum.* Van top tot teen, kleding en tooi

— *Museum Willet Holthuysen.* Geld en glorie, munten en penningen -3 sept.

— *Toneelmuseum.* Kijkspel -1 sept.

ANTWERPEN

— *Sterckshof, Deurne.* Kant vroeger en nu -17 sept.

ARNHEM

— *Gemeentemuseum.* Raoul Hynckes, schilderijen -27 aug.

Kastelen en buitenplaatsen in Gelderland, prenten en tekeningen -2 okt.

BADEN-BADEN

— *Staatliche Kunstballe.* Fernand Leger -10 sept.

BOLSWARD

— *Raadhuis.* Landschappen van oude meesters -9 sept.

BORDEAUX

— *Musée des Beaux-Arts.* Zweden en de Franse kunst

DELFT

— *Prinsenhof.* Aziatische miniaturen -18 sept.

DEN HAAG

— *Gemeentemuseum.* Haags zilver uit vijf eeuwen -28 aug.

— *Museum Meermanno-Westreenianum.* Nederlandse boekillustraties tot 1700 -20 aug.

DEURNE

— *Dinghuis.* Volkskunst, coll. Wiegersma -3 nov.

DORDRECHT

— *Dordrechtis Museum.* Fantasie en werkelijkheid, 1830-1850 -10 sept.

ENKHUIZEN

— *Zuiderzeemuseum.* Tegels uit eigen bezit -1 nov.

GOUDA

— *Catharina Gasthuis.* Kunst uit Bali -18 sept.

HAMBURG

— *Kunsthalle.* Max Ernst, grafiek 1912-1947 -17 sept.

HILVERSUM

— *Goois Museum.* Roemeense volkskunst -28 aug.

KEULEN

- *Wallraf-Richartz Museum*. Käthe Kollwitz -3 sept.
- *Stadtmuseum*. Keuls burgerleven gedurende vier eeuwen -8 okt.
- *Kunstgewerbemuseum*. Majolika -17 sept.

KLEEF

- *Hans Koekkoek*. De miniaturen uit het getijdenboek van Katharina van Kleef -1 okt.

KREMS-STEIN

- *Minorietenkerk*. Gotiek in Oostenrijk -15 okt.

LAREN

- *Singer Museum*. Overzichtstentoonstelling Isidor Opsomer -17 sept.

LEIDEN

- *Rijksmuseum v. Volkenkunde*. Bali, beeld en droombeeld -1 okt.

LONDEN

- *The Queen's Gallery, Buckingham Palace*. Dieren in de schilderkunst — Van van Dyck tot Nolan
- *Hazlitt Gallery*. Barokschilderkunst in Italië
- *Victoria and Albert Museum*. 600 jaar perzische schilderkunst -17 sept.
- *Wildenstein*. Tekeningen uit de coll. National Gallery of Ireland

MAASSLUIS

- *Gemeente Museum*. Behouden Vaart

MAKKUM

- *Posthuis*. Fries aardewerk -15 sept.

MIDDELBURG

- *Rijksarchief*. Zeeland en de West -3 sept.

MÜNCHEN

- *Bayerisches Nationalmuseum*. De schat van de heilige berg te Andechs -15 okt.

NAARDEN

- *Raadhuis*. Nederlandse zeeschilders -3 sept.

NIEUWKOOP

- *'t Regthuys*. 5 Eeuwen Nieuwkoop -3 sept.

OOSTENDE

- *Kursaal*. Europa 1900 -30 sept.

PARIJS

- *Louvre*. Chagall, de Bijbelse Boodschap -2 okt.
- *Orangerie*. Franse meesterwerken uit Zwitserse collecties -2 okt.
- *Musée Eug. Delacroix*. Delacroix, zijn atelier en de kunstcritiek

ROTTERDAM

- *Museum v. Land- en Volkenkunde*. Tibet, religieuze kunst -2 okt.
- *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Wasa -30 okt.
- *Museum Boymans-van Beuningen*. — Käthe Kollwitz, 1867-1967 -15 sept.

SALZBURG

- *Oratoriën van de Dom*. Salzburgs oude schatkamers -15 sept.

TERSCHELLING

- *Het Behouden Huys*. Boerengereedschap -1 okt.

TILBURG

- *Ned. Volkskundig Missiemuseum*. Wah-landbouwgemeenschap in de Pandjab -okt.

TONGEREN

- *Gallo-Romeins Museum*. Kunstschatten uit het oude landdekenaat Tongeren -17 sept.

UTRECHT

- *Ned. Goud- en Zilvermuseum*. Italiaanse medailles en plakettes van de vroeg-Renaissance tot eind-Barok -1 sept.
- *Centraal Museum*. Röntgenonderzoek van de oude schilderijen -1 okt.

VERSAILLES

- *Orangerie*. Meesterwerken van de Parijse tapisseriekunst

VENETIË

- *Dogenpaleis*. Venetiaanse vedutisten uit de 18de eeuw

VLIELAND

- *Tromp's Huys*. De poolreizen van Willem Barentsz

IN MEMORIAM

DR. D. P. OOSTERBAAN

Dinant Petrus Oosterbaan werd op 2 juli 1907 te Doesburg geboren als zoon van de arrondissementsschoolopziener Nicolaas Oosterbaan. Na een studie in de Nederlandse letteren aan de Universiteiten van Amsterdam en Utrecht, waar hij zijn doctoraal examen in 1939 deed, was hij tot 1945 werkzaam bij het middelbaar onderwijs.

Na een korte periode van werkzaamheid bij de Regeringsvoorlichtingsdienst, afgebroken door een langdurig ziekteverlof, begon Oosterbaan als stagiaire aan het Algemeen Rijksarchief aan de studie voor archivaris. In 1949 legde hij met goed gevolg het examen voor wetenschappelijk archiefambtenaar der eerste klasse af; op 1 april 1950 trad Oosterbaan in dienst als archivaris der gemeente Delft. In die functie heeft Oosterbaan zich onuitwisbare verdiensten verworven voor de betere huisvesting en verdere outillage van het archief. Hij wist zich in dit streven gesteund door burgemeester Van Walsum en de met Delft zo nauw verbonden algemeen rijksarchivaris Graswinckel.

In 1955 kwam het nieuwe gemeentearchief tot stand door restauratie van een prachtig pand aan de Oude Delft en de bouw daarachter van een geheel naar de eisen des tijds ingerichte archiefbewaarplaats.

Nadat Oosterbaan zich ook voor de inrichting van het gebouw had verworven wat hij nodig achtte en de smalle bezetting van zijn bureau had uitgebreid met enige goede krachten, kon hij zich geheel gaan wijden aan datgene, wat hij — in hardnekkige afwijking van de communis opinio — de eerste taak van de stadsarchivaris achtte namelijk de geschiedschrijving van de stad. Een indrukwekkende reeks geschriften over Delftse onderwerpen heeft hij — vaak in ge-

vecht met een zwakke gezondheid en de neiging het meer in het zonnige zuiden te zoeken — nagelaten. Op zijn verhandeling over het Oude en Nieuwe Gasthuis verwierf Oosterbaan aan de Rijks Universiteit te Groningen in 1954 de doctorstitel.

Op vrijdag 28 juli 1967 overleed Oosterbaan — ook voor hen die wel wisten, dat zijn gezondheid te wensen overliet — geheel onverwacht. Op dinsdag 1 augustus werd hij onder grote belangstelling ter aarde besteld, waarbij de waardering voor zijn persoon en zijn werk met veel nadruk naar voren kwam.

De persoonlijkheid van Oosterbaan wordt gekarakteriseerd door een van huis uit conservatieve levensinstelling, sterk getemperd door een wetenschappelijk gevormde kritische geest. Een ongemakkelijk man, ook voor zichzelf, op wiens wijze van doen en spreken het leraarschap een onuitwisbaar stempel had gezet. Zijn eruditie was vaak verbluffend, het gemak waarmee hij zich over de lacunes erin heenwerkte door een beroep op vrienden was vaak nog verbluffender. Dat Oosterbaan voor een gemeentebestuur een weinig handzaam ambtenaar was, is even zeker als het feit, dat hij de faam van het Delfts archief ver buiten de landsgrenzen heeft verbreid. Dat Oosterbaan lang niet iedereen tot zijn vrienden wist te maken strekt evenzeer tot aanbeveling van zijn karakter, als dat hij juist met als ongemakkelijk bekend staande mensen onverwoestbare vriendschap sloot. Het gilde der lieden, die de huik niet naar de wind hangen, heeft in Oosterbaan een hooggewaardeerd lid verloren. In het gezelschap van de liefhebbers der vaderlandse oudheden laat hij een geheel eigen plaats open.

J. L. VAN DER GOUW

BONDSNIEUWS

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND OP VRIJDAG 16 JUNI 1967 DES AVONDS TE 9 UUR IN DE HERVORMDE KERK TE BERGEN N.H.

De presentielijst is getekend door 44 leden en introducés. De voorzitter, prof. dr. W. Ph. Coolhaas, opent de vergadering en heet in het bijzonder welkom mr. R. Hotke, vertegenwoordiger van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, en mr. J. Korf, die mede namens Gedeputeerde Staten van Gelderland aanwezig is. Spreker verzoekt allen zich een ogenblik van hun stoel te verheffen teneinde gezamenlijk de leden te gedenken, die de Bond in 1966 door hun heengaan uit deze wereld zijn ontvallen. Hun namen luiden in alfabetische volgorde:

Dr. J. G. B. Beumeé te Bennekom
J. M. Coffeng te Amsterdam
Mr. J. R. Goddard te Rotterdam
Mr. J. K. van der Haagen te Velp
Mr. W. F. J. Laan te Denekamp
M. Pieterse te 's-Gravenhage
Mevrouw M. van der Pluym-Slierendregt te Zeist
F. Ringsma te Hardenberg
J. A. F. Verheyen O.Pr. te Oosterhout
P. Wentholt te Bennekom
Mr. J. Westerman Holstijn te Amsterdam
W. Zimmerman te Velp

„Men hoort wel eens beweren”, aldus de voorzitter, „dat Noord-Holland benoorden het IJ, benoorden het Noordzeekanaal, een bijzonder oncultureel gebied zou zijn. Mij dunkt dat wie de rondgang in Alkmaar vanmiddag heeft meegemaakt, de dwaasheid van die bewering zó zal inzien. Ik denk ook aan de Culturele Dag Noord-Holland die op zaterdag 10 juni jl. plaats vond in Abbekerk, een dorpje, ik heb het voor u op de kaart opgezocht, in de buurt van Medemblik. Ons allen interesserende aangelegenheden als natuurbescherming, belangen van de archeologie, monumentenzorg, het bewaren van voorwerpen en documenten van geschiedenis en kunst werden daar op hoog niveau behandeld. Hartverheugend! Maar ook Bergen mag in dit verband genoemd worden. Hier vindt u namelijk, zo las ik in de krant, een toenemend aantal nachtgelegenheden en dancings. Neen, lacht u nu niet, tegen die narigheid is een comité van actie in verzet gekomen, dat het eigen karakter van het dorp zo-

veel mogelijk wil behouden. Zitting daarin hebben bekende mensen als de dichter Roland Holst, de componist Hans Henkemans en de schilder Matthieu Wiegman.

Konden de mannen, die een kleine eeuw geleden de strijd begonnen, waarvoor zich later onze Bond inzette, terugkomen, zij zouden zich hierover verheugen. Maar verbaasder en — aanvankelijk — nog veel verheugder zouden zij zijn over wat de overheid thans in dit opzicht doet. Een ministerie, dat zich allereerst met cultuur bezighoudt, en dat natuurlijk een afdeling speciaal voor culturele zaken heeft, een welgeoutilleerde Rijksdienst en enkele gemeentelijke diensten voor monumentenzorg, een subsidie van vele miljoenen voor restauratiedoeleinden. En toch: weldra zou de vreugde van onze geestelijke voorgangers verdwenen zijn. Zij zouden inzien dat de vele miljoenen, 28½, toch niet zo heel veel betekenen bij de ontzaglijk gestegen bouwkosten; zij zouden ook zien dat dat bedrag nog geen percent uitmaakt van wat in Nederland jaarlijks aan nieuwbouw wordt uitgegeven. Zij zouden veel leren begrijpen door lezing van het artikel van de heer Canneman over de restauratie van de kerk in Oosthuizen in de laatste aflevering van ons Bulletin. Zij zouden natuurlijk naar Abbekerk willen: een gemeente van 1600 zielen, die trots is op een gloednieuw raadhuis, dat, naar ik verneem, een miljoen gekost heeft. Er is daardoor geen geld meer voorhanden om de twee aardige kerkjes, die voor het doel, waarvoor ze bestemd waren, nauwelijks meer gebruikt worden, voor een ander, cultureel, doel geschikt te maken en te houden.

Ernstiger dan de ontoereikendheid der middelen is, dat de waarden, waarvoor wij strijden, kort gezegd het leefbaar houden van het land, slechts door een dunne laag van ons volk worden onderkend. Ik moge u een voorbeeld geven. Enkele jaren geleden maakte ik met een gezelschap per autobus een excursie naar Oost-Flevoland. De buschauffeur was een intelligente, welbespraakte man, die als explicateur geen lesje opzegde maar eigen gedachten weergaf en die op gestelde vragen goed antwoord wist te geven. Wij hadden een dorp in aanleg gezien en de chauffeur con-

cludeerde: „Zo zouden wij in Nederland allemaal kunnen wonen, en dan zijn er nog mensen, die veel geld willen uitgeven voor al die oude rommel in Kampen, Elburg en Harderwijk”. Algemene instemming der inzittenden, expliciet of impliciet. Tot de zwijgers behoorde ook ik; ik had vele argumenten om het niet met de man eens te zijn, maar geen enkel dat bij hem of de medereizigers zou aanslaan. Daarvoor zou ik zijn en hun hele instelling moeten veranderen. Een ander, wat verder liggend, voorbeeld. Een vriend van mij, planoloog, kwam voor den dag met een voorstel voor een bibliotheek ten bate van een groep plattelandsgemeenten in Noord-Holland. Een gemeenteraadslid zei: „Maar meneer, hoe komt u er bij. Dat is toch niets voor het volk. Lezen doen alleen de beter gesitueerden en die kunnen zelf wel boeken kopen”. Wil men hierin verandering brengen dan dient men de jeugd bij het onderwijs, het lagere, het middelbare, betere begrippen bij te brengen. En hier kan wellicht onze Bond goed werk doen. Mogelijk kunnen wij contact zoeken met de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis; een onzer leden, mr. dr. C. A. van Swigchem, schreef voor de Fibulareeks van die bond al een voortreffelijk boekje: *Afbraak of Restauratie*. Maar het kan ook in nog andere vormen. In schijn wijk ik even af van mijn betoog om u te vertellen dat ik mijn assistent liet nagaan, hoe het ledental van onze Bond is samengesteld. Dat bleek anders te zijn dan het bestuur vermoedde, namelijk kunsthistorici 10 %, architecten en bouwtechnici 26 %, studenten 20 %, antiquairs en archivariissen 3 %, leken 28 %, onbekend (vermoedelijk meest ook leken) 13 %. Onder de leken zijn maar weinig onderwijzers, leraren, onderwijsautoriteiten. Nu kost het niet zo veel moeite leden voor de Bond te werven. Wanneer ik mensen uit mijn eigen kring, leken zoals ik, met enig enthousiasme over ons werk vertelde, gaven zij zich, vooral als ik hen op een excursie introduceerde, spontaan op. Er steekt echter een gevaar in vele leden. Zoals bekend is, bieden wij onze leden het Bulletin en excursies aan. Komen op die excursies te veel mensen, dan loopt het mis. Wij hebben het deze winter in het Koninklijk Paleis te Amsterdam ervaren! Wij dienen dus onze ledenwerving met zorg te doen geschieden! Twee nieuwe categorieën moeten wij vooral welkom heten: in de eerste plaats onderwijsmensen en ten tweede, er schuilen er al wel onder onze leken, bestuurders. Bestuurders zowel van publiekrechtelijke lichamen: burgemeesters, wethouders, leden van ge-

meenteraden en provinciale staten, van waterschappen, enz. enz.; maar ook van grote ondernemingen. Ik moge het hierbij laten en nog kort voor enkele andere aangelegenheden uw aandacht vragen.

Onze secretaris zal u straks het jaarverslag voorlezen; ik wil mij dus onthouden van een overzicht van onze werkzaamheden, met één uitzondering. Het gelukte mejuffrouw Kossmann het manuscript gereed te krijgen voor het vierde deel van ons *Repertorium*, dat tijdschriftartikelen uit de jaren 1951-1960 zal bevatten. Ik moge hier onze grote dank uitspreken voor het vele uiterst nauwgezette werk, dat zij voor ons verrichtte en ik wil die dank ook doen toekomen aan de leden van de commissie voor deze uitgave: de heren Meischke, Van Swigchem en Kossmann sr. Voor de eerste maal kunnen wij de uitgave maar gedeeltelijk zelf bekostigen; wij vroegen subsidie aan, die ons, naar wij hopen en ook wel verwachten, zal worden verleend, echter onder voorwaarde, dat de verkoop via een uitgeverij zal plaats vinden. Gezien de grote stock, die ons van deel III overblijft, is dat wellicht een verbetering. Wij zullen er zorg voor dragen dat onze leden het werk goedkoper dan anderen zullen kunnen verwerven.

En dan dit: ons medebestuurslid, de heer Buurman, vestigde er de aandacht op dat vrijwel niets geschiedt voor het behoud van oude en vaak zeer fraaie parken, tuinen en beplantingen. Het leek het bestuur wenselijk hiervoor een commissie in het leven te roepen, waarvoor ook niet-leden uit de kringen van bosbeheer, van de Wageningse Hogeschool en nog anderen zullen worden uitgenodigd. Wij zijn pas in een voorbereidend stadium, maar het leek mij goed u dit thans toch al vast mede te delen. Ik kom daarmee op onze excursie van morgen, waarbij wij enige fraaie parken, die van Waterland en van Beeckesteyn zullen zien. Wij hopen dat u morgen een prettige, mooie, interessante en niet te vermoeiende dag zult hebben. Wij hebben getracht u overall voldoende tijd te geven om rustig te zien wat te zien valt, en wij dringen er ten zeerste op aan u stipt aan ons tijdschema te houden. Doet u dat niet, dan gebeuren er ongelukken, mogelijk wel, dat u moederziel alleen ergens in de onbekende binnenlanden achterblijft. Hoedt u daarvoor!”

De notulen van de algemene ledenvergadering, op 25 februari 1967 te Amsterdam gehouden en afgedrukt in het *Nieuwsbulletin* van april 1967, blz. *39 e.v., worden ongewijzigd goedgekeurd.

Bij de ingekomen stukken deelt de secretaris mede dat de bestuursleden Bernet Kempers, Buurman, Halbertsma, Oosterbaan, Ozinga en Temminck Groll bericht van verhinderend hebben gezonden. De secretaris zet vervolgens uiteen dat het bestuur een kleine wijziging van het tweede lid van artikel 9 van het huishoudelijk reglement voorstelt. Het is de bedoeling de woorden „vier jaar” te wijzigen in „twee jaar”. De vergadering kan zich daarmee verenigen. De secretaris zegt dat het in het voornemen ligt statuten en huishoudelijk reglement van de Bond in een eenvoudig drukwerkje te bundelen, waarvan ieder lid een exemplaar zal ontvangen. Jhr. Six van Wimmenum vraagt zich af of zulks, gezien de slechte financiële toestand van de Bond, wel nodig is. Het bestuur acht een dergelijk drukwerkje toch wel zeer nuttig. Slechts een kleine minderheid van de vergadering is het met de opvatting van de heer Six eens, zodat het bestuur gemachtigd wordt op zo goedkoop mogelijke wijze statuten en huishoudelijk reglement te doen drukken.

De secretaris, mr. P. J. van der Mark, brengt het jaarverslag uit:

Het jaar 1966 bracht voor de Bond het in vervulling gaan van tal van verlangens, die, hoewel voor het merendeel van interne aard, toch van grote betekenis moeten worden geacht. Nieuwe statuten, een nieuw huishoudelijk reglement, de aanstelling van een administrateur ter verlichting van de veelomvattende taak van de penningmeester en tenslotte het persklaar gereed komen van de kopij voor het vierde deel van het *Repertorium* — men zou van een „bewogen” verenigingsjaar kunnen spreken!

Nadat de Minister van Justitie bij besluit van 8 augustus 1966 met toepassing van artikel 1 van de Duurverlengingswet de op 7 november 1958 verstreken duur van de Bond tot 7 oktober 1988 had verlengd, was de weg geëffend voor het indienen van een request tot goedkeuring van de gewijzigde statuten. Het is juister hier te spreken van volkomen nieuwe statuten. Hulde aan onze penningmeester, mr. G. J. Wit, en ons medelid mr. dr. C. A. van Swigchem, die een groot gedeelte van de hun toch al zo beperkt toegemeten vrije tijd hebben willen opofferen om deze nieuwe „grondwet” van de Bond in een juridisch aanvaardbare en toch leesbare vorm te gieten! Zoals u bekend is, is een wijziging van de statuten een omvangrijke procedure: na een uitvoerige behandeling in een vergadering van het bestuur wordt het concept aan de leden toegezonden ten-

einde hen in de gelegenheid te stellen eventuele opmerkingen te maken. Daarna volgt weer een bespreking in een bestuursvergadering en vervolgens moet het definitieve ontwerp aan de algemene ledenvergadering ter bekrachtiging worden voorgelegd. Zulks is gebeurd in de op 17 juni 1966 te Groningen gehouden vergadering. Het sluitstuk is dan de koninklijke goedkeuring, welke is vervat in het koninklijk besluit van 18 november 1966, nr. 56. Gelukkig komt een wijziging van het huishoudelijk reglement op een minder gecompliceerde wijze tot stand; hier kan worden volstaan met een aanvaarding door de algemene ledenvergadering, welke eveneens in de bijeenkomst op 17 juni 1966 te Groningen haar beslag heeft gekregen.

Met grote vreugde heeft het bestuur de terugkeer van de oud-penningmeester mr. G. J. Kalf in de kring van de zeer actieve leden van de Bond begroet. Op wie hadden wij beter een beroep kunnen doen om onze penningmeester van zijn dagelijkse besommeringen te ontlasten dan op zijn voorganger, die terstond bereid was zijn medewerking te verlenen en daartoe de titel van „administrateur” kreeg toebedeeld? De puntige en zeer persoonlijke brieven van de heer Kalf, die zovele leden van de Bond van nabij kent, hebben reeds herhaaldelijk hangende kwesties over achterstallige contributieschuld of over een — naar onze mening — niet-verantwoord opzeggen van het lidmaatschap tot een voor beide partijen bevredigende oplossing gebracht.

De commissie van advies voor de samenstelling van het *Repertorium* heeft doen weten dat mejuffrouw M. K. M. Kossmann gereed is gekomen met het persklaar maken van de tekst voor deel IV, dat de tussen 1951 en 1960 verschenen tijdschriftartikelen behandelt. De vermelding van het feit is eenvoudig, maar alleen de ingewijden kunnen beseffen, welk een onnoemelijk grote hoeveelheid speurdersarbeid de bewerkster hiervoor heeft moeten verzetten. Het bestuur heeft mejuffrouw Kossmann zijn grote erkentelijkheid hiervoor betuigd en tevens de hoop uitgesproken dat zij bereid zal zijn te zijner tijd de voorbereiding van deel V op zich te nemen. Intussen stelt de financiering van de uitgave van deel IV de Bond voor grote problemen. Was in 1962 de uitgave van deel III nog uit „eigen middelen” mogelijk, de sedertdien sterk gestegen drukkosten sluiten dit thans volkomen uit. Er zal derhalve een beroep moeten worden gedaan op een subsidiërende instantie. Het bestuur heeft daartoe reeds een inleidende bespreking gehad met de

organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (Z.W.O.).

Men zal zich afvragen of de Bond in 1966 ook nog naar buiten is getreden om, zoals de statuten het vermelden, op de bres te staan voor onze monumenten. In bescheiden mate, zoals bij de Bond gebruikelijk, was dat het geval. In Delft is met ons request aan het gemeentebestuur tegen de voorgenomen bebouwing van de tuin van het Prinsenhof weinig bereikt; het aardige 19de eeuwse kerkje aan de Schoolstraat is gesloopt, maar . . . de nieuwe leeszaal is nog niet verrezen. Meer succes lijkt ons bij Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland ingediende bezwaarschrift tegen de aantasting van het landgoed Berbice te Voorschoten te hebben. Provinciale Staten van dat gewest hebben bij de Rijkswaterstaat aangedrongen op het zoeken van een oplossing, waarbij deze aantasting tot een minimum beperkt zal blijven.

Het lid van het bestuur prof. ir. J. J. Terwen en de secretaris waren als gast aanwezig bij de feestelijke herdenking van het feit, dat de vereniging De Museumdag veertig jaren geleden werd opgericht. Deze plechtigheid vond plaats op 13 mei 1966. In zijn tafelrede bracht prof. Terwen in herinnering dat de Bond destijds het initiatief heeft genomen tot de oprichting van een zelfstandige museumvereniging en dat De Museumdag dus met recht als het kind van de Bond mag worden beschouwd. Met genegenheid en vertrouwen heeft de Bond de groei en bloei van zijn thans veertigjarige dochter gadeslagen en al komt met het bereiken van de volwassenheid het ogenblik, dat men zijn kind moet loslaten, de vaderlijke gevoelens, die spreker van een grootse bloemenhulde vergezeld deed gaan, zijn onverlet gebleven. Diep onder de indruk dankte de voorzitter van De Museumdag, prof. dr. A. Klasens, voor deze hartelijke attentie. Op 1 september 1966 trad de oud-secretaris van de Bond, mr. H. Hardenberg, af als algemeen rijksarchivaris wegens het bereiken van de pensioenge-rechtigde leeftijd. Op de hem aangeboden hulding was ons bestuur vertegenwoordigd door het lid dr. D. P. Oosterbaan, de oud-penningmeester mr. G. J. Kalf en de secretaris. Het woord werd gevoerd door de heer Oosterbaan, die uit naam van de Bond een boekwerk aanbood.

In de ledenvergadering van 17 juni 1966 werden als lid van het bestuur in de vacatures-Van der Haagen en Terwen benoemd de heren dr. ir. C. L. Temminck Groll en mr. J. Korf. Als opvolger van prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer,

die na het overlijden in Januari 1966 van mr. J. K. van der Haagen als waarnemend voorzitter was opgetreden, koos de vergadering prof. dr. W. Ph. Coolhaas. Het bestuur kwam in 1966 drie maal in vergadering bijeen. Het lid van het bestuur dr. ir. C. L. Temminck Groll nam als vertegenwoordiger van de Bond zitting in de stichting tot het behoud van het dorps- en landschapsschoon in Zuid-Oost Utrecht; het bestuurslid drs. H. Halbertsma vertegenwoordigt de Bond in de door de oudheidkundige vereniging Flehite te Amersfoort ingestelde commissie monumentenzorg Flehite.

Voor het eerst sinds jaren vertoont het cijfer van de ingeschreven leden van de Bond een daling. Zulks is uitsluitend het gevolg van de door de administrateur rigoreus ingezette sanering van het ledenregister, die na twee niet-beantwoorde aanmaningen tot betaling van achterstallige contributie onherroepelijk tot schrapping als lid leidt. Het is ontstellend dat alleen al van de student-leden meer dan vijftig personen op deze wijze als lid moesten worden afgevoerd. Dit verlies kon door de aanwas van nieuwe (wel-betalende) leden niet worden goedge maakt. Het bestuur vertrouwt dat mede dank zij uw aller medewerking de gekenschetste teruggang van het ledental slechts van tijdelijke aard zal blijken te zijn!

De penningmeester, mr G. J. Wit, deelt mede dat ondanks een zo zuinig mogelijk beheer het tekort op de exploitatie van het Bulletin over 1966 is opgelopen tot rond f 23.000,—. Dank zij het feit dat het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk bereid was een voorschot van f 10.000,— op het over het jaar 1966 te verlenen subsidie beschikbaar te stellen, konden tenminste de financiële verplichtingen ten aanzien van de drukker worden nagekomen. Aangezien niet te verwachten valt dat het exploitatie-tekort in de komende jaren een daling te zien zal geven — de onlangs opnieuw verhoogde portokosten doen het tegenovergestelde vrezen — was een contributieverhoging onvermijdelijk. Het bestuur hoopt dat deze verhoging, welke op 1 januari 1967 is ingegaan, het jaarlijks tekort binnen zekere perken zal houden. De uitgifte van het nieuwe deel van het *Repertorium*, die wellicht tegen het einde van het jaar 1967 te verwachten valt, zal opnieuw een zware aanslag op de kas van de Bond betekenen. Een dergelijke uitgave vergt een enorme investering, die slechts ten dele en dan nog eerst in latere jaren door de verkoop van het boek successievelijk kan worden

gecompenseerd. Deze verkoop dient derhalve zoveel mogelijk te worden gestimuleerd; daarom overweegt het bestuur een uitgever voor het boek te interesseren, opdat over een ruimere afzetmogelijkheid kan worden beschikt. In totaal is voor de uitgave van het nieuwe deel van het *Repertorium* een som van f 9300,— beschikbaar.

Aangezien van de commissie voor het nazien van de rekening over het verenigingsjaar 1966, welke bestond uit de heren mr. F. W. van den Berg en ir. C. Wijdooge, geen lid ter vergadering aanwezig is, leest de secretaris een door beide heren getekend proces-verbaal voor. Daarin verklaren zij dat zij de stukken, welke betrekking hebben op het genoemde verenigingsjaar, hebben gecontroleerd en in orde bevonden, daarbij constaterende dat een en ander op zorgvuldige wijze is bijgehouden. Daarom verzoeken zij de algemene ledenvergadering de penningmeester décharge te verlenen over het door hem in 1966 gevoerde beleid, onder dankzegging aan hem en aan mr. G. J. Kalf, die zo welwillend was de penningmeester bij het omvangrijke administratieve werk ter zijde te staan. De vergadering stemt daarmee met een hartelijk applaus in.

Het volgende punt, dat de voorzitter aan de orde stelt, is de bestuursverkiezing. Volgens rooster zijn aan de beurt van aftreden de heren Bernet Kempers en Ozinga, die geen van beiden herkiesbaar zijn. De voorzitter dankt beide, niet ter vergadering aanwezige heren voor het vele belangrijke werk, dat zij jaren achtereenvolgend in het belang van de Bond hebben verricht. Het bestuur stelt de vergadering voor in hun plaats te benoemen drs. C. Boschma te Leeuwarden en mr. T. Landheer te 's-Gravenhage. De vergadering hecht daaraan haar goedkeuring, waarop de benoemden verklaren hun benoeming te aanvaarden. Nadat de heer Coolhaas heeft medegedeeld bereid te zijn het voorzitterschap met een jaar te continueren, kiest de vergadering hem met applaus tot haar president. De vergadering wijst tot lid van de commissie tot het nazien van de rekening van de penningmeester over het jaar 1967 aan de heren ir. C. Wijdooge, P. Knuttel en J. M. Haga (reserve).

Met betrekking tot de in het jaar 1968 te beleggen vergaderingen zegt de voorzitter dat hij op de wintervergadering als thema de bescherming van de voormalige koloniale bouwwerken aan de orde zou willen stellen. Deze vergadering kan wellicht in het Scheepvaartmuseum te Rotterdam plaats vinden. Voor de zomervergadering

gaan de gedachten van het bestuur uit naar Nijmegen, waar het museum Kam en zo mogelijk ook een opgraving kunnen worden bezocht. Als doel van de excursie zouden het Land van Maas en Waal en het kasteel Ammersoyen in aanmerking komen. Uit de vergadering worden geen andere suggesties vernomen, zodat het bestuur de geschetste plannen nader zal uitwerken.

Bij de *rondvraag* vraagt mr. Hotke hoe het bestuur de uitgifte van het *Repertorium* denkt te financieren. De voorzitter antwoordt dat de organisatie Z.W.O. hopelijk zal willen bijspringen; mocht dat niet gelukken, dan zal een beroep op het Prins Bernhardfonds worden gedaan. In elk geval zal het bestuur bedingen dat de leden van de Bond het boek tegen gereduceerde prijs kunnen verkrijgen. De heer Sicco Smit wil het bestuur in overweging geven de zomervergadering vroeger in het jaar te houden, b.v. in mei of begin juni. Mr. Hotke ontraadt zulks, omdat deelnemers uit onderwijskringen dan onmogelijk van de partij kunnen zijn. De voorzitter zegt toe deze kwestie te zullen bekijken. Nadat de heer Koster als oudste lid in jaren het bestuur dank heeft gezegd voor het vele werk en de voorbereidingen voor de excursie, sluit de voorzitter de vergadering, waarna velen, wakker geschud door de door de voorzitter in zijn openingsrede gesproken woorden, een kijkje gaan nemen in het Bergense nachtleven.

Diezelfde middag waren tal van leden van de Bond tegen 2 uur tezamen gekomen in de rijzige, zon-overgoten ruimte van de Grote- of St. Laurenskerk te Alkmaar, waar, na een indrukwekkende improvisatie op het uit 1643 daterende grote orgel door mr. A. Bouman en een woord van welkom door de voorzitter, prof. dr. W. Ph. Coolhaas, de gemeente-archivaris, de heer Th. P. H. Wortel, enkele feiten uit de stedenbouwkundige ontwikkeling van Alkmaar en bijzonderheden uit de bouwgeschiedenis van de kerk aanstipt. Onder leiding van de heren Wortel, W. J. Reder, mr. J. H. Rombach en J. J. Schilstra volgt dan een rondwandeling door de binnenstad van Alkmaar, waarbij het Provenhuis van Nordingen, het Hof van Sonoy, de Remonstrantse kerk aan het Fnidsen, het Provenhuis van Wildeman en het Hofje van Splinter in ogenschouw worden genomen. Onderweg is voldoende gelegenheid, de onvervangbare schoonheid van de Alkmaarse grachten in zich op te nemen en te discussiëren over de tot stand gekomen restauraties en het vele, dat op dit gebied in Alkmaar nog valt te doen. Tegen half vijf ontvangt het gemeentebestuur

stuur de deelnemers aan de excursie in de raadzaal. In zijn begroetingsrede brengt Alkmaars burgemeester, mr. H. J. Wytema, in herinnering dat de Bond en het gemeentebestuur in de achter ons liggende jaren dikwijls de degenen hebben gekruist. Het oorspronkelijke basisplan voor de sanering van de binnenstad en vooral de daaruit voortvloeiende demping van enkele schilderachtige grachten kon geen genade vinden in de ogen van het toenmalige Bondsbestuur. Een en ander heeft geresulteerd in een tot de gemeenteraad gericht scherp protest. Achteraf is het wenselijk en mogelijk gebleken — aldus de burgemeester — met vele verlangens van de Bond rekening te houden. De tegenspelers van weleer zijn hier hartelijk welkom. Het gemeentebestuur staat voor de moeilijke taak een kostbare erfenis uit het verleden te bewaren zonder de stad tot een soort openluchtmuseum te laten verworden. Conserveren betekent voor het gemeentebestuur een zich voortdurend vernieuwen, teneinde de stad levend te houden. De daarbij noodzakelijk optredende schaalvergroting scheidt grote problemen. Voorzitter Coolhaas erkent in zijn dankwoord dat levende mensen in een levende city moeten wonen, maar het is toch zaak, de erfenis van het verleden zoveel mogelijk in het heden te integreren. De Bond heeft een open oog voor de moeilijkheden, waarmede het gemeentebestuur heeft te kampen. Wij zijn bijzonder dankbaar, dat de stad Alkmaar de „recalcitrante” Oudheidkundige Bond op zo'n gastvrije wijze heeft willen ontvangen! Na het slotwoord van de voorzitter blijft het gezelschap nog geruime tijd in een goeddelijke sfeer bijeen. Tegen half zes begeeft men zich naar Bergen, waar om zeven uur het gemeenschappelijke diner in Hotel Elisabeth plaatsvindt. Burgemeester en mevrouw Wytema, de heer en mevrouw Wortel en de heer en mevrouw Reder zitten als gasten aan. Tegen negen uur wordt de tafel opgebroken teneinde tijdig ter vergadering in de Ruïnekerk aanwezig te zijn.

De volgende dag, zaterdag 17 juni, vertrekken de bussen van de N.V. Naco om half negen van het Plein te Bergen-Binnen. Langs het station Alkmaar, waar een groot aantal per trein aangekomen deelnemers instapt, gaat de tocht over de stille binnenwegen van de Kogge-route. Hier vertoont het gewest Noord-Holland zich op zijn best: landelijke rust, mooie boerderijen, frisgroene weilanden, waar af en toe een stoere poldermolen een pittig accent aan geeft. Over Groot-schermer en Graft is spoedig De Rijk bereikt. Daar verdeelt het gezelschap zich over de her-

vormde kerk met haar belangwekkend interieur, het raadhuis en het Rijper museum „In 't houten Huis”, waar architect C. de Jong persoonlijk aanwezig is om iets over de collectie van het museum en de doelstellingen van de jonge stichting „Redt De Rijk” te vertellen. De excursie wordt dan voortgezet dwars door de Beemster. Men passeert Middenbeemster met zijn merkwaardige kerk en de fraaie 17de eeuwse stelphoeven de Lepelaar en de Eenhoorn. Het kerkje van Oosthuizen brengt iedereen in verrukking. Node verlaat het gezelschap het stemmige interieur, waarna in snelle vaart over Purmerend de Zaanse Schans wordt bereikt. Vóór de koffiemaaltijd in restaurant De zwarte Walvis, in oorsprong het uit 1717 daterende weeshuis van Westzaan, is er nog tijd voor een rondwandeling door het reservaat, waarbij ieder op eigen gelegenheid een kijkje neemt bij de hierheen overgebrachte houten Zaanse huizen. De alhier gevestigde antiquair en de draaiende mosterdmolen De Huisman en de paltrok-zaagmolen De Poelenburg mogen zich in een druk bezoek verheugen! Na de lunch voert de rit langs het huis Assumburg, waarvan de omgeving door de opdringende bebouwing helaas steeds sterker wordt aangetast, naar het kasteel Marquette te Heemskerk. De eigenaar, jhr. A. D. Th. Gevers van Marquette, heeft het huis gastvrij voor de deelnemers opengesteld en leidt persoonlijk de bezoekers rond. De bijzondere belangstelling gaat uit naar de 18de eeuwse, uit de Assumburg afkomstige betimmeringen en het curieuze behang in de grote zaal. Na een wandeling door de tuinen, waarbij het opvalt dat de naderende nieuwbouw van Heemskerk door een scherm van hoogopgaand geboomte op geraffineerde wijze aan het oog wordt onttrokken, gaat de tocht verder naar het huis Waterland bij Velsen. De eigenaar, F. C. Baron van Tuyll van Serooskerken, en Mevrouw gaan hun gasten voor naar het grote grasveld tegenover de ingang aan de achterzijde, waar Baron Van Tuyll iets over de bouwgeschiedenis van het huis vertelt. Ook hier genieten de deelnemers het voorrecht, de vertrekken van de parterre van dit laat-18de eeuwse huis te mogen bezichtigen. Dan volgt een prachtige wandeling door het in landschapstijl aangelegde park, welke tot veler verrassing eindigt in de in oude luister herstelde tuinen van het huis Beeckesteyn. Van de achterzijde wordt aldus dit huis, eertijds bezit van de familie Bo-reel en sedert 1952 eigendom van de gemeente Velsen, benaderd. Wethouder C. Ockeloen treedt hier namens de gemeente als gastheer op en

biedt alle deelnemers in het bijgebouw een verfrissing aan. Vervolgens bezichtigt men het huis, waarvan de restauratie onlangs gereed is gekomen. In afwachting van een nieuwe bestemming is het gebouw nog niet van meubilair voorzien.

Het ogenblik van afscheid nemen is nu aangebroken: de particuliere auto's gaan huns weegs en de autobussen brengen de deelnemers naar het station Haarlem, waar de excursie officieel wordt ontbonden.

V. D. M.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GELDERLAND

Bergharen. In de loop van 1966 en 1967 zijn bij graafwerkzaamheden in de tuin van de heer R. J. Brinkhof, Molenweg 23 te Bergharen, grote hoeveelheden aardewerkscherven geborgen, daterende uit de Vroege IJzertijd en de Vroege Middeleeuwen.

Bij een verkenning ter plaatse op 28 juni 1967 bleken de vondsten op een diepte van 0.50 m en meer te zijn gedaan, en wel onder een ca. 0.50 m dik bouwlandpakket en voorzover dieper in met humeuze grond gevulde vermoedelijke kuil en/of greppelvormige sporen. De omstandigheden lieten niet toe de relatie tussen deze sporen en de vondsten te achterhalen. Vooralsnog is het waarschijnlijk dat de sporen verband houden met het bouwlandpakket en derhalve secundair zijn t.o.v. de vondsten. Tot deze laatste behoren opvallend veel grote scherven en enige kleine potjes, die nog bijna volledig intact zijn.

Verreweg de meeste scherven — ruim 200 — dateren uit de Vroege IJzertijd; 60 tot 65 % daarvan bestaat uit besmeten aardewerk. Kartelranden ontbreken vrijwel; versiering is uiterst zelden aangebracht.

Uit de 7de/8ste eeuw na Chr. dateren enkele fragmenten van een donkergrijze urn van ruwandig aardewerk, op de draaischijf gevormd. Het model is afgerond spitsbuikig met breed ovale, op regelmatige afstand geplaatste vingerindrukken op de buikkant. Op de schouder bevinden zich horizontale groeflijnen en indrukken van een stempel (vermoedelijk bladmotief). Voorts zijn er fragmenten van enkele tonvormige potten met horizontale, omgeslagen, vlakke of ronde rand, éénmaal met schuin uitstaande rand met zwak geprofileerde dekselgeul.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Maurik. Op een uitgestrekt bouwterrein ten zuiden van de Homoetsestraat zijn enkele geringe resten aangetroffen, die wijzen op een Bronstijdbewoning in de naaste omgeving. Op het terrein zelf konden betreffende de ligging van de bewoningskern geen nadere gegevens worden vergaard. Bedoelde resten kwamen voor op een zich zwak aftekenend niveau, dat op 0.50-0.55 m onder het maaiveld de afsluiting van een zavelige ondergrond vormt.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

— Nabij het Haagje in het zuiden van de gemeente Maurik werden in een slootwand vondsten gedaan, die dateren uit de Romeinse tijd. De vindplaats is gelegen op een oude stroomrug. De overblijfselen bevonden zich in een laklaag, op een diepte van ca. 0.50 m beneden het maaiveld.

Onder het aardewerk overheerst het Romeinse importgoed in sterke mate: governist, w.o. met barbotineversieringen, en glad- en ruwandig aardewerk. Voorts kwamen aan het licht een fragment van een draadfibula met rond gebogen beugel en een fragment van een fibula met brede voet, een brok hutteleem, enkele beenderresten en steenbrokken.

Het geheel wekt de indruk vrij vroeg te zijn, nl. uit de 1ste of 2de eeuw.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Tiel. In verband met de herbeplanting van het voormalige kerkhofterrein ten noorden van de St.-Maartenskerk te Tiel is een aanvang gemaakt met opgravingen aldaar, welke een afronding van de reeds in 1958 verrichte onderzoekingen binnen en buiten vermelde kerk beogen.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Vuren. Door de heer P. Boer te Gorinchem werd in 1966 op het stort naast de in aanleg zijnde grote recreatieplas in het project Lingeboos een aantal scherven gevonden van inheems aardewerk, te dateren in de 1ste of 2de eeuw.

Ter plaatse komt in de ondergrond een stroomrug (Spijkse rug) voor.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Vaassen, gem. Epe. Sinds einde juli is er in een heideterrein, behorend bij het kroondomein ten westen van Vaassen, een onderzoek gaande in een Celtic Field. Het is een ca. 15 ha groot heideterrein, nagenoeg geheel omgeven door bos. Aan de zuidzijde van het terrein is een ondiep beekdal dat in de winter plaatselijk water bevat. Hierdoor is er aan de zuidoostkant van het terrein een moerasachtige plek ontstaan, waartegen de walletjes van het Celtic Field eindigen. Aan de noordzijde bevindt zich een grafheuvel, die één van de walletjes van het Celtic Field raakt. Het opgravingsterrein maakt deel uit van een naar schatting ca. 50 ha groot Celtic Field. De conservatietoestand van de walletjes in het onderzoekgebied is uitstekend. De hoogteligging van het terrein is ca. + 20 m N.A.P.

De aanwezigheid van de grafheuvel (voor mogelijke datering) en het moerasje (voor pollenanalyse) maakte het aantrekkelijk dit terrein voor onderzoek te bestemmen. De datering van Celtic Fields is toch nog zo onzeker, dat iedere mogelijkheid voor nadere precisering aangegrepen moet worden. Daarnaast willen wij ook een onderzoek doen naar de structuur van een Celtic Field. Slechts incidenteel en dan nog alleen in Drenthe en Westervolde werden enkele Celtic Fields door prof. dr. A. E. van Giffen onderzocht.

Dankzij de welwillende toestemming van ir. E. Reinders, opperhouthvester van H.M. de Koningin, konden wij eind maart aanvangen met de opmeting van het Celtic Field. Dit geschiedde in het kader van een practicum landmeten en waterpassen van de Landbouw Hogeschool te Wageningen. Tijdens deze opmeting kwamen aan de oostzijde van het terrein twee kleine verhevenheden te voorschijn. Min of meer in het centrum werd nog een langwerpige verhoging opgemerkt die geen relatie had tot het walsysteem. Aangezien dit ook daterende elementen voor het Celtic Field kunnen zijn, zullen ook zij worden onderzocht.

Tijdens de opgraving hebben wij over het

gehele terrein een verwerkte licht humeuze laag onder het heidepodzol-profiel aangetroffen die wij als een akkerlaag interpreteren. Deze laag gaat onder de walletjes door. Aan de noord- en zuidzijde van het Celtic Field werd de beëindiging van deze laag geconstateerd, zodat wij daar de werkelijke begrenzing van het landbouwterrein menen te hebben gevonden. De relatie tussen de beëindiging van deze laag en het ophouden van de walletjes vormt nog een punt van onderzoek. Op sommige plaatsen vonden wij het niveau terug, waarop voor het eerst met landbouwactiviteit begonnen werd. Helaas werden nog geen duidelijke sporen van akkerbewerking gevonden.

Het onderzoek staat in het kader van de kartering van Celtic Fields in Nederland met behulp van luchtfoto's. De opgraving wordt voortgezet.

R.O.B., Amersfoort (J. A. Brongers).

LIMBURG

Geysteren, gem. Wanssum. Toen tijdens de afgelopen winter de resultaten van de zomercampagne op de ruïne van Geysteren verwerkt werden, deed zich de behoefte gevoelen aan een controle op sommige gegevens. Als gevolg daarvan is gedurende de maanden juni en juli opnieuw gegraven.

Het afsluitend onderzoek op de hoofdburcht startte met enkele mensen van de Kon. Nederl. Heidemaatschappij en werd van 17 t/m 29 juli voortgezet door een kleine groep werkers van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis. Het was het vijfde werkkamp, dat genoemde Jeugdbond ten behoeve van het onderzoek te Geysteren organiseerde. Het ziet er naar uit, dat thans de voornaamste vragen wel opgelost zijn. Het feit, dat er nog een doorgaand profiel te graven viel, dat niet al te zeer verstoord bleek door min of meer recente ingravingen, heeft veel tot de ontwikkeling van een juist inzicht bijgedragen.

De huidige opvattingen laten zich als volgt samenvatten. Het aanvangsstadium geeft de ophoging van een terreintje aan de Maas te zien. In de opgebrachte grond werd een ronde toren met een middellijn van 9 m gebouwd. De funderingen zijn opgetrokken uit blokken ijzeroersteen.

Het terrein om de toren is nog wat opgehoogd en enige jaren later ontstond een schildmuur, voorzien van een weergang op bogen, met een middellijn van 24 m. Een vrij steil

talud scheidde de schildmuur van de gracht. Een en ander zal nog in de 13de eeuw tot stand gekomen zijn. In een veel latere tijd werd een reeks van drie vertrekken om de toren opgetrokken, waarbij de buitenmuur ter plaatse aan de voet van het talud kwam te staan. Deze bouwperiode (eind 14de eeuw?) valt duidelijk te herkennen door het gebruik van mergel als bouw materiaal. Vervolgens brak men de oude schildmuur af en plaatste een baksteenmuur om de voet van de verhoging (géén motte!) waarop het kasteel lag. Het aldus verkregen nieuwe, ruime burcht-emplacement had nu een middellijn van ongeveer 30 m. De oude toren op het midden van het binnenplein moet inmiddels afgebroken zijn. Zijn rol werd overgenomen door een vierkante toren, in de baksteenmuur van de enceinte opgenomen.

Bij de verder gaande ontwikkeling ontstonden poortgebouw en uitspringende muurtorens, terwijl een grote rechthoekige zaal de plaats van de drie vertrekken uit de mergelperiode ging innemen.

De gevolgen van de grondige verwoestingen tijdens de 80-jarige oorlog werden eerst teniet gedaan door de wederopbouw, sinds omstreeks 1640 ter hand genomen door leden van het geslacht Schellart van Obbendorff. Het terrein is nu geëgaliseerd en alleen de Neerhof, waar in de 17de eeuw de stallingen ondergebracht werden, stelt ons nog voor enige moeilijke vragen.

Grote dank is de onderzoeker schuldig aan de eigenaar van het terrein, J. W. Baron de Weichs de Wenne, die door de jaren heen de kasteelstede voor onderzoek beschikbaar hield.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

Heerlen. Tijdens graafwerkzaamheden voor de nieuwbouw van de AMRO-Bank op de hoek van de Geerstraat en de Geleenstraat te Heerlen is op 10 maart 1967 door het Gemeentelijk Archief en Museum een interessante vondst gedaan. Ruim 4 m onder het maaiveld (ca. + 108.50 ÷ N.A.P.) trof men een vierkante put (1.95 x 1.95 m) van eikehouten planken aan (hoogte 21 cm, dikte 6 cm). Iedere plank had aan het uiteinde een rechthoekige inkeping, waardoor de planken in elkaar sloten. Verticale palen in de hoeken van de put waren niet aanwezig; de planken werden door de grond van buitenaf tegen elkaar vastgedrukt. Op het moment van de vondst waren slechts de drie onderste rijen planken

nog aanwezig. Voorzover waarneembaar vernauwde de put zich niet naar beneden toe. Omtrent de oorspronkelijke hoogte kan niets meer gezegd worden. Vaag was nog de insteek te zien van de kuil, waarin de put geplaatst was. De elders egaal geel gekleurde löss had tot ca. 30 cm rondom de put een lichtgroene kleur, die vermoedelijk door infiltratie vanuit de put veroorzaakt is. De vulling van de put bestond uit modderzwarte grond; ca. 40 cm daaronder bevond zich een natuurlijk grindpakket, dat zich buiten de put voortzette.

In de put werden enige aardewerkfragmenten gevonden, waaronder een bruin geverniste beker (hoogte 8.3 cm; P. J. J. Stuart, *Gewoon aardewerk uit de Romeinse legerplaats en de bijbehorende grafvelden te Nijmegen*, Leiden 1963, 20 en 21, type 1A = Hofheim 25; datering 40-110 na Chr.), een eveneens bruin geverniste en met zand bestrooide beker (hoogte 14.7 cm; Stuart *o.c.* 21 en 22, type 1B = Hofheim 26; datering 40-110 na Chr.), een ruwwandige donkergrijze kookpot (hoogte 19.6 cm) en een terra nigra beker (hoogte 14.8 cm; J. H. Holwerda, *De Belgische waar in Nijmegen*, 1941, 29 nr. 129; datering: begin 2de eeuw na Chr.).

Ook nu weer past een woord van dank voor de medewerkers van het Gemeentelijk Archief en Museum te Heerlen, die zich beijerden de vondst zo goed mogelijk vast te leggen.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

Ool, gem. Herten. In juni 1967 is tijdens baggerwerkzaamheden aan de linker Maasoever bij Ool, een bronzen zwaard (lengte 57.7 cm) gevonden. Het heeft een greepontg met vier nietgaten; op de schouders zitten aan weerszijden twee nietgaten. De zijden van het blad lopen evenwijdig, de doorsnede is spitsovaal; het blad is zonder ricasso. Het zwaard is van het Nenzingertype (J. D. Cowen, 36. *Ber. RGK*, 1955, 63-71), een type, dat in Midden- en Noord-Europa veel voorkomt, maar dat in West-Europa zeldzaam is; het zwaard uit Ool is het tweede exemplaar uit Nederland. Datering: Reinecke D of Ha. A1 (13de-12de eeuw v. Chr.). De vondst is in het bezit van de heer J. H. S. van Herten te Herten. Wij zijn de heer R. Schokker te Roermond-Maasniel erkentelijk voor zijn vondstmelding.

B.A.I., Groningen|I.P.P., Amsterdam (J. J. Butler) en R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

ZUID-HOLLAND

Langerak. Binnen het kader der restauratie zijn enige steekproeven verricht met het doel nadere gegevens te bekomen over de bouwgeschiedenis der herv. kerk. Het onderzoek werd voorlopig afgesloten en zal komende herfst worden hervat.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Vlaardingen. De middeleeuwse parochiekerk is in 1574 door brand verwoest en in het einde van de 16de eeuw ten dele hersteld met behoud van de kruisingstoren. In het midden van de 17de eeuw is het gebouw uitgebreid, waarbij de resten van het zuidtransept zijn gesloopt. In 1743 zijn de middeleeuwse toren en de kolommen van de middenbeuk gesloopt en is een nieuwe westtoren gebouwd, zodat het gebouw thans een overwegend 18de-eeuws uiterlijk heeft.

In verband met restauratiewerkzaamheden kon binnen de kerk, waar betonnen vloeren aangebracht worden, een onderzoek worden ingesteld. Als oudste bouwfase zijn een tufstenen koor met ronde sluiting en twee rechtgesloten zijkapellen aangetroffen. De muren zijn uitgevoerd als vulwerk, waarbij voor de vulling gebruik gemaakt is van Romeins puin, o.a. dakpanfragmenten.

De tweede fase omvatte de bouw van een tufstenen dwarsschip, waarvan het metselwerk massief is. Nadat dit dwarsschip waarschijnlijk geruime tijd onvoltooid heeft gelegen, heeft men het werk voortgezet met de aanleg van de fundering voor de kruisingstoren, welke geheel van blokken rode zandsteen is gemaakt, en waarbij men de kolommen van de triomfboog van het koor gewijzigd heeft; hier is baksteen en tufsteen van gelijke dikte (7.5 à 8 cm) door elkaar verwerkt. De westpijlers zijn in eerste aanleg slechts tot even boven de kerkvloer opgetrokken en eerst later (midden 14de eeuw) in kleinere baksteen voltooid.

Aansluitend op het transept is de noord- en de zuidmuur van een 14de-eeuws, driebeukig schip teruggevonden, waarvan de breedte overeenkomt met die van het tufstenen koor.

Dit schip is zeer waarschijnlijk onvoltooid gebleven, zowel wat betreft de lengte als de hoogte van de middenbeuk, hetgeen af te leiden valt uit het ontbreken van de dakmoet tegen de 18de-eeuwse toren tijdens de 18de eeuw. Dit is waarschijnlijk de reden, dat men omstreeks 1400 het koor in oostelijke richting

verlengd heeft en kort hierna de noordelijke tufstenen zijbeuk van het koor vervangen door een grotere veelhoekig gesloten kapel van gelijke diepte als het nieuwe koor. Hiermede was de kerk gekomen tot de gedaante, waarin zij zich vertoonde in 1574; het is echter mogelijk dat de toren in de 15de of 16de eeuw verhoogd is, hetgeen aanleiding gaf tot verzakking en sloop in de 18de eeuw.

De bouw van de tufstenen kerk is voorlopig te stellen op het midden van de 12de eeuw. De grote verwoestingen in 1164 in en rond Vlaardingen, door overstromingen aangericht, kunnen de oorzaak zijn van de onderbreking in de bouw. Het vloerniveau van de kerk heeft gelegen op omstreeks 2.00 m + N.A.P. De onderzijde van de fundering ligt op ca. 0.75 m — N.A.P. Het gehele kerkerrein is in eenmaal ruim 2.50 m opgehoogd met klei ten behoeve van de kerkbouw, waarbij men reeds rekening heeft gehouden met een „complete” kerk. Of zich onder deze ophoging nog resten van een oudere kerk bevinden, kon in verband met de slechte toestand van de huidige kerk niet worden nagegaan. Het lijkt echter niet onwaarschijnlijk, daar het hier een zgn. Willibrordskerk betreft en het terrein onder de huidige kerkheuvel toch zeker nog 1 à 1.5 meter boven het natuurlijke maaiveld ligt.

In het koor werd een rode zandstenen sarcofaag aangetroffen.

Gemeentewerken Rotterdam, afd. Oudheidkundig onderzoek (C. Hoek).

ZEELAND

Sluis. De omstandigheid, dat het kasteelterrein van Sluis voor een onderzoek verloren dreigde te gaan, deed besluiten tot een noodopgraving. De Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis bleek bereid een elders gepland werkkamp, lopende van 7 tot en met 19 augustus 1967, naar Sluis te verplaatsen om de onderneming, althans de eerste twee weken, krachtig te kunnen aanpakken.

Een proefgraving, enkele dagen voor de aanvang van het kamp ondernomen, leerde dat er te weinig resultaat te verwachten viel om een grootscheepse opgraving te rechtvaardigen.

De activiteiten werden daarop in overleg met de burgemeester van Sluis verlegd naar de in conservering zijnde ruïne van de stadspoort, bekend onder de naam Steenen Beer. Deze stadspoort wijkt in zoverre van het gewone

type af, dat de op de poort aanlopende weg tevens de dijk langs het Zwin vormt en het stadsgebied voor het binnendringen van het zeewater behoedt. Deze zeekering mocht dus niet door een open stuk — de normaliter vóór de poort lopende stadsgracht — onderbroken worden.

Men heeft de hier optredende moeilijkheden met grote vindingrijkheid en op architectonisch aantrekkelijke wijze opgelost. De hierbij toe-

gepaste sluiswerkjes zijn nu nader door leden van de werkgroep onderzocht. Een afvoer, door de dikte van het muurwerk heen stadwaarts lopende, werd in kaart gebracht. Een coupe in de wal leerde ons de opbouw van het aardlichaam uit de grond en puinlagen kennen, terwijl delen van een uitvalspoort werden teruggevonden.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

BOEKBESPREKINGEN

Vorromanische Kirchenbauten, Katalog der Denkmäler bis zum Ausgang der Ottonen. Eerste aflevering, A-J, 132 bladz. tekst met verscheidene plattegronden, alle op schaal 1 : 400, uitgaaf van het Zentralinstitut für Kunstgeschichte in München 1966.

In 1942 werd aan de Ecole des Hautes Etudes in Parijs de „Fichier Préroman” gesticht als documentatiecentrum van de voorromaanse kunst in Frankrijk. Suggesties van André Grabar en Jean Hubert deden in de winter van 1952-'53 een plan rijpen voor het oprichten van een soortgelijk documentatiecentrum in München voor de voorromaanse kunst en vooral de architectuur in Duitsland. Dit plan kwam vrijwel onmiddellijk tot verwerkelijking. Van de aanvang stelde men zich voor op den duur een beredeneerde catalogus uit te geven van de voorromaanse kerken. Met ingenomenheid begroeten wij de verschijning van de eerste aflevering van dit belangrijke wetenschappelijke werk.

De titel geeft wel een begrenzing in de tijd aan voor de behandelde stof maar geen omschrijving van het bewerkte gebied. Over dit laatste vindt men inlichtingen in het voorbericht van Ludwig Heydenreich. Het gebied dat men bewerkte, en dat niet met één enkele geografische term kan worden aangeduid, omvat in alfabetische volgorde België, Duitsland, Luxemburg, Nederland, Oostenrijk, Polen en Zwitserland alsmede delen van Denemarken, Frankrijk, Italië en Tsjechoslowakije, te weten Jutland, Elzas-Lotharingen, Zuid-Tirol, Bohemen en Moravië. Een groot aantal deskundigen en verscheidene wetenschappelijke instellingen in de verschillende betrokken landen stonden de staf van het Münchense Instituut bij. Voor Nederland worden

vermeld dr. P. Glazema en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

De aflevering behandelt negen monumenten in Nederland en precies evenveel in België. De Nederlandse kerken zijn die van Alfen a.d. Maas, Arcen, Boksmeer, Buggenum, Diever, Ellekom, Elst, Gemonde en Grubbenvorst. De bewerkers zeggen uitdrukkelijk te hebben gestreefd naar volledigheid, wat ongetwijfeld slechts kan gelden ten aanzien van gevallen die in de literatuur zijn gesignaleerd. Alleen voor Zwitserland heeft men zich beperkt tot een representatieve selectie, begrijpelijk gezien de grote hoeveelheid overeenkomstige kleine voorromaanse kerken en het feit dat een Zwitserse inventaris in bewerking is.

De wijze waarop het materiaal is gepresenteerd wekt bewondering. In de plattegronden heeft men de aanduiding van tijdperken gesystematiseerd, hetgeen de raadpleging vergemakkelijkt. Van groot belang zijn de literatuuropgaven.

Wat Nederland aangaat moeten wij tot ons leedwezen twee onvolledigheden vermelden. De ernstigste is het geheel ontbreken van de St.-Walburgskerk in Groningen, waarover toch werkelijk wel literatuur bestaat. Dr. G. Labouchère publiceerde er een artikel over in de *Actes du XVII Congrès international d'Histoire de l'Art* (Amsterdam 1952, uitgegeven in 1955), en prof. dr. A. E. van Giffen liet een uitvoerig verslag van zijn ontgravingsresultaten verschijnen in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 1961, blz. 330. De tweede onvolledigheid is dat men over het hoofd heeft gezien dat prof. dr. J. E. A. Th. Bogaers in zijn dissertatie over de Gallo-Romeinse tempels van Elst in de Betuwe belangrijke opmerkingen heeft gemaakt over de kerk van Elst in haar oudste fasen. E. H. TER KUILE

Jan Jans, Landelijke bouwkunst in Oost-Nederland. Uitgegeven onder auspiciën van de Jan Jansstichting, Documentatiecentrum voor Oostnederlandse bouwkunst. N.V. v/h Firma M. J. van der Loeff, Enschede 1967.

Dit boek, samengesteld na de dood van Jan Jans, geeft in hoofdzaak een overzicht van de traditionele boerderijbouw in Drenthe, in Overijssel en in het aangrenzende gedeelte van Gelderland en van Duitsland. In het tekstgedeelte komen na een hoofdstuk over bouwkunst in het algemeen en een hoofdstuk over volkscultuur en bouwkunst, allereerst de dorpskerken en de wind- en watermolens aan bod als belangrijke objecten van landelijke bouwkunst. Aan de verschillende facetten van de boerderijbouw wordt aandacht geschonken in de vijf volgende hoofdstukken, achtereenvolgens handelende over het boeren erf, het boerenhuis, het boereninterieur en de gevel- en stiepeltekens. Na een streeksgewijze behandeling van Oost-Nederland, verdeeld over de hoofdstukken Drenthe, Salland met IJsselstreek en Noordwesthoek, Achterhoek, Twente en het aangrenzende Duitse grensgebied, besluit de tekst met een hoofdstuk over maatverhoudingen in de landelijke bouwkunst en met een overzichtskaart van boerderijvormen, voorzien van korte informatie bij elk afgebeeld type.

De tekeningen in het tweede gedeelte vormen een pendant van het tekstgedeelte; het zijn afbeeldingen van boerderijen, schuren, geveltekens, dorpskerken en molens benevens een aantal opmetingstekeningen van dergelijke objecten. Het boek eindigt met een korte bibliografie van Jan Jans en met een Engelse en een Duitse samenvatting.

Jans' belangstelling voor de boerderijen in zijn geboorteland werd gewekt door het in 1912 verschenen werk van W. Lindner, *Das Niedersächsische Bauernhaus*; na lezing besloot hij een overeenkomstig boek te schrijven over Oost-Nederland. Sedert 1920 tekende en fotografeerde hij zoveel mogelijk alles wat op dit onderwerp betrekking had. Het resultaat bestaat uit 1800 tekeningen en talloze foto's. Ter gelegenheid van zijn 25-jarig jubileum als architect kwam in 1953 de Stichting Jan Jans tot stand, die tot doel had de uitgave van het voorgenomen werk financieel mogelijk te maken. Niettegenstaande de kleine halve eeuw, die Jans aan zijn studie heeft kunnen werken en niettegenstaande de steun van de stichting, is het Jans niet beschoren geweest dit werk zelf te voltooien.

De keuze van de tekeningen heeft Jans dienengevolge niet zelf kunnen maken. Slechts de inleiding en de beide hoofdstukken over gevel- en stiepeltekens zijn door hem voor dit boek geschreven. De overige tekst is door A. Buter samengesteld aan de hand van vroegere publikaties van Jans; slechts wanneer er zich lacunes voordeden heeft hij de tekst zoveel mogelijk in Jans' geest trachten aan te vullen. De overzichtskaart van boerderijvormen met de daarbij behorende tekst benevens de onderschriften van de tekeningen is het werk van E. Jans.

Zou het boek in de vorm die het gekregen heeft beantwoorden aan de voorstelling die Jans zich ervan gemaakt heeft, gezien de tijd die hij aan de voorstudie heeft besteed en al al het materiaal dat hij heeft verzameld? De opgenomen tekeningen zijn een klein gedeelte van het grote aantal dat Jans gemaakt heeft; de tekst der verschillende hoofdstukken is aan de algemene kant gehouden; er wordt vrijwel geen vermelding gemaakt van eventueel verwerkte literatuur. De door Jans gemaakte foto's, die weliswaar minder persoonlijk zijn dan zijn tekeningen maar van de andere kant wellicht exacter en gedetailleerder, ontbreken geheel.

De geest van de drie hoofdstukken van Jans' eigen hand is echter vrijwel dezelfde als die der overige hoofdstukken; het lijkt aannemelijk, dat Jans zelf niet dieper op de verschillende aspecten van zijn onderwerp zou zijn ingegaan. Uit zijn inleiding blijkt dit duidelijk Jans' bedoeling te zijn geweest: „Het resultaat zal ook nu niet volledig zijn. In de tekst heb ik mij tot de grote lijnen en vooral ook tot het belichten van de geestelijke achtergronden beperkt... In wetenschappelijke zin wacht dit werk nog op aanvulling zowel op historisch, landbouwkundig, volkskundig als architectonisch gebied". De wetenschappelijke waarde van het boek zou volgens Jans vooral kunnen liggen in de afbeeldingen van de boerderijen die inmiddels zijn afgebroken en op deze wijze zijn vastgelegd. Wanneer het bij velen de ogen zal openen voor de bouwkundige waarden van de bouwkunstige plattelandscultuur is het eigenlijke doel, dat Jans zich met dit boek gesteld heeft, bereikt. Zijn overtuiging is namelijk dat de oude landelijke bouwkunst een blijvende inspiratiebron kan zijn voor het nieuwe bouwen op het platteland.

De tekst geeft een duidelijk beeld van wezen, functie en verscheidenheid van de landelijke bouwkunst in Oost-Nederland en wijst bovendien de plaatsen, waar deze nog het gaafst wordt aan-

getroffen. Met de gereproduceerde tekeningen heeft Jans op knappe wijze de algemene architectonische indruk — hijzelf spreekt van „het gebaar” — van de vakwerkboerderijen, de schuren en de molens weten weer te geven. De sfeer van een boerderij in het landschap of van een groep boerderijen heeft hij goed getroffen. Ook dit geeft zijn tekeningen een documentaire waarde, die steeds stijgt, omdat in steeds meer gevallen zij het alleen nog zijn die de herinnering vasthouden aan wat geweest is. Bovendien is nu de aandacht gevestigd op de grote schat van nog niet gepubliceerde tekeningen en foto's van Jans.

Het is verheugend, dat reeds zo spoedig na het overlijden van Jans dit boek heeft kunnen ver-

schijnen. Dank zij deze piëteitsvolle behandeling van zijn nalatenschap kunnen zijn kennis van en zijn liefde en waardering voor deze bouwkunst op een veel groter aantal mensen overgedragen worden dan wanneer het resultaat van al zijn activiteit slechts op een enkele plaats toegankelijk was gebleven. Jans is tot de overtuiging gekomen, dat het documenteren en bestuderen van de landelijke bouwkunst een taak is, die niet door één mens is te volbrengen, en dat een instelling als de stichting Historisch Boerderijonderzoek er meer op berekend is. Jans' Landelijke bouwkunst in Oost-Nederland kan de inspiratie geven, waar het wetenschappelijke onderzoek niet buiten kan.

R. BRUNING

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Japanse prenten uit eigen verzameling -27 nov.
- Tegels uit eigen bezit -1 nov.
- *Museum Fodor*. Schilderijen van Breitner en Amsterdamse jonge kunstenaars
- *Tropenmuseum*. Van top tot teen, kleding en tool
- *Galerie Krikbaar*. Chagall, 80 jaar

APELDOORN

- *Museum Moerman*. Leven en werk van Wilhelm Conrad Röntgen -1 nov.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Kastelen en buitenplaatsen in Gelderland -2 okt.
- *Openluchtmuseum*. Nieuwe klederdrachten

BRUSSEL

- *Koninklijke Bibliotheek*. De Librije van Bourgondië -12 nov.

BUREN

- *Boerenwagenmuseum*. Prenten van Oud-Buren

DEN BOSCH

- *Prov. Noordbrabants Museum*. Jeroen Bosch -16 nov.

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum*. G. Ph. Telemann (1681-1767) 23 sept.-20 nov.
- Hollandse landschapstekeningen uit eigen collectie -30 okt.

DEURNE

- *Dinghuis*. Volkskunst, coll. H. Wiegiersma -3 nov.

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. Tegels uit eigen bezit -1 nov.

HAGEN

- *Karl-Ernst-Osthaus-Museum*. Ter herinnering, 10 schilders van het expressionisme -15 okt.

HANNOVER

- *Kestner-Museum*. Franse affiches rond 1900 -30 sept.

KEULEN

- *Stadtmuseum*. Vier eeuwen Keuls burgerleven -8 okt.

KLEEF

- *Haus Koekoek*. De miniaturen uit het getijdenboek van Katharina van Kleef -1 okt.

KREMS-STEIN

- *Minorietenkerk*. Gotiek in Oostenrijk -15 okt.

LEIDEN

- *Rijksmuseum van Volkenkunde*. Bali, beeld en droombeeld -1 okt.

LONDEN

- *The Queen's Gallery, Buckingham Palace*. Dieren in de schilderkunst — Van van Dyck tot Nolan

MAASSLUIS

— *Gemeentemuseum*. Behouden Vaart.

MÜNCHEN

— *Bayerisches Nationalmuseum*. De schat van de heilige berg te Andechs -15 okt.

OOSTENDE

— *Kursaal*. Europa 1900 -30 sept.

PARIJS

- *Musée du Louvre*. Chagall, de Bijbelse Boodschap -2 okt.
 — *Orangerie*. Franse meesterwerken uit Zwitserse collecties -2 okt.
 — *Musée des Arts Décoratifs*. Drie eeuwen papieren behang -15 okt.
 — *Musée Eug. Delacroix*. Delacroix, zijn atelier en de kunstcritiek
 — *Musée de Montmartre*. De schilders van Batteau Lavoir -eind okt.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans-van Beuningen*. René Magritte -24 sept.
 — *Museum v. Land- en Volkenkunde*. Tibet, religieuze kunst -2 okt.
 — *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Wasa, 1628 -30 okt.

SAINT PAUL-DE-VENCE

— *Fondation Maeght*. Chagall, honderd doeken van 1945 tot 1967

SALZBURG

— *Residenz*. Oostenrijkse meesterwerken uit privé-bezit -30 sept.

TERSCHELLING

— *Het Behouden Huys*. Boerengereedschap -1 okt.

TILBURG

— *Ned. Volkskundig Missiemuseum*. Wah-landbouwgemeenschap in de Pandjab -okt.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Röntgenonderzoek van de oude schilderijen -1 okt.
 — *Aartsbisschoppelijk Museum*. Collectie Bisschoppelijk Museum Haarlem -30 okt.

VENETIË

— *Dogenpaleis*. Venetiaanse vedutisten uit de 18de eeuw -15 okt.

VLIELAND

— *Tromp's Huys*. De poolreizen van Willem Barentsz

ZÜRICH

— *Kunsthaus*. Nieuwe kunst in Zwitserland aan het begin van deze eeuw -24 sept.

MEDEDELINGEN

DE MUSEUMDAG

In het kader van het Frans-Nederlands Cultureel Accoord kunnen twee stafleden van Nederlandse musea gedurende een periode van vier tot zes weken aan een museum in Frankrijk werkzaam zijn. Het betreft geen wetenschappelijk onderzoek maar museumwerk in de ruimste zin. Reis- en verblijfkosten komen ten laste van het Cultureel Accoord.

Inlichtingen en aanmeldingen bij het secretariaat van de Museumdag, Kazernestraat 3, 's-Gravenhage.

GEVRAAGD

De Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen, Zypendaalseweg 149, Arnhem, vraagt ter overname:

Bulletin K.N.O.B. 1962, nr. 1

Bulletin K.N.O.B. 1963, nrs. 3 en 4

ter completering van haar serie.

NEDERLANDSE JEUGDBOND TER BESTUDERING VAN DE GESCHIEDENIS

In 1964 werd door de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis met medewerking van het Historisch Genootschap en de Vereniging van Geschiedenisleraren in Nederland de *Fibulaprijs* ingesteld, welke f 1000.— bedraagt.

Deze prijs is uitgelooft ter bekroning van een oorspronkelijke en onuitgegeven studie in de Nederlandse taal van een auteur beneden de 35 jaar, die een onderwerp op het gebied van de Nederlandse geschiedenis in de ruimste zin des woords behandelt op een voor de belangstellende leek, in het bijzonder voor jonge mensen bevattelijke wijze.

De prijs zal eind 1968 voor de tweede maal worden uitgereikt. Studies die voldoen aan de voorwaarden zoals deze zijn gesteld in het reglement op de Fibulaprijs-1968, dienen voor 15 september 1968 te worden ingezonden. Exemplaren van het reglement kunnen worden aangevraagd bij de NJBG, postbus 181 te Bussum.

VACATURES

MINISTERIE VAN CULTUUR, RECREATIE EN MAATSCHAPPELIJK WERK

Bij de Directie Oudheidkunde en Natuurbescherming is vacant de functie van

HOOFD AFDELING OUDHEIDKUNDE

Hiervoor wordt gezocht naar een jurist met ambtelijke ervaring, die goed kan organiseren en beschikt over goede contactuele en representatieve eigenschappen.

Belangstelling en/of activiteiten op het terrein van het museumwezen, het archiefwezen en de monumentenzorg strekken tot aanbeveling.

Standplaats Rijswijk.

Salariëring max. bruto f 2337.— per maand.

RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

In het belang van een vlotte afhandeling van de beroepszaken die het gevolg zijn van de uitvoering van de Monumentenwet heeft de Rijksdienst voor de Monumentenzorg dringend behoefte aan

BOUWKUNDIG GESCHOOLDE MEDEWERKERS.

De werkzaamheden, die een tijd van circa drie jaren in beslag zullen nemen, zullen verricht worden tegen een nader overeen te komen vergoeding.

Gegadigden dienen in staat te zijn panden die op de monumentenlijst geplaatst zijn, te beoordelen naar de aard van de constructie en naar de staat waarin deze zich bevindt. In het bijzonder wordt een beroep gedaan op gepensioneerden die nog fit genoeg zijn om de last van het reizen te dragen.

Brieven te richten aan de Hoofddirecteur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Balen van Andelplein 2, Voorburg, Telefoon 814591.

FOTOGRAAF

Technisch en wetenschappelijk fotograaf met enige ervaring op archeologisch gebied, zoekt werkkring.

Brieven aan F. S. Pannekoek, Van Wassenaerlaan 38, Oegstgeest, telefoon 01710-52261.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND

REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Sneek. Bij het vergroten van de ijsbaan te Sneek stiet men op een strook baksteenpuin, vermengd met brandresten. Op grond van de aard van dit puin — uitsluitend fragmenten van halfgare, dan wel tijdens het bakken kromgetrokken, dan wel om andere reden onbruikbare kloostermoppen — kan veilig worden aangenomen dat het hier de overblijfselen van een middeleeuwse steenoven betreft. Het gemiddelde formaat van de steen bedroeg 8.5 x 14 x 28.5 cm, naar onze mening een aanwijzing dat de onderhavige oven zo nog niet in de 12de eeuw, dan toch stellig vóór het midden van de 13de eeuw in bedrijf moet zijn geweest. De kleur van de steen varieerde van geel tot vlekkelig rood. De klei maakte de indruk slecht gemengd en doorkneed te zijn geweest, terwijl het gehele bedrijf wel een uiterst primitief karakter zal hebben vertoond. De plaats van de oven is opmerkelijk — aan of op de voormalige Middelzeedijk, welke in 1842 werd vergraven bij de aanleg van de straatweg van Sneek naar Leeuwarden. Het lijkt ons niet uitgesloten dat deze voormalige zeewering tijdens de bouw van de steenoven nog in functie was, en de klei voor het steenbakken werd uitgedolven in de slikafzettingen, onmiddellijk buitendijks voorhanden. Het staat vast dat de Middellzee in het jaar 1199 nog niet was afgedamd en tot voorbij Sneek het land indrong.

Wat de bouwwijze van de steenoven betreft, deze kon ter plaatse niet nader worden onderzocht, omdat hier in het verleden reeds te veel grond verwijderd werd. Veel gunstiger waren de omstandigheden evenwel op een dijkrestant, enkele kilometers meer naar het noordoosten, tussen Scharnegoutum en Deersum. Hier konden in het jaar 1956 de verrassend goed bewaard gebleven overblijfselen van een andere middeleeuwse steenoven worden blootgelegd, waar kennelijk de grote, gele moppen gebakken waren ten behoeve van het Cister-

ciënser vrouwenklooster Aula Dei, in het jaar 1233 op de bezittingen van een zekere Ulbod gesticht. De kwaliteit van de hier gebakken moppen — 8-9 x 14-15 x 28-19 cm — was aanzienlijk beter dan het produkt van de Sneker veldoven. Indertijd maakten wij een becijfering over de capaciteit van de Deersumer oven en berekenden deze op 12285 stenen per iedere brand. De lengte van de Deersumer oven bedroeg bijna 10 m, de breedte ruim 5. De oven bevatte acht vlampijpen en was opgetrokken uit gele kloostermoppen, in klei gebed. Voor de bijzonderheden mogen wij verder wel verwijzen naar ons opgravingsverslag, afgedrukt in de *Berichten van de R.O.B.*, XII-XIII, 1962-1963, 326-335. Men vindt daar tevens verwijzingen naar andere middeleeuwse steenovens in het noorden des lands, gelijk de op de zeewering gebouwde ovens aan het Dokkumerdiep nabij Oostrum, en die op de zuidelijke Hunzedijk benoorden de stad Groningen.

Naar de bestemming van de steen, in de Sneker veldoven gebakken, kan men slechts gissen. Het kan de toenmalige parochiekerk geweest zijn, St.-Maarten gewijd, maar ook een gasthuiskapel. Bovendien staat het vast dat er in het 13de-eeuwse Sneek, juist in dit tijdsgewricht tot een stedelijk handelsoord uitgegroeid, reeds enkele stenen huizen te vinden waren, zij het dat deze ten opzichte van de houten huizen verre in de minderheid waren en door de bewoners in meer of minder verdedigbare staat gehouden. Op enkele plaatsen in de binnenstad bleven fragmenten van deze stenen huizen in de binnenmuren van panden uit de 17de en 18de eeuw bewaard.

Terloops wijzen wij er nog op, dat enige jaren geleden tevens misbaksels van kloostermoppen te voorschijn kwamen bij het bouwrijp maken van een terrein te Sneek, gelegen aan de Oppenhuizerweg aan de zuidelijke oever van de Houkesloot.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

GELDERLAND

Kesteren. Op 23 augustus 1967 zijn bij het delven van een grafkuil op de gemeentelijke begraafplaats aan de Nedereindsestraat aardewerkvondsten uit de Romeinse tijd gedaan.

De begraafplaats, in gebruik sinds het begin van deze eeuw, is 0.50 m opgehoogd. Op een diepte van 1.50 m onder het huidige maaiveld (1.00 m onder het oorspronkelijke niveau) werden de vondsten in de kuil, 2.60 x 1.30 m, in twee groepen aangetroffen (1 en 2). De kuil is w.o. georiënteerd.

1. in de noordwestelijke hoek:

a. t.s.-bakje, Dragendorff 33, hoog 53 mm; hierin een benen schijfje (diam. 28-29 mm) met halverwege een concentrische groef, in het midden een gat (diam. 7-8 mm), en een radiaire groefjesversiering, voorts een kort benen staafje dat aan één uiteinde voorzien is van een sierlijk bewerkte knop. De functie van deze twee waarschijnlijk bij elkaar horende voorwerpen blijft onzeker.

b. bord van licht- tot donkerbruin gevernist wit aardewerk, type Brunsting 17a.

c. kruik, type Brunsting 5c (evenwel met tegen de onderzijde van de randlip aangezet oor, als bij type Brunsting 6).

d. kruik met aan de binnenzijde trechtervormige rand, en een duidelijke scheiding van hals en buik, zie Gose 379-380.

Niet zeker bij deze groep behorend: een ruwwandig blauwgrijs gesmoorde kookpot met naar buiten geslagen rand en schoudergroef, type Brunsting 1 („tussenvorm” van Brunsting 1a en 1c?).

2. in de noordoostelijke hoek van de kuil:

a. t.s.-bord Dragendorff 31, met het stempel TVLLVS FE, cf. Oswald, *Stamps*, 322, Pont-des-Rêmes, dep. Marne, Hadrianus-Antonini (117-178); tussen de standring een stervormig graffiet.

b. en c. t.s.-bakje Dragendorff 33; hoogte 50 en 75 mm.

d. en e. kruiken van het type Brunsting 5c.

f. ruwwandig bord met naar buiten afgeschuind en iets overgekraagde rand; type Brunsting 22.

Waarschijnlijk, maar niet zeker bij deze groep behorend: beker van rood- tot donkerbruin gevernist wit aardewerk met brede banden van raadjesversiering; type Brunsting 3b.

Tot de vondsten behoren nog enkele dierlijke beenderresten, afkomstig van een herkauwer.

De twee groepen vertonen het beeld van grafvondsten. De conclusie moet dan ook zijn, dat wij hier met een tweetal graven te maken hebben, hoewel resten van menselijke beenderen of van houtskool niet schijnen te zijn opgemerkt. Vermeld moet worden, dat op de begraafplaats nooit eerder vondsten zijn gedaan.

Het aardewerk dateert de graven in het midden, waarschijnlijk het derde kwart van de 2de eeuw.

R.O.B., *Amersfoort (R. S. Hulst)*.

Tiel. Een onderzoek op het voormalige kerkhof aan de noordzijde van de voorheen St.Maarten gewijde, herv. kerk leverde gegevens op over het beloop van een gracht. Deze sloot aan de oostzijde van de kerk in de richting noord-zuid haaks aan op de nog voorhanden zijnde vestinggracht, ten zuiden van de kerk. Juist op de n.o. hoek van het kerkhof maakte de voormalige gracht een haakse bocht in de richting oost-west en kon in deze richting worden vervolgd tot onder de tuin van het naastgelegen weeshuis. Klaarblijkelijk heeft de aldus gereconstrueerde grachtenrechthoek het oostelijke onderdeel gevormd van een nog groter omgracht gebied, waarvan de westelijke helft, uitmakende het territorium van het weeshuis, op de vogelvluchtkaarten der stad Tiel uit de 16de en 17de eeuw nog als zodanig staat aangegeven. Deze gracht was ongeveer 16 m breed en 5 m diep, waarbij evenwel bedacht dient te worden dat het huidige maaiveld allengs gemiddeld 1.80 m hoger is komen te liggen dan het middeleeuwse niveau, welke maat derhalve van de oorspronkelijke diepte afgetrokken behoort te worden.

Vermelde vogelvluchtkaarten beelden aan de noordzijde van het voormalige kerkhof, juist boven de gracht, een reeks huizen af, waarvan de westelijke component een zekere allure vertoonde. Hierin schijnt voorheen de Latijnse school gehuisvest te zijn geweest. Uit een en ander valt af te leiden dat de gracht reeds was gedempt vóórdat deze bebouwing tot stand kwam, althans wat de oostelijke component betreft. Hiermede in overeenstemming is tevens het feit dat het — verdwenen — koor van de St.-Maartenskerk in zijn laat-middeleeuwse bouwfase over de gracht heen reikte, zoals reeds in 1958 kon worden vastgesteld. In de vulling van de gedempte grachtsegmenten werden voor het overige scherven van Jacoba-

kannen aangetroffen, waaruit kan worden afgeleid dat het toewerpen tegen het einde van de 14de, dan wel in het begin der 15de eeuw geschiedde. Eerst vier eeuwen later zou dit zelfde lot worden beschoren aan de resterende grachtsegmenten, welke het weeshuisterrein omgaven.

De vogelvluchtkaarten beelden als scheiding tussen het weeshuisterrein en het voormalige kerkhof een muur af. Mogelijk is dit dezelfde geweest als de muur, welke thans nog als zodanig dienst doet.

De tegenwoordige muur was echter niet de eerste, want onder de fundering daarvan werden de resten blootgelegd van een oudere muur, opgetrokken uit tufsteen, met een kern van kloostermoppen. Deze muur sloot aan op de eveneens blootgelegde grondvesten van de veronderstelde Latijnse school, weergegeven op de vogelvluchtkaarten.

Het kerkhofterrein zelf leverde slechts schaarse vondsten op. De bovenste 2 m waren geheel omgewoeld dan wel grotendeels doorspit ten gevolge van de tarijke begravingen. Daaronder bleek de kleibodem maagdelijk te zijn, met uitzondering van een greppelvormige verdieping, in de vulling waarvan zich zowel Pingsdorfaardewerk bevond als de fragmenten van een grote, dikwandige, grauwwaart gekleurde pot, versierd met opgelegde banden — een zgn. reliëfamfoor, welke doorgaans gedateerd wordt in het Karolingische tijdvak, maar ook nog wel enige tijd langer in zwang kan zijn gebleven.

De gedachte ligt voor de hand dat de Tielse St.-Maarten werd gegrondvest op een naderhand eerst omgracht en opgehoogd terrein, dat tevoren niet bebouwd of bewoond was geweest, enigszins buiten de eigenlijke kern van het oudste Tiel. Zulks in tegenstelling met het vermaarde St.-Walburgsklooster, dat het westelijk uiteinde markeerde van de langgerekte handelsplaats, ontstaan langs de zuidelijke, verhoogde oever van de zgn. Dode Linge, aan het oostelijke uiteinde van Tiel aan de Waal ontsproten. De gestage uitbreiding van de Tielse St.-Maartenskerk, welke haar apotheose kreeg in de 16de eeuw — zij het nimmer voltooid —, zal de noodzaak hebben gevormd de oostelijke kerkhofgracht te dempen, teneinde ruimte te verkrijgen voor het steeds verder naar het oosten uitgelegde koor. Het aansluitende, noordelijke grachtsegment had daarna geen reden van bestaan meer en

werd insgelijks gedempt, waar boven de bedding eveneens enige bouwwerken kwamen te verrijzen. Het weeshuisterrein daarentegen deelde in deze ontwikkeling niet en behield de grachten. De kenelijk zeer oude scheidsmuur met het kerkhof geeft niettemin de indruk dat de terreinen aan beide zijden daarvan eenmaal één geheel hebben uitgemaakt, door eenzelfde grachtenstelsel beschermd.

Nieuwe gezichtspunten ten opzichte van het kerkonderzoek, in 1958 verricht, leverden de jongste opgravingen nauwelijks op. Men zij hiervoor verwezen naar *Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1958, *55, *66, *83, *84, *120.

Tenslotte betuigen wij de gemeente Tiel onze erkentelijkheid voor de ondervonden hulpvaardigheid en medewerking.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

NOORD-BRABANT

Land van Heusden en Altena. Verkenningen van de werkgroep Lek- en Merwedestreek van de A.W.N. in het Land van Heusden en Altena hebben een aantal prehistorische vindplaatsen opgeleverd in een gebied, waar tot nu toe slechts bewoning uit de Romeinse tijd en later bekend was. Een belangrijke, gedeeltelijk overdekte stroomrug, waar alle vondsten op zijn gedaan, wordt hiermee gedateerd in het Neolithicum, tot welke periode zeker twee vindplaatsen behoren. Enkele scherven van dikwandig met steentjes verschaald aardewerk stammen uit de Midden-Bronstijd. Ook een IJzertijd-nederzetting werd ontdekt. In totaal kennen wij nu zes vindplaatsen in Babyloniënbroek en de gemeente Wijk en Aalburg.

R. M. v. O., Leiden (L. P. Louwe Kooijmans).

NOORD-HOLLAND

Akersloot. Bij het graven van een insteekhaventje aan de westelijke oever van het Alkmaardermeer stiet men op ongeveer 1 m onder het maaiveld in een veenlaag op een vervaarlijk stuk bezaagd eikehout, ter lengte van circa 3.40 m, breed circa 60 cm en dik circa 40 cm. Naar de gebogen vorm te oordelen een uit één krommer gezaagde voorstevan, welke niet verder was afgewerkt en om niet opgehelderde redenen ter plaatse in de bodem beland. Mogelijk betreft het hier een opdracht aan een plaatselijke houtzaagmolen door een scheepstimmerwerf te Zaandam, welke niet naar genoegen bevonden werd en, afgekeurd, ter zijde

gelegd. Aan het stuk zijn voor het overige noch zaagsporen, noch bewerkingsporen van bijl of dissel te zien, zodat het slechts machinaal aldus gefatsoeneerd kan zijn geworden. Het indrukwekkende gevaarte doet thans dienst als bank bij een jachthaventje.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

ZUID-HOLLAND

Molenaarsgraaf. Het onderzoek van de nederzetting uit het Late Neolithicum-Vroege Bronstijd is dit jaar na een 2de opgravingscampagne afgesloten.

Analyse van de opgravingskaart van het vorig jaar leerde ons, dat er achtereenvolgens twee huizen gestaan hebben; het eerste gelijktijdig, het tweede later dan een graf met een, niet geheel karakteristieke, Veluwe klokbeke. Het ontbrekende deel van de oudste plattegrond werd dit jaar blootgelegd en tekende zich vrijwel af, zoals werd verwacht. Het is een tweeschepig, ovaal huis met een rij zware middenpalen: 16 m lang en meer dan 6 m breed. Het tweede huis is iets groter, maar slechts gedeeltelijk bewaard. Naast de rij middenpalen treedt hier driemaal een paar extra dragende palen op, waardoor wij het huis vierschepig zouden kunnen noemen.

Het enige graf, dat dit jaar werd gevonden, bleek in het geheel niets te bevatten. Wat betreft vorm, richting en aard der verkleuring onderscheidde de kuil zich duidelijk van de „afvalkuilen”, maar juist niet van de graven. De belangrijkste ontdekking is die van het complete skelet van een rund, dat in opgevouwen houding vrij hoog in de grond werd aangetroffen. Van enige insteek van een kuil was niets te zien, noch werden in de hogere vlakken bijzonderheden waargenomen.

Van een recente ingraving („miltvuurkoe”) kan geen sprake zijn.

Het feit, dat de kuil zich niet aftekende, betekent slechts, dat deze met schoon zand is dichtgeworpen. Opmerkelijk is, dat enkele hoefbeentjes en teenkootjes der voorpoten ontbreken. Deze moeten vóór de bijzetting, die we als een offer kunnen beschouwen, zijn verwijderd.

R.M.v.O., Leiden (L. P. Louwe Kooijmans).

Molenaarsgraaf-Hazendonk. Op de zgn. Hazendonk te Molenaarsgraaf, een oud holocene zandopduiking, welke nagenoeg ongestoord is, werden in 1963 bij graverij vondsten gedaan, evenals in oktober van het vorig jaar. De vondsten en de mogelijkheden voor het verkrijgen van geologisch belangrijke dateringen (zoals uit boringen bleek) waren zodanig, dat dit punt uit een aantal soortgelijke punten werd gekozen voor een vooronderzoek. De rijke vondsten omvatten materiaal uit beide fasen der Vlaardingencultuur, zoals die te Voorshoten worden onderscheiden, hoewel de vormen enigszins lijken af te wijken. In het vondstniveau werden vier bekerscherven aangetroffen, twee met fijne touwindrukken over het gehele oppervlak (2IIb) en twee met een versiering in zones, bestaande uit evenwijdige lijnen met een getand spateltje ingedrukt.

Hiernaast vinden wij een nog niet duidelijk te plaatsen groep aardewerk, versierd met diverse typen vinger- en nagelindrukken. Horizontale knobbelen, naar binnen gebogen randen en bodems met zeer vlak uittrekkende wand. De mogelijkheid, dat in het veen naast de donk materiaal, eventueel stratigrafisch te verzamelen is, lijkt zeer gunstig.

R.M.v.O., Leiden (L. P. Louwe Kooijmans).

TENTOONSTELLINGEN

AMSTELVEEN

— *Oudheidkamers.* Monumenten van Amstelveen -23 okt.

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum.* Japanse prenten uit eigen verzameling -27 nov.

Tegels uit eigen bezit -1 nov.

— *Museum Fodor.* Schilderijen van Breitner en Amsterdamse jonge kunstenaars

— *Tropenmuseum.* Van top tot teen. Kleding en tooi

APELDOORN

— *Museum Moerman.* Leven en werk van Wilhelm Conrad Röntgen -1 nov.

ARNHEM

— *Openluchtmuseum.* Nieuwe klederdrachten, Hou en Trou

BREDA

- *De Beyerd.* Herdenking Vrede van Breda
-23 okt.

BRUSSEL

- *Kon. Musea van Schone Kunsten.* 120 tekeningen van Vlaamse en Hollandse Meesters uit de 16de en 17de eeuw -5 nov.
— *Koninklijke Bibliotheek van België.* De Librije van Bourgondië -12 nov.
— *Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis.* Engels en Mechels albast -6 nov.
— Japanse kunst in privéverzamelingen van België -13 nov.

DEN BOSCH

- *Prov. Noordbrabants Museum.* Jeroen Bosch
-16 nov.

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum.* G. Ph. Telemann (1681-1767) -20 nov.
Hollandse landschapstekeningen uit eigen collectie -30 okt.
— *Kon. Penningkabinet.* Geld en glorie, munten en penningen uit 20 collecties -2 dec.

DE RIJP

- *In 't Houten Huys.* Japanse prentkunst in De Rijp -1 nov.

DEURNE

- *Dinghuis.* Volkskunst, coll. H. Wiegersma

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum.* Tegels uit eigen bezit
-1 nov.

HAMBURG

- *Kunsthalle.* Honderd meestertekeningen uit de Hamburgse Kunsthalle 1500-1800
-12 nov.

LAARNE

- *Kasteel.* Bronzen uit de Renaissance van Donatello to Frans Duquesnoy -5 nov.

LONDEN

- *The Queen's Gallery, Buckingham Palace.* Dieren in de schilderkunst — Van van Dyck tot Nolan

MAASSLUIS

- *Gemeente Museum.* Behouden Vaart

PARIJS

- *Musée Eug. Delacroix.* Delacroix, zijn atelier en de kunstcritiek

ROTTERDAM

- *Maritiem Museum Prins Hendrik.* Wasa, 1628 -30 okt.
— *Gemeente-archief.* Erasmus ontmoet Piet Heyn -30 okt.

UTRECHT

- *Aartsbisschoppelijk Museum.* Collectie Bisschoppelijk Museum Haarlem 30 okt.

VLIELAND

- *Tromp's Huys.* De Poolreizen van Willem Barentsz en de overwintering op Nova Zembla 1596-'97

MEDEDELINGEN

BONDSMEDEDELINGEN

Repertorium van de Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, deel IV (Tijdschrift-artikelen 1951-1960).

Het bestuur hoopt in 1968 het vierde deel van het *Repertorium* te kunnen laten verschijnen. Ondanks de enorm gestegen kosten wordt het boek voor de leden van de Bond tegen gereduceerde prijs verkrijgbaar gesteld. Deze prijs zal ongeveer f 30,— bedragen. Uiteraard zullen niet-leden een aanzienlijk hoger bedrag moeten betalen. Teneinde de oplage te kunnen bepalen, wordt u verzocht op inliggende briefkaart vóór 1 november a.s. te berichten of u te zijner tijd een exemplaar van deel IV wilt ontvangen.

DELFTSE STUDIËN

Binnenkort zal verschijnen *delftse studiën*, aangeboden aan prof. dr. E. H. TER KUILE ter gelegenheid van zijn afscheid van de Technische Hogeschool te Delft.

In dit boek, dat wordt uitgegeven door Van Gorcum te Assen, hebben vrienden en oud-leerlingen van professor Ter Kuile studies bijeengebracht over de bouwkunst in de stad Delft. De prijs zal na het verschijnen f 43.50 bedragen; bij voorintekening f 37.50.

Inhoud: Inleiding; J. C. VISSER, Een tijnsboekje als bron voor de kennis van het stadsplan; MARG. KOSSMANN, Het tijnsboekje van 1461-1465; H. JANSE, Middeleeuwse kapellen; A. BICKER CAARTEN, Middeleeuwse stenen windmolen te Delft; C. L. TEMMINCK GROLL, Delft als stad van zestiende-eeuwse woonhuizen; P. VAN DUN, Het Oost-Indisch Huis; G. BERENDS, Het Armamentarium; J. J. TERWEN, Het stadhuis van Hendrick de Keyser; R. MEISCHKE, Het Klassicisme van 1620-1660; J. K. VAN DER HAAGEN, Het Generaliteits-Kruitmagazijn aan de Schie; E. A. CANNEMAN, De bomen op het marktveld; S. J. FOCKEMA ANDREAE, De Kaart Figuratief; A. STARING, Een onbekend werk van Johannes Blommendael; HERMA M. VAN DEN BERG, Interieur-decoratie in het tweede kwart van de achttiende eeuw; M. D. OZINGA, De fundatie der Vrijvrouw van Renswoude te Delft; C. A. VAN SWIGCHEM, De stadsfabriek in de tweede helft van de achttiende eeuw; J. A. C. TILLEMA, Het werk van Pieter Adams in Delft; R. C. HEKKER, De synagoge aan de Koornmarkt; J. J. F. W. VAN AGT, Sociëteit Phoenix; J. KRUGER, De restauratie van het stadhuis van 1963-1966; N. LUNING PRAK, De nieuwe aula van de Technische Hogeschool; G. J. TER KUILE, Engelbert Hendrik ter Kuile; D. J. VAN DER KELLEN, Bibliografie.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND REDACTIE RIJSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

OVERIJSSSEL

Stegeren, gem. Ommen. Naar aanleiding van de melding op 27.9.1966 van de heer W. Veldsink te Ommen, dat de landbouwer, de heer L. Bolks te Stegeren een urn met crematieresten gevonden had, werd op 2.10.1966 door A. Buisman, R.O.B., een verkenning uitgevoerd. Deze verkenning resulteerde in de volgende gegevens.

De vindplaats lag op de noordelijke oever van de Vecht, juist op de rand van deze hoge, zandige oever en het rivierdal, in de buurtschap Stegeren, gem. Ommen (coördinaten: kaartblad 22 west 230.450-505.560). De urn was in zeer fragmentaire toestand gevonden bij het graven van een kuil voor persvoer. De vinder had de scherven en crematieresten mee naar huis genomen, maar de vindplek kon nog in het profiel gelokaliseerd worden. De pot had met zijn bodem tot in de oerbank van het ter plaatse aanwezige podsolprofiel gereikt; de rand had ongeveer ter hoogte van de scheiding tussen oerbank en loodzandlaag gelegen. De A-horizon was ca. 20 cm dik en had een antracietgrijze kleur; hij leek te zijn doorgewerkt. De B-horizon was eveneens ca. 20 cm dik; hij was bruin tot donkerbruin gekleurd en ging aan de basis op 40 cm beneden maaiveld geleidelijk over in het gele fijnzandige moeder-materiaal.

Bij de verkenning werden vlak naast de door de heer Bolks gevonden urn — 1 à 2 m ten zuidwesten ervan — fragmenten van een tweede pot aangetroffen. Deze bevonden zich in een vaag zichtbaar kuiltje onder de oerbank, die er ongestoord over heen liep. Het kuiltje was met veel bruin zand opgevuld, dat niet met het materiaal van de A- en B-horizonten overeenkwam. Dit potje bevatte geen crematieresten.

Op 2 m ten noordoosten van de eerste urn werd in de profielwand een V-vormig greppeltje waargenomen, dat de oerbank doorsneed, maar in de erboven liggende A-horizon

niet zichtbaar was: breedte op scheiding A- en B-horizon 45 cm, diepte beneden deze scheiding 15 cm.

De vondsten zijn kennelijk afkomstig uit een kringrep-urnenveld. Het gevonden greppelfragment kan een onderdeel geweest zijn van de kringrep die één van beide (of beide?) urnen omgaf. De relatie tussen urnenveld en podsolprofiel blijft onduidelijk. De beschikbare gegevens lijken met elkaar in tegenspraak: eerste urn en greppel door oerbank, tweede en jongste urn onder ongestoorde oerbank. Waarschijnlijk is de podsolering grotendeels of geheel secundair ten opzichte van de bijzettingen.

De eerst gevonden pot is een zeer karakteristieke vertegenwoordiger van de Noord-Nederlandse variëteit van de „Kerbschnitt-urnen”. Dit type komt in de Noord-Nederlandse urnenvelden in geringe frequentie voor en wordt daar als bewijs van beïnvloeding uit het zuiden opgevat. Ondanks gemeenschappelijke trekken met de in de Zuid-Nederlandse grafvelden voorkomende „Kerbschnitt”potten vertoont het noordelijke type in vorm en versiering toch een duidelijk eigen karakter. Gangbare datering: HaB.

Het exemplaar van Stegeren is een scherp geprofileerde, wijdmondige, dubbelconische pot met relatief hoge, licht uitgebogen rand en vlakke bodem van dunwandig, glad, zwart-tot-bruingrijs, op de breuk geelbruin, met steengruis verschaald aardewerk; h. 18.1, d. bodem 7, gr. d. 21 (?), d. rand 17.5 (?) cm. De buik is licht ingetrokken, de buikknik op 7.5 cm boven de bodem vertoont een ribbel, doordat de brede, iets gebolde schouder wat terugspringt, een zwak ontwikkelde, brede richel markeert de overgang naar de 4 cm hoge hals, die vrijwel recht is en een van boven afgeplatte rand bezit. De vorm komt sterk overeen met die van „Kerbschnitt”urnen uit Gasten, Emmen (Waterbolk, *Offa* 19, 1962, Abb. 16: 6 en 7) en Rijssen (Holwerda, *Omrol* 6,

1925, Afb. 70: 11,14). De versiering bevindt zich op de schouder: een rij scherp gestoken ronde puntjes markeert de buikknik; twee rijen begeleiden aan weerskanten de richel op de overgang naar de hals; een zig-zag lijn verdeelt de schouder in grote driehoekige velden, waarvan de staande met dezelfde ronde putjes als in de rijen zijn opgevuld.

Het andere potje is van geelbruin, vrij grof en ruwwandig, met steengruis verschaald aardewerk; het is dubbelconisch met vlakke bodem, brede schouder en korte rechtopstaande hals; het heeft één oor tussen buikknik en halsaanzet; halsaanzet en buikknik zijn versierd met een rij vingertopindrukken; ook de bovenkant van de rand is gekarteld; h. 10.5, d. bodem 6.2, gr. d. 13.6, d. rand 12.5 (?) cm. Op grond van de sterke verwantschap met de Harpstedt-urnen is men geneigd dergelijke testvormige potjes, die vaak als bijpotjes optreden, in de HaC-periode te dateren.

Beide potten waren allesbehalve compleet bewaard gebleven. Bij de „Kerbschnitt” bevindt zich nog een geringe hoeveelheid fijn verdeelde crematieresten. Zij zijn bij de restauratie aangevuld en worden thans geëxposeerd in het Provinciaal Overijssels Museum te Zwolle.

R.O.B., Amersfoort (*W. A. van Es*).

GELDERLAND

Wychen. Bij een ontgraving in het kader van de ruilverkaveling Rijk van Nijmegen-Noord te Woezik zijn grote hoeveelheden archeologica aan het daglicht gekomen. De oudste resten dateren globaal uit het begin van de jaartelling. Zij zijn gevonden op het hoogste gedeelte van het terrein, een opgestoven hoogte. Kenmerken van het aardewerk zijn sterk buitenwaarts gebogen randen met of zonder karteling, en de versiering met elkaar kruisende groeflijnen, kamversiering en horizontale rijen dicht opeen geplaatste spatelindrukken op de wand.

Van een geheel ander karakter zijn de vondsten op het lager liggende zuidelijke terreingedeelte. Hier is een aanzienlijke hoeveelheid aardewerkscherven verzameld, waarschijnlijk uit de 11de eeuw na Chr. (meded. J. G. N. Renaud). Afgezien van een enkel Pingsdorf-fragment en een scherf met een platte, vlak gestreken reliëfband bestaat het aardewerk uit vermoedelijk lokaal vervaardigde rood gebakken kogelpotten met ronde bodem en een horizontale brede rand. Op de schouder van de

potten treft men nogal eens de indrukken aan van een „wafelijzer” of „kruismatje”. Soms ziet men druppels bruine verf op de bodem in de pot of vegen van deze verf op de schouder. In associatie met de middeleeuwse vondsten doen zich sporen van kuilen en palen voor. Voor zover waargenomen wekten de paalsporen de indruk dat zij deel uitmaken van één of meer rechthoekige plattegronden.

De middeleeuwse bewoning vormt een terminus ante quem voor het pakket oude landbouwgrond, waarmee de bewoning bedekt is en dat soms een dikte van 1.00 m bereikt. In de directe nabijheid van boven genoemde vindplaats zijn overblijfselen aangetroffen van een bewoning uit de voor-Romeinse IJzertijd. Deze bewoning is blijkens het karakter van het aardewerk waarschijnlijk in de La Tène-periode te dateren. De resten komen voor in een profiel van een terreinafgraving, en wel tussen 1.20 m en 2.00 m beneden het maaiveld. Tijdens de bewoning bevond zich ter plaatse een terreindepressie, waarin zich een ven ontwikkeld had, dat in het profiel kenbaar was aan een veenpakket op 1.70 m tot 2.00 m diepte. Het veen is vermoedelijk onder invloed van de occupatie zeer onregelmatig gemengd met zand (ingetrapt door het vee?). Nog gedurende de bewoning is het ven overstoven tot 1.20 m beneden het huidige oppervlak. In het stuifzand heeft zich een podzol gevormd. De meeste aardewerkfragmenten vindt men op de overgang van het veen naar het stuifzand.

Thans wordt getracht de vondsten stratigrafisch te verzamelen. Het veen is voor een palynologisch onderzoek bemonsterd door dr. D. Teunissen, Katholieke Universiteit Nijmegen, afd. geologie.

R.O.B., Amersfoort (*R. S. Hulst*).

NOORD-BRABANT

Asten. De Heer A. van den Bosch te Someren is in het bezit van twee vuurstenen bijlen en een klingschrabber, gevonden langs de oostelijke oever van het riviertje de Aa op een perceel dat ruim 500 meter ten oosten van een brug over de Zuid-Willemsvaart is gelegen. Deze brug, midden tussen sluis 11 en sluis 12, draagt de toepasselijke naam „Half Twaalf”.

R.O.B., Amersfoort (*G. Beex*).

Nieuw Ginneken. Bij de buurtschap Heerstaaien ligt oostelijk van de Mark een hoogte, bestaande uit akkers en bossen die „het Bergske”

wordt genoemd. Reeds eerder zijn van deze plaats vondsten gemeld (*Brabants Heem* 1959, 50, *idem* 1961, 44 en *Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1967, *65). In september van dit jaar werd begonnen met het afgraven voor zandwinning van een akker langs de zuidzijde van deze hoogte. Daar er geen gelegenheid was voor een regelmatige controle, laat staan voor een systematisch onderzoek, moest volstaan worden met enkele steekproeven, waaruit bleek dat er enkele paalsporen en andere kuilen aanwezig waren en ook enige scherven van IJzertijdaardewerk. Het centrum van de nederzetting zal echter vooral langs de noordzijde of mogelijk in het thans beboste middengedeelte van „het Bergske” hebben gelegen. Een kleine ontsluiting aan de noordzijde leverde tenminste een veel grotere concentratie van scherven op dan in de zuidelijke afgraving was waar te nemen. Bij de controle van de afgraving werd veel hulp geboden door onze correspondent drs. J. H. Verhagen die ook talrijke andere afgravingen westelijk van Tilburg regelmatig inspecteert.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

St.-Oedenrode. Het onderzoek van de nederzetting uit de Bronstijd bij de Hazenputten te Nijnsel werd in augustus afgesloten (zie ook *58 en *93). Als aanvulling op de vorige berichten kan worden vermeld dat sporen van een rechthoekig gebouw van 16 m lengte en 6 m breedte werden aangetroffen. De lengte-as van dit gebouw was n.w.-z.o. gericht. Een groot aantal andere paalsporen zal aan bijgebouwen moeten toegeschreven worden. Hoewel het officiële onderzoek is geëindigd, worden bij de verdere afgraving van het perceel nog regelmatig steekproeven genomen, vooral bij concentraties van mesolithische vuursteenartefacten. De hulp van P. Wiros Heesters uit St.-Oedenrode wordt hierbij dankbaar aanvaard.

In september werd begonnen met het afgraven voor zandwinning van een perceel, dat juist ten noorden van bovengenoemde nederzetting is gelegen. Er was geen gelegenheid om een systematisch onderzoek in te stellen, maar enige steekproeven toonden aan dat ook hier een nederzetting is geweest die uit de IJzertijd moet dateren. Paalkuilen en kuilen met veel ijzererts of ijzerslakken wijzen er op dat ter plaatse gebouwen hebben gestaan en dat er waarschijnlijk een ijzersmelterij is geweest. Ook hier kwamen enige min of meer

sterke concentraties van mesolithische vuursteenartefacten aan het licht.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

— Voor zandophoging van een nieuwe weg (-omlegging) tussen St.-Oedenrode en Nijnsel werd een hoge akker langs de westelijke oever van de Dommel afgegraven tussen Hoeve den Bolk en de Pannenhoef. Daar er geen gelegenheid was voor een systematisch onderzoek werd volstaan met enige steekproeven, waarbij P. Wiros Heesters met enige leerlingen van het Damiaan-College te St.-Oedenrode behulpzaam was. Op het noordelijk gedeelte van de afgraving bevonden zich sporen van een nederzetting uit de IJzertijd (paalsporen en aardewerkscherven); op het zuidelijk gedeelte werden sporen van een nederzetting uit de Romeinse tijd aangetroffen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

— Tussen Nijnsel en Son werd een hoge akker langs de westelijke oever van de Dommel afgegraven nabij Hoeve ten Hogen Oever. Bij controle werden scherven van inheems en Romeins aardewerk aangetroffen, hetgeen er op wijst dat hier in de Romeinse tijd een nederzetting heeft gelegen. Er was geen gelegenheid voor het verrichten van een systematisch onderzoek.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

— Bij een zandafgraving zuidoostelijk van Hoeve Ostade te Nijnsel werden in de profielen sporen waargenomen die wijzen op prehistorische of in elk geval zeer oude ingravingen. De sporen zetten zich voort in het naast gelegen perceel, dat hopelijk voor verdere afgraving gespaard kan worden. Er was geen gelegenheid om het onderzoek verder uit te strekken dan het afschaven van enige profielen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

— Langs de zuidrand van het Vresselsch Bosch werd door P. Wiros Heesters een vrij sterke concentratie van vuursteenartefacten en afslag ontdekt.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Son en Breugel. Langs de oostelijke oever van de Dommel en aan weerszijden van de weg Breugel-Nederwetten ligt ten zuiden van het Wilhelminakanaal een uitgestrekt akkercomplex, genaamd „de Hooidonkse Akkers”. Deze

akkers, die een paar meter boven de omgeving uitsteken, worden sinds het begin van dit jaar systematisch afgegraven voor zandwinning. Langs de westelijke rand zijn reeds eerder veel Romeinse en inheemse aardewerkscherven, alsmede een drinkwaterput, die van een uitgeholde boomstam was vervaardigd, aan het licht gekomen (*64-*65). Toen de afgravingen aan de oostzijde van de weg Breugel-Nederwetten werden voortgezet, kwamen er in de 400 m lange sleuf op drie plaatsen talrijke sporen te voorschijn van nederzettingen uit de La Tène-periode. Een klein gedeelte aan de westzijde van de afgraving kon min of meer systematisch worden onderzocht en getekend. Hierbij werden talrijke paalsporen en een dertigtal afvalkuilen gevonden. De meeste van deze kuilen waren zeer rijk aan aardewerkfragmenten. Er waren kuilen bij, waarin randen of bodemstukken van meer dan vijftig verschillende potten voorkwamen. Het totaal aantal scherven belooft nu reeds in de duizenden, waarbij enige honderden randfragmenten die van verschillende potten afkomstig zijn. Talrijke kuilen met ijzerlakken tonen aan dat ijzererts is gesmolten en verwerkt. De overige vondsten vertonen de gewone maar wel een zeer rijk vertegenwoordigde variatie van voorwerpen uit de laatste eeuw(en) vóór het begin der jaartelling: hutteleem, spinklosje, weefgewichten, maalstenen, een paar glazen armbandjes en ringen, wat bronzen voorwerpen, een ijzeren speerpunt enz.

Voorwerpen uit de Romeinse tijd komen in de duidelijk waarneembare kultuurlaag niet voor, maar wel een enkel scherfje op ongeveer 20 cm hierboven. Duidelijke nederzettingssporen uit de Romeinse tijd werden langs de noordzijde van het akkercomplex aangetroffen. Voor een onderzoek op dit punt was geen gelegenheid en er moest worden volstaan met het doen van enige steekproeven. Het onderzoek van de nederzetting in het westelijk gedeelte wordt nog voortgezet, hoewel aangepast aan het tempo der zandwinning, zodat eerder van een noodonderzoek sprake is. Meestal moet worden volstaan met het inmeten en leeghalen der afvalkuilen, waarbij enige vrijwillige arbeidskrachten hun medewerking verlenen. Vooral drs. Verhoeven uit Nijnsel heeft met enige leerlingen van de Concordia-Kweekschool te 's-Hertogenbosch veel van het materiaal kunnen redden.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

LIMBURG

Brunssum. In aansluiting op de activiteiten van de Archeologische Werkgemeenschap Limburg om de aard en het verloop van de Landgraaf vast te stellen is van 12-18 juni 1967 door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek een onderzoek ingesteld op een punt, waar de Landgraaf in het geprojecteerde tracé van de provinciale weg Nuth-Duitse grens valt en dientengevolge in de toekomst zal verdwijnen. De Landgraaf bestaat uit een gracht, aan weerszijden begrensd door een wal; het geheel strekt zich over een afstand van ongeveer 10 km uit van Nieuwenhagen door de Brunssummerheide tot voorbij Schinveld.

Haaks op de lengterichting van de Landgraaf werd een sleuf van 3 x 20 m gegraven. De gracht heeft een regelmatig V-vormige doorsnede en reikt tot 2.20 m onder het oude oppervlak; de breedte ter hoogte van het oude oppervlak bedraagt 6.40 m. De gracht is door de sterk grindhoudende bovengrond heen tot in het grindvrije zand gegraven. De wallen hebben thans een breedte van ca. 6 m en een hoogte van ca. 50 cm boven het oude oppervlak. Het is duidelijk, dat de wallen opgeworpen zijn met grond, die uit de gracht afkomstig is: de verschillende niveaus zijn in regelmatige opeenvolging van het oorspronkelijke bodemprofiel ter plaatse van de gracht goed waarneembaar in het wallichaam terug te vinden. Geen enkel spoor van een constructie op of in de wal werd waargenomen. Wallen en grachten hebben geen vondsten opgeleverd. Onder de wallen is het oude bodemprofiel bewaard gebleven. Dit wordt gevormd door een podzol met een over het algemeen dikke loodzandlaag en een zware oerbank, die o.a. tengevolge van wortelinwerking een zeer grillig verloop heeft. Onder de westelijke wal ligt over dit oppervlak nog een maximaal 10 cm dikke laag uitgelooft zand, waarop zich een ca. 6 cm dik humeus pakket ontwikkeld heeft. Elders onder dezelfde wal ontbrak plaatselijk het oudste humeuze pakket. Juist hier had de oerbank een uitermate grillig verloop, hetgeen wellicht wijst op de aanwezigheid van slechts op deze wijze nog waarneembare ingravingen. Deze ingravingen zouden eveneens de oorzaak van het ontbreken van de onderste humeuze laag kunnen zijn. Ook elders in de sleuf werden nog enkele ondefinieerbare sporen waargenomen. Mogelijk heeft dit alles te maken met prehistorische begraving; in oktober 1965

werd ca. 40 m verder onder de wal een urn (Hallstatt c/d; datering G. J. Verwers, *Jaaroverzicht* 1965 van de A.W.L., 31) gevonden.

Het onderzoek werd afgesloten tijdens een weekeinde, waarin voor de A.W.L. veldonderzoek en een excursie naar het opgegraven gedeelte op het programma stonden.

Amersfoort, R.O.B. (J. H. F. Bloemers).

Weert. Op 4 juni 1967 werd door de gebroeders P. M. en J. H. Houben te Nederweert tegen een rug van een uitgestoven terrein in de gemeente Weert een urnvondst gedaan. Aangezien zij hun vondst niet direct gelicht hebben, konden de vondstomstandigheden nog exact vastgesteld worden. In een kuil (diam. 60 cm, diepte onder maaiveld 30 cm) werd in horizontale ligging een bakje (grootste diam. 13.6 cm, hoogte 4.9 cm) aangetroffen, dat tot over de rand gevuld was met fijne crematie. Sporen van een heuvellichaam of een randstructuur konden niet waargenomen worden. Tussen de crematie bevond zich een zestal merendeels door hitte vervormde stukjes brons; één dubbelgeslagen stukje (beslag?) was versierd met drie parallel lopende ingegroefde lijnen. Het bakje mist, gezien de breuken, kennelijk van oudsher ongeveer $\frac{1}{3}$ deel van de wand. Het heeft een enigszins holle bodem en vertikale lichtgebolde wanden; de rand is enigszins naar buiten geslagen. De wand is versierd met twee horizontaal omlopende fraaie en regelmatige Kerbschnittlijsten, die van elkaar gescheiden zijn door een 1.2 cm brede onversierde zone. Het aardewerk is verschaald met fijn zand en grind. Een hoogst waarschijnlijk goed vergelijkbaar bakje is gevonden in het urnenveld te Best (Noord-Brabant) (onduidelijk afgebeeld bij W. Willems, *De vóór-Romeinse urnenvelden in Nederland*, 1936, 115 nr. 53 en afb. 17 nr. 53).

De bij Kersten vermelde exemplaren hebben alle een bolle bodem (K. Kersten, *Die nieder-rheinische Grabhügelkultur* BJ 148, 1948, 16 en 23-24 en Taf. 3.1). Datering: Hallstatt B.

Amersfoort, R.O.B. (J. H. F. Bloemers).

NOORD-HOLLAND

Medemblik. Bij werkzaamheden voor de aanleg van een straat in het uitbreidingsplan Randwijk ten Z.W. van de stad werden bewoningsporen uit de Midden-Bronstijd en de Karolingische tijd ontdekt, die dank zij de medewerking van het gemeentebestuur onmiddellijk

over het volledige door de bestrating bedreigde terrein konden worden onderzocht. Aanleiding tot het onderzoek was een vondstmelding op 31.3.67 van de directeur van Gemeentewerken, de heer A. J. F. Koelen, gevolgd door een verkennend onderzoek vanwege het Westfries Museum te Hoorn onder leiding van M. D. de Weerd van 3-13.4.67; hierna had met steun van het Westfries Museum een onderzoek plaats vanwege het I.P.P. van 20.4-12.9.67 onder de dagelijkse leiding van achtereenvolgens F. R. van Iterson Scholten, E. J. Harenberg en mej. W. H. Metz.

Op de flank van een kreekkrug werden de resten van twee sterk beschadigde grafheuvels (Medemblik I en II) uit de Midden-Bronstijd vastgesteld. Beide grafheuvels waren gehalveerd door een kavelsloot en door recente kuilen voor zavelwinning, zodat eventuele centrale bijzettingen reeds verloren waren. Het heuvellichaam van grafheuvel I was nog gedeeltelijk intact. De ringsloot vertoonde talrijke onderbrekingen (cf. grafheuvel Oostwoud I). Van heuvel II was slechts de basis nog over. De egalisatie, waarvan de oorzaak (afgraving of wegspoeling?) niet kon worden vastgesteld, moet hebben plaats gehad voor het ontstaan van de cultuurlagen uit de Karolingische tijd. De randconstructies van heuvel II bestonden uit een ringsloot (2 perioden) en enkele, niet zeer regelmatig geplaatste palen. Bovendien werd de onderkant van een tangentiaal brandskeletgraf met (?) boomkist aangetroffen. In de zolen van beide grafheuvels tekenden zich eergetouvvoren af, evenals in de directe omgeving van de heuvels, waar ook sloten, afvalkuilen (gevuld met bot en vuursteenafslag) en de vondst van een vuurstenen sikkel getuigen van prehistorische landbouwwerkzaamheden. Kenmerkende aardewerkvondsten ontbraken echter geheel.

De prehistorische bewoning ligt op een kreekkrug van de Westfriese Afzettingen op een gemiddelde hoogte van 1.30 m—N.A.P. De bewoningslaag, de voet van grafheuvel I en de zool van II worden afgedekt door een ca. 20 cm dikke zavelafzetting met verspoelingsverschijnselen, die nog niet gedateerd kon worden. Zonder dat van een scherpe overgang sprake is ligt hierboven een 5-1 cm dikke laag venige klei (oeverafzetting?). Vanaf deze laag zijn sloten en afvalkuilen ingegraven, gevuld met fragmenten van handmolenstenen, veldkeien, botten en aardewerk uit de 8ste en 9de

eeuw n. Chr. Over de venige kleilaag ligt een 8 tot 10 cm dikke afzetting van zgn. kiekklei waarop wederom bewoningssporen uit de Karolingische tijd: het zijn ca. 8 cm dikke pakketten van roodverbrande klei en as, die in het vlak een onregelmatige vorm hebben. In sommige van deze verbrande kleiplaten zijn brandhaarden aangetroffen die tot de onderliggende zavel zijn doorgebrand (het betreft dus geen hier neergestort, elders verbrand materiaal). Deze verbrande klei was rijk aan scherven en botten. De betekenis is nog niet duidelijk; aanwijzingen voor enigerlei behuizing of industriële activiteit (b.v. zoutwinning), waaraan men gezien het grote aantal vondsten kan denken, werden niet geconstateerd (voor parallellen zie echter hieronder). Wel hingen met deze verschijnselen samen een aantal met kiekklei opgevulde, onregelmatig verlopende sloten, afvalkuilen en een tweetal veldovens. Evenals de eerste bewoningsfase wordt deze tweede fase gedateerd door uit het Rijnland geïmporteerde ceramiek (Mayen en Badorf; Pingsdorf ontbreekt), die naast handgemaakte kogelpotten (w.o. met stempelindrukken) talrijk vertegenwoordigd is. Bijzondere vermelding verdienen de vondsten van een vrijwel ongeschonden kookpot van geïmporteerd draaischijfwaardewerk, een gaaf handgevormd kogelpotje (buidelvorm) en één glasfragment.

Het Karolingisch lagencomplex wordt afgedekt door een tweede kiekklei-afzetting, grotendeels in recente tijd tot teelaarde omgezet en doorsneden door een aantal toegeworpen sloten, die de richting van de tegenwoordige veraveling volgen.

Tot dusver waren in oostelijk West-Friesland alleen uit Andijk 9de-eeuwse scherven bekend (P. J. Ente, *De Streek*, 1963, 161) — een te summier gepubliceerde vondst — en één gestempelde kogelpotscherf uit Grootebroek (Westfries Museum; inv. nr. 1958/M.E./Gr.).

Het verschijnsel van verbrande kleiplaten gedateerd door Karolingische scherven staat in Noord-Holland echter niet op zichzelf: het is reeds in 1960 en ook dit jaar weer geconstateerd tijdens herverkavelingswerkzaamheden in het Geestmerambacht tussen St.-Maarten en Warmenhuizen. De kleiplaten lagen daar op de zavel (ca. 1 m—N.A.P.) en werden door een laag pikklei afgedekt. In de nabijheid bevonden zich een (zeer waarschijnlijk eveneens Karolingisch) grafveldje en enkele terpjes uit de 11de en 12de eeuw (mondelling mede-

deling A. J. Schermer te Schoorl, die genoemde — door de dragline grotendeel reeds verstoorde — verschijnselen in kaart bracht en de vondsten verzamelde).

Van bijzonder bodemkundig belang is — i.v.m. het ontstaan van het zgn. Meer van Andijk en van de Zuiderzee (Almere) — dat door het gesloten karakter van het Karolingisch vondstmateriaal het begin van de, tot dusver laat-middeleeuws (12de eeuw) gedateerde afzetting van de kiekklei in West-Friesland nu met zekerheid gesteld kan worden in de 9de eeuw (met één onderbreking in die eeuw). Men zie L. J. Pons en A. J. Wiggers, „De Holocene wordingsgeschiedenis van Noord-Holland en het Zuiderzeegebied”, *Tijdschrift Kon. Ned. Aardr. Gen.*, 77 (1960), 49 en P. J. Ente, *De Streek*, 1963, 163.

Een probleem is de hoogteligging van de twee vondstcomplexen in verband met de curve van de zeespiegelrijzing (S. Jelgersma, Fig. 2, p. 200 in *Verh. Kon. Ned. Geologisch Mijnbouw. Gen., Geol. Serie 21-2*, 1963). De hoogte van het Karolingisch loopvlak bevindt zich op 1 m—N.A.P., d.i. minstens een meter beneden de toenmalige zeespiegel. Indien men een inklinking van de grond voor deze lage ligging verantwoordelijk zou stellen, zou de oorspronkelijke ligging van het prehistorische akkerland (ca. 1000 v. Chr.), nu 1.30 m—N.A.P., onverklaarbaar hoog worden. Aangezien geen permanente bewoning is aangetoond, valt wellicht te denken aan een periodiek droogvallend landschap, waar de mens zich tijdelijk in op kon houden.

Amsterdam, I.P.P. (H. H. van Regteren Altena en J. A. Bakker).

ZUID-HOLLAND

Leiden, Paddenpoel. Ten westen van Leiden, enige honderden meters zuidelijk van de weg naar Oegstgeest, lag eens een versterkt huis van de Van Wassenaars, genaamd Paddenpoel.

Tot straf voor het Wassenaarse aandeel in de moord op jonkvrouw Aleida en de hofmeester Willem Cuser liet hertog Albrecht in 1393 het huis afbreken. Nadat de Van Wassenaars zich met de hertog verzoend hadden, werd er omstreeks 1400 een nieuw huis gebouwd; dit echter viel in 1420 bij de belegering van Leiden aan de oorlogshandelingen ten offer. De ruïnes en de grond werden afgestaan aan een kloosterorde, die er sedert 1431 het klooster Mariënpoel deed ontstaan. Dit klooster

heeft ook maar een betrekkelijk kort bestaan gekend: het werd verwoest even vóór of tijdens het bekende Spaanse beleg van Leiden. Door het terugvinden van funderingen bij het bouwen van het huis van prof. Van Eysinga verkeerde men in de mening, dat dit huis praktisch op dezelfde plaats stond als het voormalige kasteel.

Tijdens het uitgraven van de bouwputten van de geprojecteerde studentenflats (zomer 1966) kwamen middeleeuwse fundamenten voor den dag, die kennelijk tot het huis Paddenpoel en/of tot het klooster Mariënpool hadden behoord. Regelmatig werden waarnemingen gedaan; de heer G. P. Rodenburg heeft dank zij de grote welwillendheid van de aannemer en de hulp van Gemeentewerken Leiden het beloop van veel muurwerk kunnen vaststellen.

Zo ontstond de mogelijkheid een plattegrond op te meten, waarin hoofdburcht en voorburcht uit de tweede periode duidelijk te herkennen vielen. Toen bij de afwerking van de terreinen om de flats een gelegenheid ontstond een beperkt onderzoek in te stellen naar

de oudste periode, heeft de R.O.B. deze kans benut.

Een profielsleuf kwam op een uitermate gelukkige plaats te liggen; de oudste periode werd inderdaad doorsneden, praktisch onder een hoek van 90 graden. Uit het profiel viel af te leiden, dat de oudste periode uit een woontoren of een rechthoekig gebouw heeft bestaan. De funderingssleuven waren door veen en klei tot op het zand uitgegraven en met zand opgevuld. In dit zand waren de eerste baksteenlagen van de funderingen gevleid. Het werkvlak binnen de toren tekende zich duidelijk af.

De voet van het gebouw heeft niet onmiddelijk in het water gelegen; tussen de gracht een flauw hellend talud. De buitenmuur van de tweede periode (omstreeks 1400) is duidelijk waarneembaar in de oude gracht gezet.

Het privaat van de woontoren, gedeeltelijk nog intact, leverde wat aardewerk uit de eerste bewoningsperiode, afgesloten in 1393.

Bij verdere afwerking van het terrein hopen wij nog enkele aanvullende waarnemingen te doen.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Japanse prenten uit eigen verzameling -27 nov.
- *Museum Willet Holthuysen*. Tapijten uit Turkije en de Kaukasus -4 dec.
- *Tropenmuseum*. Van top tot teen, kleding en tooi

ANTWERPEN

- *Museum voor Schone Kunsten*. Kunstwerken uit de St. Jacobskerk

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Gelderland en Jan de Beyer (1703-± 1785) -31 dec.
- 175 jaar Prodesse (Arnhems Oudheidkundig Genootschap) -10 dec.
- *Openluchtmuseum*. Nieuwe klederdrachten, Hou en Trou

DARMSTADT

- *Mathildenhöhe*. Hart van Frankrijk, kunst uit Berry, van de Romeinse tijd tot heden -3 dec.

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum*. G. Ph. Telemann (1681-1767) -4 dec.
- *Kon. Penningkabinet*. Geld en Glorie, munten en penningen uit 20 collecties -2 dec.
- *Gemeentearchief*. De invalswegen van Den Haag (voorheen en thans) -19 nov.

DEURNE

- *Dinghuis*. Volkskunst -3 dec.

DOORNIK

- *Kathedraal*. Doornikse tapijtkunst in de 15de eeuw -20 nov.

DÜSSELDORF

- *Kunsthalle*. Pruisisch cultuurbezit -3 dec.

HULST

- *Boekh. van Geyt*. Zeeland en Vlaanderen in de schilderkunst -10 dec.

MUSEUM-NIEUWS

Amsterdam, Nieuwe aanwinsten Allard Pierson-museum

Vroeg aardewerk en brons uit Noord-Iran (voortkomend uit de expositie Noord-Iran en de collectie J. van Lier). Fraaie dunwandige kruiken, bolle flessen, zg. snavelkannen, miniatuur potjes en bronzen klokjes uit „Amlash” (verz. naam van Nekropolen ten z.w. van de Kaspische Zee) 1000-800 v. Chr.; serie kelkvormige bekers uit Khurvin-Chander ± 1200-1000 v. Chr.; beschilderde, met de hand gevormde potten uit Sakizabad 1600-1200 v. Chr.; snavelkannen uit Hassanlu 1000-800 v. Chr.

Deze nieuw verworven verzameling is opgesteld in de aula van het museum.

Utrecht, Centraal Museum

Tentoonstelling gebrandschilderde glasramen van Joep Nicolas, t.g.v. de 70ste verjaardag van de kunstenaar, 16 dec. 1967-3 maart 1968. In de Rijksacademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam zal gelijktijdig een expositie worden gehouden van schilderijen van Joep Nicolas, 16 dec. 1967-21 jan. 1968. De opening van beide exposities zal plaats vinden in het Centraal Museum te Utrecht op vrijdagmiddag 15 dec. 1967 om 16.00 uur, terwijl er 's morgens om 11.00 uur voor de pers een aparte bezichtiging is.

Zwolle, Provinciaal Overijssels Museum

Onder grote belangstelling vond op 19 okt. de opening plaats van de windoliemolen De Passiebloem. De heer K. Boonenburg hield een inleiding, waarin hij de geschiedenis en de betekenis van de molen schetste. De molen werd door de Gemeentelijke dienst van de Monumentenzorg o.l.v. de heer Raspe gerestaureerd m.m.v. de molenaar, de heer Medendorp. Toen de voorzitter van „De Hollandsche Molen” de „vang” losgooide, zette hij hiermede het raderwerk in beweging, dat ongeveer 37 jaar lang had stil gestaan.

Tot de belangrijke stukken, die geëxposeerd worden, horen o.m. een weefstoel met daarbij behorende spoelenwinder, een mattenvlechtstoel, turfgraversgereedschap, oude fietsen, arresleden, scheepsmodellen, een maquette van de Zwolse stadswaag uit 1696 en een apothekerskast in neogotische stijl.

Voorlopig is de molen alleen op verzoek toegankelijk voor scholen.

Enquêteformulier

Op een door de Alg. Nederlandse Ver. v. Vreemdelingenverkeer ontvangen enquêteformulier van Rogier Deliege, 3 rue Dussart, 59 Jeu-

mont-France, trof men o.a. de volgende opmerking aan: „Pour les musées une seule description des Oeuvres en Néerlandais ne pourrait-on pas décrire en plusieurs langues, car cela est très gênant pour apprécier le sens des Oeuvres. —”

Educatieve Diensten

Er is een werkgroep gevormd van Educatieve Diensten van de Nederlandse musea. Het voorlopige bestuur is als volgt samengesteld: voorzitter — dr. G. D. van Wengen; secretaris — G. J. van der Hoek; lid — drs. H. J. Ronday.

Het adres van het secretariaat: Rijksmuseum, Hobbemastraat 21, Amsterdam. Tot de leden behoren de volgende musea:

Amsterdam. Amsterdams Historisch Museum, Rijksmuseum, Rijksmuseum Vincent v. Gogh, Stedelijk Museum;

Arnhem. Gemeentemuseum, Ned. Openluchtmuseum;

Den Haag. Bureau Rijksinspecteur roerende monumenten, Haags Gemeentemuseum, Museum voor het Onderwijs;

Dordrecht. Dordrechts Museum;

Eindhoven. Stedelijk Van Abbemuseum.

Haarlem. Frans Halsmuseum;

Leeuwarden. Fries Museum;

Leiden. Rijksmuseum v. Oudheden, Rijksmuseum v. Volkenkunde, Stedelijk Museum De Lakenhal;

Rotterdam. Historisch Museum, Museum Boymans-van Beuningen, Museum v. Land- en Volkenkunde;

Utrecht. Centraal Museum.

Museumgids

De vierde druk van de gids, De Nederlandse Musea, uitgegeven door de Staatsdrukkerij in opdracht van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, zal begin december 1967 verschijnen.

Personalia

Assen

Als opvolger van de heer G. C. Helbers, werd per 1 sept. 1967 tot directeur van het Provinciaal Museum van Drenthe en het Ontvangershuis benoemd de heer C. Janssen.

Enschede

Als opvolger van dr. C. C. W. J. Hijzeler, werd per 1 sept. 1967 tot directeur van het Rijksmuseum Twenthe benoemd drs. A. L. Hulshoff. Tot wetenschappelijk ambtenaar werd aangesteld drs. O. ter Kuile.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND

REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Ranum (gem. Winsum). Naar aanleiding van een mededeling van zijn schoonzoon is in september j.l. een bezoek gebracht aan de heer Hekma Wierda, landbouwer te Ranum. Deze had in zijn bezit een klein, vermoedelijk laat-neolithisch, vuurstenen bijltje (1.6 cm), gevonden in 1957 in een perceel bouwland ten westen van de weg Winsum-Ranum, in grond die afkomstig was van een kort daarvoor velploegd karrepad dat vroeger de percelen doorsneed. Naar de eigenaar meedeelde kwam in dit perceel, alsmede in de zuidelijk aangrenzende percelen, plaatselijk keileem voor op minder dan 1 m diepte. Dit verschijnsel zou reeds omstreeks 1930 geconstateerd zijn door de heer Maschaupt, verbonden aan het voormalige landbouwproefstation te Groningen, bij toentertijd in dit gebied verrichte boringen.

B.A.I., Groningen (O. H. Harsema).

GELDERLAND

Nijmegen. Tijdens restauratiewerkzaamheden in de aan de zuidzijde van de Steenstraat gelegen panden nr. 24 en nr. 22 (het „Brouwershuis”, waarvan de gevel dateert uit 1621) zijn einde oktober dank zij de oplettendheid en de activiteit van de heer J. Otten (in dienst van het aannemersbedrijf W. A. Seegers, Nijmegen) sporen gevonden van een zeer waarschijnlijk uit de Romeinse tijd daterende muur. Met de welwillende medewerking van het architectenbureau ir. C. Pouderoyen (architect P. Tak) konden enige archeologische waarnemingen worden verricht.

Het ziet er naar uit dat het hier een voortzetting betreft van de reeds sinds 1941 bekende, 1.40 m dikke Romeinse tufstenen muur die parallel heeft gelopen met de Waal en o.a. is aangetroffen bij de restauratie van het z.g. Beziendershuis en de O.L. Vrouwtrappen vlak ten oosten daarvan. Een gedeelte van dit muurwerk is nog zichtbaar in een plantsoentje aan

de oostzijde van de O.L.V.-trappen. In 1946 en 1949 is vergeefs geprobeerd een vervolg van deze muur te vinden ten westen van het Beziendershuis. Zie vooral H. Brunsting in: *Opgravingsnieuws van de samenwerkende oudheidkundige instellingen in Nederland*, 1, 1955, afl. 2, 3-8.

Op de overgang van de panden Steenstraat 22 en 24, aan de zuidoostelijke naar de Nieuwe Vleeshouwerstraat gerichte hoek, zijn thans duidelijke resten aan het licht gekomen van een (vermoedelijk grotendeels uitgebroken) fundering. Deze is aangelegd in een sleuf die gegraven is tot in de vaste grond, welke ter plaatse bestaat uit door de rivier afgezet scherp zand. De onderkant van de funderingsgreppel ligt ca. 2.55 m onder het toekomstige vloerniveau van de begane grond. De noordelijke zijde van deze sleuf is gelegen op een afstand van ongeveer 10.60 tot 11.10 m ten zuiden van de voorgevel van het Brouwershuis. Het was niet mogelijk de breedte van de fundering te bepalen; deze heeft echter minstens 0.78 m bedragen.

De vulling van de greppel bestaat uit lemig zand met verspreide houtskoolsporen en grind, stukken onregelmatig behakte tufsteen (afm. o.a. 21 x 30 x 27 cm), veldkeien (afm. o.a. 30 x 25 x 25 cm) en brokken kwartsiet. Verder zijn er nog in aangetroffen een buikfragment van een beigeachtige amfoor en een wandscherf van een beker van witte aarde met roodachtig „vernis” (dat.: tweede helft 1ste eeuw-begin 2de eeuw na Chr.).

De gevonden muurresten liggen in het verlengde van het Romeinse muurwerk bij het Beziendershuis, dat naar alle waarschijnlijkheid omstreeks het jaar 100, tijdens de regering van Traianus is opgetrokken. Deze (terras?)muur was tot nu toe bekend over een afstand van ca. 107 m. Door de jongste ontdekking schijnt daaraan ongeveer 55 m in westelijke richting te zijn toegevoegd.

Instituut O.G.A., Nijmegen (J. E. Bogaers).

NOORD-HOLLAND

Texel: Den Burg. Van 13.3.1967 tot 7.7.1967 vond aan de noord-westelijke rand van Den Burg op een braakliggend perceel bouwland, grenzend aan de westzijde van de Beatrixlaan, een opgraving plaats, waarbij een oppervlak van ca. 16 x 150 m onderzocht werd. Aanleiding waren schervenvondsten, gedaan bij de bouw van de huizen aan de overkant van de Beatrixlaan in 1965. De grondsporen en de mobiele vondsten behoorden tot uiteenlopende perioden: Late Bronstijd (?), IJzertijd, Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen. De stratigrafische situatie was uiterst complex. De verkregen gegevens zullen nog door nader onderzoek geverifieerd en aangevuld moeten worden.

Met grote dankbaarheid vermelden wij de medewerking van de heren P. Beemsterboer, gemeentesecretaris, J. van Hoorn, directeur Gemeentewerken en G. J. de Haan, directeur van de Texelse Musea.

Résumé van de tot nu toe verkregen resultaten.

Tot de oudste sporen behoort een aantal (tenminste 4) ronde paalzettingen, subs. kranen van kuiltjes, met een diameter van ca. 5 m, en verder enkele kringgreppen; bijzettingen of andere vondsten ontbreken. Deze sporen snijden vanuit een plaatselijk nog intact oud oppervlak op ca. 1 m beneden het huidige maaiveld in de gepodssoleerde ondergrond in. De verwantschap met de 'loze' kranen en greppen van Losser en Hoogkarspel is onmiskenbaar: een aanwijzing voor een datering in de Late-Bronstijd (Bakker en Metz, *Westfriesche Oudheden*, 10, 1967, 207).

Gedurende een gedeelte van de IJzertijd was het terrein als akkerland in gebruik. In de profielen konden twee opeenvolgende akkerlagen worden onderscheiden. In een depressie in het licht golvende terrein waren in het loodzand ingesneden *ard*-krassen bewaard gebleven. Plaatselijk zijn de beide akkerlagen gescheiden door een nederzettingniveau. Tot deze nederzetting behoorden enkele kuilen en groepen paalgaten, waaronder de plattegronden van enige eenvoudige gebouwtjes opvielen. Ruinen-Wommelsachtige ceramiek verschaft de datering.

Nog gedurende de IJzertijd werd, al weer plaatselijk, een stuifzandpakket met een maximale dikte van ca. 0.40 m afgezet. Op dit stuifzandpakket werd bewoning aangetroffen,

die blijkens enkele verdikt-gefacetteerde potranden tot de Vroege Keizertijd behoort. Aan deze bewoning kunnen thans nog slechts voornamelijk greppels worden toegeschreven, waarvan een gedeelte, vooral in de noordelijke helft van het opgravingsvlak, vermoedelijk als akkerbegrenzings zijn op te vatten. Uit de Keizertijd dateert ook tenminste één ronde greppel met een buitendiameter van ca. 3.5 m. Twee Romeinse koperen munten wijzen op handelsbetrekkingen: Sestertius van Hadrianus, BMC 1507 vv; sestertius, Antonijns (2de eeuw)? (determinatie K.P.K., Den Haag).

Enkele scherven van mogelijk laat-Romeins (4/5de-eeuws) import-aardewerk zouden op een continuïteit met de volgende periode kunnen wijzen.

De Vroege Middeleeuwen zijn aanwezig met zeer vele nederzettingssporen. Deze omvatten o.a. van zoden opgezette waterputten, hutkommen met wanden van zoden, en grotere huizen. De plattegronden van de laatste bleven wat onduidelijk, deels vanwege hun hoge ligging direct onder de zode in het zuidelijke deel van de opgravingsputten — het terrein was hier kort voor het onderzoek ca. 0.50 m verlaagd. Voor zover kon worden vastgesteld waren het staander huizen met zoden wanden. De vroeg-middeleeuwse periode leverde ook twee zeer diep ingesneden 'loze' kringgreppen op; buitendiameter ca. 4.5 m. In het noordelijk deel van de putten kwamen vele brede en lange greppels voor in een nog onduidelijk patroon. Ook hun functie blijft nog onzeker: begrenzingen van akkers of van nederzettingseenheden; de eerste interpretatie is de waarschijnlijkste.

De vondsten bestonden uit import-aardewerk, merovingische knikwand potten, Eifelwaar, Badorf-ceramiek, een reliëfbandscherf en inheemse kogelpotten met vroege profielen. Datering 6/7de-9de eeuw.

De vroeg-middeleeuwse bewoning valt in een aantal opeenvolgende fasen uiteen. Ter plaatse van de woonkernen vond in deze periode een vrij aanzienlijke ophoging plaats, waardoor de profielen op deze plaatsen een terpachtige structuur vertoonden.

De recente akkerlaag was, waar deze nog ongestoord aanwezig was, ca. 0.40 m dik. De bovenste vroeg-middeleeuwse lagen waren erdoor versneden.

R.O.B., Amersfoort (*W. A. van Es*).

—, *Wezentuin*. Dank zij de medewerking van gemeentewege en door de inschikkelijkheid van de aannemer, de heer Drijver, kon van 18.9 tot 26.10.1967 nog een noodopgraving plaatsvinden in het kader van de aanleg van de grote bouwput, ca. 20 x 70 m, voor het nieuwe raadhuis. Het nieuwe raadhuis zal in het hart van Den Burg verrijzen op het terrein ten westen van het oude gemeentehuis en ten zuiden van de kerk, dat tot nu toe een park met prachtige lindebomen was.

Tijdens de laatste oorlog, in juni en juli 1942, had de plaatselijke militaire commandant van de bezettingstroepen, tevens archeoloog, prof. dr. Jacob-Friesen in samenwerking met dr. F. C. Bursch, directeur van het Rijksbureau voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Leiden, in hetzelfde park, maar iets verder naar het oosten, een onderzoek ingesteld. De resultaten daarvan staan vermeld in een artikel van Jacob-Friesen in de *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* no. 223 van januari 1943. Verder geven twee artikelen van W. J. de Boone in de *Texelsche Courant* van 15 en 29.7.1942 een overzicht van het gevondene.

Een serie proefopgravingen in het centrum van Den Burg in de jaren 1952, 1958, 1960 en 1964 leverden geen nieuwe gezichtspunten op. Zij gaven geen bevestiging van de resultaten van Jacob-Friesens opgraving en dit gevoegd bij het feit, dat blijkbaar slechts een deel van Jacob-Friesens veldkaarten tot ons gekomen was, deed twijfel aan de juistheid van diens waarnemingen rijzen (H. Halbertsma, *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1958, *195; 1960, *190-*191; 1964, *277-*280). De thans door ons verkregen gegevens sluiten echter zeer goed aan bij die welke in 1942 verzameld werden.

In het zuidelijk gedeelte van de bouwput werd een deel van een conglomeraat van greppels met gepodssoleerde vulling aangesneden, die in het gepodssoleerde oud-oppervlak, ca. 1 m beneden het huidige maaiveld, insneden. Eén greppel had een min of meer ronde, een tweede een afgerond vierkante vorm; buiten-diameter resp. 3-3.50 m en 5-5.50 m. In het centrum van de greppels zijn geen vondsten gedaan. In de vulling van de vierkante greppel kwam een vrij grote hoeveelheid scherven voor; enkele daarvan zijn te vergelijken met het aardewerk, dat onlangs in Hoogkarspel gevonden is (Bakker en Brandt, *Westfriesche Oud-*

beden 9, 1966, afb. 11, 14-8). De greppels behoren waarschijnlijk tot dezelfde periode als de oudste kringgreppen en de paal- of kuilkransen aan de Beatrixlaan (zie boven). Jacob-Friesen vermeldt een ovale „plattegrond van een bijgebouw” — blijkens een mondelinge mededeling van De Boone een greppel — van 2.5 x 3.5 m en dateert deze aan de hand van de blijkbaar in de greppelvulling gevonden inheemse scherven in de 1ste/2de eeuw n. Chr. Men kan zich echter in het licht van de nieuwe ontdekkingen afvragen of deze greppel toch niet tot een wat oudere periode behoort: het Hoogkarspel aardewerk is onder bepaalde omstandigheden gemakkelijk te verwarren met inheems materiaal uit de Romeinse tijd. Duidelijke sporen uit de Romeinse tijd zijn door ons niet waargenomen. Bewoning uit deze periode is op zichzelf echter niet uitgesloten, gezien de op het terrein aan de Beatrixlaan gedane vondsten en de door Van Cuyck in 1789 vermelde Romeinse munten, die in het stadspark gevonden zouden zijn (cf. Byvanck, *Excerpta Romana* III, p. 173).

Voor zover dat in het sterk gestoorde profiel — de wand van de bouwput — nog viel vast te stellen, waren de greppels afgedekt met een 20 cm dikke donker- tot blauwgrijze laag: mogelijk een akkerlaag. Daarop volgde een homogene bruingrijze laag van 20-30 cm dikte die eveneens aan akkergrond deed denken. De hogere lagen waren in recente tijd tot een diepte van tenminste 60 cm beneden maaiveld vernield. In het vlak wezen enkele kuilen met kogelpotscherven op bewoning in de Vroege Middeleeuwen.

In het noordelijke deel van de bouwput werd de reeds door Jacob-Friesen waargenomen gracht teruggevonden. Het was een opvallend brede en ondiepe gracht met vlakke bodem: breedte tenminste 10 m, diepte beneden oorspronkelijk oppervlak ca. 1.20 m. Hij beschrijft een flauwe boog om een ongeveer ter hoogte van de kerk gelegen middelpunt. Deze kenmerken zijn zo karakteristiek, dat de identificatie met de in 1942 gevonden gracht als zeker kan worden beschouwd.

Aan de buitenzijde werd de brede gracht door een smallere, in het midden van het vlak onderbroken gracht (?) begeleid: breedte 2.5 m, diepte beneden oorspronkelijk oppervlak ca. 1 m. Beide zijn vermoedelijk gelijktijdig. Helaas zijn bij ons onderzoek geen vondsten uit de twee grachten verzameld. Het is derhalve

van groot belang, dat Jacob-Friesen in de vulling van de grote gracht scherven vond, die op een datering „in het midden van de 9de eeuw” wezen. Deze datering is met onze waarnemingen niet in tegenspraak. Hoogstens kan men zich afvragen, of een zo exacte datering op grond van de vermelde vondsten wel mogelijk is.

De profielen waren ook in het noordelijk gedeelte van de bouwput sterk gestoord. Zij suggereerden echter, dat direct aan de binnenzijde van de brede gracht een aan de basis ca. 15 m brede, aarden wal gelegen had. Nader bijzonderheden over de constructie van de wal waren niet vast te stellen. Binnen, en gedeeltelijk over, de walresten kwamen woonlagen voor, die grote overeenkomst vertoonden met de vroeg-middeleeuwse woonlagen aan de Beatrixlaan, en die gezien de erin gevonden scherven uit de 9de-10de eeuw dateren.

In het vlak werd op een afstand van 2-3 m van de binnenrand van de brede gracht een derde gracht aangetroffen. Het is een aan de bovenrand ca. 4 m brede gracht met vrij steile wanden en een diepte van ca. 1.50 m. Hoewel deze derde gracht, gezien zijn concentrisch verloop, kennelijk met de brede gracht verband houdt, is het op grond van de profielen duidelijk, dat hij later is. Hij snijdt door wat wij voor het wallichaam houden heen en representeert waarschijnlijk een tweede fase van de vroeg-middeleeuwse ronde burcht, die de oorsprong van Den Burg vormde. Op het buiten gebruik raken van de eerste gracht in een reeds vrij vroege periode wijst ook de door Jacob-Friesen gevonden „kelder” met vloer en wanden van klei. Soortgelijke kelders zijn ook bij het onderzoek aan de Beatrixlaan gevonden en kunnen daar als vroeg-middeleeuwse hutkommen verklaard worden.

Behalve enkele kuilen zijn in het vlak binnen de grachten geen vroeg-middeleeuwse woonsporen aangetroffen. Indien onze interpretatie van de profielen juist is, werd verreweg het grootste gedeelte van het blootgelegde vlak door de aarden wal ingenomen. Oudere, prehistorische vondsten komen in het noordelijk deel van de bouwput weinig voor. Wel zijn hier enkele late putten gevonden, waaronder een beerput, die veel 18de-eeuwse scherven en glasfragmenten bevatte.

Bovenstaande samenvatting van de resultaten van het noodonderzoek in de bouwput draagt uiteraard een voorlopig karakter. Na-

dere analyse van de verzamelde gegevens zal nog tot een meer gedetailleerd beeld en wellicht ook tot wijziging van de inzichten op bepaalde punten leiden. De thans beschikbare gegevens vormen echter een bevestiging van de opgravingsresultaten van Jacob-Friesen. De oorsprong van Den Burg was een ronde, aarden burcht, daterend uit de Vroege Middeleeuwen. Zijn huidige vorm kreeg het dorp eerst in later tijd, waarschijnlijk door een middeleeuwse vergroting van de oorspronkelijke kern. Hiermee in overeenstemming is de waarneming, die Halbertsma in 1960 deed bij zijn onderzoek in de gedempte ringgracht ten westen van het marktplein: 14de-eeuwse scherven waren de oudste vondsten die in de grachtvulling voorkwamen (*Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1960, *191).

R.O.B., Amersfoort (W. A. van Es).

ZEELAND

Oostburg. Bij het graven van een bermsloot langs de te verbeteren weg van Oostburg naar Zuidzande is men gestuit op de overblijfselen van een 14de-eeuwse veldoven. De onderste lagen „stenen” verkeerden nog in een ongebakken kleitoestand. Het formaat van de te bakken stenen bedroeg 28 x 14 x 7 cm. De aannemers-firma Leenhouts uit Sluis, belast met de aanleg van de nieuwe weg, verleende alle medewerking bij het verrichten van enkele voorlopige opmetingen.

R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger) en J. van Hinte, St.-Kruis.

Sluis. In de zomer van 1967 zijn op een perceel grond in het uitbreidingsplan van de tegenwoordige begraafplaats (grenzende aan het kasteelterrein van Sluis) enige proefsleuven gegraven die toen weliswaar niet het beoogde resultaat hebben opgeleverd (zie *105-*106), maar die achteraf toch nog interessante vondsten aan het daglicht hebben gebracht. Alvorens de sleuven in oktober machinaal te dichten, werden enige reeds in den beginne waargenomen grote afvalputten nog nader onderzocht. Een van de afvalputten bleek een met zwaar eiken scheepshout afgezette mestvaalt of iets van dien aard te zijn (afmetingen: 2 bij 5 m). Het van een schip afkomstig hout bestond uit dikke, van gleuven en groeven voorziene balken, nu als palen gebruikt, waarachter brede planken als putwand waren aangebracht. In de ca. 1 m dikke afvallaag van

de mestvaalt werd een grote hoeveelheid ceramiek aangetroffen uit het einde van de 15de of het begin van de 16de eeuw. Het betreft onder meer fraaie majolica, borden met graf-fito-versiering of met beschildering en ander interessant sier- en gebruiksardewerk. Het merendeel van de vondsten bestaat uit scherven die voor een belangrijk gedeelte samengevoegd zullen kunnen worden tot vrij volledige

potten, borden, enz. Tussen de vele vondsten bevinden zich ook enkele nagenoeg hele voorwerpen. Het scheepshout dat vermoedelijk uit de 15de eeuw dateert, is zorgvuldig geborgen en verpakt. Na te zijn opgemeten en getekend, zal het eikehout waarschijnlijk worden bestemd voor het jaarringenonderzoek.

R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger).

MUSEUM-NIEUWS

Beverwijk

De Kennemer Oudheidkamer heeft in oktober j.l., na 40 jaar behelpen, een aantrekkelijke expositieruimte gekregen in Huize Scheybeek te Beverwijk. De collectie, die haar ontstaan dankt aan de tentoonstelling van 1927, ter herdenking van de door Beverwijk verworven marktrechten 650 jaar terug, werd sedertdien uitgebreid met schenkingen en bruiklenen. De objecten konden evenwel nooit tot hun recht komen. Dit is nu mogelijk geworden in de riante ruimte die hun hier is toebedeeld. Deze bestaat uit een fraaie 18de-eeuwse corridor, met aan weerskanten een statig vertrek — het oostelijke heeft nog de originele 18de-eeuwse betimmering; hoge vensters geven uitzicht op het oude, goed onderhouden park. Annex is nog een kabinet.

Het landhuis Scheybeek, dat ten tijde van haar 17de-eeuwse bewoner, de Amsterdamse handelaar Laurens Joosten Baeck, een ontmoetingscentrum is geweest voor cultuurdragers als Vondel en Hooft, is thans na een volledige restauratie, ingericht tot „Centrum van ontmoeting en be-raad”. De officiële opening vond plaats op 25 oktober. Hoofdbewoner is de Stichting Beverwijkse Sociaal Culturele Raad. Inwonend zijn, behalve de Oudheidkamer, o.m. het Groene Kruis en het V.V.V. Deze symbiose maakt het mogelijk, dat menigeen, die met een ander doel derwaarts komt, verrast door de plezierige presentatie van de oudheden, nog eens doelbewust hierheen zal terugkeren.

Naarden

Onder grote belangstelling werd op 6 november j.l. te Naarden het Comeniusmuseum heropend, dat is gewijd aan leven en werken van de grote Tsjechische paedagoog Jan Amos Comenius (geb. 1592), die in 1656 naar ons land is uitgeweken, in 1670 overleed en in Naarden werd begraven.

Het tot museum bestemde gebouw aan de Turfpoortstraat, het z.g. Spaanse Huis, staat niet in directe relatie tot de 17de-eeuwse geleerde. Wel heeft het voor de stad Naarden een bijzondere betekenis, omdat hier in 1572, toen het als raadhuis in gebruik was, door de Spanjaarden een bloedbad werd aangericht.

De nieuwe inrichting van het museum is een geschenk van de huidige Tsjechische regering en werd bij deze gelegenheid plechtig door de gezant van Tsjechoslowakije overgedragen aan de burgemeester. Zij bestaat uit panelen en hangvitruines, die afwisselend tegen de muren zijn aangebracht; deze zijn vervaardigd uit Tsjechisch ahornhout, anthracietkleurig gebeitst en satijnzacht afgewerkt. De bijschriften zijn in sobere zwarte letters. Zitbanken van hetzelfde materiaal en dezelfde strakke lijn voltooien de stijlvolle eenheid. De monumentaliteit van dit arrangement getuigt van een ander geestelijk klimaat dan de Noord-Nederlandse intimiteit van het historische gebouwtje.

De collectie bevat vrijwel geen objecten die aan Comenius hebben toebehoord, maar zij weerspiegelt de invloed van zijn denkbeelden in alle West-Europese landen tot op vandaag. Publicaties van zijn werken, commentaren daarop en studies daarover in alle talen zijn op overzichtelijke wijze opgesteld. Het beheer is toevertrouwd aan de conservator ds. A. J. den Tonkelaar.

Personalia

Breda

Ter gelegenheid van hun vijftig-jarig bestuurslidmaatschap werd door het bestuur van de Vereniging Stedelijk Museum te Breda op dinsdag 21 nov. j.l. aan mej. J. H. H. Houwing en de heer mr. E. L. M. H. Baron Speyart van Woerden een receptie aangeboden in het Stedelijk Museum.

Assen

1 november j.l. beëindigde dr. J. D. van der Waals het conservatorschap van de afdeling Prae-en Protohistorie van het Provinciaal Museum van Drenthe, in verband met de aanvaarding van een

leeropdracht aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Zijn opvolger in het museum is de heer O. H. Harsema, tevens verbonden aan het Biologisch-Archaeologisch Instituut der Rijksuniversiteit te Groningen.

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Italiaanse tekeningen uit het museum van Rijssel -11 febr.
- *De Waag*. Joods leven in het Oosten -15 jan.

ANTWERPEN

- *Museum voor Schone Kunsten*. Kunstwerken uit de St.-Jacobskerk

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Gelderland en Jan de Beyer (1703-± 1785), tekeningen -31 dec.
- *Openluchtmuseum*. Nieuwe klederdrachten, Hou en Trou

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum*. De bonte wereld van het poppenspel. Marionetten uit München 23 dec.-11 febr.

DORDRECHT

- *Museum Mr. S. van Gijn*. Flonkering van wijn -8 jan.

ENSCHDEDE

- *Rijksmuseum Twentbe*. Verzameling M. G. van Heel, schilderijen en kunstnijverheid -14 jan.
- *Twents-Gelders Textielmuseum*. Kant uit Twents bezit -19 febr.

GOUDA

- *Catharina Gasthuis*. Gouda grafisch gezien -4 febr.

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Japanse volkskunst -12 maart

MAASSLUIJ

- *Gemeentemuseum*. Prenten van Goya (1746), coll. Mus. Boymans-van Beuningen -8 jan.

MÜNCHEN

- *Saatliche Graphische Sammlungen*. Dürer en zijn tijd. Aquarellen en tekeningen -14 jan.

PARIJS

- *Petit Palais*. Ingres -29 jan.
- *Grand Palais*. Russische kunst -23 jan.
- *Musée des Arts Décoratifs*. Schatten van Cyprus -3 jan.

ROTTERDAM

- *Gemeentearchief*. Portret van de mens; portret van Rotterdam (fotografisch werk van Henri Berssenbrugge) -14 jan.

TILBURG

- *Ned. Volkenkundig Missie-museum*. Verdwijvende kultuur in zuid-west Irian -april

ZUTPHEN

- *Sted. Museum*. Waaiers uit de coll. mej. dr. I. H. van Eeghen -28 jan.

REGISTER BULLETIN EN NIEUWSBULLETIN 1967

- Aalst 19
 Aardenburg *91
 Abbema, Richtie Jacobsz. 10
 Ablaing, d' 37
 Abraham, Hendela 74
 Adriaan Anthonisz. 53
 Agt, J. J. F. W. van 44, 74, 75
 De synagoge van Maastricht en de synagogen
 elders in Limburg 77-96
 Naschrift over Beeckesteyn 46
 Aken 57
 Aken, Henricus van 59
 Aken, Macharias van 59
 Akersloot *113
 Alden Biezen, Aarts-commanderij van de 60
 Alexander de Ruremunde 57
 Alfén, Claes van 61
 Alkmaar
 Grote Kerk 53
 Hof van Sonoy 53
 Huis van Achten 54
 Jutfaashofje 54
 Langestraat 54
 Molen van Piet 54
 Provenhuis van Johan van Nordingen 54
 Provenhuis van Margaretha Splinter 54
 Remonstrantse kerk 53
 Stadhuis 53
 Waag 53
 Wildemanshofje 54
 Alphen *15
 Amersfoort, St.-Joriskerk *42
 Amsel, A. 89
 Amsterdam 24, 39, *35, *72
 Allard Piersonmuseum *124
 Burgerweeshuis *48, *49
 Herengracht 41
 H. Kruiskapel 20
 Keizersgracht 41
 Lutherse kerk 31
 Nieuwe Werkhuis 36
 O.L. Vrouwekapel 20
 Oude Kerk 20, *10
 Oude Mannenhuis 32
 Rijksmuseum 50
 Turfpakhuizen 20
 Anthonius 59
 Arnhem
 Renn-enk *72
 Zuiderportaal Grote Kerk *59-*61, *60, *61
 Arons-Davidts 65
 Assendelft 39
 Assendelft, Gerrit van 39
 Assendelft, Otto van 39
 Assumburg 29, 38-42, 42
 Asten *55, *118
 Aviler, A. C. d' 32, 33

 Baarderadeel *23
 Backer 37
 Baexem *29
 Bakker, G. M. G. 16
 Baldewinus 59
 Bamphi 65
 Barents, Dirk 37
 Baron, J. 81
 Baruch, Johanna 87
 Baurseheit P. van 51, 55
 Bebkens, Johannes 59
 Beeckesteyn 29, 42-45, 43, 46, 56
 Beek
 Synagoge 66, 67, 85, 92-93
 Beekhuizen 32
 Beelaerts van Blokland, Jhr. W. A. 30, 39
 Beem, H. 75, 95
 Beem, H. — en R. C. Hekker
 De Joden in Limburg van de dertiende tot de
 negentiende eeuw 57-68
 Beethoven, Louis van 83
 Bellemonte, Simon de 58, 60
 Benedict, Moijses 64
 Berbice 31
 Berends, G.
 Arnhem, Huis Renn-enk *72
 Berends, G., — en J. P. Staal
 St. Joost, voormalig Caulitenclooster *63
 Berg, Van den 89
 Bergen-Binnen
 Kerk 54
 Museum 54
 Bergen, P. van 94
 Berger, P. I. 89
 Bergharen *102
 Berghen, Cornelis van 34
 Berlikum, Kerk 9
 Beverwijk
 Kennemer Oudheidkamer *129
 Bles 82

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Blitterswijk 61
 Bloemen, R. J. H. 88, 89
 Bloemendal, S. 78
 Bloemfeld, Wilhelmina 78
 Bock, J. 94
 Bonn, Werner Jos. 81
 Bonnen der Joed 61
 Boöten, Agnes 75
 Borcloe, Jonchere van 62
 Boreel, Jkvr. C. M. U. 29, 37, 38, 39, 40, 42
 Boreel, Jacob 29, 38, 43, 44, 45, 56
 Boreel, Jacoba Margaretha Maria 38, 40, 41
 Boreel, J. W. G. 43, 44
 Boreel, Maria 39
 Boreel, Paulina Adriana 38
 Boreel, Willem 29, 41, 43, 44
 Borger *89
 Born 59
 Borne *64
 Bornwerd *5
 Bors, Elisabeth Jacoba 40
 Bors, Maria Cornelia 40
 Boschma, C.
 De taak van het regionale museum (voordr.)
 *82
 Bozum 5
 Braut, Ds. 31
 Bredehoff, François van 50, 51, 55
 Bremen 7
 Breugel *64
 Broek in Waterland 20, 21
 Brongers, J. A.
 Een kistje met een combinatieslot uit de mid-
 deleeuwen 1-4
 Brouwers, J. L. A. 1
 Bruell, Moyses van den 61
 Bruning, R. (rec.) *107
 Brunssum *120
 Brunswijk, Ernst Lodewijk hertog van 36
 Brussel 57, 59
 Bunde, R.K. kerk 78
 Burg, J. H. van der 45
 Busken Huet, C. 20
 Buys, Corn. 53
 Buys, J. 35

 Caän, Elias 75
 Caan, Emmy 83
 Caän, Lasarus 75
 Caan, Max J. 83
 Caän, Zeligman 75

 Calkoen, Margaretha 37
 Campen, Jacob van 8, 31, 53
 Canneman, E. A.
 De restauratie van de kerk te Oosthuizen 46-52
 Canther, Anna 75
 Castricum 40
 Catz Iz. 89
 Charldorp, Van 89
 J. Claessens 81, 82
 Cloberch, Abraham 61
 Coblenz, Hans van 53
 Coenen 81
 Cohen, A. 95
 Cohen, Levie Abraham 81, 82
 Cohin, Heuman Alexander 65
 Compe, J. ten 35
 Coopman 66
 Coopman, Charles 75
 Coopman, Jacob Abraham 75, 92
 Corten, A. 77, 95
 Corver, Jean 30
 Cothen *71
 Court, Pieter de la 31
 Couvée, D. H.
 De herinrichting van de afdeling Nederlandse
 Geschiedenis van het Rijksmuseum (voor-
 dr.) *49
 Coymans, Isabella 39
 Craandijk, J. 38
 Crefeld 66, 69, 78
 Croyangs, Isac 75
 Cuijk *9, *65

 Danckerts, Cornelis 55
 Dantumadeel *23
 Dassen, H. 92, 95
 Dedel, Anna Maria 36
 Den Dungen *55
 Deseux, Jules Chevreumont 75
 Despinettes, L. L. Uwens 77
 Deutz, Agnès 38, 40, 42
 Deutz, Cornelis 40
 Deutz, Hendrik Jan 42
 Deutz, Jacob Maarten 42
 Deutz, Jean 39
 Deutz, Jean II 40
 Deutz, Jhr. Andries Adolph 29, 38, 40
 Deutz van Assendelft-Willink 42
 Deventer *25, *26, *33, *34
 Diamand, M. L. 89
 Diemen *36

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Diepenveen, Kerk *34, *42
 Dirx, Antonius 81
 Does, Wigbold van der 30
 Doesburg 61
 Dokkum, Kerk *87
 Dolders, Hubert 84, 86
 Driel *26
 Druten *26
 Dumoulin, Jean H. J. 78, 79
 Duparc, F. J.
 De steun van het rijk aan de niet aan het rijk
 toebehorende musea (voordr.) *77
- Eberhard, J. 82, 83
 Echt 65
 Edam 19
 Edel 69, 71, 72
 Eeserveld *90
 Eethen *92
 Eijsden 65
 Synagoge 65, 66, 72-75, 73, 81, 90, 92
 Elekan, Aron 90
 Elekan, Jonas 89
 Elekan, S. 89
 Eliazar 65
 Eliazar Jacobs 66
 Elsloo 63, 65
 R.K. kerk 79
 Elspeet *35
 Elswout 28, 38, 43, 45
 Emanuel, Heuman 64
 Embemst, Johannes van 59
 Emmanuel, Herts 65
 Emmerhout *6
 Emmerik 61
 Enschoot *55
 Ermelo *35
 Ezinge 19
- Feenstra, Ds. 11
 Fokma, C. 10
 Fonsaer, F. 74
 Forster 65
 Foudgum *5
 Frank, M. 89
 Frankfort 61
 Fuks, L. 60, 75
- Gadert de Jude 61
 Gadet, S. D. 81, 82
 Gaeden de Joede 61
- Garrelsweer *89
 Gavarelle, Willem de 66
 Gebhart 81, 82, 83
 Geldenaken 57
 Geldrop *56
 Geleen 65
 Genappe, Slot 59
 Gennep, Synagoge 64, 67, 87, 94
 George III, Koning van Engeland 43
 Gevers 37, 42
 Gevers, Jhr. Hugo 29
 Geysteren 64
 Kasteel *103
 Gobert Jude 61
 Godsdal, Abdij 58
 Goes 19
 Grote Kerk 53
 Gorinchem 19
 Goudberg, L. 83
 Graft, Raadhuis 54
 's-Gravenhage
 Algemeen Rijksarchief 66
 Hofstede Buitenrust 44
 Huis Assendelft 39
 Huis van Const. Huygens 31
 Paleis Kneuterdijk 32
 Synagoge Wagenstraat 81
 's-Gravesande, Arent van 8
 Grevenbicht
 Joodse begraafplaats 87, 94
 Synagoge 66, 67
 Grijpskerk, Kerk *41
 Gronsveld 63
 Kasteel 63
 Groot-Linden *56
 Grootschermer
 Rechthuis van Noord-Schermer 54
 Rechthuis van Zuid-Schermer 54
 Gros Glonau 78
 Guillon 87
 Gulik 57, 59
 Gulpen 63, 74, 86
 Synagoge 65, 66, 86, 90-91
 Gulpen, Jean Théodore van 77
 Gulpen, Van 81, 81
 Guns 95
- Haan, A. de 40
 Haaren *92
 Haarlem *67
 Nieuwe Kerk 8

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Synagoge 74
 Haasdal 65
 Hacothen, Jozef Jacob 69, 71, 72, 72
 Haerlem, Huis 42
 Halsteren *92
 Halve Mijl *10
 Harderwijk *27
 Haren *55
 Harlingen *23
 Hart, Abraham van der 36, 41
 Hasselaer, Balichgen Pieters 35
 Hasselt 57, 59
 Staatsarchief 60
 Hayer, Hero 5
 Hayum 5
 Haze, Melchior de 53
 Heemskerk 30, 34, 39, 40
 Huis 30, 36, 56
 Heerlen 57, 64, 67, *66, *104
 Gemeente-archief 86
 Joodse begraafplaats 64
 Synagoge 64, 66, 86, 91-92
 Heerstaaien *65, *118
 Heilo, Kerk *43
 Heinricus Fredericus 59
 Heizer, Jacob 89
 Hekker, R. C., H. Beem en —
 De Joden in Limburg van de dertiende tot de
 negentiende eeuw 57-68
 Helden *93
 Hemsing, W. A. 47
 Hendrik, W. Th. 95
 Hennin, Eleonora de 30
 Hermans, Mathieu 78, 79, 80, 81, 81, 82, 83
 Hermans, Matthijs 58
 Hermesdorf, B. H. D. 57
 Hertaing, Daniël de 30
 Herten, Ool en Merum 65
 Hertog, Herts 90
 Hertog, Jozef 65
 's-Hertogenbosch *56
 Hertz, S. 72
 Herwig, R. H. 86
 Heuken 61
 Heyen 64
 Hiegentlich, Jacob 67
 Hien *64
 Hilvarenbeek *65
 Hoenselaars, P. 94
 Hövell, Baron J. G. F. M. G. van — tot Wester-
 flier 95
 Hogergeest, Hofstede 44
 Holdeurn *15
 Hollander, I. 82
 Hollender, Nycholaus 59
 Hommerich, L. E. M. A. van 95
 Hooft, Hendrik 20
 Hoogdorp 39
 Hoogkarspel *11, *29
 Hoogwoud, Kerk *29
 Hoorn, Petronella Wilhelmina van 43
 Hope, Archibald 44
 Horn, H. 72
 Horn, Leo 67
 Florwitz, Juda 78
 Hugén, Joh. 61
 Huigen 95
 Huizen *30
 Hulft, Johanna 36
 Hulft, Pieter 35
 Hulsberg 65
 Hulswit, J. 34
 Huygens, Constantijn 31
 IJzendoorn *27, *71
 Imhoff, G. W. van 43
 Isaac, Jacob Mozes 75
 Iuda de Herle 57
 Jacob 62
 Jacob, Hertog 74, 75
 Jacobs, Judith 64
 Jacobus de Ruremunde 57
 Jacque 81
 Jagerslust 35
 Jan II, Hertog van Brabant 59
 Jans, Jan
 Landelijke bouwkunst in Oost-Nederland
 (rec.) *107
 Janse, H.
 Houten huizen aan de Zaanse Schans 19-28
 Jansen, J. C. G. M. 64, 65, 66, 74, 75, 77, 95
 Janssen, Gerard Willem 75
 Janszen Spitman, P. C. A. 41
 Janum, Museum 6
 Jeruzalem 7, 72
 Jeukens, Maria Josephine 75
 Jisp 21
 Jitzchaki, Sjelomo 60, 61
 Johannes van Sittert 59
 Johel 61
 Jong, C. de 16

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Jonkergouw, Godefridus 83, 86, 87
 Joseph 64
 Joseph, Philips Moses 74
 Joseph, Samuel 74, 75
 Jutphaas *71
- Kaan, Jacob Emanoel 95
 Kalf, J. 13, 47
 Kapelle *91
 Keer, R.K. kerk en pastorie 78
 Keizer, L. F. 86
 Keldermans, Anthonis 53
 Kerens, Fr. 58
 Kessel 61
 Kesteren *112
 Kethel *59
 Kethel 37
 Keulen 57, 59, 61
 Keyser, Hendrik de 55
 Kinsky, Maurits van 63
 Klaas, Grietje 23
 Klasens, A.
 De verhouding tussen het centrale en het regionale museum (voordr.) *78
 Klesse, Brigitte
 Glassammlung Helfried Krug (rec.) 11
 Klinkenberg, P. H. L. M. 75
 Knegsel *56.*57, 65
 Kok, A. A. 47, 49
 Kok, Y. 47, 49
 Koog aan de Zaan 27
 Koogh, Th. M. van der
 De ontwikkeling van de Zaanse Schans 13-18
 Koopman, Abraham 74,75
 Kranenburg, E. J. 50
 Kraus, J. L. 81, 82
 Kronenberg, Mozes 93
 Kuile, E. H. ter (rec.) *106
 Kunst, Pieter Cornelisz 53
- Lahaye, F. 82, 83
 Lambertus 59
 Land van Heusden en Altena *113
 Landau, H. 95
 Land(s)berg, L. 83, 89
 Langerak, Kerk *105
 Leeghwater, J. Az. 54, 55
 Leende *57
 Leeuwarden *23-*24
 Fries Museum 6
 Lefebre, P. S. 92
- Leib, Jehoeda 69, 71, 72, 72
 Leiden 30, 31
 Klooster Mariënpoel *123
 Marekerk 8
 Paddenpoel *123
 St.-Pancraskerk 53
 Lemmens, J. L. 83, 84, 84, 85, 86, 92, 93, 95
 Lemmens, L. J. 86
 Lemmer *15
 Lennep, Jhr. F. van 35, 36, 38, 40, 41
 Lennep, Jkvr. van 29
 Lens 59
 Leth, H. de 44
 Leuven 57, 59
 Levi, G. J. 72
 Levi, Godtschalk 64, 72
 Levi, Jacob 72
 Levi, Moyses 72
 Levic, S. H.
 Het Amsterdams Historisch Museum (voordr.) *47
 Ligne, Karel van —, graaf van Aremborg 30
 Lijsers, Heuman 64
 Limmel 65
 Lindanus, Bisschop van Roermond 63
 Liotard 35, 36
 Lipmann, Henry Levy 64
 Lodewijk van Beieren, keizer 61
 Loosduinen *59
 Luik 66, 78
 Lutkepost *69
 Luttenberg *55
 Luxemburg 66, 78
 Lyfmannus 57
- Maashees 64
 Maastricht 4, 60, 65, 74
 Archief Hoofdsynagoge 81, 95
 Augustijnenklooster 58, 60, 82
 Bat 60
 Bokstraat 58, 60
 Capucijnenkerk 78
 Dinghuis 60, 60, 66
 Hasseltkade 77
 Jodenstraat 57, 58, 59, 60
 Kesselskade 58, 59
 Kleine Gracht 77
 Kool- of Jodenpoortje 58, 60
 Maasbrug 78
 Mariastraat 59
 O.L. Vrouwekerk 58, 60

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Refugiehuis van Abdij van Godsdal 58
 Rijksarchief in Limburg 68, 80, 81
 Schatkamer St.-Servaas 1
 St.-Nicolaaskerk 60
 St.-Servaaskerk 58, 59
 St.-Servaasgasthuis, Kapel 78
 Stokstraat 59
 Synagoge 57, 58, 66, 67, 72, 74, 77-83, 80, 81,
 82, 83, 85, 86
 Vleeshal 59
 Vrijthof 66
 Maastricht, Isaac van 59
 Maes, Nic. 37
 Manasses, Hermanus 63
 Manus tot Ruermunde 61
 Mariekerke *36
 Marken 28
 Marquette 29, 30-38, 34, 35, 40, 42, 56
 Marres, W. 77, 95
 Mathias Henricuszoon 59
 Maurik *102
 Mechelen 57
 Medemblik *31, *121
 Medex, Calman 75
 Medex, Jacob 75
 Medex, Samson 75
 Medex, Simon 75
 Meerssen 65
 Archief Ringsynagoge 95
 Synagoge 66, 82, 83-85, 84, 85, 87, 92
 Meervliet 44
 Megen *57
 Kasteel *92
 Meijer, Frans 66
 Meijers, Helena 63, 65
 Menasses, David 63
 Merkelbach 90
 Metselaar, D. 16
 Meyners, Maria Catharina 31, 37
 Meyners, Meyndert 31
 Meynershagen, J. D. 34, 35
 Michaël, J. G. 32, 43, 44, 45, 56
 Michels 90
 Middelbeers *57
 Middelburg *14
 Middenbeemster
 Kerk 55
 Museum 55
 Raadhuis 55
 Rustenhoven 55
 Stelphoeve De Eenhoorn 55
 Stelphoeve De Lepelaar 55
 Mijn, F. van der 31, 36
 Millingen *70
 Moergestel *58
 Molenaarsgraaf *114
 Molenaarsgraaf-Hazendonk *114
 Monachon 77
 Monnickendam 19
 Moses, David 74, 75
 Mosscher 61
 Mozes 69, 71, 72
 Munter, Agneta Margaretha 43

 Naarden
 Comeniusmuseum *129
 Napoleon 38, 66, 78
 Nathan 57
 Nicolaas, Proost 39
 Nierstrasz 78
 Nieuwe Niedorp, Kerk 50, 55
 Nijmegen 61, 62, *35, *43, *55, *125
 Legerplaats 10de Legioen *7
 Nijnsel *58, *93
 Nootdorp 39
 Numan, H. 44
 Nuyens, E. 65, 74, 75, 95

 Obbicht *15
 Odoorn *6
 Offermans, J. L. 63, 95
 Offermans, J. L. — en H. van der Wal
 Huissynagogen uit de achttiende eeuw in Sit-
 tard en Eijsden 69-75
 Oldenzijl 5
 Olman, Isr. 95
 Ool *104
 Oost, Dirk van 58
 Oostburg *128
 Oosterbaan, D. P. *95
 Oosthuizen 27
 Kerk 47-52, 50, 51, 55
 Oostzaan 27
 Oostzanen, Corn. van 53
 Oostzanen, Jacob van 36
 Opsterland *24
 Opwetten *58
 Ortt, J. R. T. 86
 Oud-Alblas *90
 Overloon *58

 Pancras, Agatha Maria 31, 34

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Papenrecht *15, *91
 Parijs 3, 66, 78
 Pasman 64
 Peerkens 59
 Pelinck, E. (rec.) 11
 Peronneau, J.-B. 35, 36, 43
 Pickenoy, Nicolaes Eliasz 31, 37
 Plooyer, M. 15, 16
 Polak, A. 95
 Pommerolles, P. F. de 8
 Post, Pieter 31, 55
 Pottenberg *89
 Pronk, Cornelis 33
 Pytack 87
- Quaadvliegh, Dirk 65
 Quaadvliegh, Hendrik 65
 Quintin 83
- Ramakers, Jan Willem 86, 87
 Randwijck, G. A. J. Baron van 32
 Ranitz, Saartje de 42
 Ranum *125
 Rasquert *55, *69, *89
 Rebekka 61
 Reckheim 63
 Reenen, Van 37
 Reeuwijk, Slot 42
 Reims 3
 Reinout II, Hertog van Gelre 61
 Reinout III, Hertog van Gelre 62
 Rendorp, A. M. M. 42
 Rendorp, Jacob 37, 38
 Rendorp, Joachim 30, 34, 35, 37, 56
 Rendorp, Pieter 31, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 40, 56
 Rendorp, Pieter Nicolaas 36
 Rendorp, Willem 37
 Renesse, Anna van 39
 Renesse, George Frederik van 39
 Renswoude, Kerk 9
 Reusel *58
 Riethoven *65
 Rijnsburg, Abdij *12
 Rijk, De
 Hofje Klooster 21
 Kerk 54
 Leeghwaterhuis 22
 Raadhuis 54
 Rijper Museum 54
 Rijsbergen *58
- Roermond 57, 61, 62, 63, 67
 Infirmierie 87
 Synagoge 66, 83, 86, 87, 88
 Roger II van Sicilië 4
 Roghman, Roeland 34, 40
 Rolduc 57
 Rose, Willem Nicolaas 78
 Rosenberg, H. P. R.
 De restauratie van het Zuiderportaal van de
 Grote Kerk te Arnhem *59-*61
 Rosendael, Kasteel 43
 Ross 74
 Rossum 32
 Rotselaar 19
- Saenredam, Pieter 42
 Samuel de Herle 57
 Sanders 78
 Sanders, Jan Willem 77, 78
 Sappemeer, Kerk 9
 Saul, Juda 78
 Saulus, Joede tot Ruermunde 61
 Sayn 59
 Schardineel 64
 Schermer 54
 Schermerhorn 26
 Schiedam *15
 Schipper jr., J. 15, 16
 Schraard, Kerk *88
 Schrijver, Vice-admiraal 43
 Schuyt, Albertus 35
 Schuyt, Wilhelmina Hillegonde 35, 36
 Simon, Benedict 77
 Simon van Keulen 62
 St.-Annaparochie, Kerk 9
 St. Joost, v.m. Caulitenklooster *63
 St.-Maartensdijk *67
 St.-Michielsgestel *57, *65
 St.-Oedenrode *119
 St.-Truiden 57, 59
 St.-Walrick *70
 Sittard 59, 61, 64, 65
 Dominicanenklooster 71
 Gemeente-archief 85
 Limbrichterstraat 69
 School en woning van de sjammasj 85
 Synagoge 62, 64, 66, 69, 72, 73, 83, 84, 85-
 87, 85
 Slegers, Peter Gerardus 91
 Sluis *105, *128
 Kasteel *92

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Smeets, M. 60, 75
 Smids, L. 34
 Sneek *69, *111
 Snelder, G. J. W. 80, 83
 Soerendonk *58
 Someren *65
 Son *58, *65
 Son en Breugel *119
 Spaen, Johan Frederik Willem Rijksvrijheer van 31, 32
 Springer, Leonard 45
 Staal, J. P., G. Berends en — St. Joost, voormalig Caulitenklooster *63
 Staets, Hendrick 55
 Stavereen *24
 Steenderen, Kerk *27
 Steensel *58
 Steenwijk *15
 Stegeren *117
 Stein 63, 65
 Stellingwerf, J. 34
 Stevens, Pieter 58
 Stompetoren, Kerk 54
 Strijen, Carel Georg van 44
 Strijen, Elisabeth van 44
 Susteren 59, 65
 Swalmen *67
 Swart, P. de 36
- Tant, Johannes 59
 Temple, W. 20
 Ten Boer *69
 Texel, Den Burg *126
 Wezentuin *127
 Thomassen 15
 Tiel *102, *112
 Tienen 57, 61
 Timmers, Joannes Willem 81, 82
 Tischbein, F. 35, 36, 38
 Torck, Lubbert — van Rosendaal 43
 Trip, Jacob 31
 Trip, Jan 43
 Trip, Maria 29, 41, 44
- Uddel
 Hunneshans *8
 Ulft *28
 Urmond
 Synagoge 95
 Utrecht
 Centraal Museum *124
- St.-Janskerk 5
 Vaals, Synagoge 65, 67, 95
 Vaassen *15, *103
 Valkenburg 67
 Synagoge 95
 Valkenswaard *58
 Vallabrega, Anselmus Salomon 65
 Veenhuizen *32
 Veghel, Synagoge 94
 Velde, J. van de 34
 Veldhoven *59
 Velp
 Beekhuizen 32
 Kasteel Biljoen 31, 32
 Venlo 61, 62, 63, 65, 67
 Herberg In de Fontein 89
 Huis Driekoningen 87
 Jodenstraat 61
 Synagoge 66, 85, 87-90
 Venray *29
 Verlyes, Johannes 59
 Verlyes, Petrus 59
 Visscher, Claes Jansz. 34
 Visscher, Maria 31
 Vivus 57
 Vlaardingen, Kerk *105
 Vlijtingen
 die joeden steeghe 60
 Voerendaal 66
 Voorburg *15
 Hofwijk 31
 Voorschoten *36
 Duivenvoorde 41
 Voss, E. 90
 Vries, Wladimir de 10
 Vrieze, P. L. de
 De restauratie van de hervormde kerk te Wons in Friesland 5-11
 Vuren *103
- Wal, H. van der 11, 95
 Wal, H. van der, J. L. Offermans en —
 Huissynagogen uit de achttiende eeuw in Sittard en Eijsden 69-75
 Waterland 29, 42-45, 43, 56
 Watervliet 30
 Weelen 89
 Weert 65, *121
 Weesp *12
 Wendell 62

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Werkendam *44
 Wesly 74
 Wesly, B. 78
 Westzaan 27
 Wieken *28
 Wiener 67, 88
 Wiener, F. 83, 84, 84
 Wiener, Marcus 87
 Wijck, Jhr. H. W. M. van der
 Marquette, Assumburg, Beeckesteyn en Water-
 land 29-46
 Wijk aan Duin 40
 Wijk op zee 40
 Wijngaardt, Hertz 84
 Wildeman, Gerrit 54
 Wildinghe 5
 Willem II, Graaf van Holland 53
 Willem I, Koning 42, 82
 Willem II, Koning 32, 83
 Willem V, Prins van Oranje 36
 Willink, Josina Johanna 42
 Wilnis *15
 Woldens 5
 Wolf en Herzdahl 67
 Wolff, A. 89
 Wolff, Betje 55
 Wolff, Sara 75
 Wons
 Kerk 5-11, 10, 11
 Wonseradeel *25
 Wood, Th. van der 74
 Wormer 21
 Wouters, H. H. E. 95
 Wychen *28, *118

 Yerna, Servais 79
 Ypey, J. 1

 Zaandam
 Hogendijk 23
 Molen De Gekroonde Poelenburg 56
 Molen De Duinjager 56
 Oostzijderkerk 21
 Schuur van molen De Kat 56
 Westzijde 27
 Zaandijk 27
 Gortershoek 14, 15, 55

 Hazepad 28
 Molen De Dood 20
 Oudheidkamer 23
 Zaanse Schans. Herbouw van panden uit
 Koog aan de Zaan
 Hoogstraat 39, Haremakerij: 14, 15, 16, 21,
 24, 25, 55
 Hoogstraat 41: 14, 15, 16, 21, 24, 25, 55
 Hoogstraat 46, Vleethuis: 14, 17, 55
 Lagedijk 36: 14
 Schoolstraat 1: 14, 16, 17, 26
 Westzaan
 Kerkbuurt 61: 14
 Weeshuis: 14, 17, 17, 55
 Zeilenmakerspad 6: 14, 16, 16, 21, 22, 24,
 55
 Zaandam
 Blauwe Pad, Watermolen 14
 Bloemgracht 21: 14, 17, 21
 Eerste Ezelspad 13: 14, 27
 Jagerspad 1-3: 14, 16, 16, 21, 22, 22-23,
 24, 55
 Kalf 52: 14, 16
 Molen De Huisman 14, 22, 55
 Mr. Cornelispad 73: 14, 17, 21, 26, 56
 Mr. Cornelispad 31, Molen de Windhond 14
 Noorderkerkstraat 7: 14, 14, 15, 17, 20, 23,
 24, 55
 Oostzijde 8: 14, 14, 15, 17, 22
 Oostzijde 10: 14, 14, 15, 17, 21, 22
 Oostzijde 97: 14, 14, 17, 22
 Schuur scheepswerf Brouwer 14
 St.-Catharijnepad 1-2: 14, 22, 23, 25, 26, 55
 Westzijde 10: 14, 14, 15, 15, 23
 Zaandijk
 Weeshuispad 1: 14, 17, 27
 Zeegse *33
 Zeggelen, Marie C. van 43
 Zeuner 36
 Zinderen Bakker, R. van 16
 Zorgvliet 32
 Zoutleeuw 57
 Zuiderwoude 20
 Zundert *59
 Zutphen 61
 Zwolle
 Provinciaal Overijssels Museum *124

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.